

Valisher Abirov

**MARKAZIY OSIYO
VA JAHON
SIVILIZATSIYASI**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

Abirov Valisher Elmurodovich

MARKAZIY OSIYO VA JAHON SIVILIZATSIYASI

O‘quv qo‘llanma bakalavr ta’lim yo‘nalishi talabalariga mo‘ljallangan:

5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo‘yicha)

TOSHKENT – 2020

Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi // o'quv qo'llanma. – T.: 2020.

Ushbu o'quv qo'llanma ToshDShU "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va manbashunosligi" kafedrasida joriy etilgan "Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi" o'quv fani dasturi asosida 5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishi talabalari uchun yaratilgan. Qo'llanma Markaziy Osiyo xalqlari qadimiy va o'rta asrlar sivilizatsion jarayonlarini umumjahon sivilizatsiyalari tizimi bilan qiyosiy tahlil qilish, mintaq xalqlari uchun mushtarak asoslarini tushuntirish, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining qadimiy ildizlari, taraqqiyot bosqichlari, tarixiy almashinuv va bog'liqlik darajalari, jahon sivilizatsiyasidagi dinamikasi, mexanizimi va sikllari, tarixiy davrlar umumbashariy muvaffaqiyatlari hamda taraqqiyoti mezonlariga oid masalalar yoritilgan.

5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha)

07.00.08 – Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari

Muallif:

ToshDShU "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va manbashunosligi" kafedrası
o'qituvchisi **Abirov Valisher Elmurodovich**

Mas'ul muharrir:

tarix fanlari doktori, professor **A.X. Doniyorov**

Taqrizchilar:

M.M. Is'hoqov – ToshDShU "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va manbashunosligi"
kafedrası professori, tarix fanlari doktori.

X.T. Fayziyev – O'zbekiston Fanlar Akademiyasi tasarrufidagi Temuriylar tarixi
davlat muzeyi direktori, tarix fanlari nomzodi

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil 19 maydagi 5-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil 28 dekabrda 676-sonli buyrug'iga asosan 5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishida ta'lim oluvchi talabalar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan. (Ro'yxat raqami 676-298)

© **V.E. Abirov, 2020.**

© **Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2020.**

SO‘Z BOSHI

“Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi” o‘quv fani Markaziy Osiyo tarixi va manbashunosligi kafedrasining o‘quv rejasidagi fanlar tizimida qiyosiy-tahliliy tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan fan sifatida joriy etilgan. Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimining gumanitar yo‘nalish va mutaxassisliklari uchun tarix, madaniyat, ma’naviyat sohalari bo‘yicha kadrlar bilimi, tasavvur, malaka va ko‘nikmalarini mukammallashtirishni ko‘zlab tavsia qilinmoqda. “Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi” o‘quv fani Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy mintaqasida sivilizasion jarayonlarni jahon sivilizatsiya o‘choqlari bilan qiyoslab tahlil etish asosida tashkil etildi. Qo‘llanmada tarixni o‘rganishga sivilizatsion yondashuv nazariyalari, mintaqa sivilizatsiyasining qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo‘lgan rivojlanishining asosiy omillari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari va insoniyat taraqqiyotida tutgan o‘rni bayon qilingan. Markaziy Osiyo xalqlari sivilizatsiyasining genezisida muhim rol o‘ynagan hududiy yaxlitlik, tabiiy resurslar mushtarakligi, xo‘jalik ukladlari o‘rtasidagi aloqalar intensivligi tufayli turli etnoslar ishtirokidagi madaniy jarayonlarning o‘zaro uyg‘unligi hamda ayrim olingan ichki hududiy, etnik xususiyatlarning nisbiy farqlanishi barobarida umumjarayon bilan aloqadorligi ko‘rsatiladi. Shu ma’noda o‘quv jarayoni davomida Markaziy Osiyo xalqlari qadimiy va o‘rta asrlar sivilizatsion jarayonlarini umumjahon sivilizatsiyalari tizimi bilan qiyosiy-tahlil qilish, mintaqa xalqlari uchun mushtarak asoslarini tushuntirish, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining qadimiy ildizlari, taraqqiyot bosqichlari, tarixiy almashinuv va bog‘liqlik darajalari, jahon sivilizatsiyasidagi dinamikasi, mexanizimi va sikllari, tarixiy davrlar umumbashariy muvaffaqiyatlari hamda taraqqiyoti mezonlariga oid masalalarni, jahon sivilizatsiyalarining fundamental, hal qiluvchi o‘lchamlari Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining asosiy xususiyatlari, yetakchi qonuniyatlari bilan solishtirib boriladi.

Miloddan avvalgi III – I ming yillik boshlari oralig‘ida qadimgi sivilizatsiya o‘choqlari bo‘lmish Misr, Mesopotamiya, Old Osiyo, Kichik Osiyo,

Eron, Hindiston, Markaziy Osiyo, Xitoy kabi hududlarda shaharlar paydo bo'ldi. Bular orasida Markaziy Osiyo mintaqaviy urbanistik jarayonlari mil. avv. III ming yillikning so'nggi choragidan boshlab avj ola boshladi. Dastlab shaharlar tipidagi qo'rg'onlar-protoshaharlar paydo bo'ldi. Bularning yaqqol misoli Namozgoh, Sopollitepa, Dashli kabi yodgorliklardir. Bronza asrining eng taraqqiy etgan bosqichi – II ming yillik o'rtalaridan boshlab shaharsozlik protashahar bosqichidan yirik vohalar markazi sifatida shakllangan shaharsozlik darajasiga yetdi (Jarqo'ton). Miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida Markaziy Osiyo xalqlari bronza asridan ilk temir asriga o'ta boshladilar. Bu bosqichda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, davlatchilik asoslarining mustahkamlanib borishi yirik shahar markazlari paydo bo'lishiga olib keldi. Ko'ktepa, Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Uzunqir, Qiziltepa (Buxoro viloyati) kabi xarobalar o'rnida katta vohalarning markazi sifatida shaharlar paydo bo'ldi. Ayni shu davr Avestada Xvarazm, Gava (Suguda), Baxdi, Mouri, Parsava, Xarxushsha, Areya kabi yurtlar (mamlakatlar) shaklida aks etgan.

O'quv qo'llanma talabalarni Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyalar tizimidagi ijtimoiy-iqtisodiy omillari, madaniy-ma'naviy asoslari bilan tanishtirishga qaratilgan. Shu bilan birga unda Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining jahon sivilizatsiyalari bilan qiyosiy tahlili va umumjahon sivilizatsiyasi tizimida tutgan o'rni va uning taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ham ko'rsatishga o'rin ajratilgan. Kurs davomida talabalar sivilizatsiya tushunchasi talqini, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining tarixiy ildizlari, taraqqiyot bosqichlari, ichki va tashqi omillari, madaniyati, shaharlari, mudofaa inshootlari, ma'muriy, maishiy, ma'naviy qismlari, ishlab chiqarish asoslari, tashqi va ichki iqtisodiy aloqalari, mintaqa siyosiy hayotidagi o'rni va boshqa masalalar haqida ma'lumot oladilar. Mavzular kesimidagi savol va topshiriqlar asosida, jahon olimlari, ularning adabiyotlari va sivilizatsion yondashuvlarini tahlil etishga yo'naltiriladi.

O'quv qo'llanmani tayyorlashda Markaziy Osiyo tarixi va manbashunosligi kafedrası professorlari A.X.Doniyorov va M.M.Is'hoqovlar tomonidan berilgan ilmiy tavsizyalari va fikr-mulohazalari uchun minnatdorchilik bildiriladi.

1-MAVZU: MARKAZIY OSIYO JAHON SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA

Asosiy savollar:

1. “Sivilizatsiya” tushunchasi.
2. “Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi” kursining umumiy tavsifi, asosiy maqsad va vazifalari.
3. Kursning nazariy va metodologik asoslari.
4. Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni.

O‘quv maqsadi: *Sivilizatsiya tushunchasi, uning mohiyati. “Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi” kursining umumiy tasnifi, asosiy maqsadi, vazifalari, kursning nazariy va metodologik asoslari. Fan tarixi, boshqa fanlar bilan bog‘liqlik taraflari. Jahon olimlari tomonidan sivilizatsiya tushunchasiga berilgan ta’riflar, Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni masalalarini yoritish.*

Tayanch so‘z va iboralar: *Sivilizatsiya, madaniyat, Markaziy Osiyo, madaniy taraqqiyot, L.Morgan, M.Veber, O.Shpengler, A.Toynbi, F.Brodel, K.Yaspers, P.Sorokin, S.Xantington nazariyalari, formatsion, sivilizatsion, sintetik yondashuv, nazariya, metodologiya, sivilizatsiyaning bosqichli va lokal nazariyalari.*

Sivilizatsiya so‘zi insoniyat tarixidagi sifat chegarasini belgilash bilan bog‘liq. Ushbu tushunchaning yuzaga kelishi Ma’rifatparvarlik davridagi Yevropa fani va adabiyotining yutug‘idir. Ammo sivilizatsiya haqidagi ilk tushunchalar ancha ilgari yuzaga kelgan. Qadimgi davrlardayoq insonlar o‘zlarining dunyolarini o‘zgalar dunyosi bilan solishtira boshlashgan. Antik davrda sivilizatsiya so‘zi bilan belgilanmasa-da, o‘z taraqqiyot darajalariga varvarlikni qarama-qarshi qo‘yganlar. Sivilizatsiya so‘zi lotincha “sivilis” – fuqarolikka, davlatga, shaharga taalluqli

ma'nolarini anglatuvchi o'zakdan kelib chiqqan. U "silvaticus", ya'ni lotinchadan tarjima qilganda qo'pol, yovvoyi so'ziga qarshi ma'noda qo'llanilgan. Sivilizatsiya tushunchasi "madaniyat" tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Dastlab madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari sinonim sifatida qo'llanilgan, ammo bora-bora bu ikki atama o'rtasida farq paydo bo'ldi. Sivilizatsiyaning yana bir ma'nosi – madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr sivilizatsiyasi, Mesopotamiya sivilizatsiyasi va b.).

SIVILIZATSIYA

fanda yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi sifatida ta'riflanadi.

Sivilizatsiya kategoriyasining serqirraligi va serma'noligi tufayli, unga aniq ta'rif berish mushkul. "Sivilizatsiya"ning yuzdan ortiq ta'riflari mavjud. Sivilizatsiya tushunchasi "**madaniyat**" tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Fransuz faylasuf – ma'rifatparvarlari aql va adolatga asoslangan jamiyatni sivilizatsiyalashgan jamiyat deb bilganlar. Ko'pchilik faylasuflar «sivilizatsiya» deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, «madaniyat»

deganda esa faqat uning ma'naviy qadriyatlarini tushunishgan.

Immanuil Kant (1724 – 1804)

Nemis faylasufi I.Kant bu tushunchalar o'rtasidagi yaqinlik va tafovut mavjudligini ko'rsatib o'tgan edi. Ko'pchilik faylasuflar "sivilizatsiya" deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, "madaniyat" deganda esa faqat uning ma'naviy qadriyatlarini tushunishgan. XX asr boshlariga kelib, nemis faylasufi O.Shpengler "Yevropa quyoshining so'nishi" asarida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini qarama-qarshi qo'ydi.

Uning fikricha, sivilizatsiya madaniyatning eng yuqori bosqichi bo'lib, undan keyin esa madaniyat asta-sekin inqirozga yuz o'giradi. Nemis faylasufi sivilizatsiya deganda texnik-mexanik jarayonlar majmuini nazarda tutgan.

XVIII asrdan "sivilizatsiya" tushunchasi tarixchilar lug'atidan mustahkam o'rin oldi, shu davrdan sivilizatsiyaning turli nazariyalari shakllana boshladi. Ushbu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda.

Dastlab, XVIII asrda A.Fergusson ibtidoiy jamiyat tarixini davrlashtirish mezoni sifatida «madaniyatning o'zlashtirish darajasini» ilgari surdi: yovvoyilik, varvarlik, sivilizatsiya. Keyinchalik shved olimi S.Nilson bu davrlashtirishni bir oz to'g'irladi va to'ldirdi: yovvoyilik, nomadizm (yunon. nomados – ko'chib yuruvchi, ko'chmanchilik), dehqonchilik va sivilizatsiya.

1877 yilda amerikalik tarixchi va etnograf Lyuis Morgan (1818-1881) o'zining "Qadimgi jamiyat" kitobida sivilizatsiya atamasini yagona madaniy-tarixiy jarayonning ma'lum darajasini belgilash uchun qo'llashni taklif etdi. Morgan sistemasida ham ibtidoiy jamiyat taraqqiyoti yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya bosqichlaridan iborat, ammo u yovvoyilik va varvarlik davrlarining har birini xo'jalik va moddiy madaniyat taraqqiyotining belgilariga ko'ra quyi, o'rta va yuqori bosqichlarga bo'ladi. Ushbu davrlashtirishda ishlab chiqarish kuchlari rivojining darajasi mezon bo'lib xizmat qiladi.

Adam Ferguson (1723-1816)

Lyuis Morgan (1818-1881)

**Nikolay Danilevskiy
(1822-1885)**

Tarixni o'rganishga sivilizatsion yondashuv asoschilaridan biri tabiatshunos olim Nikolay Danilevskiy (1822-1885)dir. U har biri alohida-alohida mavjud bo'lgan, faoliyatning to'rt muhim shakli yoki sivilizatsiyalar "asosi" - diniy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy asoslar orqali namoyon bo'luvchi madaniy-tarixiy tiplar (sivilizatsiyalar) haqidagi konsepsiyani ilgari surgan. Madaniy-tarixiy tiplar, biologik organizmlar kabi, tashqi muhit va bir-biri bilan uzluksiz kurash jarayonida bo'ladi va

vujudga kelish, voyaga yetish, qarish va halok bo'lish bosqichlaridan o'tadi.

A.Toynbi (1889-1975) sivilizatsiyani yaxlit ijtimoiy tizim sifatida ifodalagan. U o'zining o'n ikki tomlik "Tarixni anglash" yoki "Tarix tadqiqoti" asarida keltirgan o'zaro o'rin almashuvchi lokal sivilizatsiyalar konsepsiyasida sivilizatsion taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida chaqiriq va javob nazariyasini ilgari surdi.

U 32 ta sivilizatsiyani sanab o'tib, tarixiy jarayonning to'g'ri chiziq bo'ylab rivojlanishi haqidagi qarashlarga qarshi chiqdi va sivilizatsiyaning bosqichli – siklik rivojlanishini ta'kidladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, sivilizatsiya atamasi taxminan bundan ikki asr avval fransuz ma'rifatparvarlari tomonidan mustaqillik, haqiqat, huquqiy tizim hukmronlik qiladigan fuqarolik jamiyatini ta'riflash uchun ishlatilgan.

Ko'p o'tmay amerikalik astrolog L.Morgan va undan keyin Engels "sivilizatsiya" atamasidan foydalanib kishilik jamiyatini rivojlantirishni ta'riflashda, ya'ni varvarlikdan – yovvoyilikdan jamiyatni tartibga tushishi, sinflarning paydo bo'lishi, xususiy mulk paydo bo'lishida ochishga harakat qilishdi.

Buyuk Britaniyalik mashhur tarixchi olim, faylasuf, sotsiolog va siyosatshunos Arnold Jozef Toynbining o'n ikki jildli "Tarix tadqiqoti" asari jahonning o'nlab tillariga tarjima qilingan. Muallif mazkur asarni 1927 yil yoza boshlagan va 1966 yil yakunlagan. A.Toynbining tadqiqot usuli o'ziga xos. Olim insoniyat tarixini sivilizatsiyalar tarixi sifatida o'rganadi va talqin qiladi. Muayyan bir davlat yoki xalq tarixini o'sha mamlakat yoki millatning qaysi sivilizatsiyaga mansubligi nuqtayi

Arnold Toynbi (1889-1975)

nazaridan tadqiq etadi. Sivilizatsiyaning paydo bo'lishi, rivojlanishi, inqirozini ichki va tashqi ta'sirlar asosida tahlil qilar ekan, bu jarayonlarga faylasuf dunyoqarashi bilan yondoshadi. Voqealar rivoji ko'plab tarixiy hodisalar, davlatlar, sulolalar va shaxslar faoliyati misolida o'rganilar ekan, jarayon silsilasi tadrijiylik, davriylik, ketma-ketlik unsurlaridan xoli bo'lganligi bois ham asar tili, bayoni o'quvchida dastlab biroz murakkabdek taassurot uyg'otadi. Biroq asarning ichi va ruhiga kirib borganingiz sayin, go'yo kitob qulfiga kalit topgandek bo'lasiz. Shu bois, ko'plab tarixchi va faylasuflar A.Toynbi tarix tadqiqida o'ziga xos konsepsiya va usul yaratganligini alohida ta'kidlab o'tishadi. Olim keskin iqlim, qo'shni jamiyatlarning hamlasi, tashqi kuchlarning bosimi va jamiyat ichida yaratuvchilik, ijodkorlik, aniq maqsad sari intilishga qaratilgan hayotiy quvvatning yo'qolishini sivilizatsiyalarga tahdid deb hisoblaydi. Arnold Toynbi o'n ikki jildli kitobining qisqacha mazmuni, asosiy g'oya va xulosalari asosida bir jildli variantini ham tayyorlagan.

Sivilizatsiyalar sinishi muammolaridan ularning inqirozi muammolariga o'tar ekanmiz, xuddi sivilizatsiyalar paydo bo'lishidan rivojlanishiga o'tishi muammolariga o'xshash holatga duch kelamiz. Inqiroz yangi, mustaqil ahamiyatga ega hodisami yoki uni sinishning tabiiy va shak-shubhasiz oqibati deb

hisoblaymizmi? Bu savolga, ya'ni yuksalish, rivojlanish muammosi paydo bo'lish, vujudga kelish masalasidan farqli, yangi hodisa ekaniga shakllangan, lekin rivojlanmay "to'xtab qolgan" yoki "kechikkan" sivilizatsiyalar mavjudligini kashf qilib ijobiy javob topdik. Ayrim sivilizatsiyalar sinishdan keyin xuddi shunga o'xshash "to'xtab qolish"ni boshdan kechirib, uzoq davom etadigan "toshqotish" davriga qadam qo'yishadi. Bunday tamaddunlarga yorqin misol sifatida Misr jamiyatining ba'zi bir davrlarini keltirish mumkin. Misr jamiyati ehrom bunyodkorlarining og'ir yuki ostida ilk bor singan bo'lsa, keyinchalik "noittifoqlik davri", universal davlat va podshohliklar oralig'ida inqirozga yuz tutdi. Bu tarixdagi yagona misol emas. Uzoq Sharq jamiyatining asosiy o'zagi bo'lgan Xitoy tarixida, inqiroz jarayoni "noittifoqlik davri"dan universal davlat sari tabiiy o'zanda IX asrning oxirgi choragida Tan imperiyasi parchalanishi oqibatida kechgandi. Mo'g'ullarning Uzoq Sharqdagi universal davlatiga qarshi Min Xun-vu sulolasi asoschisi boshchiligidagi janubiy Xitoy qo'zg'oloni Misr universal davlati qoldiqlari ustida giksoslar barpo etgan "voris davlat"ga qarshi Yaxmosning XVIII sulolasi asoschisi rahbarligidagi Fivan isyonini eslatadi.

"Antik davrning juda mashhur ikki millati ruhi oliy darajada mumtozligi va alohidaligi bilan ajralib turadi. Gap shundaki, yunonlar faqat o'zlariga tan berishgan bo'lsa, rimliklar o'zlari va yunonlarga ishonardi. Buning natijasida fikr toraydi va bir-biriga o'xshab qoldi. Bu ikki millatning aql-tafakkuri, obrazli qilib aytganda, "qarindosh-urug' o'rtasida tuzilgan nikoh"dek bir-biri bilan chatishib ketdi. Oqibatda esa, fikr pushtsizligi va nasl buzilishi vujudga keldi. Sezarlarning mustabidligi, imperiyaning boshqa xalqlariga nisbatan bepisand munosabati zulm va yomonliklarni kuchaytirib yubordi. Iso Masih tug'ilgandan keyingi III asr oxirida insoniyat kelajagi juda nursiz ko'rinish oldi. Jamiyat uzoq davom etadigan yemirilish, kuch-quvvatdan qolish, ma'naviy tubanlik, falajlik xavfi ostida qolgandi. Uzoq asrlar davomida hech narsa, ya'ni zarur narsalarni o'rganmagan va hech narsa, ya'ni keraksiz narsalarni esdan chiqarmagan Diokletian va Xitoy fuqarolari o'rtasida ko'plab o'xshash xususiyatlarni topish unchalik mushkul emasdi. Bu yerlarda boshqaruv shakli, ta'lim va butun hayot tarzi marosim monand

edi. Xuddi yerga ko‘milgan tanga ko‘paymagandek, bilim o‘shishdan to‘xtab qoldi. Haykaldek qotib qolish turg‘unlik davriga biri ichkarida, boshqasi tashqarida hosil bo‘lgan – ma‘naviy va siyosiy – buyuk ikki inqilob barham berdi” (Macaulau T.B. Essau on “Historu”).

Rim imperiyasi turg‘unlik davridan xalos bo‘lganligi uchun, Makoleyning fikricha, ikki kuch – cherkov va varvarlardan minnatdor bo‘lishi kerak. “Bizga anarxiya emas, mustabidlik, ma‘naviy erkinlikni yo‘qotish, totalitar davlat, yana-da ochiqroq aytganda, umumjahon totalitar davlati xavf solmoqda, deb o‘ylayman. Millatlar va sinflar o‘rtasidagi kurash natijasida o‘tish davri sifatida vaqtinchalik, ichki anarxiya boshlanishi mumkin. Anarxiya mohiyat e‘tibori bilan nihoyatda mo‘rt bo‘lganligi uchun ham qadimgi dunyoda ilmiy bilimlarga, ratsional tashkilotga ega har qanday puxta uyushgan guruh boshqalar ustidan o‘z hukmronligini o‘rnata bilgan. Dunyo anarxiyaga muqobil sifatida mustabid davlatni ma‘qul ko‘rishi mumkin. Bunday sharoitda dunyo ma‘naviy “toshqotish” davriga kirishi ehtimoldan xoli emas, bu holat inson ruhining oliy faoliyati uchun o‘lim bilan barobar. Bunday totalitar davlatda falsafa va poeziyaning ovozi bo‘g‘ilsa-da, mudom yangi kashfiyotlarga yo‘l ochadigan ilmiy tadqiqotlar davom etadi, deb o‘ylayman. Yunon fani uchun Ptolomey podsholigi begona emas edi. Tabiiy fanlar mustabid tuzumda ham gullab-yashnashi mumkin. Hukmron guruhlar manfaati yo‘lida ularning hokimiyatini kuchaytiruvchi vositalar rivojiga keng yo‘l beriladi. Nazarimda, hozirgi birodarkushlik ostonamizda turgan kulfatdir” (Doktor Edvin Bivenning muallifga yozgan xatidan).

Yuqoridagi mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, sivilizatsiyalar inqirozi anchayin muammoli masala va shu bois mazkur mavzuni tadqiq qilish zarurati mavjud.

Sivilizatsiya taraqqiyotini tadqiq qilish davomida “tahdid va javob”dan iborat izchil namoyish qilingan dramaga duch keldik. Bir namoyish ortidan ikkinchisining kelishi sababi shundaki, har bir javob nafaqat tez-tez takrorlanadigan tahdidni muvaffaqiyatli bartaraf qildi, shu bilan birga yangi tahdid

yuzaga kelishiga ham ko'maklashib yubordi. Bu esa oxir-oqibat yana muammoning ijobiy yechim topishiga olib kelardi.

Biz sivilizatsiyalar rivoji jarayonini tadqiq qilishni rivojlanish mezonini izlashdan boshladik. Shu bois, inqiroz jarayonini tadqiq qilishda ham shu yo'ldan boramiz. Inson va tabiat muhiti ustidan hukmronlikni kuchaytirish rivojlanish mezoni emas, degan to'xtamga kelar ekanmiz, endi adolat yuzasidan aytishimiz lozimki, bunday hukmronlikni yo'qotish inqiroz sababi ham bo'lolmaydi. To'plangan ma'lumotlar muhit ustidan hukmronlikning oshib borishi rivojlanishga emas, aksincha, inqirozga olib kelishidan darak bermoqda. Militarizm – sinish va inqirozning umumiy xususiyati – jamiyat hukmronligining oshishida ko'pincha samarali vosita bo'ladi. Singan sivilizatsiyalarning tanazzul yo'liga nisbatan faylasuf Geraklitning "Urush – hamma narsaning otasi" degan fikri uzukka ko'z qo'ygandek yarashib tushishi mumkin. Masalan, Aleksandr Makedonskiyning bosqinchilik urushlari davomida qo'lga kiritgan hamma narsasi vorislari tomonidan fuqarolar urushiga ishlatildi, eramizga qadar II asrda Rim bosqinchilari to'plagan boylik ham oxirgi yuz yillikda sodir bo'lgan ichki urushlarga sarflandi.

Demak, inqiroz jarayonining biz ilgari surayotgan mezonlarini boshqa joydan izlash zarur. Inqirozga olib keladigan sinishning o'zak sababi va shaksiz mezoni ichki kelishmovchiliklar bo'lib, ana shu tufayli jamiyat o'z taqdirini o'zi belgilash layoqatini yo'qotadi.

Noittifoqlik qisman namoyon bo'ladigan ijtimoiy ixtiloflar sinayotgan jamiyatni bir vaqtning o'zida ikki yo'nalishda ichidan yemiradi. Birinchisi – hudud jihatidan jamoalarga bo'linganlar o'rtasida "vertikal" ixtiloflar, ikkinchisi – hudud ichida bir-biri bilan qo'shilib ketgan, lekin ijtimoiy sinflarga ajralgan "gorizontal" bo'linish va ixtiloflar.

"Vertikal" ixtilofda o'zaro ichki urushlardagi jinoyatlarga nisbatan ko'ngilchanlik qilish o'z-o'zini mahv etishga keng yo'l ochganligini ko'ramiz. Biroq bu ixtilof sivilizatsiyalarni sinishga olib kelgan eng xarakterli kelishmovchilik emas. Chunki jamiyatning mahalliy jamoalarga bo'linishi, istaymizmi-yo'qmi, barcha xalqlar – rivojlanganiga ham, taraqqiyotdan orqada

qolganiga ham xos xususiyatdir. O‘zaro urush esa har qanday vaqtda har qanday jamiyat oson uddasidan chiqadigan o‘z-o‘zini vayron qilishni suiiste’mol qilishdir. Boshqa tomondan, “gorizontal” ixtilof faqat sivilizatsiyalargagina xos xususiyat emas. Bu hodisa sivilizatsiyalar sinishi va inqirozi paytida ham sodir bo‘lib turadi. Ixtilofning mazkur tipi xususida gap ketganda, Rim imperiyasining shimoliy chegaralarida G‘arbiy Yevropadagi cherkov va varvarlarning ko‘plab qurolli otryadlari o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni esga olamiz. Bu ikki qutb – qurolli otryadlar ham, cherkov ham g‘arb ijtimoiy tizimini o‘zida mujassam etmagan ijtimoiy guruhlar tomonidan vujudga keltirilgan. Biz cherkovga ellin jamiyatining ichki proletariati, varvarlarning qurolli otryadlariga esa tashqi proletariati, deb ta’rif berdik. Bu ikki proletariat ellin jamiyati yaratish qobiliyatini yo‘qotgan, taraqqiyot orqaga ketgan, “noittifoqlik davri” hukm surayotgan, ixtiloflar avjiga chiqqan bir sharoitda paydo bo‘ldi. Masala mohiyatiga chuqurroq kirsak, ellin ijtimoiy tizimi hukmron tabaqasi xarakterida sodir bo‘lgan o‘zgarish ixtilofga olib kelganiga guvoh bo‘lamiz. Zo‘ravonlikka asoslangan universal davlatning kamchilikni tashkil qiluvchi hukmron tabaqasi o‘z-o‘zini go‘yo ulkan toshbaqa kosasi tagiga hibs etdi. Bu ulkan kosa tagida cherkov o‘sib, kuchayib borar ekan, varvarlarning qurolli otryadlari “kosa”ning tashida tirnoqlarini charxlab, harbiy mashqlarga zo‘r beradi (Muallif Rim imperiyasining oxirgi davrini ana shu toshbaqa kosasiga o‘xshatib, uni ichidan cherkov, tashqaridan varvarlar yemirgan degan xulosaga keladi).

Endi ellin jamiyati misolida mavjudligiga ishonch hosil qilganimiz – hukmron ozchilik, ichki va tashqi proletariat – uch guruhni chuqur umumlashtirib tahlil qilish birinchi qadamimiz bo‘ladi. Yuqoridagi misollardan singan jamiyat parchalanishiga uning to‘qimasi “gorizontal” ixtiloflar tufayli uzilib ketishi sabab bo‘lgani ko‘rinib turibdi. Ajablanarlisi shundaki, inqiroz, sinish, ixtiloflarni o‘rganib, bir qarashda sog‘lom aql va mantiqqa to‘g‘ri kelmaydigan xulosaga keldik. Ya’ni, ana shu murakkab jarayonlar tufayli “yangidan tug‘ilish, tiklanish, hayot” yoki “Palingez” bo‘y ko‘rsatadi.

A.Toynbi mintaqaviy sivilizatsiyalarga evolyusion jarayon sifatida qaragan. U “A Study of History” (1934-1961) asarida quyidagilarni tirik sivilizatsiya deb atadi:

- G‘arb jamiyati G‘arb xristanligi bilan birgalikda;
- Janubi-sharqiy Yevropa va Rossiyada pravoslav xristiani yoki Vizantiya jamiyatining joylashishi;
- Shimoliy Afrika va O‘rta Sharqdan Buyuk Xitoy devorigacha islom jamiyati;
- Hindistonda hindulik jamiyati;
- Janubi-Sharqiy Osiyoda Uzoq Sharq jamiyati.

Sivilizatsiyalar inqirozi. G‘arb jamiyatining Yangi davridagi yuqorida ko‘rib o‘tilgan urushlarning tsikli modeliga nazar tashlaydigan bo‘lsak, “g‘ildirak” to‘rt marotaba ham har safar “start” olgan joyiga qaytib kelgani va yo‘qlik qa‘ri, behudalik tomon aylanganligidan dahshatga tushamiz. Bu “g‘ildirak” mudom xavf-xatar mavjud tomon yurgan. Ana shu to‘rt voqea o‘ta kuchli va o‘ziga ortiqcha baho berib yuborgan davlatdan o‘zlarini himoya qilish uchun qo‘shni mamlakatlar qanday birlashgani va oxir-oqibat manmanlik, o‘z kuch-qudratiga ortiqcha ishonch mag‘lubiyatga olib kelishini ko‘rsatdi.

Milliy davlatlar o‘rtasida ustunlikka erishish uchun o‘z-o‘zini mahv etuvchi bunday takrorlanuvchi tsikllar sivilizatsiyalar inqirozi muammosini tadqiq etayotganimizda ham diqqatimizni tortgan edi. Sivilizatsiyalarning inqirozi va urushlar tsikli o‘rtasida o‘xshashlik borligi ajablantirmaydi. Jamiyatdagi sinish orqasidan keladigan inqiroz mahalliy davlatlar o‘rtasidagi shiddatli urushlar oqibati

ekanligini tadqiqotimiz ko'rsatib turibdi. Kurashayotgan davlatlardagi zo'ravonlik alangasi birdan so'nmaydi va u yangi ijtimoiy to'ntarish va fuqarolar urushi shaklida paydo bo'ladi. Shunday qilib, inqiroz jarayoni urushlar oralig'ida vaqtincha to'xtasa-da, keyinchalik baribir davom etadi.

Inqirozlar ham milliy davlatlar urushlari singari turli tuslanishlar bilan o'z yo'nalishi bo'yicha borishini aniqladik. Ko'plab tarixiy misollarni tadqiq qilib "mag'lubiyat va jonlanish" tsikli ritmi, odatda, uch yarim taktdan iborat bo'lishini aniqladik – mag'lubiyat, jonlanish, pasayish, jonlanish, pasayish, jonlanish, pasayish. Bu tsikl xuddi ana tariqada sivilizatsiyaning sinishidan to butunlay barham topishiga qadar o'zining tarixiy sayohatini amalga oshiradi. Birinchi mag'lubiyat singan jamiyatni "noittifoqlik davri"ga uloqtirib tashlaydi. Bu davr esa keyinchalik ikkinchi va yanada kuchliroq hamlaga duchor bo'lish uchun ilk jonlanish bilan o'rin almashadi. Bunday pasayish ortidan ancha uzoq davom etadigan ikkinchi jonlanish boshlanadi va mazkur jarayon universal davlat paydo bo'lishiga olib keladi. Bu ham o'z navbatida pasayish va jonlanishni boshidan kechirib, oxirgi jonlanish ortidan yakunlovchi inqiroz yetib keladi.

"Ijtimoiy inqiroz" dramasi "siyosiy muvozanat" dramasi qaranganda ancha aniq va doimiy mazmunga ega. Universal davlatlar jadvaliga nazar solsak, voqealar silsilasi begona ijtimoiy tizimlar ta'siri ostida izdan chiqmasa, taxminan to'rt yuz yil davomida, ya'ni ilk sinishdan universal davlat qaror topgunga qadar jamiyat mag'lubiyat, jonlanish, pasayish va yanada samaraliroq jonlanish harakatida bo'lgan. Universal davlat vujudga kelib uning halokatigacha ham taxminan shuncha vaqt o'tadi. Biroq universal davlat halokatga qarshi oxirigacha kurashadi. Bu kurashlarga misol sifatida 378 yilda Adrianopol (Avgust tomonidan asos solinganidan to'rt yuz yil o'tib)dagi halokatdan so'ng Rim imperiyasining ijtimoiy jihatdan qoloq bo'lgan g'arbiy viloyatlaridagi inqiroz 565 yil Yustianning o'limiga qadar markaziy va sharqiy viloyatlarga ko'pam ta'sir ko'rsatmadi. Xuddi shunday, 184 yil ikkinchi marta hamlaga duch kelgan va oqibatda uch podshohlikka bo'linib ketgan Xan imperiyasi butunlay halokatga uchrashidan oldin Szin imperiyasi (280-317) davrida yana qayta birlashib, tiklanishga yuz tutgan.

Sivilizatsiyalar taraqqiyoti. Ijtimoiy inqirozdan ijtimoiy taraqqiyotga diqqat qaratar ekanmiz, bu jarayon ham xuddi inqiroz singari tsiklli harakatga ega ekanligini ko‘ramiz. Yuzaga kelgan muammo-tahdidga muvaffaqiyatli yechim-javob topilganda rivojlanishga erishilgan va bu narsani ham o‘z navbatida yana bir yangi muammo-tahdidni yuzaga keltirgan. Cheksiz takrorlanadigan ushbu jarayon yo‘liga g‘ov bo‘ladigan biror-bir asosli sabab topa olmadik. Hech bir sivilizatsiya taraqqiyot jarayonini ushlab qola olmagan. (Bu tarixiy fakt!) Ular muammo-tahdidga bir martalik yechim-javob topishgan. Bu javob ortidan keladigan yangi muammo-tahdidga talab qilingan izchil o‘zgacha javob topishni uddalay olishmagan.

Ellin sivilizatsiyasiga tahdid solgan dastlabki bebosh varvarlik shahar-davlatlarning yuzaga kelishidek yangi institut shaklida samarali javob qaytargan. Bu muvaffaqiyat esa aholi sonining o‘shidek iqtisodiy yo‘nalishdagi yangi muammoni keltirib chiqargan. Ushbu ikkinchi muammo-tahdid har xil amaliyotga ega ko‘plab muqobil javoblarni tug‘dirdi. Mazkur javob ichida spartaliklarning qo‘shni unumdor va serhosil yerlarni bosib olishdek halokatli javoblari ham bor. Ellinlar tomonidan O‘rta Yer dengizining g‘arbiy sohillaridagi qoloq xalqlarning yerlarini mustamlakaga aylatirishdek ma‘lum muddat samara bergan javob ham mavjud. Ellin dunyosining bunday kengayishi (fink va tirrenslar singari raqobatchilar ellinlarning geografik kengayishi yo‘liga g‘ov bo‘lgunlariga qadar) natijasida iqtisodda inqilob ro‘y berdi va natural xo‘jalik o‘rniga sanoat ishlab chiqarishi tovarlarini eksport qilish va xomashyoni import qilishni kirib kelishidek afinaliklarning uzoq vaqt samarali bo‘lgan javoblari ham o‘rin oldi. Iqtisodiyot sohasidagi muammo-tahdidga topilgan va berilgan muvaffaqiyatli yechim-javob keyinchalik siyosiy yo‘nalishdagi muammo-tahdidni tug‘dirdi. Iqtisodiy jihatdan oyoqqa turib olgan va o‘ziga mustaqil bo‘lgan ellin dunyosi siyosiy rejimdan qonuniylik va yagona tartibni talab qila boshladi. Tashqi dunyodan uzilib qolgan va mustaqil qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti rivojini rag‘batlantiruvchi shahar-davlatlarni boshqaradigan rejim iqtisodiy strukturasi yaxlitlashgan ellin jamiyatini xuddi shunday yagona siyosiy struktura bilan ta‘minlashga qodir emasdi. Ellin

sivilizatsiyasini sinishdan asrab qolishi mumkin bo'lgan ana shu uchinchi muammo-tahdidga o'z vaqtida yechim-javob topilmadi. Uchinchi muammo-tahdidga ellin sivilizatsiyasi topa olmagan javobni G'arb sivilizatsiyasi o'zining rivojlanish jarayonida muvaffaqiyatli topdi. Ellinlar ham duch kelgan va oraliq podsholiklar davrida varvarlik dastlabki muammo-tahdid edi. Bu tahdidga papa boshchiligidagi yagona cherkov instituti tashkil etilib o'zgacha javob qaytarildi. Bu narsa ikkinchi muammo-tahdidni tug'dirdi. Chunki yagona cherkov atrofida birlashgan G'arb-xristian dunyosi ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan samarali bo'lgan lokal davlatlar tizimiga zarurat seza boshladi. Bu muammoga javob – Italiya va Flandriyada ellinlarning shahar-davlatlari qayta tiklanishi bo'ldi. Biroq shahar-davlatlar ba'zi sohalarda ijobiy rol o'ynagan bo'lsa-da, lekin hududiy jihatdan kengayib borayotgan feodal monarxlarning talablariga javob bermas edi. Italiya va Flandriyadagi shahar-davlat tizimi G'arb dunyosining boshqa yirik ko'lamdagi millatlarining siyosiy va iqtisodiy sohada samarali mahalliy boshqaruvni yuzaga keltirish muammosini hal qila olarmidi?

Bu muammo Angliyada dastlab siyosiy sohada parlament instituti orqali, keyinchalik sanoat inqilobi orqali iqtisodiy sohada hal qilindi. Ammo G'arb sanoat inqilobi, xuddi ellin tarixidagi Afina sanoat inqilobi singari mahalliy iqtisodiy mustaqillik o'rniga butun dunyo iqtisodiyotiga bog'liqlikni olib keldi. Shunday qilib, G'arb sivilizatsiyasi uchinchi muammoga muvaffaqiyatli javobi orqali o'z vaqtida ellin sivilizatsiyasi ikkinchi muammoga muvaffaqiyatli javobidan keyin duch kelgan yangi muammo bilan yuzma-yuz keldi. Ushbu kitob yozilayotgan XX asr o'rtalarida G'arb odami bunday siyosiy muammo-tahdidga muvaffaqiyatli javob topa olmagan bo'lsa-da, lekin uning xavfini o'z hayotida yaqqol seza boshladi. Ana shu ikki sivilizatsiya taraqqiyotiga bir qur nazar solishning o'zi ham ijtimoiy rivojga erishishning muammo va javob doirasi zanjiri tugunlarida bir xillik yo'qligini ko'rsatib turibdi. Yetarli darajada hujjatlashtirilgan boshqa sivilizatsiyalar tarixi tadqiqi ham bu xulosani tasdiqlab turibdi. Sivilizatsiyalar taraqqiyotida ham, ularning inqirozi tarixida ham “Tabiat qonunlari” harakati bir xilda sezilarli darajada emasligini, nazarimda, tadqiqotimiz natijasi desak bo'ladi.

Sivilizatsiya bilan tavsiflanadi:

shaharlarning mavjudligi;

ixtisoslashgan kasbiy guruhlar asosida rivojlangan mehnat taqsimoti;

ijtimoiy sinflar, shu jumladan asosiy yashash uchun ishlashdan ozod qilingan hukmron sinf;

“ijtimoiy ortiqcha” (daromad yoki soliq) yig‘ib oladigan ma’muriyat;

turar joy sifatida mo‘ljallanmagan, ammo kommunal maqsadlar uchun mo‘ljallangan jamoat binolari;

yozma ravishda yozuvni yuritish.

Ushbu mezonlarning barchasini sivilizatsiyalarning hammasini ham qoniqtirmaydi, ammo sivilizatsiya deb hisoblash uchun ularning ko‘pchiligini qoniqtirishi lozim.

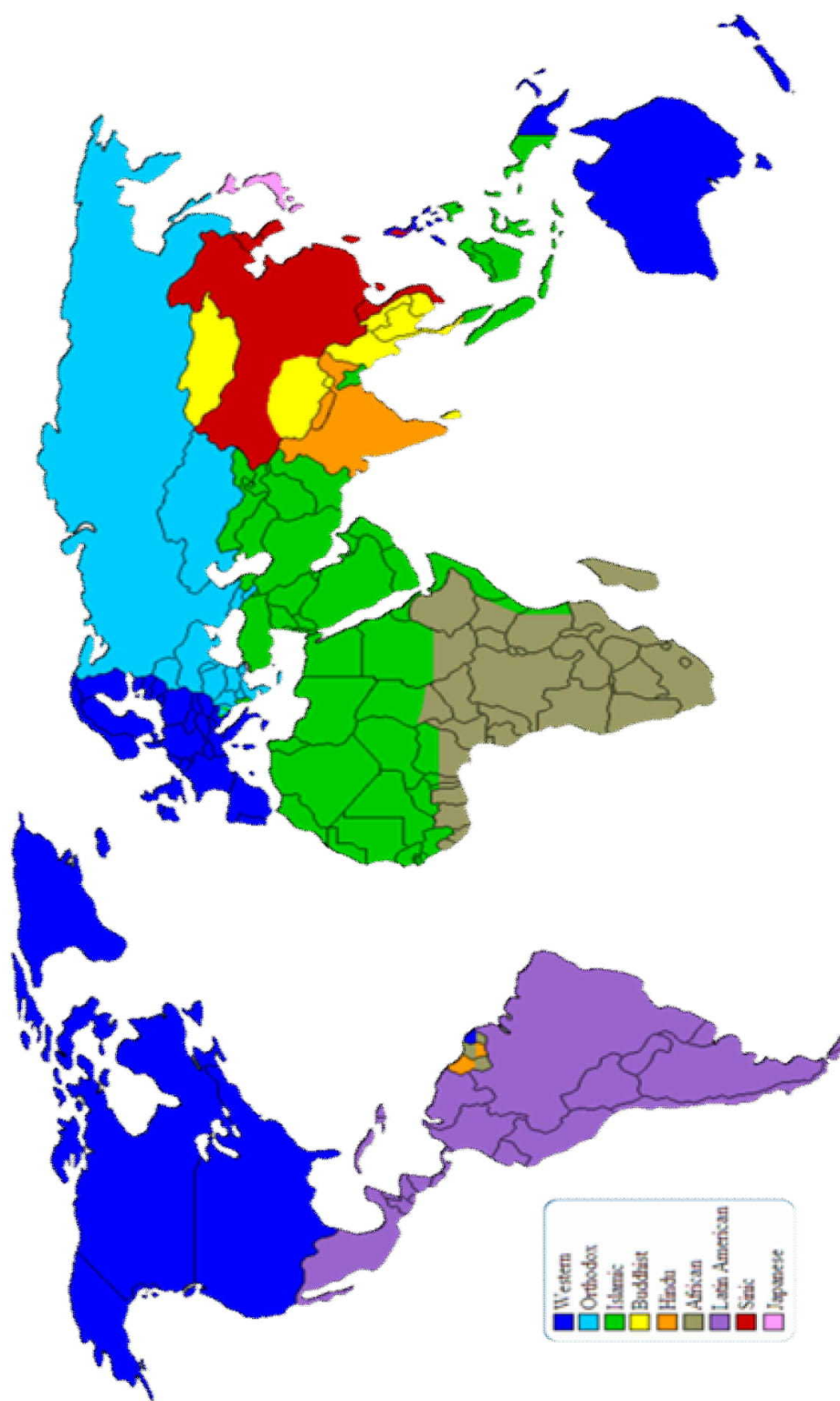
Hozir o'rganiladigan muammo 1914 yilgacha G'arb odamini juda oz bezovta qilgan. Buning sababi – muammo yechimlari birortasi boshqasiga qaraganda qoniqarli emas. Inson taqdiri insondan yuqori turuvchi qonun bilan boshqariladi degan tushunchaga yo'l qo'yilganida bu qonunni "taraqqiyot qonuni" deb atashgan. Boshqa tomondan esa, bunday qarashga yo'l qo'yilmagan chog'da erkin va aql-idrokka tayangan inson faoliyati ham taraqqiyotda xuddi shunday natijaga erishadi, deb ishonishgan.

XX asr o'rtasiga kelib vaziyat tubdan o'zgardi. O'tmishda sivilizatsiyalar halokatga uchragani va hozirgi G'arb kishisi bunyod etgan da'vogarlik darajasidagi osmono'par bino ham darz ketayotganligi ma'lum bo'ldi. Bu o'rinda birinchi navbatda "qonun" so'zini qay ma'noda qo'llayotganimizni aniqlab olishimiz zarur. Ya'ni inson tomonidan hamma ko'rib, bilib yurgan odatdagi qonunchilikni nazarda tutayotganimiz yo'q, balki biz tahlil qilayotgan "qonun" inson faoliyatini boshqaradigan va inson tomonidan yozilgan odatiy qonunga o'xshab ketsa-da, biroq u inson tomonidan yaratilmagani va inson tomonidan o'zgartirilmasligi bilan ajralib turadi.

Amerikalik professor S.Xantington sivilizatsiya atamasini "rivojlangan" ma'nosida tushunadi. 1993 yilning yozida "Forsh affeyrz" jurnalida "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" deb nomlangan maqolasi chop etildi. "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order" nomi bilan 1996 yilda Amerikada kitob nashr etildi. Ularda keyingi urush sivilizatsiyalar urushi bo'ladi va bu urush o'z-o'zini yo'q qiluvchilar urushi bo'ladi deyiladi.

Samuel Xantington
(1927-2008)

Samuel P. Xantingtonning “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” siyosiy gipotezasiga ko‘ra yirik sivilizatsiyalarning xaritasi

Ayrim faylasuflar madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yishgan. Chunonchi, nemis faylasufi va tarixchisi O.Shpengler (1880-1936) ning fikricha, "sivilizatsiya" har qanday madaniyat taraqqiyotining muayyan tugal bosqichini bildiradi. Sivilizatsiyani bunday davr tanazzuli sifatida tushunish madaniyatning bir butunligi va tabiiyligiga ziddir. Shpengler ijtimoiy taraqqiyotning bir chiziqli yevropotsentristik sxemasiga tanqidiy yondashgan. U insoniyat tarixida

Osvald Shpengler (1880-1936)

sakkiz madaniyat: Misr, Hind, Bobil, Xitoy, Yunon-rim, Sharq, G'arbiy Yevropa va Mayya madaniyatlarini farqlagan. Shpengler fikriga ko'ra, har bir madaniy organizm ma'lum hayot muddati (taxminan ming yil) mobaynida mavjud bo'ladi, shundan so'ng u sivilizatsiyaga aylanadi va halok bo'ladi. Har bir madaniyat o'z teran mazmuniga ega bo'ladi va tarixiy jarayonda bir xil ahamiyat kasb etadi. O.Shpengler sivilizatsiya deganda madaniy, tarixiy jarayonning tugashi, uning chirishini ko'zda tutgan va bu terminni salbiy ma'noda ishlatgan.

Fransuz tarixchisi Fernan Brodel jahon taraqqiyoti muammosiga o'zgacha yondashgan. O'tmish hodisalarini tushuntirishda Brodel va bir qator boshqa fransuz tarixchilari tarixiy qonuniyatlar yoki tasodifiylikka aytarli e'tibor qaratmay, birinchi o'ringa "muhit" (tarixiy vaqt) omilini qo'yishgan. Ularni, asosan xalqlarning hayoti, turmushi va mentaliteti qiziqtirgan. Yu.N.Afanasyev yozganidek: "Tarixning Brodeliya qarashlari, avvalambor,

Fernan Brodel (1902-1985)

insonning yutuqlarini anglash va ularni boshqalarga tushunarli qilish istagi bilan belgilanadi”.¹ Brodel tarixiy vaqt kategoriyasini yaratdi, uni ichki jihatdan har xil deb hisoblab, "tarixiy vaqt" ni quyidagi darajalarga ajratgan:

- birinchidan, voqealarning qisqa vaqt ichida o'zgarishi, asosan siyosiy;
- ikkinchidan, muhim ijtimoiy va madaniy jarayonlarning ko'tarilish va pasayish davrlarini tavsiflovchi o'rtacha davomiylik yoki siklik vaqt: iqtisodiy, migratsiya, demografik va boshqalar;
- uchinchidan, uzoq muddatli (fr. *longue durée*), yirik ijtimoiy-madaniy ob'ektlarning (sivilizatsiyalar) yaxlitligini qo'llab-quvvatlaydigan odamlarning birgalikdagi hayotining katta tuzilmalarini tavsiflovchi.

Sivilizatsiyalarni bir – biridan farqlash va tasnif qilishda u yoki bu jahon dinlarini asos qilib olinishi bejiz emasdir: musulmon sivilizatsiyasi, xristian sivilizatsiyasi va hokazo. U dastlab 21, keyinchalik 37 ta sivilizatsini sanab o'tib, tarixiy jarayonning to'g'ri chiziq bo'ylab rivojlanishi haqidagi qarashlarga qarshi chiqdi va sivilizatsiyaning bosqichli-tsiklik rivojlanishini ta'kidladi. Toynbi Arab, Xitoy, Shumer, Mayya, Hind, Ellin, G'arb, Xristian (Rossiya), Uzoq Sharq (Koreya va Yaponiya), Eron, Misr, Arab, Meksika, Vavilon va boshqa sivilizatsiyalarni tadqiq etish natijasida "...tabiiy muhitdagi va odamlar tegrasidagi yashash sharoitlarining og'irligi sivilizatsiyaning vujudga kelishiga sabab bo'ladi", - degan xulosaga keladi. Toynbi sivilizatsiyalarga "evolyutsion tipdagi faol tuzilmalar" sifatida yondashib, har bir sivilizatsiyada tarixiy mavjudlikning asosiy bosqichlari: vujudga kelish, rivojlanish, tanazzulga uchrash va zavol topishni farqlagan. Bu asosiy bosqichlardan o'tgach, sivilizatsiya, odatda, halok bo'ladi va uning o'rnini boshqa sivilizatsiya egallaydi. Nemis faylasufi K.Yaspers (1883-1969 yy.) o'zining "Tarix manbalari va uning maqsadi" asarida sivilizatsion taraqqiyotning bosqichma-bosqich rivojlanishi konsepsiyasini ilgari surdi: tarixgacha bo'lgan davr, qadimgi davr madaniyati, vaqto'qi (jahon tarixining boshlanishi), texnik davr (yagona jahon tarixiga o'tish). Uning fikricha tarixning

¹ Вступительная статья Ю.Н. Афанасьева // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв. Пер. с фр. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М., 1986.

mazmuni va negizi butun insoniyat uchun umumiy bo'lgan e'tiqod bilan belgilanadi. Mazkur e'tiqod insoniyat vakillarini bir-biridan ajratmaydi, balki jipslashtiradi. Insoniyatga bunday e'tiqodni biron-bir jahon dini yoki milliy din taklif qilolmaydi Sotsiolog P.Sorokin (1889-1968) insoniyat madaniyatining butunjahon-tarixiy taraqqiyoti nazariyasini yaratdi. U bu taraqqiyotni markaziy mazmunga yoki mentallikka ega ulkan madaniy supertizimlar doirasida ko'rib chiqdi. Bu madaniy supertizimlar yoki sivilizatsiyalar insonlarning hayoti va hulqini, ko'pgina tarixiy jarayonlar va an'analarni belgilaydi. Tarixning har qanday davrida, Sorokin fikricha, beshta asosiy madaniy tizimlar mavjud: til, ahloq, din, fan, san'at. U sivilizatsiyalarni moddiy madaniyat hech bir tizimsiz ravishda namoyishga qo'yilgan ulkan muzeylar sifatida talqin qiladi. Sorokin sivilizatsiyalar tabiatining yaxlitligi g'oyasiga tanqidiy yondashib, uning tarkibiy qismlari o'zaro bog'lanmagan, deb hisoblagan. "Iqtisodiy va ijtimoiy tarix annallari" (1929 g.) fransuz jurnali redaksiyasi atrofida vujudga kelgan tarixiy maktab asoschilari va vakillari bo'lmish fransuz tarixchilari Mark Blok (1886-1944) va Lyusyen Fevr (1878-1956) lar jahon taraqqiyoti muammosiga o'zgacha yondashgan. Ularning fikricha tarixiy taraqqiyotning asosini mentalitet tashkil qiladi. L.Fevr birinchilardan bo'lib o'zining "Sivilizatsiya: so'z evolyutsiyasi va g'oyalar guruhi" asarida "sivilizatsiya" atamasining kelib chiqish vaqtini aniqlashga ham harakat qilgan.

Sivilizatsiyaning tarixiy bosqichlari. Sivilizatsiyaning hal qiluvchi belgisi – inson va jamiyatning moddiy-ma'naviy va badiiy sohalardagi o'zgartiruvchanlik faoliyatidir. Sivilizatsiya tushunchasi aksariyat holatlarda insonning o'zgartiruvchilik faoliyati yakunlarini o'zida aks ettiradi.

Hozirgi davrda ba'zi manbalarda sivilizatsiyani ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar tushunchalariga o'zaro qarama-qarshi qo'yish holatlari uchraydi. Aslida, bu tushunchalarni o'z o'rnida ishlatish lozim. Kishilik jamiyati rivojlanishini anglatadigan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani sivilizatsiya bilan tenglashtirib ham, unga qarama-qarshi qo'yib ham bo'lmaydi.

Qadimgi Rimning soʻnggi davrlarida “Madaniyat” tushunchasi ijtimoiy hayotning shahar turmush tarzini ifodalovchi mazmun bilan boyigan. U oʻrta asrlarga kelib keng tarqalgan. Oʻrta asr madaniyatining Markaziy Osiyolik namoyandalari – Farobiy, Ibn Sino, Beruniylar shahar turmush tarzini jamiyatning yetuklilik shakli sifatida talqin qilganlar. Masalan, Farobiyning fikricha, “Har bir inson tabiatiga koʻra, oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun intiladi”. Bunday yetuklikka faqat shahar jamoasi orqali erishiladi. Uning taʼkidlashicha, madaniy jamiyat va madaniy shahar shunday boʻladiki, unda har bir odam kasb-hunardan ozod, hamma barobar, kishilar oʻrtasida farq boʻlmaydi. Kishilar chin maʼnoda ozod yashaydilar. Keyinchalik sivilizatsiya moddiy madaniyat tushunchasini anglati boshladi yoki varvarlikdan keyingi taraqqiyot bosqichini ifodaladi.

Umuman, sivilizatsiya tushunchasi XVII asrda madaniyat tushunchasi bilan bogʻliq holda vujudga keladi. Bu davrda yashagan fransuz maʼrifatparvar faylasuflari Volter, P.Tyurgo, J.A.Konderse aql va adolatga asoslangan tizimni sivilizatsiyali jamiyat deb bilganlar. Maʼrifatparvarlik davrida sivilizatsiyaning “tanqidi” vujudga kelgan. J.Russo bunda “madaniy” millatlarning buzilganligi va axloqiy tubanlashganligiga taraqqiyotning patriarhal bosqichida boʻlgan xalqlar axloqining soddaligi va sofliqini qarshi qoʻyadi.

Nemis klassik falsafasining namayandalari ana shu tanqidiy munosabatdan kelib chiqib, burjua sivilizatsiyasining ziddiyatlariga barham berishning umumnazariy yoʻllarini izladilar. Ular ziddiyatli holatdan chiqish yoʻlini “ruh” doirasidan axtardilar. I.Kant – axloqiy, F.Shiller – estetik, G.Gegel filosofik ong doirasidan izladilar.

XIX asrda sivilizatsiya tushunchasiga kapitalizmning yaxlit tavsifi sifatida qaraldi. Lekin bunday tasavvur hukmron tushuncha emas edi.

O.Shpenglarning “Mahalliy sivilizatsiya” taʼlimotiga koʻra, sivilizatsiya har qanday madaniyat taraqqiyotining muayyan tugal bosqichidir. Texnika taraqqiyoti, sanʼat va adabiyotning inqirozga uchrashi, aholining yirik shaharlarga toʻplanishi, xalqlarning oʻz kiyofasini yoʻqotib, toʻdaga aylanib borishi – uning asosiy belgilaridir. Bu nazariya sivilizatsiyani muayyan jamiyat taraqqiyotining soʻnggi

bosqichi sifatida qarab, uni madaniyatga qarshi qo'ydi. Bunday xato tasavvurlar Rossiyada N.Ye.Danilevskiy, P.A.Sorokin, Buyuk Britaniyada A.Toynbi tomonidan rivojlantirildi. Bu va boshqa idealistik ta'limotlar haqiqatga zid bo'lib, sivilizatsiyaning tabiatini, uning harakatlantiruvchi kuchlarini ochib bera olmaydi.

Umuman olganda, jamiyat rivojining har bir bosqichi progressivdir. Ammo ayrim o'zgarishlar jamiyatdagi umuminsoniy qadriyatlarni ro'yobga chiqarishga javob bera olmasligi mumkin.

Bu fanga kirishdan oldin uning o'zi to'g'risida ma'lum tushunchaga ega bo'lmoq lozim. Xo'sh, sivilizatsiya nima? Sivilizatsiyaning asl ma'nosi taraqqiyot demakdir. Ya'ni, sivilizatsiya – eng yuksak tartibdagi madaniy mushtaraklik, kishilar madaniy qiyofasining keng ko'lamli darajasi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, insoniyat o'z tarixida 20 dan ortiq sivilizatsiya va undan ko'proq subsivilizatsiyalarning shohidi bo'lgan. Ulardan ko'pchiligi hozirgi dunyoda ham amal qilayotir. Masalan, G'arb, Islom, konfutsiylik, yapon, pravoslav-slavyan, Lotin Amerikasi, Afrika sivilizatsiyalari shular jumlasiga kiradi. Bundan tashqari, yevropa va Shimoliy Amerika, turk va arab singari subsivilizatsiyalar ham bor.

G'arb va Sharq esa, ikki supersivilizatsiya hisoblanadi. Subsivilizatsiya – bu sivilizatsiya tarkibidagi alohida mavqeiga ega bo'lgan taraqqiyotdir. Supersivilizatsiya esa, taraqqiyotning eng yuqori cho'qqisidir. Sivilizatsiyalar har doim kishilik mushtarakligining eng yuqori cho'qqisi bo'lgan va shundayligicha qoladi. Ular bugungi kunda ham til, tarix, din, udumlar singari umumiy, mutlaqo ob'ektiv bo'lgan jihatlari mavjudligi bilan bir-biridan ajralib turadi. Turli sivilizatsiyaga mansub kishilar, individ va guruh, fuqaro va davlat, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarga turlicha qaraydilar. Huquqlar va majburiyatlar, erkinliklar va majburiyatlar, tenglik va ierarxal mutanosiblik to'g'risida har xil tasavvurga ega bo'ldilar. Bu tafovutlar yuz yillar davomida jamlanadi. Ular mafkuralar va siyosiy tartiblar o'rtasidagi tafovutlarga qaraganda yanada bardoshli bo'ladi. Redyard Kipling o'zining "Sharq va G'arb haqidagi ballada"sida shunday deb yozgan edi: "G'arb – bu G'arb, Sharq – bu Sharqdir. Ular yer-u ko'k hali qo'rqinchli qiyomat kunida kunpayakun bo'lmaguncha bir joyda boshlarini

qovushtirmaydilar”. Bu soʻzlari bilan muallif, garchi insoniyat tobora koʻproq integratsiya va assimilyatsiya jarayoniga kirishayotgan boʻlsa-da, ularning madaniy, maʼrifiy taraqqiyoti va urf-odatlarida oʻziga xoslik saqlanib qolaveradi, demoqchi. Yaʼni, ishchi dehqon turmushiga oʻtishi va ular kabi yashashi mumkin boʻlsa-da, rus kishisi qanchalik xohlamasin, ozarbayjon, eston yoki armanga aylana olmaydi.

Sivilizatsiyaning yana bir maʼnosi - madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr sivilizatsiyasi, Mesopotamiya sivilizatsiyasi va b.). Sivilizatsiya madaniyat soʻzining sinonimi sifatida, koʻpincha moddiy madaniyat maʼnosida ham qoʻllaniladi. Shveytsariyalik tarixchi **J.Starobinskiy**ning fikricha, sivilizatsiya tushunchasini ilk bor fransuz iqtisodchisi **Viktor Riketi Mirabo** (1715-1789 yy) oʻzining “Qonunlar doʻsti” asarida qoʻllagan. 1767 yilda u shotlandiyalik maʼrifatparvar Adam Fergusson (1723-1816) asarida paydo boʻldi. Oʻshanda ushbu atama madaniy taraqqiyotning umumiy darajasini anglatgan. Sivilizatsiya maʼrifatsiz xalqlarga, qorongʻu feodalizm davri va oʻrta asrlarga qarama-qarshi qoʻyilgan. Maʼrifatparvarlik davridagi ensiklopediyalarda sivilizatsiya tushunchasi taraqqiyot konsepsiyasi bilan uygʻunlashib ketdi. Fransuz faylasuf maʼrifatparvarlari aql va adolatga asoslangan jamiyatni sivilizatsiyalashgan jamiyat deb bilganlar. Sivilizatsiya tushunchasiga turlicha mazmun berish davom etdi va XVIII asrdan “sivilizatsiya” tushunchasi tarixchilar lugʻatidan mustahkam oʻrin oldi. Shu davrdan sivilizatsiyaning turli nazariyalari shakllana boshladi. XIX asr boshlaridayoq sivilizatsiyalar toʻgʻrisida fikrlar yuritila boshlashi, xalqlar sivilizatsion taraqqiyotining rang-barangligini tan olishni anglatardi. Oʻz asarlarida tarixning yoʻnalishi, shuningdek tarixiy jarayonda yagonalik va rang-baranglikning oʻzaro nisbati muammolarini ayniqsa toʻla qamrab olgan dastlabki tadqiqotchilardan biri italyan faylasufi Jambatissta Viko (1668-1744) oʻzining “Millatlar umumiy tabiati haqidagi yangi fan asoslari” deb nomlangan risolasida jahon tarixining barcha xalqlar uchun yagona boʻlgan tarixiy aylanma harakat sifatidagi dunyoviy konsepsiyasini ilgari surgan. Viko fikriga koʻra, barchaxalqlar oʻz rivojlanishida bir xil bosqichlardan oʻtadi: ibtidoiy

varvarlik (“xudolar asri”)dan feodalizm (“qahramonlar asri”) orqali demokratik respublika yoki konstitutsiyaviy monarxiya (“sivilizatsiya asri”) sari harakatlanadi. Har bir tsikl mazkur jamiyatning umumiy inqirozi va parchalanishi bilan tugaydi. Tsikl yakunlangach, rivojlanish jarayoni yangilanadi va ayni shu bosqichlardan, lekin yuqoriroq darajada o’tadi. Vikoning g’oyalari madaniyatlar va sivilizatsiyalarning rivojlanishida sikllilik nazariyalari (Danilyevskiy, Shpengler, Toynbi)ga asos bo’lgan.

Fanning predmeti – Markaziy Osiyo xalqlarining jahon sivilizatsiyasi tizimidagi aql-zakovati, o’z qo’li bilan yaratgan moddiy va ma’naviy madaniyat, tarix va taraqqiyotining qiyosiy tahlili. Shuningdek, insoniyat taraqqiyotiga tarixiy davrlarda Markaziy Osiyo va jahon xalqlarining mushtarak asoslari, qadimiy ildizlari, taraqqiyot bosqichlari, tarixiy almashinuv va bog’liqlik darajalari, jahon sivilizatsiyasidagi dinamikasi, mexanizimi va sikllari, tarixiy davrlar umumbashariy muvaffaqiyatlari hamda taraqqiyoti mezonlari.

Insoniyat tarixida ibtidoiy jamoadan sivilizatsiyaga o’tish shaharlarning paydo bo’lishi, ularning hokimiyat va diniy markaz sifatida shakllanishi, ibodatxona, saroylar qurilishi, yozuv paydo bo’lishi bilan va, shuningdek, jamiyatda turli sinflar va davlatchilikning paydo bo’lishi bilan boshlanadi. Qadimgi sivilizatsiyalar davri qadimgi dunyo tarixi fani tomonidan o’rganiladi. Tabiiyki, sivilizatsiyalar tarixi jamiyatning taraqqiyoti natijasida turli ijtimoiy qatlamlar paydo bo’lishi bilan boshlanadi. Qadimgi sivilizatsiyalar jahon xalqlari taraqqiyotining keyingi rivojlanishiga samarali ta’sir ko’rsatdi va uning poydevori hisoblanadi.

Qadimgi sivilizatsiyalar tarixini mamlakatlar bo’yicha o’rganib borish qulayroq bo’ladi. Bunday o’rganish umumiy taraqqiyot yo’lini, ham mahalliy xususiyatlarni aniqlashga yordam beradi: bu ayirmalar o’zining juda xilma-xilligiga qaramasdan, taraqqiyot qonuniyatini o’zgartirmaydi. Birinchi sivilizatsiyalar yirik daryolar vodiylarida vujudga kelgan. Masalan, Sharq (Misr, Ikki daryo oralig’i, Hindiston, Xitoy keyinroq Xorazm) davlatlari. Tog’li mamlakatlar uchun boshqa sharoitlar karakterlidir. Bu joylarda jamiyat va davlat,

ya'ni sivilizatsiya o'choqlari ancha keyin vujudga kelgan. Dasht yerlarda, cho'l sharoitida o'ziga xos xo'jaliklar tarkib topgan, ularda ko'chmanchi chorvachilik ustunlik qilgan.

Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi haqida so'z borar ekan, mintaqamizning noyob yodgorligi hisoblanmish Joytun madaniyatini misol keltirishimiz mumkin. Bu yodgorlik Turkmanistondagina emas, balki butun O'rta Osiyodagi eng mashhur neolit davri yodgorliklaridan biri hisoblanadi. U Ashxobod shahridan 25 km shimolda uncha baland bo'lmagan tepalik ustida joylashgan. Bu ibtidoiy qishloq bir necha uylardan tashkil topgan bo'lib, uylarning maydoni 25-30 kv. metrni tashkil etadi, ular paxsadan qurilgan. Paxsa loyiga maydalangan somon qo'shilgan bo'lib, u devorning mustahkamligini oshirgan. Uylar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, har birida alohida o'choqlar bor. Uylarning devorlari somonli loy bilan suvalib, oxra bilan bo'yalgan. Ularning yonida omborxona, saroy va xo'jalik uchun zarur o'ralar ham bor. Har bir uyda 5-6 kishidan iborat oila yashagan. Joytun qishlog'ida 30 ga yaqin uy bo'lib, ularda 150-180 kishi istiqomat qilgan, degan farazlar bor.

Joytun xarobalaridan bug'doy, arpa izlari, yorma tosh, tosh boltalar, parrakchalar, o'roqlar, qurol sifatida ishlatiladigan o'tkir uchli toshchalar, teshgich parmalar, qirg'ichlar, sigment qurollar, trapetsiyalar, nukleuslar, kamon o'qlarining uchlari va paykonlar topilgan. Ayni vaqtda munchoqlar, urchuq, taqinchoqlar, hatto shaxmat-shashka donalariga o'xshash buyumlar ham topilgan. Joytundagi uylardan odamlar va hayvonlarning loydan ishlanib, pishirilgan haykalchalari topilgan. Makonda sopol idishlarning parchalari ko'p uchraydi.

Joytunliklar miloddan oldingi, VI – V ming yilliklarda yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ularda ona urug'i hukm surib, xo'jalikda ayollarning mavqeyi baland bo'lgan. Joytun – Markaziy Osiyodagi ilk dehqonchilik madaniyatining eng qadimgi va eng nodir yodgorliklaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda tarixning shunday bir talqini vujudga keladiki, unda mualliflar bu har ikki muqobil yondashuvlarning ijobiy g'oyalaridan foydalanishga

va ularning kamchiliklari o'rnini to'ldirishga harakat qiladilar. Sivilizatsiyaga doir keng tarqalgan nazariyalar orasida ikki turni ko'rsatish mumkin: sivilizatsiyaning bosqichli nazariyasi va lokal sivilizatsiyalar nazariyasi.

Sivilizatsiyaning bosqichli nazariyalari sivilizatsiyani insoniyat progressiv taraqqiyotining yaxlit jarayoni sifatida o'rganadi, bu jarayonda ma'lum bosqichlar ajratiladi. Ayrim zamonaviy olimlar umumjahon sivilizatsiyasi jarayonida uch asosiy bosqichni ajratib ko'rsatishadi: industriyagacha bo'lgan davr, sanoat inqilobi boshlab bergan industrial yoki mashina davri va postindustrial davr. Lokal sivilizatsiyalar nazariyasi tarixan shakllangan, ma'lum hududni egallagan va ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlariga ega jamiyatlarni o'rganadi. Lokal sivilizatsiyalar – bu tarixning umumiy oqimini tashkil etuvchi o'ziga xos “birliklar” dir.

O'tmishda va bugungi kunda mavjud sivilizatsiyalar miqdorini aniqlab bo'lmaydi, zero sivilizatsiyalarning aniq vaqt va hududiy chegarasi yo'q. Shu o'rinda sivilizatsiyalarning quyidagi ayrim turlarini sanab o'tish mumkin: dastlabki sivilizatsiyalar, an'anaviy sivilizatsiyalar, yangilangan sivilizatsiyalar, o'rta sivilizatsiyalar, monolit sivilizatsiyalar, sintetik sivilizatsiyalar, agrar sivilizatsiyalar, industrial sivilizatsiyalar, kontinental sivilizatsiyalar, dengiz, okean sivilizatsiyalari. Deyarli barcha sivilizatsiyalar bir vaqtning o'zida bir necha turga aloqador bo'lishi mumkin. Masalan, ibtidoiy davrdan o'sib chiqqan Qadimgi Gretsiya sivilizatsiyasi yangilangan, monolit, agrar, dengiz sivilizatsiyasi edi. Uzoq vaqt davomida tarixni o'rganishga formatsion yondashuv ustunlik qilib keldi. Formatsion yondashuv tarixni monistik, universalistik tushunishga asoslanadi. U jahon tarixini ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar oldinma-ketin almashuvidan iborat yagona, chiziqli-hujumkor tabiiy-tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi. Ammo, alohida xalqlar tarixini jahon ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalari tarixining yagona doirasiga sig'dirib bo'lmaydi.

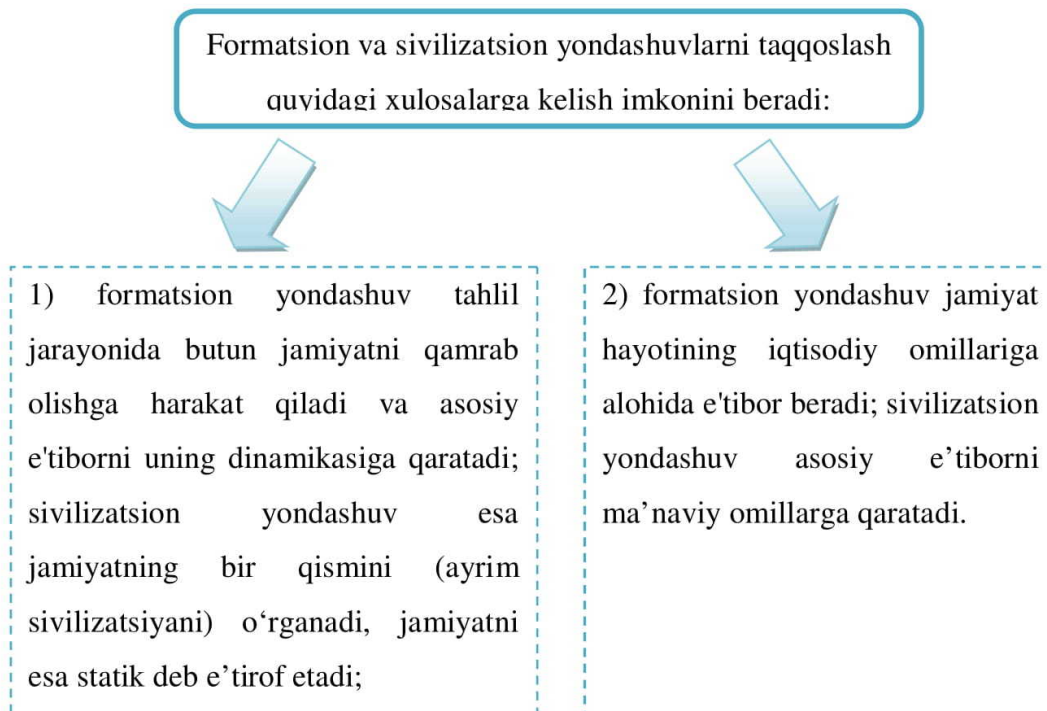
Ayrim tadqiqotchilar formatsion yondashuvni tahlil qilar ekanlar, uning quyidagi zaif jihatlari qayd etadilar. Birinchidan, tarixning har qanday bosqichida jamiyat hayotini ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga belgilaydi, deb aytish o'rinli

bo'lmaydi. Ikkinchidan, bir formatsiyadan boshqa formatsiyaga tabiiy yuksalish haqidagi monistik tasavvur inson erkinligiga, insoniyat rivojlanishining muqobil yo'llarini tanlashga o'rin qoldirmaydi. Uchinchidan, xalqlar, jamiyatlar, davlatlarning haqiqiy tarixi yuksalib boruvchi chiziq bo'ylab formatsion rivojlanishning tor doirasiga sig'maydi. Mazkur yondashuv amalga tatbiq etilganda har bir xalq va sivilizatsiyaning o'ziga xosligi va betakrorligi yo'qoladi, ular ayni holda barkamol jamiyatning sharti sifatidagina amal qiladi. Shunday qilib, hozirgi davr sharoitida tarixiy jarayonni besh ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyadan iborat bo'lgan chiziqli sxema sifatida talqin qilishning bir yoqlamaligi ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Jahon tarixiy jarayoni mazkur nazariy modeldan boyroq. Shu sababli, ushbu talqinni tarixni tushunishga nisbatan o'zgacha, nochiziq yondashuv bilan to'ldirish talab etiladi. Sivilizatsion yondashuv tarixiy jarayonni tushunishga nisbatan aynan shunday yondashuvdir.

Ma'lumki, formatsion yondashuv ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan, inson irodasiga bog'liq bo'lmagan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni asos qilib oladi. Sivilizatsion yondashuv esa tarixiy jarayonning turli-tuman ko'rinishlari, qirralarini hisobga oladi. Bundan tashqari, uning asosiy vazifasi inson va uning dunyoqarashi, axloqiy va estetik qarashlarini o'rganishdir. Ammo bu ikki yondashuv bir-birini butkul rad etmaydi, har holda formatsion yondashuvning elementlarini sivilizatsion tahlilga kiritish mumkin, chunki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – sivilizatsion jarayonning muhim qismidir. Shu sababli inson jamiyati taraqqiyoti muammosiga sintetik yondashuv yo'llarini izlash lozim.

Sivilizatsion yondashuv XIX – XX asrlarda vujudga kelgan. U asosan, ko'psonli madaniyatlar va sivilizatsiyalar mavjudligi, ularning lokalligi va har xilligi haqidagi g'oyani ilgari surishi bilan tavsiflanadi. Bu yerda ijtimoiy taraqqiyotning qat'i bir chiziqli sxemasi rad etiladi. Sivilizatsion yondashuv tarixiy jarayonlarni, ularning o'ziga xosligini chuqurroq anglash, har bir mamlakat tarixi bilan jahon tarixi o'rtasidagi umumiylik, o'ziga xoslik va betakrorlikni bir-biridan farqlash, har bir jamiyatning qiymati va uning jahon tarixi va madaniyatidagi o'rnini aniqlash imkonini beradi. Bu yondashuvning eng muhim jihati tarixning ko'p qirrali va ko'p

tarmoqli jarayon sifatida baholanishidir. Bunda tarixiy jarayonni tushunish uchun xalqlarning dini, madaniyati, mentalitetiga, ya'ni ma'naviy-axloqiy va intellektual omillarga katta ahamiyat beriladi.

Fan va texnologiyaning o'zgaruvchan kuchlari biz yashayotgan dunyoni tubdan o'zgartirdi, tabiat haqidagi insoniy ishlar bizning davrimizning ajralib turadigan belgisiga aylandi. Bugungi kunga kelib, geologlar bizning davrimizga **Antropotsen** nomini berishni taklif qilishdi, bu belgi insoniyatning global ekotizimlarga mislsiz ta'sirini ko'rsatuvchi belgi edi. Ammo inson texnologiyasi va harakati sayyorada o'z izlarini qoldirar ekan, Antropotsen ilm-fan va texnologiyaning sivilizatsiyaga bo'lgan ahamiyatini hisobga olishga ham kirishishi mumkin. Ular allaqachon bizning insoniyatimizni tashkil etuvchi madaniy tushunchalarni bezovta qilmoqdalar: nevrologiya, axloq va hissiyotlarni yangi tushunchasini taklif qiladi; genetika individuallikka, irqqa va qarindoshlikka savol beradi va virtual haqiqat haqiqat mohiyatiga ziddir. Texnologiyaning belgisi hamma joyda mavjud: jamoat va shaxsiy hayotimizni tartibga soladigan aqlli uylar va shaharlar dizaynida, dahshatli kuzatuv choklarida, aloqa va inqilobda bizning

bilim va ma'lumotga bo'lgan munosabatimizni o'zgartirib yuborgan, ehtimol hayolga kelgan. Ushbu misollar shundan dalolat beradiki, Antropotsen nafaqat geologiyada bir davr, u sivilizatsiyaning o'ziga, inson tabiati va insoniy amaliyotga o'z-o'zidan ta'sirini ko'rsatadi.

Fan va texnologiyaning o'zgaruvchan kuchlari turli darajada ijtimoiy kuchlar va axloqiy nuqtai nazardan cheklangan. Axloqiy me'yorlar va siyosat ilmiy kashfiyot va texnologik innovatsiyalar uchun tartibga soluvchi asoslarni taqdim etadi. Evolyutsiyani o'qitish bo'yicha munozaradan tortib, giyohvand moddalarni tartibga solish va emlashlar bo'yicha kurashlargacha; hayotni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tanlovlardan tortib, takomillashtirish texnologiyalari va sun'iy intellektga oid munozaralarga qadar, fan va texnologiyalarning o'zgaruvchan kuchlari o'zaro bahslashadi. Shu bilan birga, axloqiy, siyosiy va texno-ilmiy kuchlar o'rtasidagi an'anaviy to'siqlar qayta tiklanmoqda va ba'zi hollarda yo'q qilinmoqda. Aynan antropotsenda, ilm-fan va texnologiyalar bizning kelajagimizni boshqarish uchun eng katta imkoniyatga ega bo'lib, biz qadriyatlarimizning kelib chiqishi va davomiyligiga nisbatan kamroq ishonch hosil qildik.

“Fan, texnologiya va sivilizatsiya” klasteri quyidagi savollarga javob beradi:

1. O'zini va jamiyatini shakllantirishda ijtimoiy va biologik ob'ektlarni duragaylash;
2. Inson bo'lmagan va sun'iy ravishda intellektual ishtirokchilarni jalb qilish orqali sivilizatsiyaning kengayishi;
3. Zamonaviy bioetika fanini ishlab chiqarishda bios va etikani aniqlash;
4. Atrof-muhit sivilizatsiyasi nexusining kontseptualizatsiyasi;
5. Hozirgi siyosiy tizimda fan va texnikaning roli;
6. Yangi texnologik ishlanmalarni joriy etishda dinning o'rni;
7. Fan, texnologiya va sivilizatsiya tarixi;
8. Bir tomondan aqlli muhitlarning paydo bo'lishi va boshqa tomondan sayyora ekotizimining vayron bo'lishi tufayli subyektivlik, avtonom agentlar, siyosiy ishtirok va shaxsiy hayot kabi zamonaviylikning konstitutsion konsepsiyalarining o'zgarishi;

9. Iqlim o'zgarishi va yangi ekologik etikaning shakllanishi;

10. "Fan, texnologiya va sivilizatsiya" fanlarining siyosiy va madaniy na'munalari.

Edvard Vasilyevich "Mesopotamiya hududida bronza, antik va o'rta asrlardan tortib rivojlangan sivilizatsiyaning eng yuqori rivojlanishi kuzatildi. Aynan mana shu sivilizatsiya yuksalishi buyuk tadqiqotchilar va kashfiyotlarida o'sha davrda Sharqda to'plangan ilmiy bilimlarga tayangan taniqli olimlarning butun galaktikasi paydo bo'lishiga imkon berdi. Ularning kelib chiqish tarixi qadimgi Mesopotamiya sivilizatsiyalarida shakllangan va keyinchalik Yaqin, O'rta Sharq va Movarounnahrning rivojlangan sivilizatsiyalarida madaniyatlar va sivilizatsiyalarning o'zaro boyishi jarayonida har tomonlama rivojlangan" – deb ta'kidlagan edi.

Tosh davridan boshlab, zaminimiz sivilizatsiya tarixida hal qiluvchi rol o'ynagan paytlarni ko'plab eslash mumkin. Buni butun Sharqda tanilgan Teshiktosh (Boysun) g'orining kashf etilganligi ham tasdiqlaydi, u butun Sharqda noyob bo'lib, u yerda neandertal bolaning qoldiqlari topilgan. Uning yordami bilan olimlar o'rta paleolitning o'sha uzoq davrida 100-40 ming yil oldin, hozirgi Markaziy Osiyo hududi zamonaviy insonni shakllantirish zonasiga kirdi. Bronza davridagi qishloq xo'jaligi madaniyatining o'ziga xos xususiyati qadimgi Markaziy Osiyoning qo'shni davlatlar bilan keng qamrovli aloqalari uchun zamin yaratdi. O'sha davrda shaharsozlik, arxitektura, fortifikatsiya, moddiy va badiiy madaniyat asoslari qo'yildi. Yetarli darajada katta davr (ellinistik va antik davr) - qadimiylik davri - butun Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasi tarixidagi yana bir yorqin sahifadir. Bu davrda ellinizm madaniyati shakllandi - avtohtonlar (tub aholi) va yangi paydo bo'lgan - moddiy va badiiy madaniyatning yorqin na'munalari bergan Yunon-Makedoniya madaniyati va boshqalar paydo bo'ldi. Bu davr dunyoning eng yirik imperiyalaridan biri, Xan, Rim va Parfiya podsholigi bilan bir vaqtda - Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining, shu jumladan keyinchalik o'rta asrlarda rivojlangan Sug'd, Baqtriya va Xorazm sivilizatsiyasining eng katta yutuqlari asosini yaratgan buyuk Kushon imperiyasi bilan aytishimiz mumkin.

Buning sharofati bilan bugungi kunda bizda Xolchayan haykalining yorqin na'munalari, Dalvarzintepaning rasmlari va haykallari, Xorazm yodgorliklari va boshqa ko'p moddiy ashyolar mavjud. Yuqori darajada rivojlangan o'rta asr madaniyatining eng yorqin na'munalariga monumental rasmlar kiradi, ularning na'munalari zamonaviy O'zbekiston hududidan topildi – Varaxsha, Afrosiyob, Bolaliktepa va boshqa yodgorliklar.

Zamonaviy Markaziy Osiyo hududi insoniyat vujudga kelgan vaqtdan to yirik qadimiy davlatlar yaratilishiga qadar turli davrlarning noyob tarixiy va arxeologik yodgorliklarini saqlab qolgan dunyo sivilizatsiyasining qadimiy markazlaridan biridir. O'zbekistonda olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlar dunyo ahamiyatiga molik qator kashfiyotlar bilan ajralib turishi bejiz emas.

Markaziy Osiyo qadimiy sivilizatsiyasi jahon sivilizatsiyasining aksariyatidan ravishda ibtidoiy davrlardan boshlaboq jamoatchilikka tayangan sug'orma dehqonchilik sivilizatsiyasidir. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi o'z ichki qonuniyatlariga amal qilib, turli etnoslarning hududiy, tarixiy-madaniy mushtarakligi yetakchi o'rinda turgan. Shu xususiyatlarni jahon sivilizatsiyasining umumbashariy me'rosi bilan qiyosiy o'rganish katta ahamiyat kasb etadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. “Sivilizatsiya” tushunchasiga fan nuqtai nazaridan baho bering.
2. “Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi” kursining umumiy tavsifi nimalardan iborat?
3. Fanning asosiy maqsad va vazifalari to'g'risida nimalar bilasiz?
4. Kursning nazariy va metodologik asoslari deganda nimalarni tushunasiz?
5. Sivilizatsiya faniga doir qaysi fundamental asarlarni bilasiz?
6. Arnold Jozef Toynbining jahon sivilizatsiya faniga qo'shgan hissasi nimada?
7. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasiga oid ma'lumotlar bergan olimlar va ularning asarlari to'g'risida fikr yuriting!
8. Turli sivilizatsion nazariyalarning kuchli va zaif jihatlariga baho bering.
9. Tarixiy jarayonga formatsion yondashuvning mohiyati nimadan iborat?

10. Tarixni o'rganishga sivilizatsion yondashuvning ijobiy jihatlariga baho bering.
11. Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasida hududiy-landshaft ahamiyati haqida gapiring.
12. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasini jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan qiyoslab o'rganish mohiyati nimada?
13. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi fan sohasidagi yutuqlarni sanab bering!
14. Jahon sivilizatsiyasi fan sohasidagi yutuqlarning mintaqa sivilizatsion jarayonlar bilan bog'lang.
15. XXI asrda chop etilgan Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi oid asarlarni tahlil qiling!

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Исҳоқов М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
2. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI. 2013.
3. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
4. Тойнби А.Дж. Постигение истории: Сборник / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. –М.: Рольф, 2001 – 640 с.
5. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. –М.: Рольф, 2002 – 592 с.
6. Тойнби А.Дж., Хантингтон С. Ф. Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации –М.: Алгоритм, 2016 – 288 с.
7. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций [Пер. с англ. Ю. Новикова]. - М. ; СПб. : АСТ, 2003.
8. Huntington, Samuel P., The Clash of Civilizations?, in "Foreign Affairs", vol. 72, no. 3, Summer 1993, pp. 22–49
9. Huntington, Samuel P., The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York, Simon & Schuster, 1996.
10. Huntington, Samuel P. (ed.), The Clash of Civilizations?: The Debate, New York, Foreign Affairs, 1996.

11. Köchler, Hans, After September 11, 2001: Clash of Civilizations or Dialogue? University of the Philippines, Manila, 2002.
12. Köchler, Hans, The "Clash of Civilizations": Perception and Reality in the Context of Globalization and International Power Politics, Tbilisi (Georgia), 2004.
13. Tusicisny, Andrej, "Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?", in Journal of Peace Research, vol. 41, no. 4, 2004, pp. 485–498.
14. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
15. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
16. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
17. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
18. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
19. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.
20. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2002. - С. 776.
21. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. М.: АСТ, 2002. - С. 526.
22. Панищев А.Л. Наука в системе культуры и цивилизации // Успехи современного естествознания. – 2006. № 12. – С. 37-40.

2-MAVZU: MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI MAKONINING TARIXIY-GEOGRAFIK, IJTIMOIIY, IQTISODIY VA MADANIY- MA'NAVIY ASOSLARI

Asosiy savollar:

1. Markaziy Osiyo xalqlari tarixini davrlashtirish masalasi
2. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining tarixiy-geografiyasi.
3. Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari.
4. Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining madaniy-ma'naviy xususiyatlari. "Avesta".

O'quv maqsadi: *Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining vujudga kelishi shart-sharoitlari, tarixiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy asoslari, xalq va elatlarning kundalik turmushi, madaniyati va ularning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida, shuningdek manbalar va ilmiy adabiyotlar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirgan holda atroflicha yoritib berish.*

Tayanch so'z va iboralar: *Markaziy Osiyo, sivilizatsiya, ijtimoiy-iqtisodiy asoslar, madaniyat, madaniy qiyofa, moddiy yodgorliklar, manbalar, ilmiy adabiyot, dehqonchilik madaniyati, shaharlari, Anau, Jarqo'ton, Joytun, Oltintepa, boshqaruv tizimi, savdo aloqalari, din, ibodatxona, dafn marosimlari, yozuvi, tasviriy san'at, hunarmandchilik.*

Insoniyat tarixini davrlashtirishning turli xil usullari mavjud bo'lib, bular arxeologik, xronologik, sulolaviy, etnografik, formatsion va albatta, sivilizatsion yondashishlardir. Tarixni davrlashtirishda bu usullarning o'ziga xos kamchiliklari ham bor. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi birinchi marta akademik V.V.Bartold tomonidan davrlashtirilgan. V.V.Bartoldning ushbu qarashlari mavjud yozma manbalarga asoslangan edi, undan keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu davrlashtirish maqbul emasligi aniqlangan. Bu borada V.V.Struve

Qadimgi Sharq manbalariga asoslangan holda Markaziy Osiyoda musulmon davrigacha ham “quldorlik bo‘lganligini asoslab bergan”.

Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi tarixini davrlashtirishda S.P.Tolstovning xizmatlarini ham eslab o‘tish kerak. U ham musulmonchilikkacha bo‘lgan davrlarda bu o‘lkada “quldorlik bo‘lganligini e’tirof etadi”. Davrlashtirish masalasi 1948 yilda Leningradda o‘tkazilgan plenum va 1954 yilda Toshkentda bo‘lib o‘tgan sessiyada atroflicha muhokama etilgan. Sho‘rolar davri tarix fanida kishilik jamiyati tarixini beshta ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga bo‘lib o‘rganish an’anaga aylangan. O‘zbekiston tarixi fani ham asosan formatsion yondashuv asosida davrlashtirilib kelingan. Ma’lumki, tarixni besh bosqichli formatiya asosida davrlashtirishning ijodkorlari ishlab chiqqan usul Yevropa xalqlari tarixi uchun yozilganligini, Osiyo xalqlari tarixi uchun mos kelmasligini g‘oya mualliflarining o‘zlari ham ta’kidlashgan. Rivojlanishning bir tekisda kechmasligi natijasida Osiyoda kapitalizmning bo‘lmaganligi marksistlarga “Osiyocha ishlab chiqarish usuli”ni, leninizmchilarga “kapitalizmni chetlab, sakrab o‘tish” nazariyasining paydo bo‘lishiga olib kelgan. Demak, tarixni formatsion davrlashtirish Osiyo, jumladan Markaziy Osiyo xalqlari tarixi uchun mos kelmasligi g‘oyaning tug‘ilgan davridan boshlab ma’lum bo‘lgan.

O‘zbekiston tarixini sulolalar asosida davrlashtirish ham tariximizni yorqinroq o‘rganish uchun asos bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston tarixi xronologiyasiga, davlat boshqaruvi tizimiga e’tibor bersak, juda katta davrlarda sulolalar va ularning almashinuvi jarayonini kuzatish mumkin. Ammo, Ahamoniylar davrigacha yoki yangi va eng yangi davrlar tarixini o‘rganishda mazkur yondashish uslubiy jihatdan to‘g‘ri kelmasligi mumkin, shu ma’noda sulolaviy davrlashtirish usuli tarixning barcha xronologik davrlarini qamrab ololmaydi degan fikrdamiz.

Tarixni davrlashtirishning eng maqbul variantlaridan biri unga sivilizatsion yondashishdir. Sivilizatsion yondashish, ya’ni urbanizatsiya yo‘nalishi bo‘yicha jahon tarixida nihoyatda katta ishlar qilinmoqda. Taniqli arxeolog va urbanist olim K.Renfryu sivilizatsiyaga ilmiy ta’rif berib, jamiyatning madaniy rivojlangan

bosqichi bo‘lib, jamiyat sinfiy tabaqalashgan va davlatchilik shakllangan bo‘lishi kerak deb hisoblaydi.

O‘tgan asrning 50-yillarida G.Chayld Qadimgi Sharq va Yevropa sivilizatsiyalarining xususiyatlarini ochib berdi. Bir qator urbanist olimlar, jumladan R.Mak Adams, V.Feyrservis, K.Flannerlar Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining xususiyatlarini, insoniyat tarixining madaniy rivojlanishidagi o‘rnini, boshqa sivilizatsiyalarning taraqqiyotidagi rollarini o‘rgandilar.

G. Chayldning qarashlari bo‘yicha Sopolli madaniyatida ilk sivilizatsiya belgilarining mavjudligi

Olimning 1958 yilgacha bo‘lgan qarashlari bo‘yicha ilk sivilizatsiya belgilari	Jarqo‘ton yodgorligida ilk sivilizatsiya belgilarining kuzatilishi	1958 yildan keyingi qarashlari bo‘yicha	Jarqo‘ton yodgorligida ilk sivilizatsiya belgilarining kuzatilishi
Davlatlarning shakllanishi	Saroy va ibodatxonaning, boshqaruvning mavjudligi	Ilk shaharlar	Jarqo‘ton shahar-davlati
Sinfiy munosabatlar	Monumental va oddiy me'morchilik binolarining, boy va kambag'al qabrlarning mavjudligi		
Ilk shaharlarning paydo bo‘lishi	Rivojlangan xunarmandchilik, savdo, ideologik markazga aylanishi		
Soliq tizimi	?	Yozuv	Piktografik belgilar, ashyoviy yozuv tizimi
Rivojlangan savdo	Jarqo‘tondan Xarappa, Elam, Suriya, Xetit, Andronova madaniyatlariga xos moddiy madaniyat namunalarining topilishi		
Rivojlangan xunarmandchilik	Me'morchilik, kulolchilik, metallsozlik, zargarlik		
Yozuv	Piktografik belgilar, ashyoviy yozuv		
yerga egalik qilishning avlodlardan ajdodlarga o‘tish shakli	Sun'iy sug‘orish asosidagi dehqonchilik	Monumental me'morchilik	Jarqo‘ton olov ibodatxonasi, saroyi, mudofaa inshootlari
Monumental bino	Ibodatxona, saroy, mudofaa inshootlari		
Fan va san'at belgilarining shakllanishi	Geometrik o‘lchov birliklari, simmetriya, labirint, haykaltaroshlik		

Chikago konferensiyasi xulosasiga ko'ra (1958 yil) Sopolli madaniyatida ilk sivilizatsiya belgilarining mavjudligi

№	Chikago konferensiyasida qabul qilingan ilk sivilizatsiya belgilari	Ilk sivilizatsiya belgilarining Jarqo'tonda ifodalanishi
1.	Davlatlarning shakllanishi	Jarqo'ton shahar-davlati
2.	Yozuvning shakllanishi	Piktografik belgilar va ashyoviy yozuv tizimi
3.	Dehqonchilikning xunarmandchilikdan ajralishi	Jarqo'tonda xunarmandlar kvartallarining shakllanishi
4.	Sinfiy jamiyatning shakllanishi	Monumental va oddiy me'morchilik binolarining, boy va kambag'al qabrlarning mavjudligi
5.	Shaharlarning paydo bo'lishi	Jarqo'tonning rivojlangan xunarmandchilik, savdo, ideologik markazga aylanishi

Jamiyat taraqqiyotida sivilizatsion qarashlarning shakllanishi va takomillashuvi jarayonini o'rganishda ingliz olimi A.Toynbining hissasi katta ekanligini e'tirof etish kerak (Arnold Jozef Toynbi - Britaniya fanlar akademiyasining a'zosi, Oksford, London, Birmingem, Prinston universitetlarining professori, Koroleva xalqaro munosabatlar institutining direktori. O'n tomlik "Tarixiy tadqiqotlar", "A Study of History" asarining muallifi). U yer yuzida insoniyat 26 ta sivilizatsiyani boshidan o'tkazganligini ta'kidlaydi. Quyida Arnold Toynbining insoniyat rivojlanishidagi sivilizatsion qarashlarini keltiramiz. A.Toynbi nihoyatda kuchli jamiyatshunos bo'lganligi bois, 1967 yilda nashr etilgan monografiyasida sotsialistik tuzumning inqirozga uchrashi haqida fikr bildirib o'tgan edi.

A.Toynbining sivilizatsion davrlashtirishiga e'tibor bersangiz ilk sivilizatsiya bosqichida keltirilgan Qadimgi Sharqning beshta o'chog'ini tugallangan deb hisoblamaydi "va boshqalar" iborasi bilan yakunlagan. "Va boshqalar" iborasida u arxeologlar tomonidan yangi kashf etilayotgan sivilizatsiyalarni inobatga olgan, albatta. Biz A.Toynbining ushbu xulosasi eng to'g'ri, shu davrlashtirishni qabul qilish kerak degan fikrdan yiroqmiz. Faqat tarixni davrlashtirishda shu yo'nalishda qilingan maqbul ishlardan biri deb ko'rsatdik, xolos. Ta'kidlash joizki, tarixni davrlashtirishda sivilizatsion

yondashish masalasi bo'yicha O'zbekiston tarixida ham ma'lum bir ishlar qilingan. Bajarilgan ishlar olingan bir davr yoki tarixiy hududlar bo'yicha amalga oshirilgan. O'tgan asrning 30-yillaridan boshlab S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi" g'oyasini ko'tarib chiqdi. Qadimgi Xorazm xalqining yaratgan boy moddiy madaniyati va Markaziy Osiyo xalqlari tarixida tutgan o'rnini ko'rsatib berdi.

№	Jamiyat rivojlanishining sivilizatsion bosqichlari	Sivilizatsiyalar
I.	Ibtidoiy jamiyat	
II.	Ilk sivilizatsiyalar (Birlamchi sivilizatsiya)	Misr
		Shumer
		Xarappa
		Minoy
		Qadimgi Xitoy (Shan) va boshqalar
III.	Ikkilamchi sivilizatsiyalar	Ildizi Shumer bo'lgan Bobil
		Ildizi Xarappa bo'lgan Hind
		Ildizi Minoy bo'lgan Suriya
		Ildizi Minoy bo'lgan Ellin
		Ildizi Shan bo'lgan Xitoy
IV.	Oliy dinlar	Ildizi Bobil bo'lgan Iudaizm va Zardushtiylik
		Ildizi Hindiston bo'lgan Induizm
		Ildizi Suriya bo'lgan Islom
		Ildizi Ellin bo'lgan Xristianlik
		Ildizi Hindiston bo'lgan Buddizm
V.	Uchlamchi sivilizatsiyalar	Ildizi Qadimgi Hind bo'lgan, buddizm ta'sirida shakllangan Hind
		Ildizi Suriya bo'lgan, islom ta'sirida shakllangan Eron
		Ildizi Suriya bo'lgan, islom ta'sirida shakllangan Arab
		Ildizi Ellin bo'lgan Xristianlik ta'sirida shakllangan G'arbiy Yevropa
		Ildizi Ellin bo'lgan Xristianlik ta'sirida shakllangan Sharqiy Yevropa
		Ildizi Xitoy bo'lgan, buddizm ta'sirida shakllangan Uzoq Sharq

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda o'rta asrlar davrida Markaziy Osiyo mutafakkirlarining jahon xalqlarining madaniy, ilmiy hayotida tutgan o'rnini inobatga olib, jahon tarixida "musulmon renessansi davri" g'oyasi paydo bo'ldi. Bunda Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Abdulloh Rudakiy, Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Imom al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad Termiziy, Mahmud az-Zamaxshariy hamda Ahmad Yassaviy kabi o'nlab allomalarning umuminsoniyat taraqqiyotiga qo'shgan tarixiy hissalari yoritildi, jahon xalqi va olimlari tomonidan e'tirof etildi.

Mustaqillik tufayli Amir Temur va temuriylar davri tarixiga munosabat o'zgardi. Ular davrida yaratilgan texnik taraqqiyot va moddiy madaniyatga, davlatchilik boshqaruvi tarixida, ayniqsa me'morchilikda qilingan yangiliklarga nisbatan "Temuriylar davri sivilizatsiyasi" yoki "Samarqand sivilizatsiyasi" iborasi qo'llanila boshlandi.

Qadimgi tarix, ilk sivilizatsiyalar borasida bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Akademik A.A.Asqarov 2007 va 2015 yillarda nashr etilgan ilmiy tadqiqotlarida kishilik tarixi o'z taraqqiyot yo'lida 5 marta yirik sivilizatsiyani boshidan kechirgan deb hisoblaydi. Mil. avv. II ming yillikdagi qadimgi Baqtriya va Marg'iyona mintaqalarining bronza davri madaniyatlarini, ba'zi arxeolog va tarixchi olimlar tomonidan birlamchi sivilizatsiyaning **Oks sivilizatsiyasi** nomi bilan **beshinch**i o'chog'i sifatida e'tirof etayotganlarini ham qayd etib o'tadi.

Ilk shaharlarning shakllanishi mavzusida T.Sh.Shirinovning xizmatlarini ta'kidlab o'tgan holda, A.S.Sagdullaevning O'rta Osiyoning janubiy hududlarida ilk sivilizatsiya va davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi borasidagi xizmatlarini ham e'tirof etish zarur. A.S.Sagdullaev ilk davlatlarning rivojlanishini davr va tiplarga bo'lib o'rgangan.

Bu masalada 2001 yilda chop etilgan «Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: "Davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar" kitobida akademik

E.V.Rtveladze O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatlarni boshqarilish usuliga qarab quyidagi tiplarga bo'lgan:

1. Podshohlik, boshqaruv usuli - mutlaq monarxiya;
2. Konfederativ podshohlik, boshqaruv usuli - chegaralangan monarxiya;
3. yer egaligi boshqaruv usuli - avloddan avlodga o'tuvchi shohlik.

Aynan shu kitobda O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari oltita bosqichga bo'lingan. A.S.Sagdullaev va E.V.Rtveladze O'zbekiston hududida davlatchilik tarixini so'nggi bronza davridan boshlaydilar va mil.av. II ming yillikning ikkinchi yarmida davlatchilikning ilk kurtaklari paydo bo'lgan deb hisoblaydi. Bronza va ilk temir davri bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borayotgan boshqa tadqiqotchilar, jumladan A.A.Asqarov va T.Sh.Shirinov – Jarqo'tonda ilk davlatchilikning «Chifdom», «Karlikovoe gosudarstva», «Nom» tipidagi shahar-davlatlar kabi ko'rinishlari bo'lgan degan xulosaga kelishgan. Qadimgi Sharq ilk davlatlari tipologiyasi masalasida I.M.Dyakonov va V.A.Yakobson tadqiqotlari diqqatga sazovor. Ular ilk davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishidagi quyidagi uchta bosqichni ko'rsatib bergan:

1. Davlatlarning eng qadimgi formasi «shahar-davlatlar» yoki «nom»;
2. Hududiy podshohliklar (hududiy davlatlar);
3. Yirik davlatlar – imperiyalar.

O'zbekiston tarixi bo'yicha mutaxassislar orasida nazariyotchi tarixchilarning kamligi sababli ilk davlatlarning paydo bo'lishi masalasida ham yagona fikr yo'qligining guvohi bo'lmoqdamiz. Bizningcha bu borada Qadimgi Sharq tarixi uchun yaratilgan ilk davlatlar tipologiyasini takomillashtirilgan holatda qabul qilish kerak, birinchidan biz egallagan hudud Qadimgi Sharqning ajralmas bir bo'lagi bo'lsa, ikkinchidan ushbu tipologiya umum rivojlanish qoidasi sifatida jahonning ko'plab hududlari uchun, jumladan Mezoamerika, qadimgi Rus davlatchiligi uchun ham qabul qilingan. Davlatchilikning eng qadimgi tipi shahar-davlatlar Shumerda nisbatan yaxshi o'rganilgan. Shumer hududida 13 ta mustaqil shahar-davlatlar hukm surganligi aniqlangan.

Ilk davlatlar rivojlanishining ikkinchi-hududiy davlatlar bosqichiga tadqiqotchilar Qadimgi Sharqdagi Xett, Mitanni, O'rta Ossuriya podshohliklarini misol qilib ko'rsatishadi. Bu podshohliklar «shahar-davlat»larning harbiy ittifoqi xarakterida bo'lgan. Bunda kuchsizroq shahar-davlatlar o'z ichki muxtoriyatini saqlagan holda, o'zidan kuchliroq markaziy davlatga o'lpon soliq to'lashga va harbiy yordam berishga majbur bo'lgan.

Davlatchilik rivojlanishining uchinchi bosqichi - «imperiya»lar davri bo'lib, I.M.Dyakonov va V.A.Yakobsonlarning fikricha mil.av. IX-VII asrlardagi Ossuriya imperiyasi davridir. «Imperiya»lar uchun davlatga zo'rlik bilan birlashtirilgan iqtisodiy, jo'g'rofiy, madaniy va etnik jihatdan har xil bo'lgan ulkan hududlar xarakterlidir. Ushbu hududlar yagona markazdan boshqarilgan. Shuningdek, hududiy podshohliklar davridan farqli ravishda «imperiya»lar uchun ma'muriy bo'linishlar (viloyat, o'lka, satraplik) ham xos bo'lgan. «Imperiya»ning bo'lishi uchun mukammal qurollangan va yaxshi harbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan doimiy qo'shinning bo'lishi muhim ahamiyatga egadir.

So'nggi yillarda Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududida olib borilayotgan arxeologik ishlar natijasida ilk davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari borasida yangi ma'lumotlar olinmoqda. Bu ma'lumotlarni Qadimgi Sharq ilk davlatlari ashyoviy manbalari bilan taqqoslash imkoniyati tug'ildi. Markaziy Osiyo hududidagi Oltintepa, Nomozgohtepa, Ulug'tepa, Gonur, To'g'oloq (Janubiy Turkmaniston), Dashtli (Shimoliy Afg'oniston) va Jarqo'ton (Janubiy O'zbekiston) yodgorliklari barcha arxeologik belgilari bilan ilk davlatlar taraqqiyotining birinchi - «shahar-davlat» bosqichiga to'g'ri kelishi kuzatilmoqda. Ular kichik bir voha miqyosida tashkil topgan «shahar-davlat»lar markazi vazifasini bajarganligi yoki Qadimgi Sharq «shahar-davlat»lariga monandligini kuzatish mumkin. Bu yodgorliklarni, Qadimgi Sharq shahar-davlatlari bilan o'zaro taqqoslash va shu asosda bu yodgorliklarning tipini, davlatchilikning ilk bosqichi hisoblangan ushbu «shahar-davlat»larning xronologik davrlarini aniqlash lozim bo'ladi.

O'zbekiston tarixini davrlashtirish

	Davrlarning nomlanishi	R.Murtazaeva, 2003	Q.Usmonov, 2005	A.Asqarov, 2007	R.Shamsutdinov, 2010	R.Shamsutdinov, 2010	Eshov B, 2011	A. Asqarov, 2015
I	Ibtidoiy jamoa tuzumi		+					
	Ibtidoiy jamoa davri					+		
	O'zbekiston tarixining eng qadimgi davri						+	
	Eng qadimgi davr	+						
	Ibtidoiy to'da davri			+	+			+
	Ibtidoiy urug'chilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davri			+	+			+
II	Ilk davlatchilikka o'tish va davlatchilikning rivojlanishi davri						+	
	O'zbekiston hududidagi eng qadimgi va qadimgi davlat tuzilmalari					+		
	Qadimgi davr: davlatchilikning shakllanishi va rivojlanishi		+					
III	Ilk o'rta asrlar davri			+	+			+
	O'rta asrlar davri	+	+	+		+		+
	O'zbekiston tarixining o'rta asrlar davri						+	
	Rivojlangan o'rta asrlar davri				+			
	O'zbek xonliklari davri				+			
IV	Chorizm mustamlakachiligi davri	+	+					
	Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri				+			
	Turkiston Rossiya imperiyasi bosqini va mustamlakachiligi davrida					+		
	Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri			+				+
V	O'zbekistonda chorizm mustamlakachiligi va sovetlar hukmronligi davri						+	
	O'zbekiston Sovetlar hukmronligi davrida	+				+		
	Mustabid sovet hokimiyati davri		+					
	Sovetlar hokimiyati davri							+
	O'zbekiston tarixining "Sovetlar davri"				+			
	Sovetlar davri			+				
VI	Milliy istiqlol davri.		+					
	Milliy istiqlol, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish davri			+				+
	O'zbekistonning milliy istiqlol, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish davri				+			
	O'zbekistonning mustaqillik va milliy istiqlol davri						+	
	O'zbekistonning o'z mustaqillik va taraqqiyot yo'li					+		

O'zbekiston tarixiga sivilizatsion qarashlar haqidagi olimlarning fikrlari, qilingan ishlar ko'lami shulardan iborat. O'zbek xalqi jahon xalqlari madaniyatining rivojlanishiga buyuk hissa qo'shgan xalqlar qatoriga kiradi. Shunday ekan xalqimizning bu xizmatlarini, xronologik tarzda, sivilizatsion qarashlar asosida ko'rsatib berish o'zbek tarixchilarining birlamchi vazifasi ekanligini va bu ish o'zbek tarixchilariga yuklangan katta mas'uliyat ekanligini unutishga hech kimning haqqi yo'q.

O'zbekiston tarixini davrlashtirishda sivilizatsion qarashlarni nafaqat shakllantirish balki metodologik asosda rivojlantirib borish davr talabi. Bronza davrida Janubiy O'zbekiston hududida ilk shahar-davlatlarning o'rnatilganligi, ilk sivilizatsiyaning shakllanganligi aniqlandi. Shuni ta'kidlashimiz zarurki, biz ajdodlarimiz yaratgan boy moddiy madaniyatni, ular yaratgan sivilizatsiyalarni yetarli darajada o'rganganimiz va baho bera olganimiz yo'q. O'zbek xalqi ajdodlari buyuk imperiyalar qurgan, jahon xalqlari madaniyatining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan, sivilizatsiyalar yaratgan xalq. O'zbekiston tarixini davrlashtirishga sivilizatsion yondoshsakgina bu yorqin sahifalar yanada ravshanroq namoyon bo'ladi.¹

Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasida juda qadimdan madaniyati rivojlangan, tarixi boy mintaqalardan biri. Bu muqaddas zaminda odamzodning ilk ajdodlari faoliyatidan guvohlik beruvchi ko'pgina materiallar topilgan. Yaqin kunlarga fanda Teshiktosh g'oridan topilgan neandertal davri odamining qoldiqlariga asoslangan holda Markaziy Osiyoda eng qadimgi ajdodlarimizning izlari 80-100 ming yillik tarixga ega degan tasavvur mavjud edi. Biroq keyingi yillarda janubiy Qozog'istonda, Tojikistonda eng qadimgi ajdodlarimizning izlari topib o'rganildi. Shuningdek, arxeologlar Toshkent viloyatida (Ko'lbuloq) va Farg'ona vodiysida (Selung'ur g'ori) arxeologik qazishmalar o'tkazib, odamzodning Markaziy osiyodagi ilk faoliyati ashel davriga (yaqin bir million yilga) tegishli ekanligini aniqladilar. Endilikda Markaziy Osiyo hududi jahonda

¹ Бокиев А.А., Йўлдошева З.Х. Ўзбекистон тарихини даврлаштириш муаммоси ва цивилизацион қарашлар // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№3/2(59), Хоразм Маъмун академияси, 2020 й.

odamzodning ilk ajdodlari makon topgan mintaqaga kiradi. Bu kashfiyot o'zbek arxeologlarining jahon tarixiga qo'shgan munosib hissasidir. Ibtidoiy ajdodlarimiz dastlab tabiatning tayyor noz-ne'matlarini iste'mol qilib kun kechirdilar. Keyinroq esa, tabiat sirlarini o'rganishi tufayli bir vaqtning o'zida dehqonchilik va chorvachilikni kashf etdilar. Bu kashfiyot odamzodni tabiat qulligidan abadiy ozod qildi. Bu voqealar ibtidoiy jamoa tuzumining neolit (yangi tosh) davrida sodir bo'ldi. Bu inqilobiy o'zgarishlar Markaziy Osiyoning janubiy rayonlarida miloddan avvalgi 5-ming yillikda (Joytun madaniyati – Kopetdag etaklarida, Qoraqum cho'lida yangi tosh (neolit) davrida ilk dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalar madaniyati), markaziy va shimoliy rayonlarida esa, miloddan avvalgi III ming yillikda (Kaltaminor madaniyati-Amudaryoning quyi havzasida yangi tosh(neolit) davrida daryo o'zanlari va ko'l yoqalarida makon topib, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan qabilalar madaniyati) sodir bo'ldi. Dehqonchilik xo'jaligi o'z navbatida hunarmandchilik qator sohalarining rivojlanishiga zamin yaratdi va ular asosida qadimgi sharq sivilizatsiyasining mintaqalari qaror topdi.

Kishilik jamiyatida ro'y bergan bu inqilobiy o'zgarishlar dastlab buyuk Nil, Yefrat, Dajla, Hind va Xuanxe daryolari havzalarida yuz berdi. Bu mintaqalarda miloddan avvalgi 4-3 ming yilliklarda qadimgi Misr va Mesopatamiya, Hind va Xitoy quldorlik davlatlariga asos bergan Maxonjodoro, Xarappa va Yan-shao madaniyatlari tashkil topdi. Kishilik tarixining ilk bor sivilizatsiyasi qaror topgan bu mintaqalar butun insoniyat olamining kelajak taraqqiyotida o'zining madaniy va xo'jalik ixtirochilik rolini o'ynadi.

Markaziy Osiyo o'zining boy tarixi va madaniy dunyosi bilan ana shu qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimida rivojlanib bordi. Keyingi yillarda arxeologlar Janubiy Turkmanistonda qadimgi sharq sivilizatsiyasining yangi o'choqlarini ochib o'rgandilar. Anov yoki Nomozgoh madaniyati nomi bilan uzoq o'tmish tariximizdan muhim o'rin olgan bu o'choqlar Markaziy Osiyo xalqlarining jahon madaniyatiga ko'shgan benazir hissasidir. Turkmanistonning qadimgi dehqonchilik madaniyati ta'sirida miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'zbekistonning janubiy viloyati bo'lmish Surxondaryo hududida Nomozgoh madaniyatiga

o'xshash Sopollitepa (bundan 3,5-4 ming yil avval janubiy O'zbekistonda yashagan dehqonlarning makoni sifatida tarkib topgan yodgorlik, shahar madaniyatining mahalliy asosi va uning kelib chiqishi, ildizlari janubiy Turkmaniston hududida tarkib topgan qadimgi sharq shahar madaniyati bilan uzviy bog'lik ekanligi ilmiy asoslandi, O'zbekistonda shahar madaniyati kamida ming yilga qadimiylashdi) madaniyati tarkib topdi.

Markaziy Osiyo siyosiy xaritasi va unda joylashgan davlatlar

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yangi o'chog'i qadimgi Baqtriya dunyosi shakllandi. Qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Parfiya va Marg'iyonada bronza davridayoq (miloddan avvalgi II ming yillikda) ilk shaharlar vujudga keldi. Qadimgi Xorazm haqida gap ketganda ko'z o'ngimizda Amudaryoning quyi havzasi rayonlari Qoraqolpog'iston, Xorazm va Toshovuz viloyatlari keladi. Bu qadimda bir butun yagona hudud, yaxlit madaniyat o'chog'i bo'lgan. Bu maskanda ilk Xorazm davlati tashkil topgan. So'g'diyona qadimda hozirgi Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlari hududida tashkil topgan. Miloddan avvalgi 6-4 asrlarda Sug'd yerlari Eron Ahamoniylariga jarima to'lab turuvchi tobe yurtlardan biri bo'lgan. Uning xalqi Spitamen boshchiligida Aleksandr

Makedonskiy lashkarlariga qarshi mardonovor kurashgan So'g'diyona miloddan avvalgi III asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibida keyinroq esa, buyuk Kushonlar saltanati ko'l ostida rivojlandi. Milodiy eraning II asrida u Qang' davlatiga qarar edi. Uning bosh shahri Samarqand Sharq bilan G'arbni iqtisodiy jihatdan bog'lab turuvchi "Buyuk ipak yo'li"da Sharq darvozasi rolini o'ynadi. Sug'd savdogarlarining savdo faktoriyalari, karvonsaroy va qishloqlari Yettisuvda (Balxash, Sassiqlik, Olako'l, Jung'ariya olatovi va shimoliy Tyanshan oralig'ida joylashgan) Sharqiy Turkistonda (hozirgi Sinszyan-uyg'ur avtonom rayonidagi tarixiy viloyat), Xitoyning qator shimoliy viloyatlarida, hatto butun Sibir viloyatlarida qad ko'tardi. Baqtriya O'zbekistonning Surxondaryo viloyati, janubiy g'arbiy Tojikiston yerlari, shimoliy Afg'oniston tashkil etgan. Bu yurt ham o'z vaqtida Eron ahamoniylariga tobe sifatida katta jarima to'lardi, Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib, Aleksandr Makedonskiyga bo'yin egdi. Bu hududda miloddan avvalgi III asrda Yunon-Baqtriya davlati tashkil topdi. Bu yurtda miloddan avvalgi 8-7 asrlarda Qadimgi Baqtriya podsholigi tashkil topdi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi shahar shu yurtda shakllandi, Markaziy osiyo hududidagi voha aholisi sug'diylar, xorazmiylar, baktiryaliklar, parkanlar, chochliklar nomi bilan yuritilib, ular yashagan vohalarni o'rab olgan dasht aholisi umumiy nom bilan saklar deb yuritilgan. Sak yoki skif nomi bilan atalgan dasht aholisi asosan chorvachilik bilan shug'ullangan. Avestada Eron va Turon zamin aholisi haqida gap ketganda Amudaryoning chap sohilida yashovchi aholini dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalq, o'ng tomonda, ya'ni shimolda yashovchi aholining asosiy mashg'uloti chorvachilik deb tushunilgan. Ana shu chorvadorlar turlar deb atalib, ularning yurti esa, Turon deb atalgan. Markaziy Osiyoning qadimgi davri miloddan avvalgi VIII asrdan to IV asrgacha bulgan tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi. Bu davr ikki bosqichdan iborat. Uning birinchi bosqichi miloddan avvalgi VIII-IV asrlarni qamrab oladi. Bu davr Markaziy osiyo tarixining arxeologik davriy tizimida ilk temir davriga to'g'ri keladi. Markaziy Osiyo qadimgi dunyosining ikkinchi bosqichi esa, miloddan avvalgi IV asr oxirlaridan to milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr tarixi Markaziy Osiyoda quldorlik davlatlarining paydo

bo'lishi, rivojlanishi va ularning inqirozga yuz tutishi bilan tavsiflanadi. Qadimgi dunyoning dastlabki bosqichi ilk temir davridir.

Kishilik tarixida ilk temir davrining boshlanishi bilan yangi tarixiy zamon boshlanadi. Bu davr bilan bog'lik holda jamiyat iqtisodiy-ijtimoiy hayotida tub o'zgarishlar yuz beradi. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha, bu davrda 4 ta sohada tub o'zgarishlar yuz beradi:

1. Mehnat qurollari ishlab chiqarish va uy-ro'zg'or buyumlari yasashda ilk bor temirdan foydalanishga o'tiladi, temirning ishlab chiqarishga kirib kelishi mehnat unumdorligining keskin darajada rivojlanishiga olib keladi;

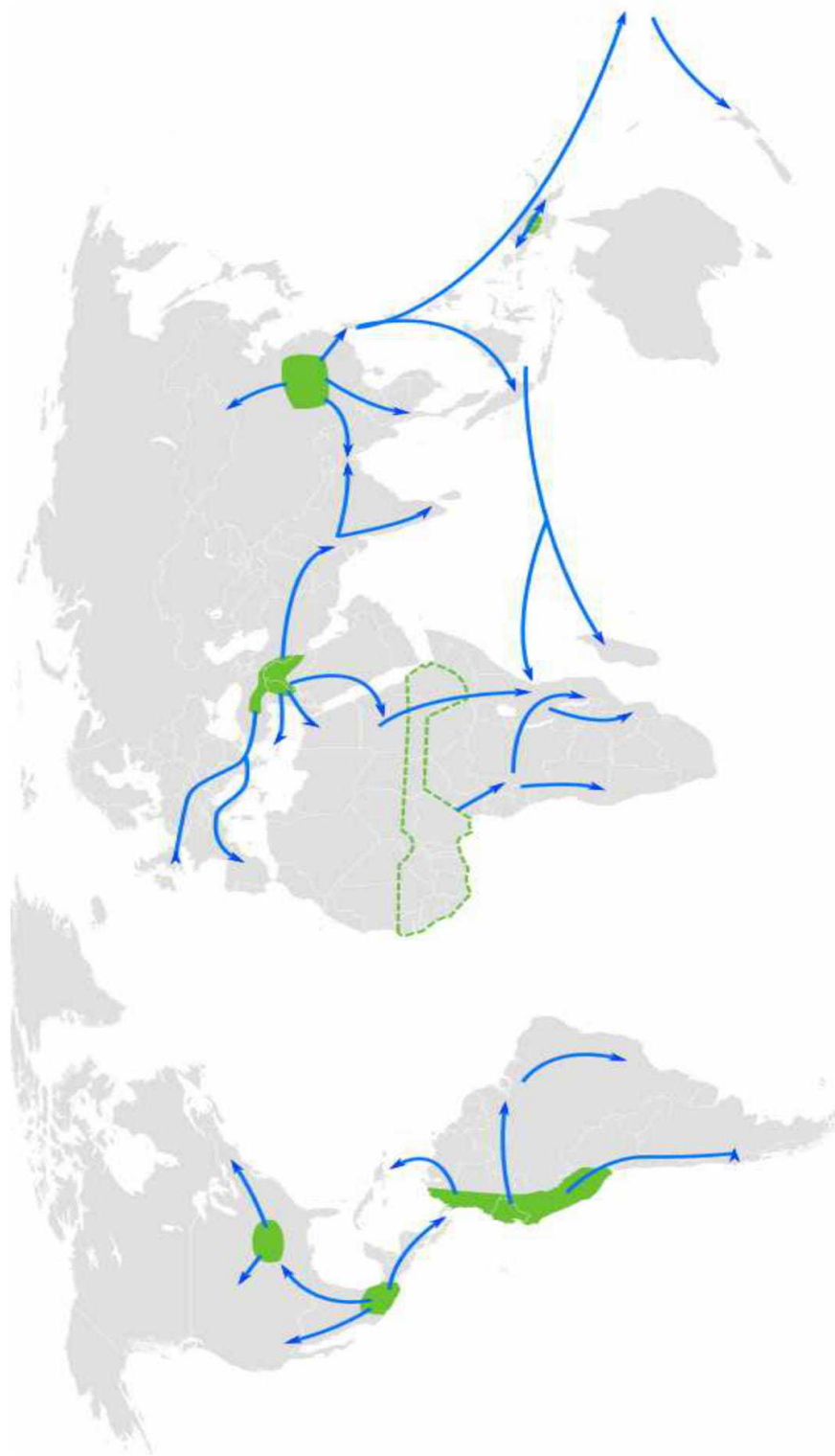
2. Bu davrda magistral kanallar qurish boshlanadi. Bu esa, sun'iy sug'orish tizimini yaxshilaydi, dehqonchilik va undan keladigan doimiy daromad aholining ishonchli yashash manbai bo'lib qoladi;

3. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi yirik aholi punktlarida nufuzli jamoa a'zolarining atrofi mudofaa devorlari bilan o'ralgan qarorgohlar paydo bo'ladi, ya'ni hokim o'rdasi rasmiylashadi.

4. Chorvador aholi orasida qabila oqsoqollari va ularning bahaybat oilaviy mavzoleylari vujudga keladi.

Ilk temir davrining yuqorida sanab o'tilgan 4 ta xususiyati Markaziy Osiyo aholisi hayotida tub ijtimoiy-iqtisodiy va mulkiy o'zgarishlar yuz berganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga ular ilk temir davri jamiyat tarkibi, madaniyati va siyosiy tuzumi haqida fikr yuritishga imkon yaratadi. Agar biz ana shu mezondan kelib chiqadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo qadimgi dunyosi sivilizatsiyasida dastlabki bosqichi harbiy demokratiya prinsiplari asosida qurilgan boshqaruv

tizimini ko‘ramiz. Bu boshqaruv tizimi boshida qabila aslzodalari, qabila oqsoqollari va kohinlar turgan Markaziy Osiyoning shimolida xususan, qadimgi Xorazmda ilk temir davrining ana shu 4 xususiyatidan 2 tasi Markaziy Osiyoning shimoliy-sharqiy viloyatlarida (Farg‘ona vodiysi va Toshkent vohasida) 1 tasi va janubida esa, 3 tasi o‘z ifodasini topgan. Arxeologik materiallarda namoyon bo‘lgan ilk temir davrining bu xususiyatlari Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida xuddi shu davrda agrar taraqqiyot yo‘nalishi asosida shaharlarning paydo bo‘lishi jamiyatning sinflarga bo‘linishi va dastlabki harbiy demokratik davlat uyushmalarining paydo bo‘lishidan guvohlik beradi. S.P.Tolstoy “Katta Xorazm” davlatining tashkil topish bosqichini xuddi shu davr tarixiy jarayoni bilan bog‘laydi. Shuningdek, “Qadimgi Baqtriya” podsholigi ham shu davrda tarkib topgan edi. Bu davrning eng muhim xususiyatlaridan yana biri Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida aniq hududiy chegaraga ajralgan 2 ta xo‘jalik majmuining tashkil topishi edi. Birinchi xo‘jalik majmui ko‘chmanchi sak qabilalariga xos bo‘lib, ularning chorvachilik xo‘jaligida bu davrda mulkiy tengsizlikning o‘shishi kuzatiladi. Ikkinchi xo‘jalik majmui esa, sug‘orma dehqonchilik asosida qurilgan ziroatchilikning o‘troq xo‘jalik yuritishi faoliyati bilan bog‘liq edi. Shu davrda dehqonchilik olamida bir necha tarixiy madaniy xo‘jalik viloyatlari dehqonchilik markazlari tarkib topgan. Antik davrga kelib, bu markazlarda o‘sha davr sivilizatsiyasining eng qadimgi o‘choqlari paydo bo‘ldi. Bular Qadimgi Baqtriya, So‘g‘diyona, Marg‘iyona (geografik hudud Turkmanistonning Mari viloyati), Parfiya (Turkmanistonning Ashgabad viloyati va unga yaqin bo‘lgan shimoliy-sharqiy Eron yerlari qaragan, aholisi Parfiyaliklar), Xorazm, Choch (Sirdaryoning o‘rta havzasi, hozirgi Toshkent viloyati va janubiy Qozog‘iston yerlari), qadimgi Farg‘ona va Ustrushona (ilk o‘rta asrlarda hozirgi Jizzax va Xo‘jand viloyatlariga tegishli hududlar shu nom ostida tushunilgan) edi. Ularning har biri chuqur ildiz otgan o‘z moddiy madaniyatiga ega. Shu bilan birga ularning moddiy madaniyati Markaziy Osiyo mintaqasiga xos umumiylik o‘xshashlik shuningdek, alohidalik xususiyatlari ham mavjud.

Qishloq xo'jaligining mustaqil rivojlanishi mumkin bo'lgan dastlabki sivilizatsiyalar, mintaqalar va hududlar yashil rangda va tarqalish yo'llari ko'rsatilgan. (<https://www.khanacademy.org/> Early civilizations)

Dehqonchilik olamida ro'y bergan muhim xususiyat shundaki, bu davr moddiy madaniyatida ikki zona bo'ylab rivojlanish davom etdi. Birinchi zona Amudaryo, Zarafshon va Qashqadaryo havzalari doirasidagi, ikkinchisi esa, Sirdaryo havzasi doirasidagi viloyatlarni qamrab olgan edi. Birinchi zonada qadimgi Baqtriya, Sug'd, Xorazm davlatlari mavjud bo'lib, ularning moddiy madaniyatida qadimgi sharq sivilizatsiyasi yutuqlari asosida tashkil topgan yuksak rivojlangan dehqonchilik an'analari yetar edi. Bu zona hunarmandlari kulolchilikda kulolchilik charxidan keng foydalanganlar va ular ishlab chiqargan mahsulotlar tovar xarakteriga ega bo'lgan. Ikkinchisi zona tarkibiga Choch, qadimgi Farg'ona va Ustrushona viloyatlari kirgan. Bu zona moddiy madaniyatida birinchi zona hunarmandchilik xo'jaligida kuzatilgan yuksaklik ko'rinmaydi. Ayniqsa, bu qoloqlik kulolchilikda ko'zga yaqqol tashlanadi. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining uchinchi muhim xususiyati bu o'lkada urbanistik taraqqiyotning o'ziga xosligi va quldorlik davlatlarining vujudga kelishi edi. Markaziy Osiyo qadimgi tarixining ikkinchi bosqichi boshlarida uning janubida 2 ta davlat tarkib topdi. Birinchisi Yunon-Baqtriya davlati, Ikkinchisi Parfiya podsholigi. Shuningdek, ular bilan deyarli bir vaqtda Markaziy Osiyoning shimolida yarim ko'chmanchi va yarim o'troq Kanguy (Xitoyliklar tushunchasida Davandan g'arbda joylashgan yurt hozirgi Toshkent vohasi, Chimkent viloyati va Sirdaryoning quyi havzasidagi yerlar) va Davan (Xitoyliklar tushunchasida Farg'ona vodiysi) davlatlari ham tarkib topdi. Milodiy eraning boshlarida Markaziy Osiyoning janubida Kushonlar davlati paydo bo'ldi. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining to'rtinchi muhim xususiyati shundaki, shu davr ikkinchi bosqichi davomida san'atda, me'morchilikda, mudofaa inshootlari qurilishida hunarmandchilikning qator tarmoqlari doirasida nihoyat o'sha zamon mafkurasida yunon madaniyati an'analari ma'lum darajada o'z aksini topa bildi. Eng muhimi shuki, aynan shu davrda turkiyzabon qabilalarning Markaziy Osiyoning ichki rayonlariga faol kirib kelishi yuz berdi. Bularning hammasi Markaziy Osiyo xalqlari tarixidagi eng muhim voqealar bo'lib, xalqimiz o'tmish tarixining murakkab sahifalaridan guvohlik beradi. Dastlabki quldorlik davlatlari Salavkiylar,

Yunon-Baqtriya, Qadimgi Xorazm, qadimgi Farg‘ona, Qang‘ davlatlari katta yer egalari sifatida ishlab chiqarish ob‘ektlari va qurilish inshootlari mulkdori sifatida qo‘l mehnatidan keng ko‘lamda foydalanmaydilar. Chunki o‘sha zamon jamiyati asosida erkin jamoa a‘zolari tashkil etadi. Faqat Kushonlar saltanati davridagina qo‘l mehnatidan davlat miqyosida foydalanish kuchaydi. Biroq u ham cheklangan edi. Markaziy Osiyoning tabiati va xo‘jaligi haqidagi xalqlari hayoti haqidagi ilk manba zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesta” hisoblanadi. Avesta mil.avv. VII – VI asrlarda paydo bo‘lgan. Bu asrda Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlari Xorazm, So‘g‘diyona, Baqtriya, Marg‘iyona kabi davlatlar tabiati go‘zal va boy ko‘rkam mamlakatlar sifatida tilga olinadi. Bu davrga oid geografik tasavvurlar Behistun yozuvlarida ham o‘z ifodasini topgan Behistun toshlariga Markaziy Osiyo qishloq xalqlari, qadimgi viloyatlar, o‘lkaning qadimgi tabiati va xo‘jaligi haqidagi ma‘lumotlarning mil.avv. VI asrda yozib qoldirishgan. Bu davrga oid geografik tasavvurlar bizga ma‘lumki mil.avv. VII – VI asrlarda Markaziy Osiyoda Eroniy forslar hukmronlik qilgan va o‘lka tabiatiga oid geografik tasavvurlarga ega bo‘lgan. Mana shu manbalardan bizgacha yetib kelgani Yunon va qisman Xitoy manbalaridir. Bu manbalar ichida 5-asrda yashagan yunon olimi Gerodot qadimgi fors manbalari asosida to‘plagan geografik ma‘lumotlari diqqatga sazovordir. Uning asarlarida o‘sha vaqtda Markaziy Osiyo hududlarida yashagan aholida haqida qiziqarli ma‘lumotlar Yunon va Rim olimlari Kvint Kurtsiy Ruf (I asr), Strabon (mil.avv. I asr), Pliniy (eramizning I asri), Arrian (II asr), Plutarx (I-II asrlar) Ptolemey (II asr), Polibey (mil.avv. II asr), Pompey Trog (eramizning II asri) kabi olimlarning asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Bu asarlarda gullab-yashnagan o‘lka So‘g‘diyonaning tabiati ob‘ektlari tasvirlangan tushurilgan. Yunon va Rim manbalarida Amudaryo - Oks, Sirdaryo - Yaksart, Zarafshon - Politiliy deb yozilgan. Zarafshon daryosi haqida eramizning III asrida yashab ijod etgan Kvint Kurtsiy ham yaxshi ma‘lumot yozib qoldirgan. Jumladan, So‘g‘diyonaning katta qismini mahalliy aholi Pameshden deb ataydigan daryo oqib o‘tadi. U avval tor o‘zandan oqib o‘tadi. So‘ngra tor g‘orga oqib tushadi va ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Biroq har doim daryoning shovqini

eshitilib turadi yer usti esa, doimiy ravishda zax deb o'tiladi. Mana shunga o'xshash fikrlar Rufning zamondoshi Strabon asarlarida ham bayon etilgan Strabon o'zining 17 ta kitobidan iborat "Geografiya" nomli asarida Markaziy Osiyodagi cho'llar va daryolar urni asosiy xususiyatlari va asosiy tafovutlarini ko'rsatib o'tadi. Chunonchi, u tajang va Murg'ob daryolari havzasidagi o'lkaning obod va yaxshi joylar ekanligini ta'riflaydi. Strabon asosiy daryolardan Sirdaryo haqida fikr bildirib, Sirdaryoni So'g'diyonaning sharqiy chegarasi deb hisoblaydi va daryoning shimoliy sharqida skif qabilalari yashashini e'tirof etadi. Antik davr Yunon olimlaridan Klavdiy Ptolemey Markaziy Osiyo tabiiy geografiyasiga oid aniq va nisbatan mukammal ma'lumotlarni yozib qoldirgan Ptolemey 90-168 yillarda yashagan mashhur geograf, matematik, fizik va astronom olimdir. U kartograf va mamlakatshunos sifatida mashhur bo'lib 8 tomlik "Geografiyanoma" asarini yozib qoldirgan. U geografiya asarining oltinchi kitobida Markaziy Osiyoning tekislik qismi tabiati va aholisi, asosiy karvon va shaharlarini keng tasvirlaydi. Bundan tashqari u o'zi to'plagan barcha ma'lumotlarni to'plab, shu jumladan savdogarlar, sayyohlar, tabiatshunoslar va tarixchilar ma'lumotlari asosida 27 kartadan iborat "Dunyo kartasini" tuzadi. Gradus turi asosida ishlangan bu xaritalar o'z davriga nisbatan ilmiy jihatdan yuqori darajaga ega bo'lib, 23 kartasida Markaziy Osiyoning 81-147 shk va 35-63 shk orasidagi qismi tasvirlangan. Bu kartada Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryolari, Tajang, Murg'ob daryolari tushirilgan. Undan tashqari Ptolemey xaritasida Amudaryo bilan Sirdaryo orasidagi yerlar Transoksiana ya'ni Oks – Amudaryoning narigi tomonidagi yerlar deb atalgan. Bu kartada yirik geografik nomlardan So'g'diyona, Marg'iyona, Parfiya va Baqtriya, Ariya kabi davlatlar bilan birgalikda Maroqanda, Tribaktra, Guriana kabi shaharlar ham ko'rsatilgan. Yirik daryolar boshlanuvchi Koshdi, Sug'di, Ikaus, Baqtriya, Abzay va boshqa tog'lar ham tasvirlanadi.

Ptolemey kartasida garchi ayrim chalkashliklar bo'lsada, biroq keyingi davrlardagi Markaziy Osiyo haqidagi geografik bilimlarning rivojlanishiga asos bo'ldi. Markaziy Osiyo tabiati haqida geografik bilimlarning, tasavvurlarning shakllanishida antik davr Yunon-Rim manbalari bilan birgalikda Xitoy manbalari

ham muhim ahamiyat kasb etadi (Sima-Syan mil. avv. II-I asrlar “Tarixiy yilnomalar”, Ban Gunn mil.avv. I asr “Birinchi Xan dinastiyasining tarixi”) Xitoy tarixchi va sayyohlari Ya.Bichurin inqilobdan oldin I.Grigorev, I.Mushketov, S.Umrzoqov tomonidan ancha keng o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotchining sezishicha, Xitoy elchisi Chjan Tszyan er. avv. II asrda Markaziy Osiyoga sayohat qilgan va bu sayohati davomida xilma-xil tarixiy va geografik ma’lumotlar to‘plagan. Chjan Tszyan Ili vodiysi (hozirgi Qirg‘izistonning tog‘li vodiysi) manzarasini, janubiy Qozog‘istonning tog‘li vodiylari dasht va cho‘llarining tabiati haqida fikr yuritgan. Shuningdek, sayyoh o‘z-o‘zidan boshqa Xitoyliklar to‘plagan manbalar asosida eramizdan avvalgi asrlardayoq O‘rta Osiyo va Qozog‘iston tog‘ tizmalari tasvirlangan xaritalarni yaratishgan. Bu xaritalarda Qirg‘iziston tizmasi, Talas olatog‘i Qaqshaltov tog‘tizmalari, Balxash va Issiqko‘l, Chuv daryosi va shaharlar tasvirlangan. Antik davr ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo tabiiy geografiyasi o‘rganganlik va o‘zlashtirganlik darajasi ilk sivilizatsiya markazlaridagi ilmiy darajalarga yaqin bo‘lgan. Antik davr geografik ma’lumotlari mukammal bo‘lmay nisbatan kamchiliklardan ham holi emas. O‘lkaning ko‘plab ob’ektlari haqida ma’lumotlarning yo‘qligi, mahalliy aholining bu davrga oid geografik bilimlarning saqlanib qolmaganligi antik davrga xos xususiyatlardir. O‘rta Osiyo haqidagi antik davr geografik ma’lumotlari ancha cheklangan va hatto kamchiliklari bo‘lsada, biroq keyingi tarixiy bosqich o‘rta asrlarning empirik bilimlari va nazariy umumlashmalari uchun zamin yaratadi.

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining o‘zaro munosabatlari jahonning boshqa mintaqaviy hamkorlik mamlakatlaridan farqli o‘laroq, ma’naviy va madaniy hamkorlikka ko‘proq asoslanadi. Chunki bu hududda asrlar maboynida ma’naviyat, axloq, ta’lim-tarbiya va madaniyat uyg‘un holda turmush tarziga aylangan. O‘zaro hurmat va yordam an’analari har qanday sharoitda ham insoniylik va insoniy barkamollikning bosh prinsipi sifatida tan olingan. Qolgan barcha harakatlar va mezonlar, jumladan, iqtisodiy hamkorlik, o‘zaro yordam, bozor munosabatlari, savdo-sotiq, mol ayriboshlash ham qadimdan yuksak axloq va odobga tayangan madaniy munosabatlarning bir qismi hisoblangan. Bu ming

yillar mobaynida shakllanib, jahon sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan ulug' allomalar hayoti va ijodida, ularning insoniyat tarixida burilish yasagan asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, sivilizatsiya dunyoning turli mintaqalarida turlicha yuz berib, muayyan hududlar aholisi dunyoqarashi va turmush tarziga chuqur o'rnashgan. Sivilizatsiya jumladan, Yunonistonda, Hindistonda din, Ovrupada moddiy texnika taraqqiyoti, Turkistonda esa axloq shaklida vujudga kelgan. Markaziy Osiyoda axloqqa katta e'tibor bilan qarashgan. Yuksak insoniy fazilat, insonni millatidan qat'iy nazar barcha mavjudotlarning sarvari sifatida qadrlash, ma'naviy kamolot va yetuklik, adolat, diyonat va imon kabi xususiyatlar tiriklikning bosh mazmuni sifatida tushunilgan. Xalqlarimiz dunyoqarashi, maqsad va intilishlarini ifoda etgan xalq og'zaki ijodi na'munalari ana shu zamin ahlining butun ruhiyatini qamrab olgan. Jumladan, o'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlarida "Alpomish", Turkmaniston, Ozorbayjon va O'zbekistonda "Go'ro'g'li" dostonlarining, qirg'izlarda "Manas" xalq eposining vujudga kelishi, ularda qariyb bir xil ezgulik bilan yovuzlik, yaxshilik bilan yomonlik ko'rinishida to'g'rilik va adolatning tantanasi, donishmandlik, aql idrok, xushxulq va xushfe'llik asosiy g'oya qilib olinganligi ana shu xalqlar qarashlarining uyg'unligidan dalolat beradi. Yozma adabiyotda esa Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi singari falsafiy-axloqiy g'oyalar, forsiylarda Umar Hayyom, Firdavsiy, Sa'diy Sheroziy, o'zbeklarda Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Xorazmiy, Alisher Navoiy, qozoqlarda Abay, turkmanlarda Maxtumquli asarlari vujudga keldi va dunyo madaniyati taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchlik xo'jaligi uchun iqlimi juda qulay, yovvoyi boshqoli o'simliklarga boy bo'lgan Markaziy Osiyoning janubi-g'arbiy rayonlari iqtisodiy hududlar edi. Bu hududning iqlimi issiq. Tog' etaklaridagi katta va kichik soylarning quyi havzalarida tog' jinslariga boy serunum loyqa tuproqli jilg'alar hosil bo'lgan. Ana shunday qulayliklarga boy joylardan biri Ashg'aboddan 40 km.lar chamasi shimoli-g'arbda joylashgan. Mahalliy aholi turkmanlar, uni Chaqmoqli deb yuritgan joy bo'lib chiqdi. Bu joyning "Chaqmoqli" deb atalishining boisi shundaki, bu yerdan turkman cho'ponlari chaqmoqtosh terishar ekan. 1952 yilda arxeologlar Chaqmoqlida qidiruv ishlarini

olib borib, bu tepalik neolit davri dehqon jamoalarining qarorgohi ekanligini aniqladilar. Chaqmoqtosh teriladigan joy keng taqirlik bo'lib, bu joyda bahorgi yomg'irdan so'ng ko'lmak suv hosil bo'lar ekan. Bahorning oydin kechalarida ko'lmak qop-qora bo'lib ko'ringani uchun turkman cho'ponlari bu joyni "Joyi Tun" ya'ni qorong'i joy deb atashgan. Shunday qilib, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida ilk dehqonlarining qarorgohi fan olamiga "Joytun madaniyati" nomi bilan kirdi. Joytun qishlog'ini ko'plab mehnat qurollari-qistirma o'roq, pichoq, suyakdan ishlangan igna, bigiz va boshqa anjomlar topilgan. Joytun madaniyati yodgororliklari asosan Turkmanistonning janubiy va g'arbiy rayonlarida uchraydi. Joytun madaniyati olimlarning hisobiga ko'ra bundan 7-8 ming yil muqaddam shakllangan.

Kishilik jamiyati paydo bo'libdiki, uning taraqqiyot jarayoni hech qachon aloqalarsiz bo'lmagan. Odamlar, urug' jamoalari, qabilalari, elatlar, xalqlar va nihoyat ularni hududiy, iqtisodiy va siyosiy birlashtirgan mamlakatlar o'rtasida doimo aloqalar bo'lgan va bu aloqalar tufayli pullar paydo bo'lgan. Biz qadimgi davr tariximizga nazar tashlar ekanmiz, kishilik jamiyatining bronza davridan e'tiboran, ba'zi joylarda undan ham ancha avval ma'lum ixtisoslashgan yo'llar paydo bo'lganligini bilamiz. Ularning paydo bo'lishida qabilalar, xalqlar va davlatlararo aloqalardan kelib chiqqan iqtisodiy, etnik, siyosiy va madaniy ehtiyojlar sabab bo'ldi. Xitoy imperatorlari ipak yo'li orqali G'arbda joylashgan mamlakatlar bilan savdo va diplomatik aloqalar qilganlar. Ular o'z elchilarini katta sovg'a-salomlar bilan Markaziy Osiyo, Eron, Messopotamiya va Kichik Osiyo davlatlariga yuborgan. Markaziy Osiyo orqali Xitoydan G'arbga o'tadigan savdo karvon yo'llari doimo sug'dlar nazoratida bo'lgan. So'g'd savdogarlari o'zlarining bu yo'ldagi hukmronligini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Yenisey sohillariga qadar bo'lgan hududlarda Shimoliy Xitoyning Shansi viloyatida, Dunxuan kabi shaharlarda o'z karvonsaroylarini va qishloqlarini barpo etganlar. Buyuk ipak yo'li birgina iqtisodiy ahamiyat kasb etmay, balki u diniy, madaniy meros yutuqlarini tarqatuvchi mamlakatlararo diplomatik aloqalarni ta'minlovchi yo'l ham edi.

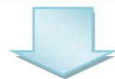
Diniy dunyoqarashning murakkablashuvi natijasida tabiat hodisalariga nisbatan dualistik qarashlar shakllana boshlagan. Insonga foydasi tegadigan, inson uchun hayot manbayi bo'lgan hodisalarning o'z xudolari yoki homiylari mavjud degan tushunchalar vujudga kelgan. Eramizdan avvalgi II ming yillik oxirlariga kelgach, Eron va Markaziy Osiyoda Quyoshga sig'inish ancha takomillashib, uning zaminida insonga quyoshdek yorug'lik va issiqlik in'om etuvchi olovga sig'inish - otashparastlik e'tiqodi vujudga keladi. Olovni quyoshning yerdagi o'g'li, degan tasavvurlar chuqurlashadi va Quyosh xudosi Mitra, suv xudosi Anaxita va boshqalarga e'tiqod qilish otashparastlik e'tiqodiga qo'shilib ketadi. Eron va Markaziy Osiyoda otashparastlik dini - zardushtiylik hukmron dinga aylanadi.

Zardushtiylik dinining kelib chiqish sabablari nimalardan iborat? Birinchidan, bizningcha, u kishilarning tabiat hodisalari, mavsumlarning, kecha va kunduzning almashinuvi hamda uning sabablarini bilib olishga bo'lgan intilishlari natijasida paydo bo'lgan. Kishilar qadimda tabiat kuchlari oldida ojiz bo'lganlar. Ularning turmushi, kiyim-kechak, turar joylari ham, oziq-ovqat ishlab chiqarishi ham nochor holda bo'lgan. Kishilar tasavvuriga ko'ra bahordan boshlab yorug' kunlar kela boshlagan, ya'ni kunlar isib, tabiatda ezgulik ko'paya borgan, o't-o'lanlar, qurt-qumursqalar, hayvonlar uyg'ona boshlagan, butun tabiat jonlana borgan. Bularning barchasini ilohiy kuch – Quyosh xudosi Ahuramazda boshqaradi, deb o'ylashga olib kelgan. Ko'pgina falokatlar, o'lim, kasallikning xuruj qilishi esa kechalari ro'y bergan. Natijada inson va boshqa tirik jonzodlarga zarar keltiruvchi kuchlar haqidagi tasavvurlar ham shakllangan. Demak, sovuq kunlar va qorong'ilik kishilarga ko'plab kulfatlar keltirgan. Shu sababli kishilar o'zlariga zarur bo'lgan issiqlik va yorug'lik manbayi hisoblangan quyoshga va uning yerdagi zarrasi deb tasavvur qilingan olovga topinganlar. Ikkinchidan, kishilar qo'rquv va o'z ojizliklari o'mini to'ldirish uchun, bir-biriga qarama qarshi kuchlar va ularning xudolari haqidagi tasavvurlarga ega bo'la borganlar. Zardushtiyar ezgulik, yaxshilik, yorug'lik, issiqlik, tiriklik, adolat xudosi Ahuramazda va unga qarama - qarshi kuch yomonlik, yovuzlik, qorong'ilik, sovuq,

o'lim va adolatsizlik xudosi - Axriman haqidagi tasavvurlarni vujudga keltirganlar. Uchinchidan, mahalliy qabilaviy dinlar endigina shakllanib ketayotgan davlatchilik asoslariga, jamiyatning ham moddiy, ham ma'naviy taraqqiyotiga to'sqinlik qila boshlagan edi. Turli qabilalar o'rtasida urush-janjallar ko'payib ketgani uchun qabilalarni birlashtirishga xizmat qiluvchi yangi mafkura - dinga zaruriyat paydo bo'lgan. Bu vazifani endigina shakllanayotgan va birmuncha tizimga tushib ulgurgan zardushtiylik dini bajara boshlagan.

Zardushtiylik ta'limoti va e'tiqodlar asosi uning muqaddas kitobi "Avesta"da bayon etiladi. "Avesta" eramizdan avvalgi II ming yillikning oxirlarida vujudga kela boshlaydi. Shuningdek, bu yozma madaniy yodgorlik qadimgi Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Eron va boshqa Sharq mamlakatlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va maishiy hayoti, tili, yozuvi, xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot beruvchi asosiy manbadir. "Avesta" olimlarning taxminlariga ko'ra, eramizdan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida yaratilgan. Ko'pchilik manbalarda 21 kitob (qism) dan iborat bo'lgan deb ta'kidlanadi. Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" nomli asarida "Podshoh Doro ibn Doro xazinasida o'n ikki ming qoramol terisiga tillo suvi bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Aleksandr otashkadalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun "Avesta"ning beshdan uchi yo'qolib ketdi. Avesta o'ttiz nask-(qism) edi. Majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qoldi", - deb yozadi. Rivoyatlarga ko'ra, "Avesta"ning uch nusxasi bo'lib, bir nusxasini Aleksandr Makedonskiy kuydirtirib tashlagan, ikkinchi nusxasining kerakli joylarini (tibbiyot, geografiya, falsafa va astronomiyaga oid qismlarini) taijima qildirish uchun Yunonistonga jo'natgan, yana bir nusxasini bu dinning o'ta sodiq kishilari saqlab qolganlar. Lekin bu nusxa ham uzuq-yuluq holatda sosoniylar davrigacha (eramizning III-VII asrlari) yetib kelgan. Bu davrda Eronda zardushtiylik boshqa dinlarga nisbatan rasmiy din vazifasini bajargan. Shu boisdan ham sosoniy hukmdorlar uzuq-yuluq holatda yetib kelgan nusxani kerakli qo'shimchalari bilan to'ldirishga buyruq berganlar. Keyinchalik to'ldirilgan nusxaga sharhlar yozilgan va "Zend-Avesta" deb yuritila boshlangan.

Bizgacha yetib kelgan “Avesta” quyidagi 4 qismdan iborat:

1.«Yasna» («sajda», «ta’zim») – xudolar va olovning muqaddasligi, turli xil marosimlar va urf-odatlar haqidagi qism. Bu qismda olovning oliy xudo Ahura (ulug‘) - Mazda (donishmand) izmidaligi, olovning insonning gunohkor yoki gunohsiz ekanligini aniqlab beruvchi xususiyati kuylanadi;

2. «Yasht» - Ahuramazda, yer, quyosh, osmon (havo) va suv hamda insonning ma’naviy dunyosi (ma’rifati, axloqi va iymon-e’tiqodi)ni madh etuvchi alqovlar:

3. «Visparad» – ma’budlarni sharaflovchi duolar va ibodat payti ularga qarata aytiladigan murojaatlar;

4. «Videvdod» – Ahuramazda va Zardushtning savol-javoblari, yomon ruhlar va devlarni yengish yo‘llari va gunohlardan poklanish qoidalari.

“Avesta” eramizdan avvalgi I ming yillik o‘rtalarida shakllangan bo‘lib, bu asar, *birinchidan*, insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy yodgorlik bo‘lib, o‘zida falsafiy, tarixiy, geografik, etnografik, folkloristik va diniy qarashlar tizimini mujassamlashtirgan nodir yodgorlik, *ikkinchidan*, avlod-ajdodlarimiz tarixidagi birinchi mukammal diniy e’tiqod manbai. *Uchinchidan*, bu din islom, nasroniy, yahudiylilik, mitraizm va monizm kabi ko‘plab dinlar, ularning marosimlari, diniy e’tiqodlari manbayi vazifasini bajarganligi sababdan ham uning umumjahon madaniyatidagi o‘rni, olam haqidagi tasavvur va tushunchalariga batafsil to‘xtalib o‘tish joizdir. Eng avvalo, «Avesta» otashparastlik axloqining asosini: a) ezgu fikr; b) ezgu so‘z; d) ezgu amal kabi tamoyillardan iboratligini ko‘rsatadi.

Ahuramazda - oliy, bosh xudo. U yomonlik xudosi Axrimanga qarshi kurash uchun o'ziga yordam beruvchi muqaddas va ezgu ruhlarni yaratadi. U dastlab o'zining eng yaqin yordamchilari hisoblangan oltita muqaddas ruh – Amesha spentalarni yaratadi. Bu muqaddas ruhlar quyidagilar: 1. *Voxu Manna* (Baxman) - Yaxshi niyat (Ezgu ong). 2. *Asha Vaxishta* (Ardibixsh) - O'ta Adolatlilik (Oliy haqiqat), 3. *Xshatra Varya* (Shahrivor) - Orzu etilgan Quدرات (Matlub Quدرات). 4. *Spenta Armaiti* (Isfandarmuz) – Diyonatli Avliyolik (Matlub Tavoze). 5. *Xaurvata* (Xurdod) – Yaxlitlik (Butunlik). 6. *Aneretat* (Murdod) – Mangulik. Mazkur oltita muqaddas ruhning har biri moddiy dunyodagi olti xil hodisaning homiylaridir, deb tasavvur qilingan. Masalan, Baxta - hayvonlarning; Ardibixsh – olovning; Shahrivor - ma'danlarning; Isfandarmuz – yerning; Xurdod – suvning; Murdod – o'simliklarning homiylari deb tushunilgan. Ahuramazda insonlarga rahnamolik qilishni Zardushtning o'ziga buyurgan, degan tasavvurlar mavjud bo'lgan. Avestada ta'kidlanishicha, haftaning har bir kuni ham ana shu yettita homiy nomi bilan yuritilgan. Shuningdek, "Avesta"da Ahuramazdaga yordam beruvchi boshqa kuchlar va Axrimanni qo'llab-quvvatlovchi yovuz ruhlarning joylanishi batafsil tarzda berilgan. Masalan, Ahuramazda tarafida turib yovuz ruhlarga qarshi kurashuvchi boshqa ezgu ruhlar quyidagicha joylashtiriladi. Olti Amesha spentalardan so'ng quyiroqda Yazat (keyinchalik Ezot)lar joylashgan. Yazatlar butun olamni yovuz ruhlardan himoya qilib yurishadi. Yazatlar ikki guruhga – Ruhiy va Dunyoviy Yazatlarga bo'linadi. Ruhiy Yazatlarni Ahuramazdaning o'zi boshqaradi, dunyoviy yazatlarni esa Zardusht boshqaradi, deb hisoblaganlar. Ruhiy yazatlar vafot etgan yaxshi kishilarning ruhlari bo'lib, ular ko'zga ko'rinmas olam va unda joylashgan ezgu kuchlarni qo'riqlaydilar, tirik odamlarning xonadoniga xuruj qiluvchi yomon odamlar (vafot etgan yaramas odamlar)ga qarshi kurash olib boradilar. Dunyoviy yazatlar esa tirik odamlar, ya'ni doimo insoniyat, tabiat va hayvonot olamini asrab-avaylashga xizmat qiluvchi ashavanlar (haqiqat va to'g'rilik uchun kurashuvchi tirik odamlar) yaxshi odamlarning ichiga joylashib olib, adolat, haqiqat, yaxshilik va ezgulik uchun kurash olib boruvchi ko'zga ko'rinmas kuchlardir.

“Avesta”da kosmogonik tasavvur o‘ziga xos bo‘lib, makondagi barcha hodisalar o‘ziga xos tarzda tushuntiriladi. Barcha hodisalar qarama-qarshi kuchlarning ayovsiz kurashi natijasi, bu kurashda ezgulikka qarshi yovuz kuchlar qarama-qarshi turadi deb hisoblanadi. Ezgu ruhlarning har biri o‘z himoyachilariga egadirlar. Masalan, Vratragna – (keyinchalik Bahrom) momaqalldiroq xudosi. Unga quyosh nurini to‘sovchi bulut-Vratragna qarshi kurash vazifasi yuklanadi. Vratragna o‘zining chaqmoq (o‘q)lari bilan quyosh nur va issiqligini to‘sovchi iblis Vratrani o‘ldiradi va dunyoga yorug‘likni qaytarib beradi. Dunyodan hayvonlar va qush qiyofasidagi sirli, ezgu va foydali maxluqlar ham joy olgan. Masalan, afsonaviy Vourukasha qo‘lida uch oyoqli, oltin shoxli va olti ko‘zli Hara deb nomlanuvchi eshak yashaydi. U o‘zining oltin shoxlari bilan dunyodagi barcha zararli narsalar (zararli hasharotlar va mikroblar)ni mahv etadi. Ranka deb nomlanuvchi orolchada ilohiy Xaoma o‘simligi o‘sadi. O‘n minglab qurbaqalar qiyofasidagi iblislar Xaomani o‘g‘irlash uchun orol tomon intiladilar. Lekin daryoda yashovchi Qara ismli sirli (ilohiy) baliq ularning orolga o‘tishiga yo‘l qo‘ymaydi, ularni o‘ldirib turadi. Vourukasha nomli ko‘lda Xabayosh deb ataluvchi ho‘kiz yashaydi, uni Gopadshoh (ho‘kiz odam) qo‘riqlaydi. Uning vazifasi tabiatni tiriltirib (yangilab) hamda Xabayosh (ho‘kiz)ni qiyomat qoyimgacha qo‘riqlab turishdan iborat. Chunki ho‘kiz muqaddas ho‘kiz bo‘lib, qiyomat kuni, ya‘ni o‘lganlar tiriladigan kuni uning yog‘idan samoviy ovqat tayyorlanadi, yog‘idan bir tomchidan o‘lganlarni qayta tiriltirish uchun foydalaniladi, deb tasavvur qilingan. Karishptar nomli qush o‘z tilida doimo muqaddas gimn (alqov)larni kuylab turadi va odamlarga ilohiy-ruhiy kuch baxshida etadi. Ularni yashashga va iblislar (yomon odamlar)ga qarshi kurashga ilhomlantirib turadi. Parodarsh (kelajakni ko‘ruvchi) nomli qush o‘zining qichqiriqlari bilan iblis ruhlar (ishyoqmaslik, dangasalik va uyqu)ni quvib hamda yovuz kuchlarni qo‘rqitib, otashparastlarning uyini ulardan himoya qilib turadi. Fikrimizcha, bu xo‘roz bo‘lishi mumkin. Chunki ko‘pgina xalqlarning og‘zaki ijodida jinlar va shaytonlar uning qichqirig‘idan qo‘rqishi haqidagi afsonalar, rivoyatlar, ertaklarning mavjud ekanligini bilamiz.

Axriman ham o'zi yaratgan yovuz kuchlar bilan ezgu kuchlarga qarshi kurashadi. Axriman o'zining yordamchilari bilan birga, eng avvalo, fazoviy kenglik (makon)ni qoraytiradi: U ko'zga ko'rinmas kuch sifatida tasavvur qilinadi. Axriman o'z yovuz kuchlari bilan birgalikda Zardusht homiyligidagi insonlarga hujum qilib turadi va insoniyatni Ahuramazda izmidan chiqarib, uning qo'li bilan butun dunyoni xarobaga aylantirishga intiladi. Axriman insonga hujum qilganda, uning ko'ziga keng dunyo torayib ko'rinadi, yuragi siqilib, g'amginlik bilan chulg'anadi va dili xufton bo'ladi, deb tasavvur qilingan. Axriman, ayniqsa, odamlar o'rtasiga nifoq solishga, odamlar orasida yolg'onni kuchaytirishga, ularni yo'ldan ozdirishga harakat qiladi. U bu ishlarni o'zining yordamchilari - iblislar, shaytonlar va yovuz ruhlar orqali bajaradi. Shu sababli uning kuchi benihoya katta, deb hisoblangan. Axriman Ahuramazdaga qarshi iblislarning bitmas-tuganmas kuchidan foydalanadi. Axriman ham Ahuramazda singari o'zining yaqin yordamchilari – olti Dayva (yovuz qiz)ni yaratadi. Akamana (yovuz uy), Taurvi (so'lish, qovjirash), Zarik (o'lim), Ayshma (quturish, adovatlar dayvalar hisoblanib, doimo Axrimanga hamrohlik qiladilar. Ular ham odamlarga hujum qilib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qilib qo'yishga intiladilar. Masalan, Ayshma adovat, xusumat, zo'rlik va qahr-g'azabning homiysi hisoblanib, urush-janjal, kelishmovchilik, nifoq, mastlik, mushtlashuvlarni ilhomlantirib turadi. Shuningdek, Axrimanga yordam beruvchi, birmuncha kam kuchga ega bo'lgan deva (iblis qizlar ham mavjuddir. Masalan, Araska (hasad), Uda (vaysaqi), Akatasha (sinchkovlik), Bushyansta (erinchoqlik), Push (xasislik), Zmaka (sovuq bilan bog'liq bo'lgan turli azoblar) shular jumlasiga kiradi. Ular odamlarning ichiga kirib olib, birovga nisbatan hasadgo'ylik qilishga, vaysashga, birovlarining ichki sirini bilishga, erinchoq va ishyoqmas bo'lishga, xasislik qilishiga majbur qilar ekan. Deva (iblis qizlarning yovuz ishlarni amalga oshirishlarida ularga Drujlar («druj» so'zi yolg'on, aldov degan ma'nolarni angalatadi), ya'ni ayol timsolidagi badjahl maxluqlar va Nasa (yuqumli kasalliklar tarqatuvchi mikroblar) yordam beradilar. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, Nasa quyidagicha tasvirlanadi: inson vafot etgach, Nasa inson jasadidan joy oladi. Agar tirik odam jasadga

yaqinlashsa, Nasa unga zarar keltiradi, unga kasallik va hatto o'lim olib keladi, deb tasavvur qilingan. Zardushtiylarning tasavvuricha, Nasa faqat itdan qo'rqar, itning qarashiga dosh bera olmas emish. Shu sababli zardushtiylar odam o'lgandan keyin uning jasadi ustiga itni yetaklab olib kelishib, jasadga qaratganlar. Bu marosim «sakdid» deb atalgan. Shundan keyingina boshqa marosimlar o'tkazilgan. Demak, zardushtiylarning jasadni to'g'ridan to'g'ri yerga ko'mmaganliklarining sababi birinchidan, odam jasadini harom deb bilganliklarida bo'lsa, ikkinchidan, jasadga kirib olgan Nasalar zardushtiylar uchun muqaddas hisoblangan Yerga zarar yetkazadi, degan tushunchadan kelib chiqqan. Zardushtiylar o'lgan kishining jasadini maxsus ko'tarmaga olib borayotganda eng oldinda itni yetaklab borganlar. Maxsus itlar va o'laksaxo'r qushlar jasadni suyagigacha yeb bo'lmaganlaricha dahmada saqlaganlar. Undan so'nggina o'lgan kishining suyaklarini maxsus idishlar - sopoldan qilingan ossuriy (ostadon)larga solishib, maxsus bostirmalarda saqlaganlar. Axrimanga yordam beruvchi yovuz kuchlar - iblislardan yana biri Parika (pari) deb nomlangan. Parika (pari)lar ko'pincha sohibjamol qiz yoki ayol qiyofasida tasavvur qilingan. Ular asosan kishilarni avrash, sehlash orqali aqldan ozdirish yoki halok qilishga intilganlar. Parikalar ko'proq kechalari yoki tashlandiq qorong'i uylarda yolg'iz kishilar ko'ziga ko'ringan. Shuningdek, parilar tabiatning turli xil hodisalariga ta'sir ko'rsata oladi, deb o'ylaganlar. Masalan, Mush nomli pari oyni o'g'irlab, olamni qorong'ilikka botiradi. Dujeriya nomli pari esa qurg'oqchilik olib keladi, degan tasavvur mavjud bo'lgan. Bizningcha, hozirgacha respublikamizning janubiy hududlarida o'tkazilib kelinayotgan «Sust xotin», «Suv xotin» nomli yomg'ir chaqirish ma'rosimining mavjudligi ham ana shu tasavvurlarga borib taqaladi. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish joizki, zardushtiylikdagi «Pan» - «Parika» atamasida ikki xil ma'no mavjud bolishi mumkin. Nur va Ezgulik, Zulmat va Yovuzlik o'rtasidagi kurashda parilar ham o'zaro kurash olib boradilar. Ahuramazda tarafida turuvchi parilar (parixonlar) jumlasiga baxshi, qushnoch, folbin va kinnachilar kirib, ularning asosiy vazifasi odamlar tanasiga kirib olgan yomon illatlar va jinlarni haydab chiqarishdan iboratdir. Axriman tarafida turuvchi parilar tashqi qiyofada o'ta go'zal bo'lib,

ularning asosiy maqsadi otashparastlarni yo'ldan urish va halok qilishdan iboratdir. Ular, asosan, odamlarni suvga g'arq qilib yuboruvchi «suv parisi» yoki cho'lga boshlab borib suvsizlikdan halok qiluvchi turli ko'rinishdagi (suv, bog'-rog', aholi yashaydigan joy, o'rmonzor va h.) sarobdir.

«Avesta»dagi kishining tinch va osoyishta hayot kechirishi, o'zi uchun uy-joy qurib olishi, oilali bo'lish, mol boqib ko'paytirish, yer haydab don ekish va mollarni boqish uchun o't ekishi va yig'ishi, mevali daraxtlar o'tqazish, suvsiz yerlarga suv chiqarish, yangi yerlar ochish ta'kidlab o'tiladi. «Avesta» orqali singdirilgan ushbu yumushlar hozirgi kunimizgacha mohiyatimizda saqlanib qolgan. Axriman Ahuramazdaga qarshi kurashda har xil Xrafstra (zararkunanda)lardan – ilonlar, pashshalar, qurbaqalar, chivinlar, chayonlar, chumolilar va turli-tuman mikroblardan ham foydalanadi. Yirikroq hayvonlardan bo'ri – Axrimanning yordamchilaridan bin bo'lgan. Shu sababli bo'ri doimo kishilar uchun oziq va yaqin yordamchi (ishchi kuchi) hisoblangan hayvonlarni – ot, eshak, sigir, qo'y va boshqa hayvonlarni ovlaydi. Ahuramazdaga yaqindan yordam beruvchi it esa bo'riga qarshi qo'yilgan. Olov va chiroq bor joyga bo'ri yaqinlasha olmagan.

«Avesta»da ta'kidlanishicha, Ahuramazda tomonidan belgilangan 12000 yil yakunlangach, yorug'lik va qorong'ilik o'rtasidagi oxirgi kurash bo'lib o'tadi. Ezgu va yovuz kuchlarning kurashida (uchinchi 3000 hamda to'rtinchi 3000 yillikning birinchi yarmida) Axriman tarafdorlarining qo'li baland keladi. Odamlar o'rtasida ham yovuz kuchlarga yordam beruvchi tubanlashgan kishilar soni oshib ketadi. Axloqsizlik va ma'naviy tanazzul kuchayadi. Xotin erni, o'g'il otani, uka akani tan olmay qo'yadi. Odamlar tabiatga yovuzlarcha munosabatda bo'la boshlaydilar. Iymon-e'tiqod susayib, yovuzlik kuchayadi. Tabiatning muvozanati buziladi. Yerga eritilgan bronza yog'iladi, tog'lar, yer va yer osti dunyosi-barchasi barobar yonadi. So'ngra halok bo'lgan butun olam va barcha o'lganlar qaytadan tiriladi. Abadiy hayot boshlanadi. Samoviy Chinvot ko'prigidan o'tolmasdan do'zaxga tushib ketganlarning barchasi gunohlaridan forig' bo'lib, do'zaxdan qutulib chiqadilar.

Zardushtiylik falsafasida, birinchidan, butun olam ikkiga bo'linib, bir-biriga qarama-qarshi kuchlar, qarama-qarshi harakatlar, tasavvurlar va boshqalarning doimiy harakati, olam hodisalarimng oddiydan murakkablikka rivojlanishi (damning to'rt bosqichda yaratilishi), bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan kuchlar – Ahuramazda va uning yordamchilari, Axriman va uning tarafdorlarining quyidan yuqoriga, yuqoridan quyiga qarab joylashtirilishi, qarama-qarshi kuchlarning to'xtovsiz va ayovsiz kurashishi talqinida beriladi. Ikkinchidan, zardushtiylik falsafasida to'rt unsur - yer, havo, suv, olov e'zozlanadi. Suv va olovga atab qurbonliklar berilgan. Masalan, suvga sut va sharbat tomizilgan hamda suvning doimiy sofliги uchun idishga barg tashlab turilgan. Olovga esa qurbonlik sifatida quruq o'tin, hayvon yog'i va xushbo'y hid taratuvchi giyoh tashlangan. Yerni e'zozlashib, unga o'lgan kishilarning jасadi ko'milmagan, yerga in qo'yuvchi barcha jonivorlar Axrimanning yordamchilari sifatida talqin qilingan. Havoni har qanday badbo'y hid bilan bulg'ash qoralangan. Demak, zardushtiylik falsafasiga ko'ra, damning asosini to'rt unsur: suv, olov, tuproq va havo tashkil etadi, degan tushuncha ilgari surilgan. Zardushtiylikda dehqonchilik, yer va unga ishlov berishga alohida e'tibor beriladi. Muqaddas matnlarda kimki bekor yotgan (o'lik) yerga suv chiqarib ishlov bersa, u keyingi hayotida mukofot oladi, deyiladi. Hosil berib turgan yerga ishlov bermaslik, sug'orish tizimini buzish va yerni cho'lga aylanlirish katta gunoli hisoblangan, buning uchun Ahuramazda gunohkorni qattiq jazolaydi, deb ta'kidlanadi. Ko'pgina harakatlar – yalangoyoq yurish, marhum uchun ko'p yig'lash, ayniqsa, ayollarning olov oldida soch tarashi katta gunoh hisoblangan. Zardushtiylik dini o'zidan oldingi tabiat kuchlarini ilohiylashtirishga qaratilgan qabilaviy dinlardan o'zining birmuncha ilg'orligi va yakka xudo - Ahuramazdaga e'tiqod qilishi bilan ajralib turadi. U behuda qon to'kuvchi qurbonliklar, harbiy to'qnashuvlar, bosqinchiliklarni qoralab, o'troq va osoyishta hayot kechirishni, mehnat qilishni, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishni da'vat qiladi. Xayrli ish qilish, ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu ishga qat'iyon amal qilishni talab qiladi. Nemis klassik falsafasining yirik vakili Hegel o'zining «Tarix falsafasi» nomli asarida Zardushtiylik dini va uning insonparvarlik

xususiyatini quyidagicha ta'riflagan edi: «Bu din yorug'lik va mehr-oqibat dinidir. U yovuzlik va qorong'ilikka qarshi turadi. Yorug'likning yovuzlik bilan kurashi, hayotning o'lim bilan kurashidir. Zardushtiylik dini rivojlanishni, hayotning barhayot bo'lishini, ekin ekishni, uy hayvonlarini boqishni va yerga qarashni talab qiladi. Bu dinga sig'ingan odam hattoki, murdani yerga ko'mmay, yoqmay qushlarga yem bo'lishi uchun kurashadi».

Zardushtiylik xalq madaniyatining nodir yodgorligi sifatida muhim qiymatga ega bo'lib, birinchidan, u qadimgi Sharqda vujudga kelgan bir qator dinlar, dastlab yahudiy dinining, so'ngra jahon dinlariga aylangan islom va nasroniylik dinlariga asos bo'lib xizmat qilgan. Masalan, Zardushtiylik diniga binoan har bir otashparast kuniga besh marta poklanib, quyoshga qarab, uni olqishlab, ibodat qilishi shaft bo'lgan. Bu esa islom diniga uning asosiy ruknlaridan bin - besh vaqt namoz o'qish shaklida o'tgan. Ikkinchidan, Zardushtiylik ta'limotiga binoan xudo, quyosh, olov kabilar inson uchun eng zarur hisoblangan narsalar (yer, hayvon, o'simlik, suv va b.)da namoyon bo'ladi. Bu esa panteistik falsafaning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Uchinchidan, ajdodlarimizdan meros bo'lib o'tib kelayotgan axloqiy me'yorlarning shakllanishiga katta ta'sir qiladi. Chunki avlod-ajdodlarimiz qadim-qadimdan tabiatni, yer, suv, daraxt, o'simlik va jonivorlarni e'zozlab keladi. Yerga ishlov berib, sug'orib, bog'-rog'larni, ekinzorlarni barpo qilganlar, chorvachilikni esa nihoyatda qadrlaganlar, suvni muqaddas hisoblaganlar. To'rtinchidan, Zardushtiylik dini qadimgi yunon madaniyatining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Chunki yunonlar Zardusht haqida ko'plab hikoyalar eshitganlar va bu din hamda uning ta'limoti haqida muayyan tasavvuiga ega bo'lganlar.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasi tarixida o'zining salmoqli o'rniga egadir. Bizning qadimiy tariximiz boy ma'naviyatimiz, olamshumul madaniy merosimiz, bugun qo'lga kiritgan yutuqlarimizning, ertaga erishajak g'alabalarimizning hayotbaxsh asosidir. Biz ulkan tarix, ulkan sivilizatsiya yaratgan ulug' ajdodlarning qonuniy vorisimiz. Bobolarimiz, momolarimiz umumjahon taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgani jahondagi

madaniyatli va ma'rifatli xalqlar tomonidan minnatdorchilik bilan e'tirof etiladi. Ana shunday ajdodlarni eslamaslik, ularning faoliyatiga munosib baho bermaslik, ular ishini davom ettirmaslik, donolarimiz o'gitlariga amal qilmaslik o'zligimizni unutish ma'naviy gumrohliligimiz bo'ladi. O'tmish tariximizning nurli sahifalaridan ibratli saboq chiqarish, o'tganlarning ruhini shod etish chinakkam oriflik belgisi hisoblanadi. Ayni paytda ruhiy madad, ma'naviy taskin, ertangi kunga ishonch va rag'bat manbaidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyo xalqlari tarixini davrlashtirish xususidagi asarlarni sharhlang!
2. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalasidagi muammo va yechimlar haqida fikr bildiring, adabiyotlarni tahlil qiling!
3. Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining tarixiy-geografiyasini sharhlang.
4. Qadimgi Markaziy Osiyoning tarixiy-geografiyasi haqida ma'lumot beruvchi manbalar?
5. Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining ijtimoiy asoslari to'g'risida nimalar bilasiz?
6. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi makonining iqtisodiy asoslarini ta'rifang!
7. Markaziy Osiyoning ilk dehqonchilik makonlari qaysi mintaqaga to'g'ri keladi?
8. Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilik madaniyatining markazlari qayerda va kim tomonidan o'rganilgan?
9. Akademik A.A.Asqarov o'rgangan sopolli madaniyatining tarixiy mazmun-mohiyati nimada?
10. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining madaniy-ma'naviy asoslari haqida so'zlang.
11. Joytun madaniyati haqida yaratilgan ilmiy asarlar bilan tanishing.
12. Marv vohasida ilk dehqonchilik madaniyati markazida olib borilgan tadqiqotlarning ilmiy nashrlari bilan tanishing.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI. 2013.
2. Исҳоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув кўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
3. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
4. Gates Charles. Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient East/ Routledge, 2011. – 504 p.
5. Adams R.Mc. History patterns of Mesopotamian irrigation agriculture // Irrigation's impact on Society. - Tucson, 1974. – P. 345-357.
6. Servis E.R. Privative social organisation. An evolutionary perspective. - Nev Vork, 1971. – P. 68-73.
7. Flannery K.V. The cultural of civilization // Annual Rewiew of ekologySistematies, 1972. №3. – P. 21-34.
8. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
9. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
10. Renfrew C. The emergence of civilization: The Cuclades and the Aegean in the third millennium B.C. - London, 1972, - P. 213.
11. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана. - Л., 1927. - С.3.
12. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент. "Ўзбекистон". 2015.
13. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронза юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар) // Маъсул муҳаррир: Б. Аҳмедов /. -Т.: «Sharq» , 2001.
15. Тойнби А.Ж. Постижение истории. - М.: 1991.
16. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: 1992.
17. Боқиев А.А., Йўлдошева З.Х. Ўзбекистон тарихини даврлаштириш муаммоси ва цивилизацион қарашлар // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. №3/2(59), 2020 й. – 102 б.

3-MAVZU: MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASINING KULTUROGENEZI: MAHALLIY ASOSLARI VA JAHON SIVILIZATSIYASI O‘CHOQLARI BILAN TA’SIRDOSHLIGI MASALALARI

Asosiy savollar:

1. Madaniyat va sivilizatsiya tushunchasi
2. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida ibtidoiy davr madaniyati uning mahalliy asoslari
3. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davr madaniyati, uning jahon sivilizatsiyasi bilan ta’sirdoshligi

O‘quv maqsadi: *Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining kulturogenezi, madaniyat va sivilizatsiya, ibtidoiy davr madaniyati mahalliy asoslari va jahon sivilizatsiyasi o‘choqlari bilan ta'sirdoshligi masalalarini yoritib berish.*

Tayanch so‘z va iboralar: *Kulturogenez, madaniyat, sivilizatsiya, moddiy madaniyat, ma'naviy madaniyat, madaniy qatlam, madaniy o'choq, ilk diniy tasavvurlar*

Tarix, falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslikka oid fan sohalarida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalariga ilmiy yondashuv mavjud bo‘lib, ikkala tushunchaning mazmun-mohiyati va bir-biridan farqli jihatlarini tahlil qilib berish o‘ta muhim ahamiyatga ega. Chunki ikkala atama ham bir xil mazmunga egadek bo‘lib ko‘rinadi. To‘g‘ri, hozirgi paytda ko‘pgina xalqlarda sivilizatsiya atamasi madaniyatning sinonimi sifatida qo‘llaniladi. Ayrim xalqlar, masalan, fransuzlar madaniyat so‘zi o‘rniga sivilizatsiya so‘zini qo‘llashsa, nemislar dastlab madaniyat, so‘ngra sivilizatsiya, ruslar esa avval sivilizatsiya, so‘ngra madaniyat so‘zini ishlatishadi. Ikkala atama bir xil ma’noni anglatadimi? Bu savolga javob berish uchun, eng avvalo, sivilizatsiya va madaniyat atamasining lug‘aviy ma’nosi

Yodda tuting!

**«Sivilizatsiya»
lotincha (civilis) soʻz
boʻlib, «fuqarolik»,
«fuqarolikka oid»,
«davlatga oid» degan
maʼnolarni anglatadi.**

va mazmun-mohiyatini bilib olishimiz zarur. Bu tushunchalarga oid yangicha qarashlar, sivilizatsion yondashuvlar, ilmiy fikrlar, tarixiy tadqiqotlar mavjud. “Sivilizatsiya” deganda ayrim tarixchilar faqat madaniyatni tushunishi, shu boisdan “sivilizatsiya”ning “madaniyat” bilan farqlanishiga toʻxtalib, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining madaniy qatlamlari, asoslarini tahlil etamiz.

Madaniyatshunoslik tarixida madaniyatning mohiyatini bilishga turlicha metodologik nuqtai nazardan yondashib kelindi. Madaniyatga materialistik yondashish – har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, ishlab-chiqarish usuli oʻziga xos madaniyat yaratadi, degan gʻoyaga asoslanar, maʼnaviy madaniyatga nisbatan moddiy madaniyatni ustun qoʻyar, har bir milliy madaniyatning betakror va noyobligini inkor etar, madaniyat istiqbolini yagona madaniyatning shakllanishi bilan bogʻlar edi.

Madaniyatning mohiyatini bilishga sivilizatsiyali yondashuv esa aksincha, har bir milliy madaniyatning betakrorligini, unda umumin-soniylik va oʻziga xoslik mavjudligini eʼtirof etishni nazarda tutadi. Madaniyatshunoslik tarixida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini bir-biri bilan aynanlashtirish, bir-biriga qarama-qarshi qoʻyishga qaratilgan xilma-xil nazariyalar vujudga keldi. Bizningcha, madaniyat va sivilizatsiya bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ulami bir xil hodisa sifatida tavsiflash ham, ulami bir-biriga qarshi qoʻyish ham toʻgʻri emas.

Madaniyat yoki sivilizatsiya fanning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bogʻliq boʻlishi kerakmi? Bu savolga javob berish uchun madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini koʻrib chiqish kerak. Madaniyat va sivilizatsiya oʻrtasidagi eng muhim farqlarni aniqlash uchun N.A.Berdyaevning qarashlariga murojaat qilamiz. Olim madaniyat oʻtmishga buriladi, uning anʼanalari va tarixini qadrlaydi, deb hisoblaydi. Sivilizatsiya kelajakka yoʻnaltirilgan boʻlib, unga intiladi, yangilikka, yangilikka qiziqadi, taraqqiyot gʻoyasi, vaqtning toʻgʻri yoʻnalishi bilan ajralib

turadi¹. Shu bilan birga, N.Berdyaevning qarashlarini inobatga olgan holda, fanning kelib chiqishi faqat madaniy an'analarga bog'liq deb ta'kidlash juda qiyin. Ilm-fan va sivilizatsiya o'rtasidagi aloqani rivojlantirish uchun ko'proq sabablar mavjud. Ilm va sivilizatsiya o'rtasidagi munosabatlarning asoslari va xususiyatlari yanada nazariy jihatdan chuqurroq o'rganish lozim bo'ladi. Ilm-fanning paydo bo'lishi madaniy rivojlanish nuqtai nazaridan emas, balki sivilizatsiya shakllanishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi kerak deb taxmin qilish qonuniydir. Birinchidan, fan innovatsiyalar bilan ajralib turadi, bu jamiyatda taraqqiyot va vaqt haqidagi g'oyalar mavjudligini anglatadi. Ikkinchidan, ilmiy bilimlarning muhim xususiyati ob'ektivlikdir. Biroq, madaniy hayotda ob'ektivlik tushunchasi juda o'zboshimchalikdir. Madaniyatda ma'naviy tajriba o'ziga xos, individual va sub'ektivdir. Madaniy urf-odatlar va me'yorlarni idrok etishda muayyan turdagi munosabat, qadriyatlar va diniy e'tiqodlar muhim rol o'ynaydi. Sivilizatsiya ob'ektivlikka tomon buriladi.

Ta'kidlash kerakki, sivilizatsiya darajasidagi jamiyat ijobiy tizimning mavjudligini nazarda tutadigan davlat tizimi bilan ajralib turadi, ya'ni bu qonun to'plamlari. Biroq, bu har qanday davlat qonunlari to'plami sivilizatsiyaning hosilasidir, deb o'ylamaslik kerak. Tarixda madaniy an'analarga asoslangan bunday davlat qonunlari to'plamlaridan guvohlik beradigan misollar mavjud. Shunday qilib, birinchi qonunlar to'plamlari Shumer madaniyatida paydo bo'lishiga qaramay, ularni haqiqiy huquqiy qonunlar deb hisoblash juda qiyin, chunki ular qabila urf-odatlariga asoslangan edi. Buning eng yorqin na'munasi bu Ur shahrining podshohi Ur-Nammu qonunlari (mil.avv. XXII asr) yoki Bobil podshosi Xammurapining (mil.avv. 1792-1750) qonunlari. Xammurapi qonunlarida jazo xususiy shaxs tomonidan emas, balki davlat tomonidan belgilanishiga qaramay, ushbu qonun to'plamini qonuniy deb atash qiyin, chunki Hammurapining kuchi gender nuqtai nazarlardan holi emas edi. Shunga o'xshash huquqiy vaziyat Mesopotamiyaning boshqa hududlarida ham kuzatilmoqda. Sharqiy qonunlar mantiqqa emas, balki dominant oila tamoyillariga asoslandi,

¹ Бердяев Н. Философия свободы. М.: АСТ, 2002, с. 700-701.

chunki markaziy hukumat tomonidan chiqarilgan qonunlar boshqa klanlar va madaniyatlar uchun nomaqbul edi. Shuning uchun Mesopotamiya davlati, qisqa muddatli hokimiyat va farovonlik davrlariga qaramay, parchalangan bo‘lib chiqdi.

E’tibor bering, sharq madaniyatining kuchi dunyo haqidagi bilimlarning rivojlanishiga turtki bo‘lishi mumkin. Biroq, sharq davlatlari orasida bu bilim ilmiy xususiyatga ega emas edi, chunki u umumiy stereotiplarga, hukmronlik qilayotgan oilaning talablariga muvofiq talqin qilingan va din bu bilimlarning asosi edi. Va nihoyat, juda cheklangan odamlar bilimga, odatda, ruhoniylarga va kamdan-kam hollarda davlat xizmatchilariga ega bo‘ldilar. Ilmiy ma’lumotlarga kirish ma’lum bir imtiyoz sifatida ko‘rilgan. Shunday qilib, Hindistonda vaisya varnasini ifodalovchi odam kshatriyalar yoki brahmanalar nimani bilishi mumkinligini bilishga haqli emas edi, chunki har kim o‘z dharma bo‘yicha unga ruxsat berilgan narsani bilishi kerak.

Rim qonunini birinchi madaniy va etnik neytral qonunlar to‘plami deyish mumkin. U fuqarolarga, diniy e’tiqodi va millatidan qat’i nazar, ob’ektiv, yagona talablarni qo‘yadi. Har bir inson, moddiy yoki ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, Rim qonunlari bilan tanishishi va ularni birma-bir izohlashi mumkin edi. Bu sivilizatsiyaning o‘ziga xos xususiyati fanning paydo bo‘lishi uchun muhim shart bo‘lib xizmat qildi, chunki ob’ektivlik ilmiy bilimlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Albatta, ushbu yondashuv bilan birinchi ilmiy fanlardan biri huquqshunoslikka aylandi. Huquq amaliy va nazariy bilimlarning mustaqil sohasi sifatida qadimgi madaniyatda shakllana boshladi va o‘rta asrlarda universitetlarida ilohiyot, falsafa va tibbiyot bilan birgalikda o‘zlashtirilgan eng muhim ixtisoslikka aylandi.

Shu bilan birga, fan sivilizatsiyaning ajralmas qismiga aylanib, uning asosida vujudga kelgan mustaqil qonunlar asosida rivojlanib, mustaqil tadqiqot maydoni maqomiga ega bo‘lmadi. Bundan tashqari, fan sivilizatsiyani mustahkamlash vositasiga aylandi va ba’zi hollarda insonning noyob ma’naviy tajribasini to‘plash jarayonida mohiyati tushunib etiladigan madaniy qadriyatlar, urf-odatlardan ustun turadi. Sivilizatsiya rivojlanishining bunday yo‘li, bir

tomondan, ijtimoiy munosabatlarni soddalashtirishga, ishlab chiqarishni arzonlashtirishga olib keladi, ammo boshqa tomondan, uning oqibatlarini ba'zan odamlar uchun halokatli bo'ladi, chunki ikkinchisi tan olingan standartlarga bo'ysunadi. Shon-sharaf, erkinlik, ma'naviyat kabi madaniy qadriyatlar har doim ham konstruktiv bo'lmaydigan umumiy me'yorlar, stereotiplar bilan odamlar hayotidan chiqariladi.

Bundan tashqari, fan, ko'p jihatdan sivilizatsiyaning "xizmatkori"ga aylanib, rivojlanish tamoyillari ustun bo'lgan ikkinchisining omon qolish tamoyillariga xizmat qila boshladi. Darhaqiqat, neoplazmalarga intilayotgan sivilizatsiya, jamiyatni innovatsiyalar, kashfiyotlar bilan ta'minlaydigan fanga aylantiradi. Sivilizatsiyaning o'zi ijtimoiy tashkilotning faqat bitta shaklidir, lekin u faqat dunyoni o'rganmaydi va uning qonunlarini kashf etmaydi. Biroq, bu kashfiyotlarga ilm-fanni qo'shib, sivilizatsiyaning omon qolishiga imkon beradigan, rivojlanish uchun qulay, "imtiyozli" shartlarni topadigan ilmni yaratadi. Sivilizatsiya ilmiy ixtirolarga qodir bo'lsa-da, u eng muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Insonning fan orqali tabiat ustidan hukmronligi g'oyasi sanoat jamiyatining o'ziga xos xususiyati bo'lib kelganligi ajablanarli emas.¹ Natijada, ilmiy taraqqiyot va sivilizatsiyalashgan jamiyat talablarining muttasil o'sib borishi rivojlangan sanoat jamiyati birinchi navbatda siyosiy koinotga, ma'lum bir tarixiy loyihani amalga oshirishning oxirgi bosqichiga – ya'ni tajriba, o'zgarish va tabiatni hukmronlik qilish uchun material sifatida tashkil etilishiga olib keldi²

Sivilizatsiya faniga bo'ysunish shundan dalolat beradiki, fan garchi K.Poppening so'zlari bilan aytganda, uchinchi dunyo sivilizatsiya tarkibiga kirsa ham, uning saqlanib qolishini ta'minlaydi va jamiyatdagi munosabatlarning xususiyatini belgilaydi. Ilmiy bilimlarning axborot to'liqligini insonni shunchalik o'ziga tortadiki, uning mazmunini kerakli darajada idrok eta olmaydi. Shunday qilib, zamonaviy dunyoda, insoniyat 45,000 bet yangi qo'llanmalarni oladi, ularning tahlili hech qachon aks ettirish faoliyatini amalga oshirmaydi.

¹ Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2002, с. 176.

² Маркузе Г. Одномерный человек // Эрос и цивилизация. М.: АСТ, 2002, с. 262

Ilmiy ma'lumotlarning bunday tezkor to'planishi odamga bilimlarni rivojlantirish bilan bog'liq murakkab vazifalarni yuklaydi. Ilm-fan yangiliklari sivilizatsiya tamoyillari bilan shu qadar uyg'unlashganki, ba'zida sivilizatsiyaning omon qolish darajasi va davlatning rivojlanish darajasi bilimlarni olish va rivojlantirish tezligiga bog'liqdir. Sivilizatsiya tizimidagi fan ijtimoiy va texnik muhitga sifatli ta'sir ko'rsatadigan faoliyat sohasiga aylanmoqda va bunday tezkor to'plangan yangiliklar insonning holatini tez o'zgarishiga olib keladi. Natijada, u yashash sharoitlariga doimiy moslashish muammosiga duch keladi. Ilm va sivilizatsiya tomonidan o'rnatilgan vaqt ritmi odamlarning aksariyati jismoniy va aqliy sabablarga ko'ra yangi sharoitlarga moslasha olmasliklariga olib keladi. Shunga ko'ra, fan sivilizatsiyaning rivojlanishi uchun serhosil zamin topib, inson tomonidan vujudga kelgan va unga qarshi bo'lgan kuchga aylanadi.

P.Singer minglab yillar davomida fan, texnologiya, sivilizatsiya va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganib, eng qadimgi insoniyat jamiyatlaridan boshlab, hozirgi asrning boshlariga qadar bo'lgan savollarni ko'rib chiqadi. U sivilizatsiyaning olimlarga bog'liqligini o'rgandi va global ilm-fanning rivojlanishini uning kelib chiqishidan tortib to bugungi kungacha kuzatib keldi. **"Encyclopaedia Britannica"**da yozishicha, sivilizatsiya jamiyatdan kundalik hayotni ta'minlash uchun mas'ul bo'lgan markaziy institutni yaratishni talab qiladi, masalan, suv ta'minoti yoki transport tizimiga xizmat ko'rsatish. Bu shaharlarni rivojlantirishdan oldin topilmaydigan rivojlangan ma'muriyatni talab qiladi. Shuning uchun sivilizatsiya har doim shahar jamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, garchi uning aholisining aksariyati qishloq joylarida qishloq xo'jaligi jamiyati tarkibida yashashi mumkin bo'lsada.

Turli sivilizatsiyalarning tavsiflari ko'pincha madaniy, ma'naviy va badiiy yutuqlarga e'tiborni qaratadi. Buning sababi, yo'l tarmog'ini yoki suv ta'minotini tashkil qilish odatda ulkan yutuq deb hisoblanmaydi va har qanday holatda ham yo'l tarmog'ini tashkil qilishning turli xil usullari mavjud emas. O'z navbatida, madaniy va badiiy ifoda turli shakllarga ega bo'lib, tashqi ko'rinishi jihatidan turlicha bo'lib, sivilizatsiyalar o'rtasidagi farqlarni yaxshiroq tavsiflaydi. Ammo

katta badiiy mahoratni rivojlantirish madaniyatni anglatmaydi. Odamlar birinchi sivilizatsiya rivojlanmasdan ancha oldin san'atkorlar edilar.

Agar sivilizatsiya va madaniyat o'rtasidagi farqni aniqlasak, vaziyatga aniqlik kiritish mumkin. Madaniyatning klassik ta'rifi 1871 yilga borib taqaladi, ingliz antropologi Edvard Burnett Taylor o'zining "Ilmiy madaniyat" asarida *"madaniyat ... bu bilim, e'tiqod, san'at, axloq, qonun, urf-odatlar va boshqa har qanday narsalarni o'z ichiga olgan murakkab bir butun yaxlitlik. Inson tomonidan jamiyat a'zosi sifatida qabul qilingan qobiliyat va odatlardir"*. Madaniyat bu xulq-atvor, bu til, marosimlar, ijtimoiy urf-odatlar va boshqa ko'plab ifoda elementlarini o'z ichiga oladi. Biz tosh asridagi odamlarning badiiy ifodalarini ko'rib chiqsak, neolit madaniyati haqida gapiramiz. Madaniyat bugungi millat davlatlarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan va biz "fransuzcha turmush tarzi"ni fransuz madaniyati deb atashimiz mumkin.

Tarixdan oldingi san'atning mavjudligi shuni ko'rsatadiki, insoniyat jamiyatlari sivilizatsiya rivojlanmasdan oldin madaniyat rivojlangan. Madaniyat sivilizatsiyaga aylangan joyni aniqlash qiyin va bu ikki tushuncha o'rtasidagi chegaralar haqiqatan ham xiralashgan. Agar madaniyat xulq-atvor bo'lsa, sivilizatsiya bu tuzilishdir. Sivilizatsiyani belgilashda bitta yondashuv jamiyat sivilizatsiya deb hisoblanishidan oldin bajarilishi kerak bo'lgan bir nechta shartlarni sanab o'tadi.

Shunday qilib, aniqlangan sivilizatsiya ko'p madaniyatlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan katta tuzilmalardir. Turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi chegaralar ba'zan aniq belgilanmagan, ayniqsa bitta sivilizatsiya boshqasidan rivojlangan bo'lsa. Shuning uchun dunyoning barcha sivilizatsiyalari uchun ma'lum bir raqamni aniqlab bo'lmaydi, ammo ularning soni tillar, millatlar yoki san'at turlariga qaraganda ancha kichikdir. Bir necha ming til va yuzlab madaniyatlar bor, ammo o'nga yaqin sivilizatsiya mavjud.

«Sivilizatsiya» atamasi madaniyat atamasiga nisbatan ancha keyin, ya'ni XVIII asr o'rtalarida vujudga keldi. Sivilizatsiya tushunchasini birinchi bo'lib shotland faylasufi A.Fergyusson qo'llagan. U insoniyat tarixini yovvoyilik,

varvarlik va sivilizatsiya davrlariga bo'ldi. A.Fergyusson sivilizatsiya deganda, ijtimoiy rivojlanishning oliy bosqichini tushungan. XVIII asr fransuz ma'rifatparvar-faylasuflari sivilizatsiya tushunchasini keng va tor ma'noda qo'lladilar. Ular keng ma'nodagi sivilizatsiya deganda aql, adolat va diniy bag'rikenglik prinsiplariga asoslanadigan jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichini nazarda tutdilar. Fransuz ma'rifatparvarlarining sivilizatsiya to'g'risidagi bunday tasavvurlari A.Fergyusson qarashlari bilan hamohang deyish mumkin. Ularning fikricha, sivilizatsiya tor ma'noda «madaniyat» tushunchasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, insonga xos barcha sifatlar (o'tkir zehn, yuqori ma'lumot, ko'rkamlik, muloyimlik) majmuasini ifodalaydi.

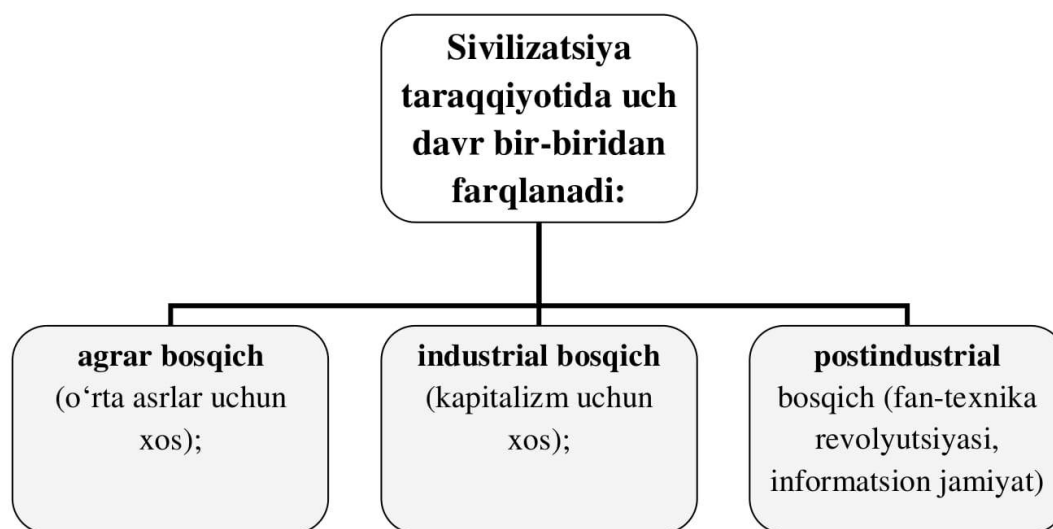
Keyinchalik sivilizatsiya tushunchasi yangicha mazmun bilan boyib bordi. Ingliz tarixchisi Amold Toynbi sivilizatsiyaga madaniyatning muayyun bosqichi sifatida qaradi, madaniyatning ma'naviy jihatlariga alohida urg'u berdi, dinni sivilizatsiyaning eng muhim elementi deb hisobladi.

Nemis madaniyatshunosi Osvald Shpengler o'zining «Yevropa quyoshining so'nishi» (1918-1922) asarida sivilizatsiyani inqirozga yuz tutgan, o'lib va yemirilib borayotgan madaniyat sifatida ta'rifladi. Uning fikricha, madaniyat jonli organizm bo'lib, shaxs ijodiy qobiliyati va individualligini to'la namoyon etadi, san'at va adabiyotning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Sivilizatsiyada esa texnika va hissiz aql hukmronlik qilar ekan, bu narsa badiiy ijodga imkon bermaydi, insonni hissiz maxluqqa aylantiradi. Taniqli rus faylasufi Nikolay Berdyayev ham o'zining «Tarixning ma'nosi» asarida shunday fikrni ilgari surgan edi.

Madaniyat va sivilizatsiya mohiyatini bilishda ularni bir-biri bilan qiyoslash, har birining nisbiy mustaqilligi va o'ziga xos xususiyatlarini ajratish muhim metodologik ahamiyatga molikdir. Sivilizatsiyaga erishish, shubhasiz, madaniyatning biron-bir darajasiga erishish, madaniyat esa, o'z navbatida, insoniyatning sivilizatsiyaga erishganlik ko'rsatkichidir. Madaniyat va sivilizatsiya elementlari insoniyat tarixining juda uzoq davrlariga borib taqaladi: insoniyat yovvoyilikka qarshi madaniyatni, varvarlikka qarshi sivilizatsiyani yaratdi.

Yovvoyilik va varvarlik bir ma'noli tushunchalar emas: yovvoyilik insoniy mohiyatdan begonalashish, nooqilona emas, balki instinktiv ravishda faollik ko'rsatishdir; varvarlik – mavjud ijtimoiy tartib, me'yor, qoida, qonun va axloqni tan olmaslik, yovuzlik, bosqinchilik va tajovuzkorlik ifodasidir. Madaniyat – ta'lim-tarbiya bilan, ijtimoiy talablarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lsa, sivilizatsiya davlatning paydo bo'lishi, jamiyat a'zolarida fuqarolik tuyg'usi, davlat qonunlariga nisbatan hurmat hissining shakllanishi bilan bog'liqdir. («Sivilizatsiya» atamasining inglizcha «fuqarolikka oid» degan ma'noni anglatishi ham bejiz emasdir).

Insoniyat madaniyat vositasida yovvoyilikka qarshi kurashmay turib, odamlarda fuqarolik hissini, davlat qonunlari, ijtimoiy tartiblarga hurmat hissini shakllantira olmas, vahshiylikning har qanday ko'rinishlariga qarshi kurasha olmas edi. Shu boisdan ham, madaniyat sivilizatsiyaga nisbatan ilgariroq vujudga keldi. Xalqlar yuksak madaniyatga erishmay turib, o'ziga xos sivilizatsiya yarata olmas edilar. Yer yuzidagi barcha xalqlar, katta-kichikligidan qat'i nazar, o'ziga xos madaniyatga egadir, bunga aslo shubha yo'q. Lekin barcha xalqlar ham sivilizatsiyaga erishgan emaslar. **Amold Toynbi** yer yuzida hozirgacha atigi o'n uchta mahalliy (lokal) sivilizatsiya mavjud bo'lganligini, ulardan faqat sakkiztasigina hozirgacha yashab kelayotganligini ko'rsatgan edi.

Sivilizatsiyalar o'z miqyosiga ko'ra: *jahon sivilizatsiyasi, mintaqaviy sivilizatsiyasi va milliy sivilizatsiyaga* bo'linishi ham mumkin. Jahon sivilizatsiyasi mintaqaviy va milliy sivilizatsiyalarning o'zaro ta'siri va uyg'unlashuvi jarayonida shakllanadi. Milliy sivilizatsiyalar (xitoy, hind, fransuz, mayya, nemis, rus va boshqalar) buyuk xalqlarning uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllanadi; bunda u yoki bu din, hayot falsafasi, milliy tafakkur va madaniyat muhim rol o'ynaydi. Madaniyat va sivilizatsiyaning umumiy va xos jihatlarini belgilashda madaniyat va sivilizatsiyaning muhim elementlarini ajratish muhimdir.

Madaniyatning eng muhim elementlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- 1) bilim, tushuncha, tasavvur, qarashlar va ilmiy nazariyalar;
- 2) mazkur bilim, tasavvur, qarashlar, nazariyalarning predmetlashuvi, ro'yobga chiqishi;
- 3) ana shu jarayonda inson shaxsining shakllanishi va takomillashuvi.

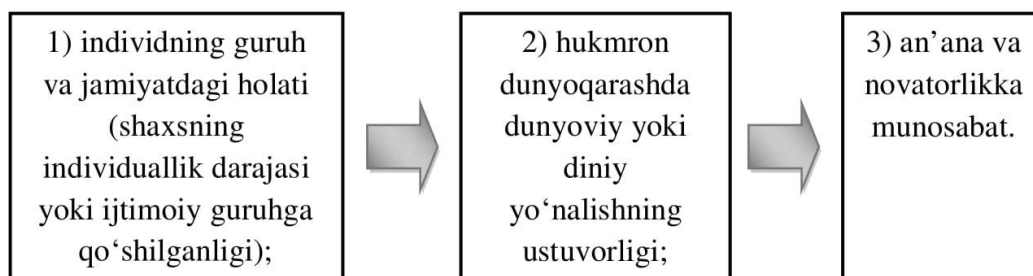
Madaniyat elementlarining har biri o'zaro bog'liq bo'lib, inson shaxsining shakllanishi jarayonida madaniyatning insonparvarlik va taraqqiyparvarlik mohiyati to'laroq namoyon bo'ladi. Mavjud ilmiy adabiyotlarda moddiy va ma'naviy madaniyatni bir-biridan farqlash va hatto ulami bir-biriga qarama-qarshi qo'yish hollari mavjuddir. Ayrim tadqiqotchilar sivilizatsiyani moddiy madaniyat (texnika, texnologiya) bilan bog'laydilar. Bizningcha, sivilizatsiyani madaniyatning faqat bir jihati bilangina bog'lash ancha munozarali va istiqbolga ega emasdir. Zero, madaniyatshunoslikda madaniyatga yaxlit va bir butun ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida qaraladi. Ilk sivilizatsiyaga xos eng muhim belgilarga quyidagilar kiradi: davlatning paydo bo'lishi; yozuvning vujudga kelishi; dehqonchilikning hunarmanchilikdan ajralib chiqishi; jamiyatning sinflarga

bo'linishi; shaharlarning paydo bo'lishi. Hozirgi zamon sivilizatsiyasiga xos muhim belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: huquqiy davlatning mavjudligi; davlatlar, xalqlar, ijtimoiy sinflar o'rtasidagi konfliktlarni umumiy konsensus asosida hal etishga intilish; butun jahon miqyosida ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanganligi; kommunikatsiya tizimining mavjudligi; planetar ong, planetar axloqning shakllanganligi.

Sivilizatsiya turli tarixiy davr va xalqlar madaniyatining o'zaro ta'siri, madaniy-tarixiy jarayondagi vorisiylik sifatida vujudga keladi. Madaniyat sivilizatsiyaga nisbatan zamon va zaruriyat nuqtai nazaridan birlamchi, yetakchi va ahamiyatlidir. Sivilizatsiyali taraqqiyotga erishish madaniy-tarixiy rivojlanishning bosh maqsadidir.

Madaniyat sivilizatsiyaga hayot beradigan, uning taraqqiyoti va qismatini belgilaydigan eng muhim omildir. Sivilizatsiyaning yashovchanligi, barqarorligi yoki o'zgaruvchanligi madaniyatning konkret tarixiy davr sinovlariga qay darajada chidamli bo'lishiga, davr chaqiriqlariga qanday javob bera olishiga bog'liqdir. Turli sivilizatsiyalar bir-biri bilan o'xshagan, bir-biriga zid kelgan davrlarda milliy madaniyat o'zga madaniyat yutuqlarini zo'r berib o'zlashtirishga qodir bo'lsagina, milliy sivilizatsiya rivojlanishda davom etadi, aks holda inqirozga yuz tutishi mumkin. Din insoniyat madaniyatining muhim tarkibiy qismidir. A.Toynbining fikricha, har qanday sivilizatsiya biron-bir dinga tayanadi.

Sivilizatsiyalar o'rtasidagi muhim tafovut va o'ziga xosliklar, taniqli rus madaniyatshunosi **V.L.Sheynis**ning fikricha, quyidagi uch mezon bilan belgilanadi:

Sharq sivilizatsiyasi individ va jamoaning uzviy birligiga, inson va tabiatning yaxlitligiga asoslanganligi bois sharqlik o'zini jamoadan, tabiatdan ajrata olmas edi. U tabiatga ona sifatida qarar edi: sharqda tabiatning saxovati keng va cheksiz edi. Sharqlik jamoa fikrini qadrlash, hurmat qilish ruhida tarbiyalanar edi: tabiat ne'matlarini faqat o'zaro hamkorlikda o'zlashtirish mumkin edi. Sharq sivilizatsiyasi asosini tashkil etgan hinduizm, buddizm, islom dinlari inson bilan tabiat, inson bilan jamoa o'rtasidagi munosabatlarni yanada takomillashtirishga xizmat qilar, xristian dini singari jiddiy islohotlar (reformatsiya)ga duch kelmagan edi.

Sharq sivilizatsiyasi o'zining uch ming yillik tarixi davomida inqirozlar nimaligini bilmas, barqaror va osoyishta edi. Chunki unda diniy dunyoqarash ilmiy dunyoqarashga nisbatan yetakchi mavqeini egallar edi. Ehtimol, shu boisdan ham Sharq sivilizatsiyasida dunyoviy ilm-fan va ilmiy falsafa emas, balki din va diniy falsafa kuchliroq rivojlangan edi.

Yevropa sivilizatsiyasi shaxsning individualligi, uning tadbirkorligi, ijodkorligi, noyob iste'dodiga asoslanar, har bir yevropalik bolalikdan «men» va «men emas»ni farqlash ruhida tarbiyalanar edi. Yevropa sivilizatsiyasi ilm-fan va texnika taraqqiyotiga, inson aql-zakovatining kuch-qudratiga tayanar va shu tufayli ham uning ravnaqi muqarrar ravishda inqiroz bilan almashinar edi. Natijada O.Shpengler, N.Berdiyayev singari yevropalik tadqiqotchilar sivilizatsiyani madaniyatning inqirozi sifatida tavsiflagan edi.

Gap shundaki, yangi zamon Yevropa madaniyati ilm-fan va texnika asosiga qurilgan bo'lib, olamga hissiy-emotsional emas, balki intellektual-ilmiy asosda yondashishni taqozo etardi. Yevropa sivilizatsiyasi uchun an'analarni asrab-avaylab emas, balki novatorlik, yangilikka intilish xos edi. Shu boisdan ham, u o'tgan yuz yil davomida bir necha marta inqiroz va taraqqiyot bosqichlarini kechirgan edi.

Mamlakatimiz xalqlari keyingi 100 – 150 yil mobaynida Yevropa xalqlari madaniyatining ilg'or yutuqlarini o'zlashtirish orqali milliy madaniyatni yanada takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Markaziy Osiyo o'zining tabiiy-

geografik joylashuviga ko'ra G'arb va Sharq sivilizatsiyalarini bir-biri bilan bog'lab turadigan, ularning ilg'or yutuqlarini o'zlashtirish orqali o'ziga xos madaniyat va sivilizatsiya yaratgan, istiqbolga umid va ishonch bilan qaragan mamlakatdir. Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilib borish tajribasini ilmiy asosda tadqiq etish, sivilizatsiyali taraqqiyotning muhim xususiyatlari va muammolarini ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyatga egadir.

Hozirgi kunda ko'plab olimlarning asarlari, ilmiy va ma'lumotnoma shaklidagi adabiyotlarda sivilizatsiya jamiyat rivojlanishining ma'lum bir bosqichini, ya'ni sivilizatsiyalashmagan jamiyatdan o'zining madaniy taraqqiyoti bilan ajralib turuvchi muayyan jamiyatni ifodalovchi tushuncha sifatida talqin qilinadi.

**Sivilizatsiyalashgan jamiyatni sivilizatsiyalashmagan jamiyatdan
farqlash uchun quyidagi belgilarga alohida e'tibor beriladi:**

➡ Jamiyatning xo'jalik, harbiy, huquqiy va boshqa hayotiy faoliyat sohalarini muvofiqlashtiruvchi boshqaruv tizimi va tashkilotlarga ega bo'lgan davlatning mavjudligi.

➡ Boshqaruv va xo'jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo'lgan yozuvning mavjudligi. (Sivilizatsiyalashgan jamiyatlarda qonunlar yozuv orqali mustahkamlanib borgan. Chunki yozma qonunlar sivilizatsiyalashgan jamiyatning, urf-odatlar esa sivilizatsiyalashmagan jamiyatlarning asosiy belgilari hisoblanadi).

➡ Ajdodlardan o'tib kelayotgan an'anaviy qonun-qoidalar va huquqiy norma (me'yor)lar yig'indisining mavjudligi, ya'ni jamiyatda qonunlar tizimining qaror topishi. (Sivilizatsiyaga erishgan jamiyatda mavqei, e'tiqodidan qat'iy nazar aholining barcha qatlamlari qonunlar tizimiga qat'iy bo'ysunadi).

Albatta, sivilizatsiya belgilarining barchasi birdaniga yuzaga kelmasligi, biri ertaroq, ikkinchisi birmuncha keyinroq vujudga kelishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan belgilarning bo'lmashligi esa jamiyatni tanazzulga olib keladi.

Sivilizatsiyalashgan jamiyatda, eng avvalo, insonga alohida e'tibor beriladi. Uning haq-huquqlari hisobga olinadi. Bunda jamiyatning siyosiy va xo'jalik yuritish mexanizmi bekamu-ko'st ishlaydi, insonning yaratuvchilik faoliyati uchun mo'tadil imkoniyatlar yaratiladi. Qaysiki davrda inson omiliga, insonning buyuk bunyodkorlik salohiyatiga e'tibor berilgan bo'lsa, o'sha davrda jamiyat taraqqiyoti, uning moddiy va ma'naviy hayoti eng yuqori daraja - sivilizatsiyaga ega bo'lgan. Misol tariqasida qadimgi Yunon va Rim, VIII-IX asrlardagi Xitoy, IX-XII asrlardagi Markaziy Osiyo, XIV-XVII asrlardagi G'arbiy Yevropa sivilizatsiyalarini olib ko'rish mumkin.

Sivilizatsiya – bu, eng avvalo, madaniy taraqqiyotdir. Sivilizatsiyalar turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Sivilizatsiya bir davlat hududida yoki bir davlatning ikkinchi bir davlatda o'z hukmronligini o'rnatish orqali, shuningdek, sivilizatsiyalar bir vaqtning o'zida bir nechta mintaqada birin-ketin yuzaga kelishi ham mumkin. Sivilizatsiya haqida ilgari surilgan barcha tushunchalarni tahlil qilsak, ularning mazmun-mohiyati muayyan jamiyatning ijtimoiy va moddiy taraqqiyotga erishganlik darajasini bildirishini anglab yetamiz.

Madaniyat, “ikkinchi, sun'iy tibbiyot”, hayot tarzi, natija va texnologiyalar - bu insoniyat rivojlanishining eng kuchli imkoniyatlaridan biridir. Bu mavjud imkoniyatlarni mavjud hayot sharoitlari va ehtiyojlariga muvofiq ravishda muntazam ravishda baholab borishni va ulardan foydalanishni, hayotning yuqori darajasini, jamiyatning ma'naviy salomatligini, davlatning barqaror va xavfsiz rivojlanishini ta'minlaydigan ijtimoiy faoliyatning madaniy texnologiyalarini rivojlantirishni taqozo etadi. Ushbu muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishda kulturologiya bebaho strategik ahamiyatga ega.

Madaniyatshunoslik insonning ijodiy faoliyati haqidagi fan bo'lib, uning mohiyati, xususiyatlari, tarixi, yutuqlari, rivojlanish qonunlari, texnologiyasi va o'zgaruvchan imkoniyatlari ochib beriladi. Unda insonning ijodiy hayotining aniq tajribasi va xususiyatlari, uning mafkurasi, minglab yillar davomida shakllangan turmush tarzi, yovvoyilik (vahshiylik) va sivilizatsiya to'plangan yutuq va qoidalar aks etgan.

Kulturologiya – inson ijodining imkoniyatlari, tarixi, qo‘l san’ati, rivojlanish imkoniyatlari, texnologiyalar va davolanish imkoniyatlarini yaratgan odam. Bu inson ijodining fath etuvchi tajribasi, uning mafkurasi, hushyorligi, vahshiyligi, xizmati. Kulturologiyani metodologiya va universal usullar bilan o‘rganish uni rivojlantiradi. Kulturologiya tadqiqot tushunchalarini, metodologiyalarini va universal usullarini ishlab chiqadi, insonning tarixiy rivojlanish tajribasini, davlat qurish va boshqaruv amaliyotini o‘rganadi, xulosalar va umumlashmalar, inson taraqqiyotining yangi strategiyalari va modellari, ijtimoiy taraqqiyot va davlatni modernizatsiya qilishni ta'minlaydigan barqaror, raqobatbardosh va xavfsiz texnologiyalarni ishlab chiqadi. yaratadi. Aslida, bu inson, jamiyat va davlatning rivojlanish qonunlari haqida doimiy ravishda ijodiy yo‘l bilan boyitiladigan bilimlar tizimi. Buni ko‘p bosqichli bilish piramidasi deb o‘ylash mumkin, bu bosqichlarga ko‘tarilib, asta-sekin ixtisoslashgan ilmiy bilimlarga ega bo‘ladi va donolikka yaqinlashadi, bu esa endi rivojlanish panoramasini va hayot sirlarini, ijobiy boshqaruv va o‘zgarishlarni ko‘rish, yanada yaxshi kelajakni qurish qobiliyatini oshiradi.

Xullas, madaniyat va sivilizatsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, lekin o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlari va belgilari bilan ajralib turadigan ijtimoiy-tarixiy hodisalardir, Madaniyat insonning sotsial tabiati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, kishilik jamiyati mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Sivilizatsiyali taraqqiyotga erishish madaniy rivojlanishning noyob, betakror ekanligini anglatadi. Bir milliy madaniyatni boshqasidan ustun qo‘yish nazariy jihatdan xato, amaliy jihatdan zararlidir. Milliy madaniyatlardagi rang-baranglik va o‘ziga xoslik jahon xalqlari mada-niyatidagi umumiylikni istisno etmaydi. Turli xalqlar madaniyatidagi umumiylik va mushtaraklikni qadrlash xalqlar va mamlakatlar o‘rtasida tinchlik, hamkorlik, do‘stlik munosabatlari rivojlanishiga, jahon sivilizatsiyasining ravnaq topishiga xizmat qiladi.

Markaziy osiyo insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri. Hozirgi kunga kelib Vatan tarixiga bo‘lgan diqqat-e’tibor nihoyatda kuchaygan bir davrda, O‘zbekiston hududlari eng qadimgi davrlardan boshlab jahon

sivilizatsiyasining o'choqlaridan biri ekanligiga hech qanday shubha qolmadi. Nafaqat O'zbekiston, balki, butun Markaziy Osiyo hududlarida olib borilayotgan keng maqsaddagi tadqiqot ishlarining natijalari ham Vatanimizning jahon sivilizatsiyasida tutgan yuqori o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning tarixning turli davrlarida, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishilgan yutuqlari hamda taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishini sivilizatsiya tushunchasi o'zida aks ettiradi. Bu tarakkiyot bosqichi insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi, jamiyat rivojlanish darajasi, moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

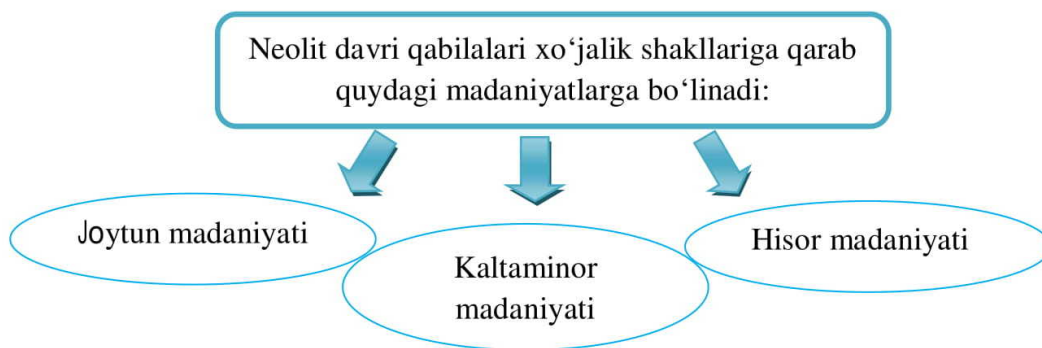
Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi turli hududlarda turli davrlarda paydo bo'ldi va rivojlandi. Misol uchun, janubiy hududlarda yashagan qadimgi qabilalar miloddan avvalgi VI ming yillikdayoq dehqonchilikka o'tib, unumdor xo'jalikni rivojlantirgan bo'lsa, bu davrda shimoliy hududlardagi qabilalar asosan ovchilik, baliqchilik va chorvachilikning ilk shakllari bilan shug'ullanganlar. Bu notekslik jarayonini tabiiy-geografik sharoitlar va o'zaro munosabatlar bilan izohlash mumkin. Undan tashqari Markaziy Osiyoda turli-tuman madaniyat yaratgan qadimgi aholining neolit davridayoq, ya'ni, miloddan avvalgi VI-IV ming yilliklardagi o'zaro munosabatlari va bu aholining Sharqdagi, dastavval, Old Osiyodagi boshqa qadimgi sivilizatsiya o'choqlari bilan uzviy aloqada bo'lishi ham mahalliy sivilizatsiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumi kishilik jamiyatni taraqqiyotdagi eng uzoq davom etgan va eng qadimgi davridir. Bu davrni chuqur o'rganishda arxeologiya, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ahamiyati beqiyosdir. Qadimgi odamlar o'z faoliyati davrida atrof muhitga ta'sir ko'rsatib, kundalik hayotda o'ziga bo'ladigan mehnat qurollari yasagan, yashash uchun makonlar tanlagan, keyinchalik esa boshpanalar qurganlar. O'z navbatida bu jarayonlar inson faoliyatiga ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi paytda Markaziy Osiyo hududi ibtidoiy jamiyat rivojlanishining aloxida bosqichlari quydagi davrlarga bo'linadi: Paleolit davri: bundan taxminan 800 ming yil ilgari boshlanib, 15-12 ming yil ilgari

tugaydi. Mezolit (mezos-o'rta, litos-tosh) – mil.avv. 12-7 ming yilliklar. Neolit (neos-yangi, litos-tosh) – mil.avv. 6-4 ming yilliklar. Eneolit (mis-tosh davri) – mil.avv. 4 ming yillikning oxiri-3 ming yillikning boshi. Bronza asri – mil.avv. 3-2 ming yilliklar, Temir davri – mil.avv. I ming yillikning boshlaridan O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi odamlarning manzilgohlari Farg'ona vodiysidagi Selungur, Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq, Buxorodagi Uchtut makonlaridan topilgan. Bu davr odamlari toshlardan qo'pol qurollar (chopperlar) yasab, termachilik va jamoa bo'lib ov qilish bilan shug'ullanishgan. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi odamlardan farq qilishgan. Ular tabiat oldida ojiz bo'lib, unda tayyor bo'lgan mahsulotlarni o'zlashtirganlar.

Ilk paeolit, ya'ni ashel davrining oxirlarida yashagan odamlarning manzilgohlari Qoraqalpog'istonning Ustyurt tekisligidagi Borsakelmas degan yerdan ham topib o'rganilgan. O'rta paleolit davri makonlari Toshkent vohasidagi Obirahmat, Xo'jakent, Samarqanddagi Omonqo'ton, Boysun tog'laridagi Teshiktosh makonlaridan topilgan. Mashhur yodgorliklarning biri Teshiktosh g'or makoni bo'lib bu yerdan turli-tuman qurollar va hayvon suyaklaridan tashqari, 9-10 yashar bolaning qabri qozib ochilgan. O'rta paleolit davriga kelib ibtidoiy jamiyat odamlarining mehnat qurollari takomillashdi. Eng muhimi, ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tish boshlanadi. Shimoldan ulkan muzlik siljib kelishi natijasida olov kashf etiladi. Jamoa bo'lib ov qilish paydo bo'ldi. So'nggi paleolit davriga oid makonlar Ohongarondagi Kulbuloq, Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv 1 hamda Samarqand shahridan topilgan. Bu davrga kelib odamlar faqat tog'li hududlarga emas, tekisliklarga ham tarqala boshlaydilar. Bu davrning eng katta yutugi urug'chilik tuzumiga (matriarxat) o'tilishidir. Mezolit davri yodgorliklari Surxondaryodagi Machoy g'or-makonidan, Markaziy Farg'onaning ko'pgina yodgorliklaridan topib o'rganilgan. Bu davrga kelib muzlik yana shimolga qaytadi. Hayvonat va o'simlik dunyosida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama-o'q-yoyni kashf etadi. Mezolit davri qabilalari asosan ovchilik va termachilik xo'jaligi yuritganlar. Bu

davrning oxirlariga kelib dastlabki uy chorvachiligi yoki hayvonlarni xonakilashtirish boshlanadi. Qoraqalpog‘istonda mezolit davri makonlari Orol dengizi atrofidagi Ustyurt balandligida va Qizilqum cho‘lida bor. Ustyurtdagi mezolit makonlari mil.avv. 8-6 ming yilliklarga oid. Qizilqum cho‘lidan topilgan mezolit davri yodgorliklari mezolitning so‘nggi bosqichlariga va o‘rta tosh davridan yangi tosh davriga (neolitga) o‘tish davriga tegishli. Neolit davriga kelib qadimgi qabilalar hayotida katta-katta o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bu davr odamlari baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik hamda qisman hunarmandchilik bilan shug‘ullanganlar. Eng katta yutuqlardan biri kulolchilikning paydo bo‘lishidir. Shuningdek, bu davrga kelib to‘qimachilik va qayiqsozlik ham paydo bo‘ladi.

Joytun madaniyati Janubiy Turmaniston hududiagi mil.avv. VI-V ming yilliklarga oid bo‘lib, bu yerdan Markaziy Osiyodagi birinchi paxsa uylar qoldiqlari, sopol idishlar na‘munalari aniqlangan. Aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik va qisman ovchilik bilan shug‘ullangan. Kaltaminor madaniyati (mil.avv.V-IV ming yilliklar) Qoraqalpogistonning janubidan topilgan bo‘lib, Qabilalari baliqchilik, ovchilik va qisman hunarmandchilik bilan shug‘ullangan. Hisor madaniyati (mil.avv.V-IV ming yilliklar) Hisor-Pomir tog‘laridan topilgan. Qoraqalpog‘istonda yangi tosh (neolit) davri odamlari faqat daryo sohillarinigina emas, balki Qizilqumning va Ustyurtning ichki hududlarini ham o‘zlashtira boshlaganlar. Qoraqalpog‘istondagi yangi tosh (neolit) davri yodgorliklari Amudaryoning qadimgi Oqchadarem deltasida (hozirgi To‘rtko‘l tumani hududidan Taxtakopir tumanigacha oraliqda) va Ustyurt balandligida saqlangan.

Eneolit-mis-tosh davrida odamlar dastlabki metal bilan tanishdilar. Bu davrga kelib dehqonchilik Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga ham yoyiladi. Hozirgi kunda ibtidoiy jamoa tuzumining turli bahslarga sabab bulayotgan muammolaridan biri – antropogenez-odamning paydo bo'lishi va rivojlanishidir. Fan insoniyat hayvonat olishdan ajralib chiqqan degan fikrni ilgari suradi. Insonning paydo bo'lishi millionlab yillar davom etgan rivojlanish jarayonining natijasidir. O'rta tosh davrida, birinchi navbatda mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal qiyofasidagi odamlar hozirgi qiyofadagi odamlarga aylana boshladilar. Ular jismoniy jihatdan kamol topib, hozirgi qiyofadagi kishilar vujudga keldi va shu bilan antropogenez jarayoni tugadi (kromanyon ko'rinishidagi odamlar). Odamning paydo bo'lishi yerdagi eng buyuk hodisalardan biri bo'lib, u dastlab toshdan oddiy to'qmoq yasagan bo'lsa, uzluksiz mehnat, intilish natijasida yuksak madaniyat yaratish darajasiga yetib keldi.

Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, g'orlarning devorlariga turli tasvirlar chizish so'nggi paleolit davriga oiddir. Markaziy Osiyoda g'orlar, ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ladi.

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Birinsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Bu yerdagi qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarining rasmlarini kuzatish mumkin. Ulardan ibtidoiy buqalar, sherlar va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayron kabilardir. Eng qadimgi rasmlar Zarautsoy (Surxondaryo) bo'lib, bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni, mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin. Qoyatosh rasmlar qadimgi avlodlarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlarini o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo'lgan. Mil. avv. III ming yillikka kelib O'rta Osiyo hududlarida ham bronza qurollar keng tarqaladi. O'zbekiston hududlarida bronza davri yodgorliklari ko'plab uchraydi. Ulardan eng yiriklari Tazabog'yob, Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqutan, Churs, Amirabod

yodgorliklaridir. Bronza davrida kishilik jamiyati madaniy tarakkiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aholi xo'jalik yuritishning muayyan ko'rinishlariga, ya'ni vohalarda, ko'llar, daryolar va soylar bo'ylarida dehqonchilikka, dasht va tog'oldi hududlarida chorvachilikka (mehnatning dastlabki yirik taqsimoti) o'tib oldi. Bu davrga kelib Markaziy Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o'zgarish jarayonlari bo'lib o'tdi. Urug'chilik tuzumi bronza davrida ham davom etgan bulsada, ona urug'ining mavqeyi yo'qolib bordi. Metall eritish va xo'jalikning rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnat va mavqeyi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib bordi. Ishlab chiqarishda hukmronlik qilish erkaklar qo'liga o'tadi va ona urug'i tuzumi o'rnini ota urug'i (patriarxat) tuzumi egallaydi dastlab mulkiy tabaqalanish, keyin esa ijtimoiy talabaqalanish natijasida urug'chilik tuzumi harobalarida sinfiy jamiyat paydo bo'ladi. Qoraqalpog'iston hududida bronza davrining eng yirik yodgorligi bu Tazabog'yob madaniyati deb nomlangan yodgorlikdir. Tazabog'yob madaniyati mil.avv. 2 ming yillikning o'rtalariga oid bo'lib u Qoraqalpog'istonning sug'orma dehqonchilik rivojlangan. Bronza davrining oxirida yerni sug'orib ekish yanada rivojlandi. Qoraqalpog'istonning janubida hozirgi To'rtko'l tumani hududida Amirobod deb nomlangan yodgorlik qoldiqlari topilgan. Bu yerdan tarixchi-arxeologlar uzunligi bir kilometrga yetadigan sug'orish kanallari izlarini topganlar.

Paleolit davrida sivilizatsion jarayonlar. Markaziy Osiyo hududida turli davrlarda, ayniqsa, XX asming birinchi yarmi, so'nggi choragida olib borilgan tadqiqotlar mamlakatimiz madaniyati umuminsoniy madaniyatning bir tarkibiy qismi bo'lganligini, turli davrlarda ikki qit'a - Osiyo hamda Yevropa madaniyatlari va manfaatlari to'qnashadigan joy bo'lganligini ko'rsatadi. Bir tomondan, hozirgi Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyati qadim-qadim davrlardan buyon bir-biri bilan bog'liq holda shakllanib taraqqiy etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, qo'shma davlatlar va mintaqatar xalqlari madaniyatidan ta'sirlangan va aksincha, aks ta'sir etgan. O'zbek xalqi madaniyati tarixiga e'tibor bersak, qadim-qadimdan to sho'rolar zamoni davrlarigacha Markaziy Osiyo, Sharqiy Eron, Afg'oniston va Sharqiy Turkiston xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bir-biriga ta'sir

ko'rsatgan. Shuningdek, hozirgi kunimizda Markaziy Osiyoda yashayotgan o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, turkman va qoraqalpoq xalqlarining ham taqdiri bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ularning tillari, turmush tarzi va mafkurasi bir xil geografik, iqlim va tarixiy muhit ta'sirida shakllangan. Mazkur xalqlar madaniyatining shakllanish jarayoni ibtidoiy davrlardayoq o'zaro aloqada bo'lgan. Agar umumjahon miqyosida insoniyat tarixi, shu jumladan, madaniyati tarixining vujudga kelishi jarayoniga e'tibor bersak, bu jarayonning eng katta qismi ibtidoiy davrga to'g'ri kelishini ko'ramiz. Ibtidoiy davr madaniyati insoniyat tarixining 99 foizini tashkil etadi. Ibtidoiy jamiyat *paleolit* (qadimgi tosh), *mezolit* (o'rta tosh), *neolit* (yangi tosh) va *eneolit* (tosh-mis) davrlariga bo'linadi. Qadimgi tosh asrining o'zi ilk (ashel), o'rta (muste) va so'nggi tosh davrlariga bo'linadi. Arxeolog olimlarning ta'kidlashlaricha, ilk tosh davri eng katta davr bo'lib, taxminan bundan 2,5 million yillardan 100 minginchi yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ilk paleolit davrida eng qadimgi odamlar moddiy madaniyatning dastlabki namunalari: toshdan yasalgan qo'pol mehnat qurollarini yarata boshlaganlar, tabiiy olovdan foydalanishni o'rganganlar, asosan, g'orlarda yashaganlar, asta-sekin oddiy turarjoylar (shox-shabba va qamishlardan qurilgan chaylalar, yerto'lalar va boshqalar) qurishib, tasavvurlarning shakllanish jarayoni sodir bo'ladi. Arxeologlarning ko'rsatishicha, Markaziy Osiyo hududida odamlar bundan taxminan million yillar oldin yashay boshlaganlar. Masalan, arxeolog O'.Islomov Farg'ona vodiysidagi Selung'ur g'oridan topgan odamlar qoldiqlari (Fergantroplar) bundan taxminan bir million yillar ilgari yashagan odamlarniki ekanligini ta'kidlaydi.

Ilk paleolitning oxirgi davrlari "muste" (Fransiyadagi qishloq va g'or nomidan olingan) davri deb atalib, bu davrda neandertal (Germaniyaning Neandertal vodiysi nomidan olingan) odamlari yashagan. Neandertal odamlarning qoldiqlari dastlab O'zbekistonning Teshiktosh g'oridan topilgan. Shuningdek, Respublikamiz hududidagi Omonqo'ton, Zirabuloq (Samarqand viloyati), Obirahmat, Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Uchtut (Navoiy viloyati) kabi hududlardan ham o'sha davrga oid bo'lgan madaniyat qoldiqlari ochib o'rganilgan.

Neandertal odamlarning hayoti albatta ancha og'ir kechgan. Ularning moddiy madaniyati namunalari hisoblangan tosh qurollari o'ta qo'pol ko'rinishda, tasavvurlari esa juda sodda bo'lgan. Neandertal odamlar qabrlari atroflarining hayvon shoxlari bilan to'sib qo'yilishi ularda ilk diniy dunyoqarash paydo bo'la boshlaganligini ko'rsatadi. Buni Teshiktosh g'orida yashagan odamlarning qabrlaridagi izlar ham tasdiqlaydi. Neandertal odam vafot etgandan so'ng uni qabrga ko'rnib, qabr atrofini hayvon shoxlari bilan to'sib qo'yganlar. Ularning tasavvuriga ko'ra, hayvonlarning butun kuch-quvvati, o'zidan kuchli va ayyorroq bo'lgan yirtqich hayvonlarning hujumini qaytaruvchi shoxiga to'plangan. Ikkinchi tomondan esa odam uchun hayvon asosiy oziq manbai hisoblangan. Shu boisdan ham hayvonlarga e'tiqod qilish – ilk totemistik tasavvurlar ham muste davrida vujudga kelgan bo'lishi ehtimoldan holi emas.

So'nggi paleolitning dastlabki davrlariga kelib, zamonaviy aqlli odam (*homo sapiens*) shakllanadi. Demak, ibtidoiy to'da davridan urug'chilik tuzumi (jamiyati)ga o'tish, ishlab chiqaruvchi kuchlar, ijtimoiy munosabatlar va odam qiyofasida vujudga kelgan o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Ibtidoiy ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan tosh qurollar «qo'l cho'kichi», «qo'l chopqisi» va «qo'l boltasi» vazifasini bajargan. Urug'chilik davriga kelib, mehnat qurollari birmuncha takomillashib, tosh qurollari ixchamlashgan. Suyak va hayvon shoxlaridan turli xil buyumlar: igna, bigiz, qarmoq, kamon o'qi va turli bezaklar yasalgan. Bu davrda tasviriy san'at o'ta sodda ko'rinishda bo'lsa-da, birmuncha rivojlangan, ya'ni qoya toshlar hamda g'or devorlariga ov manzaralari, hayvonlar va odamlarning eng sodda tasvirlari tushirilgan. Bunga Surxondaryodagi Zarautsoy toshlaridagi, Chodakdagi (Namangan viloyati) g'or devoriga chizib ishlangan rasmlar hamda suyaklarga hayvon va odamlar qiyofalarining o'yib ishlanganligi misol bo'la oladi. Urug'chilik davriga kelgach, suyakdan tasviriy va xalq amaliy san'atining ilk va eng sodda asarlari yaratilgan, ya'ni suyakdan turli xil taqinchoqlar yasaganlar, suyak ustiga turli rasmlar chizilgan, ona timsolini aks ettiruvchi nomukammal haykalchalar yaratilgan. Ibtidoiy rassom va haykaltaroshlar, eng avvalo, insonga hayot baxsh etuvchi homilador ayollar rasmini chizib, haykalchalar yaratganlar. Ov

qilinadigan yirik hayvonlar rasmini va ov manzaralarini tasvirlaganlar. Xullas, O'zbekiston hududidagi Zarautsoy, Molguzar va Nurota tog'laridagi, Qoratog'ning Uchtut darasidagi, Xo'jakent darasidagi, Teraklisoy va boshqa joylardagi ibtidoiy san'at asarlari tasviriy san'atning yuqori paleolit davridayoq rivojlanganligini ko'rsatadi.

Mezolit davrida esa ibtidoiy rassomlar tabiatning u yoki bu kuchlariga bo'lgan munosabatlarini, dunyoqarashlarini – u diniymi yoki dunyoviymi, bundan qat'iy nazar, qoyalarga chizilgan rangli sur'atlar orqali ifodalab berganlar. Masalan, Zarautsoy qoya toshlaridagi sur'atlarning bir qismi qizil rang bilan ishlangan. Qoya sur'atlari orasida yovvoyi hayvonlarni ov qilish manzarasi diqqatga sazovor. Ba'zi bir ovchilar o'z ustlariga chaylasimon yopinchiq yopib olganlar. Ular o'q-yoy va palaxmonlar bilan qurollanganlar. Boshqa bir qoya toshda ikki guruh ovchilarning yovvoyi buqani o'rab olish manzarasi chizilgan. Xulosa qilib aytganda, Zarautsoy qoyalaridagi rasmlar orqali o'rta tosh davri rassomlarining fikr doirasi, diniy tasavvurlari qay darajada rivojlanganligini bilib olsa bo'ladi. Til va ongning asta-sekin paydo bo'lishi natijasida obyektiv voqelik va uning turli xil hodisalari haqida tushuncha va tasavvurlarda o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Ibtidoiy kishilarning eng sodda ko'rinishdagi diniy va badiiy dunyoqarashi shakllana boshladi. Ibtidoiy kishilar o'zlarining tabiat va uning hodisalariga bo'lgan munosabatlarini turli xil vositalar - qoya toshlar, g'or devorlariga chizilgan eng sodda ko'rinishdagi sur'atlarda mehnat ritmi bilan bog'liq bo'lgan raqslarda ifodalay boshlaganlar. Demak, ibtidoiy davr, moddiy ishlab chiqarish jarayonining takomillashuvi ma'naviy madaniyat elementlarining shakllanishini tezlashtirgan.

O'rta tosh (mezolit) asrining eng katta yutuqlaridan biri, kishilar tomonidan o'q-yoyning kashf etilishi bo'lgan. Bu ovchilikning rivojlanishiga sabab bo'lgan. Ovchilikning rivojlanishi, o'z navbatida, ayrim hayvonlarni qo'lga o'rgatishga olib kelgan. Xonakilashtirilgan hayvonlar kishilar turmushini birmuncha yaxshilagan. Masalan, it odamlarga ham ovda, ham xavf-xatardan saqlanishda katta yordam bergan. Xonakilashtirilgan hayvonlar esa inson uchun ham go'sht, ham teri, ham

jun, ham yog‘ham suyak, ham o‘g‘it manbayi bo‘lgan. Bu davrga oid Machay g‘ori (Surxondaryo viloyati) topilmalari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi mezolit davriga kelib kishilar tosh qirg‘ichlar, pichoqlar, suyakdan bigiz va ignalar yasaganlar. Bu esa hayvon terilaridan kiyim tikib kiyish va turarjoy atroflari hamda tepasini terilar bilan berkitish imkonini bergan.

Neolit davrida sivilizatsion jarayonlar. Mintaqamizning iqtisodiy-geografik joylashuvi, tarixiy manbalar va asarlarda ko‘rsatilishicha, eramizdan avvalgi VI- IV ming yilliklar oralig‘ida Markaziy Osiyo geografik joylashuvi va iqlim sharoitiga ko‘ra ikkita yirik madaniy-tarixiy hududga bo‘lingan. Mazkur bo‘linish o‘sha davr kishilarining xo‘jalik yuritishida, turmush tarzi va o‘zaro madaniy aloqalari hamda san'atida o‘z aksini topgan.

Janubi-g‘arbiy hududlarda (hozirgi Turkmanistonning janubiy hududlarida) dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi o‘troq qabilalar yashagan bo‘lsa, shimoliy hududlarda ovchilik, baliq ovlash va yig‘uvchi-terimchilik bilan shug‘ullanadigan kishilar istiqomat qilganlar. Ular o‘rtasida tosh qurollardan foydalanish uzoq davrlargacha saqlanib qolgan. Albatta, xo‘jalik yuritishning cheklanganligi shimolda yashovchi turli qabilalar madaniyati va san'atining janubiy hududda yashovchi qabilalar madaniyatidan orqada qolishiga sabab bo‘lgan. Faqat eramizdan avvalgi II ming yillikka kelibgina shimolda yashovchi kishilar dehqonchilik bilan shug‘ullanishni yo‘lga qo‘ya boshlaganlar, o‘troq hayot kechirishga o‘tishgan, metall (bronza)dan mehnat qurollari yasashgan. Albatta, mazkur o‘zgarishlar ma’naviy madaniyat, ayniqsa, uning tarkibiy qismi hisoblangan san'atda o‘z ifodasini topa boshlagan. Dehqonchilik bilan shug‘ullanish qo‘shni hududlarda yashovchi turli qabilalar bilan madaniy aloqalar o‘rnatishga olib kelgan. Ularning ma’naviy madaniyati Bolqon yarimorolidan Hindistongacha cho‘zilgan ulkan hududda birmuncha ertaroq shakllangan. Neolit davri Markaziy Osiyo xalqlari ma’naviy madaniyatining shakllanishi va rivojlanishiga qadimgi Sharqning yuksak madaniyatga erishgan Elam (Eronning tog‘li hududlari, eramizdan avvalgi III ming yillikdan VI asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan davrini o‘z ichiga olgan davlat. Eramizdan avvalgi XVI-XII asrlarda

davlatchilik va madaniyat gullab-yashnagan) va Shumer, qadimgi Misr va buyuk Hind sivilizatsiyasi hisoblangan Moxenjadaro (hozirgi Pokistondagi Sind viloyati hududida eramizdan avvalgi III va II ming yilliklardagi buyuk shahar madaniyati) va Xarappa (hozirgi Pokiston hududidagi Panjob viloyati, eramizdan avvalgi III va II ming yillikning birinchi yarmida yuksalgan shahar madaniyati) sivilizatsiyalari o'z ta'sirini ko'rsatgan. Eramizdan avvalgi V ming yillikda yashagan qabilalar madaniyatining asosiy xususiyati diniy qarashlarning vujudga kela borganligi va bu bilan bog'liq bo'lgan terrakota haykalchalarining ko'proq ona timsolini tasvirlaganligidir. Qo'lda yasalgan sopol idishlarga qizg'ish-qora rangdagi tabiiy bo'yoqlar bilan turli geometrik shakllar chizilgan. Ayniqsa, uchburchak, to'rsimon, o'simlik shoxlari ko'rinishidagi va bir-birini kesib o'tuvchi chiziqlardan keng foydalanilgan. Ayrim idishlarning tashqi tomonlariga hayvonlarning ko'proq tog'echkisining sur'atlarini tushirish rasm bo'la borgan. Bu esa dehqonchilik madaniyati bilan shug'ullanuvchi qabilalar o'rtasida totemistik qarashlarning kurtaklari paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

Neolit davri (eramizdan avvalgi VI-IV ming yilliklar oralig'i) insoniyatning tayyor mahsulotlardan foydalanishi, mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'tishi bilan xarakterlanadi. Bu davrga kelib chorvachilik va dehqonchilik paydo bo'ladi, tosh qurollar yanada takomillashtirilib, kulolchilik va qurilish ishlari rivojlanadi, to'qimachilik va hayvon terilaridan buyumlar ishlab chiqarish vujudga keladi. Hayot kechirish manbalarining ko'payishi, kishilarning yashash uchun yangidan yangi hududlarga ko'chib o'tishi kengayadi. Bu esa qabilalar o'rtasida hosildor yerlar va ov qilinadigan maskanlarni egallash uchun kurashlarni vujudga keltiradi. Mazkur o'zgarishlar kishilarning tabiat bilan o'sha davr madaniyatining rivojlanishida o'z ifodasini topgan, ya'ni kishilarning dunyoqarashi, ishlab chiqarish munosabatlarini, hayot shart-sharoitlarida tub o'zgarishlarning vujudga kelishiga olib kelgan. Mehnat taqsimotining osha borishi, qabilaviy munosabatlarning kuchayishi va mustahkamlanishi, matriarxat davridan patriarxat davriga o'tish kishilar o'rtasidagi munosabatlarni yanada murakkablashtirgan. Magik qarashlar kuchaygan. Dehqonchilikka oid afsonalar rivojlangan. Shunga

qaramasdan, neolit davri san'atida kishilarning mehnat faoliyatini aks ettirish asosiy mavzuligicha qolgan. Loydan turli xil kichik haykalchalar yasash, o'ta sodda badiiy hunarmandchilik va naqqoshlikning rivojlanishi amaliy-dekorativ (bezak) san'atining paydo bo'lishi neolit davri madaniyatining xarakterli xususiyati hisoblanadi. O'sha davr badiiy hunarmandchiligida kishilar mehnat jarayonlarida estetik tomonlarni his qila boshlaganligi ko'zga tashlanadi. Ularning obyektiv dunyo qonuniyatlarini qanchalik darajada anglab borganligi ham turmushda ishlatilgan ko'plab buyumlar va amaliy bezak san'atida o'z ifodasini topgan. Predmetlarda aks etgan naqshlar, o'z xarakteriga ko'ra, turli xil: parallel chiziqlar, qo'sh spiral, egri chiziqlar, doira va boshqa shakllarda bo'lgan.

Bronza davrida sivilizatsion jarayonlar. Markaziy Osiyoda bronza davri taxminan eramizdan avvalgi III ming yillik o'rtalaridan to I ming yillik boshlariga qadar davom etgan. Bronza davrida cho'l va adirlarda chorvachilik madaniyati rivojlangan bo'lsa, janubiy hududlarda hunarmandchilik madaniyati ravnaq topgan. Shu bilan birga Janubiy hududlarda dehqonchilik taraqqiy etib, shaharlarning vujudga kelish jarayoni kechgan. Ilk bronza davrida kulolchilik buyumlariga bir xil geometrik naqsh berish odatga aylangan. Oltintepa (Janubiy Turkmanistonda olib borilgan qazishmalar shuni ko'rsatadiki, bu davrda muhtasham ibodatxona saroy tipidagi monumental inshootlar qurish birmuncha rivojlanib borgan. Bronza davrida respublikamizning janubiy hududlarida dehqonchilikning rivojlanishi bilan birga ibtidoiy shahar madaniyati ham taraqqiy eta borgan. Akademik A.Asqarov rahbarligida Sopollitepada (Surxondaryo viloyati hududida) olib borgan qazishmalar bronza davrida shahar madaniyati va hunarmandchilikning qanchalik rivojlanganligini ko'rsatib beradi. Qal'a ichkarisidagi uylar yirik xom g'ishtlardan qurilgan bo'lib, devorlar va pol somon suvoqda suvalgan. Ko'pchilik uylarning ichiga odam ko'milgan bo'lib, qabrlardan sopol idishlar, bronza, kumush, oltin va turli qimmatbaho toshlardan ishlangan bezaklar, bronzadan yasalgan mehnat qurollari va pardoziy buyumlari, tabiiy ipakdan tikilgan kiyim qoldiqlari topilgan. Qal'a maydonida 20 ga yaqin sopol pishiradigan xumdonlar bo'lib, ularda 40 dan ortiq sopol idishlar: vazalar, qadahlar, ko'zalar, xurmacha, choynak, piyola, kosa,

tog'ora, xumlagan, barkash va boshqalar pishirilgan. Shuningdek, Sopollitepada yuzlab metall buyumlar – oddiy uy-ro'zg'or buyumlaridan tortib, harbiy qurollargacha, ayollar pardoz-andozi uchun xilma-xil idishchalargacha ishlanganligi aniqlangan, Oltin va kumushdan turli xil munchoq va taqinchoqlar ishlangan. Jez oynalar, to'g'nag'ichlar va hayvon ma'budalari, urug'jamoasining naqshinkor muhrlari va tamg'alari ham metallardan yasalgan. Bronza davri moddiy madaniyati va unga singdirilgan badiiy tafakkurning qay darajada ekanligini Farg'ona shahri yaqinidan topilgan eramizdan avvalgi III ming yillikka oid bronza to'g'nag'ichlar, Chirchiq daryosi yuqori irmog'idan topilgan eramizdan avvalgi II ming yillikka tegishli bronza bilaguzuk, Chust madaniyati manzilgohidan topilgan turli xil taqinchoqlar, idishlar ko'rsatadi.

Markaziy Osiyoning ilk bronza davriga oid arxeologik izlanishlar va topilmalar dehqonchilik madaniyati shakllanib, ya'ni chorvachilikdan dehqonchilik ajralib o'z navbatida, hunarmandchilik ishlab chiqarishining kuchaya boshlaganligini ko'rsatadi. Bu davrda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati qo'shimcha mahsulot va xususiy mulkning ko'payishiga olib kelgan. Sopollitepa, Jarqo'ton, Kuzamshir, Afrosiyob, Dalvarzin va Chust madaniyatlari hozirgi O'zbekiston hududida metall qurollar va buyumlar ko'plab ishlab chiqarilganligidan darak beradi. Metallardan yasalgan mehnat qurollari mehnat unumdorligining oshishiga, kishilar turmush madaniyatining o'zgarishiga olib kelgan. Eramizdan avvalgi III-II ming yilliklar davrida hunarmandchilikning asosiy bog'inlaridan biri – kulolchilik rivojlanib, kulolchilik charxi keng yoyilgan. Shahar madaniyati va davlatchilikning mustahkamlanishida muhim rol o'ynagan savdo-sotiq nafaqat mintaq, balki boshqa hududlar va davlatlar bilan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy aloqaning asosiy vositasiga aylangan. Albatta, davlatchilik asoslarining shakllanishi va shahar madaniyatining yuksalishida nafaqat ishlab chiqarish munosabatlari (dehqonchilik va hunarmandchilik)dagi o'zgarishlar va savdo-sotiqning rivojlanishi, balki mintaqamizning tabiiy-geografik joylashuvi hamda g'arbiy-strategik (Sharq va G'arb manfaatlarining to'qnashuvi) ahamiyati ham muhim rol o'ynagan. Mazkur ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy

o'zgarishlar hamda ilk davlatchilikning vujudga kelishida eng qadimgi shaharlar: Sopollitepa, Jarqo'ton (Surxondaryo), Yerqo'rg'on, Uzunqir (Qashqadaryo), Kuxatepa, Afrosiyob (Samarqand) va boshqa ko'hna shaharlar muhim rol o'ynagan.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, shahar-qal'alarining paydo bo'lishi, yirik sug'orish va mudofaa inshootlarining qurilishi, siyosiy tashkilotlar - davlatlarning tarkib topishiga zamin yaratib beradi. Qadimgi fors va yunon manbalari eramizdan avvalgi VIII - VII asrlarda hozirgi Markaziy Osiyo hududida Baqtriya va Xorazm singari quldorlik davlatlari paydo bo'lganligi haqida xabar beradi. Persepol saroyidagi tosh qabrlarga bitilgan rasmlar, Naqshi Rostam darasidagi shoh Doro qabriga bitilgan bezakli tasvirlar, "Avesta", qadimgi yunon, rim va xitoy mualliflarining asarlarida hozirgi markaziy osiyoliklarning moddiy va ma'naviy madaniyati haqidagi muayyan ma'lumotlar berilgan. Mustaqil oilalarning urug'jamoasidan ajralib chiqishi ibtidoiy jamoa tuzumini inqirozga olib keldi va ijtimoiy munosabatlarning yangi bir ko'rinishi - sinfiy jamiyatning paydo bo'lishiga zamin hozirladi. Ishlab chiqarish jarayoni mustaqil oila jamoalarini birlashtirib turuvchi asosiy omilga aylandi. Ishlab chiqarishga asoslangan oilalarning ko'payishi ayrim oilalarda ortiqcha mahsulotlarning paydo bo'lishi va mahsulot ayirboshlashni vujudga keltirdi. Oila jamoasidagi ortiqcha daromad va ayirboshlash eng dastlabki mehnat taqsimotini keltirib chiqardi. Oilalar o'zlari uchun qulay bo'lgan ishlab chiqarish sohasini tanlay boshladilar. Oilalarda to'plangan ortiqcha boylik - xususiy mulk urug'larning iqtisodiy tabaqalanishiga sabab bo'ldi.

Markaziy Osiyoda temir davrining boshlanishi taxminlarga ko'ra eramizdan avvalgi I ming yillikning dastlabki choragiga to'g'ri keladi. Temirdan mehnat, ov va jang qurollari ishlab chiqarila boshlanadi. Natijada jamiyatning tabaqalanish jarayoni tezlashib ketadi va ikkinchi mehnat taqsimotini vujudga keltiradi, ya'ni dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqadi. Yirik ishlab chiqarish markazlari - shaharlar paydo bo'la boshladi. Temirni qayta ishlashning vujudga kelishi ajdodlarimizning eng katta kashfiyotlaridan biri edi. Temirdan

mehnat qurollari yaratish jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-madaniy hayotida tub burilishlar yasadi. Hozirgi o'zbek xalqining qadimgi davr madaniyati Markaziy Osiyoda yashovchi boshqa xalqlar madaniyati bilan chambarchas bog'liq holda ravnaq topgan. Milliy madaniyatimizning rivojlanish jarayoniga e'tibor bersak, xalqimiz milliy ongining rivoji va umuminsoniy madaniyatlarning o'zaro ta'siri ostida ro'y berganligini ko'ramiz.

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati rivojida «Buyuk ipakyo'li»ning roli benihoya katta bo'lgan. Eramizdan avvalgi II ming yillikning oxiri va I ming yillikning boshlariga kelib, Markaziy Osiyoda Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm kabi madaniy jihatdan rivojlangan davlatlar paydo bo'ldi. Mazkur davlatlarning qadimgi davr madaniy taraqqiyoti boshqa bir qator xalqlar: Eron, Xitoy va Hind madaniyatlarining ta'siri ostida ro'y bergan. Masalan, taxminan eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalariga kelib Baqtriya Hindiston bilan bo'ladigan savdo-sotiqning asosiy markaziga aylandi. Savdo-sotiqning yuksalishi natijasida mustahkam qilib qurilgan qal'alar xalqning keng iste'mol va tashqi savdoga olib chiqiladigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan iqtisodiy va madaniy markazlariga aylana boshladi. Yirik iqtisodiy markaz - shaharlarning vujudga kela borishi uchinchi mehnat taqsimotining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Jismoniy va aqliy mehnat bir-biridan ajrala bordi. Shaharlarda nafaqat moddiy va madaniy boyliklarni yaratuvchi tabaqalar, shuningdek, ma'naviy-madaniy boyliklar, ma'naviy qadriyatlarni yuzaga keltiruvchi tabaqa - aqliy mehnat ahli shakllana boshladi. Ayniqsa, hunarmandchilik taraqqiy etgan shahar-qal'alarda aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi ruhoniylar, san'atkorlar, shoirlar boy-badavlat kishilarning farzandlariga G'arb san'ati va sodda ko'rinishdagi fanlar sohalaridan ta'lim-tarbiya beruvchi ziyoli tabaqalari vujudga kela bordi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, shahar-qal'alarning paydo bo'lishi, yirik sug'orish va mudofaa inshootlarining qurilishi, ma'muriy boshqaruv tizimi – davlatlarning tarkib topishiga zamin yaratib berdi.

Eramizdan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida yaratilgan "Avesta" matnlariga e'tibor bersak, qadim ajdodlarimiz o'sha davrlardayoq dehqonchilik,

chorvachilik va hunarmandchilikni rivojlantira olganligini ko‘ramiz. “Avesta”ning “Yasna” va “Vandidod” kabi qismlarida Ahuramazdaning eng yaqin yordamchilari, ya’ni buyuk kuch-qudratga ega bo‘lgan ilohlardan biri - Xshatra Varya ma’danlardan turli xil buyumlar yasovchi hunarmandlar homiysi sifatida talqin qilinadi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, eramizdan avvalgi I ming yillikning boshlaridayoq Markaziy Osiyo hududida ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik madaniyati ancha rivojlanib, mehnat taqsimoti tugallanib ulgurgan, ijtimoiy tabaqalanish amalga oshib, davlat hokimiyati o‘rnatilgan va mustaqil davlatchilikning tamal toshi qo‘yilgan. Ayniqsa, Qadimgi moddiy va ma’naviy madaniyatimiz haqidagi ma’lumotlarni, eng avvalo, “Avesta”dan, shuningdek, yunon tarixchilari Gerodot, Kvint Kursiy Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor, Strabon, Pompey Trog, Yustin asarlaridan olish mumkin. Masalan, Strabon xorazmiylarni sak-massagetlar turkumiga kiritadi, qadimgi so‘g‘dlar va baqtriyaliklar turmush tarzi va xulq-atvori bilan o‘zaro farqlanmaydi, deydi. Tarixiy va arxeologik manbalarga ko‘ra xorazmiylar, baqtriyaliklar va so‘g‘diylar o‘z kiyim-kechaklari, bosh kiyimlari, qurol-aslahalari bilan saklardan farq qilmaganlar. Vohadagi elatlar saklar bilan deyarli bir tilda gaplashganlar.

Etnik jihatdan dehqonchilik vohalarida joylashgan elatlarda Amudaryoning yuqori havzasidagi xorazmiylar, Gurgan quyi oqimidagi girkanlar, Kopettog‘etaklaridagi umumiy nomdagi parfianlar, Murg‘ob havzasidagi marg‘iyonlar, Zarafshon, Qashqadaryo vohalaridagi so‘g‘dlar, Surxondaryo vohasidagi baqtriyaliklar va parkana (Farg‘ona)liklar tarixiy manbalarda tilga olinadi. Yuqori Amudaryoning ikki sohilidagi barcha elatlar eramizdan avvalgi I ming yillik o‘rtalarida yuksak madaniyatga ega bo‘lib, irrigatsiya va qurilish inshootlarini, hunarmandchilik va G‘arb san’ati sirlarini egallagan, zo‘r ma’naviy qadriyatlarni yaratgan etnik guruhlar, hatto qo‘shni davlatlarga o‘z ta’sirini o‘tkazganlar. Har qanday xalq yoki elatning dovrug‘i o‘z madaniyatining o‘ta rivojlangan, ishlab chiqarishdagi yutuqlari va xalq og‘zaki ijodi namunalarining keng qamrovligi bilan boshqa xalqlarga yetib boradi. Qadimgi yunon va rim

tarixchilari o'z asarlarida avlod-ajdodlarimizning turush-turmushi, hayot kechirishi, mashg'ulot turi, qo'shni xalqlar bilan bordi-keldisi – iqtisodiy va madaniy aloqalari, xarakteri va intilishlari haqida so'z yuritadilar. Yunon solnomachisi Diodor o'zining «Tarixiy kutubxona» asarida Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlari: skiflar, saklar, massagetlar, arimasplar haqida qisqacha bo'lsa-da to'xtalib o'tadi. Hozir biz yashab turgan hududlarda qadim-qadimda skiflar va ularning turli qabilalari - shak (sak), massaget va boshqalar yashaganlar. Keyinchalik skiflar hozirgi Volga, Don, Dunay daryolari bo'ylarigacha bo'lgan hududlarni bosib olganlar. «Skiflar Markaziy Osiyodan tarqalgan edi», - deb yozadi rus olimi A.B.Ditmar o'zining «Skifiyadan Elefantingacha» nomli asarida. Demak, turli sabablarga ko'ra (bizningcha, o'zaro qabilaviy kelishmovchiliklar natijasida) Markaziy Osiyo hududlaridan ketib qolgan skiflar Yevropaning ancha ichkarisigacha cho'zilgan bepoyon o'lkalarga kirib borib yashaganlar va u yerlarda o'ziga xos madaniyatni yaratganlar.

Qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning ta'kidlashicha, skiflar quyidagi xudolarga sig'inganlar: «Tabiati – ma'budalar ma'budi (yunonlarda Gestiya), Papey - osmon xudosi (yunonlarda Zevs), Api (Geya), Taytosir (Appolon) - cho'ponlar, keyinchalik poklik xudosi. Argimpasa (Afrodita) - sevgi, muhabbat va go'zallik xudosi, Fagimasad (Poseydon) - dengiz xudosi. Skiflarda urush xudosidan boshqa xudolarga haykal o'rnatish, ibodatxona va mehrob qurish odat emas, - deb yozadi tarixchi. Gerodot sanab o'tgan yetti xudo ma'bud zardushtiylarning yetti ma'budlari Ahuramazda va Olti Amesha Spentalariy Voxu Manna (ezgu-niyat), Atavaxishta (to'g'rilik, rost so'zlash), Xshatra Varya (umid va qudrat), Spenta Armaeti (komillik, mukammallik), Xaurvatat (salomatlik), Ameretat (umrboqiylik) hamda borliq haqidagi tushunchalariga muvofiq - yetti qavat osmon, yetti qavat yer, yetti sayyora haqidagi tushunchasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Qadimgi skiflarning diniy tushunchasi va tasavvurlari hamda xudolari yaxlit, muayyan tizimga ega bo'lgan, ya'ni har bir ma'buda hayotning muayyan bir sohasini boshqaradi, yuqoridan quyiga, asosiydan ikkinchi darajalilari bilan uzviy bog'liq tarzda tasavvur qilingan. Skiflar borliqni uch qism: osmon,

o'rtalik va yerdan iborat deb bilganlar. Olov - esa ana shu uch qismni bir-biri bilan bog'laydi. Olov - ilohiy kuch, u Tahiti nomi bilan bog'liq. Tahiti skif xudolari panteonida birinchi o'rinda turgan. U asosiy xudo. Xonadon, oila, o'choq xudosi hisoblangan. Shu sababli skiflar "shoh Tahiti nomi bilan" deb qasam ichganlar. Tahitining bosh xudo sifatida e'zozlangani bejiz emas, chunki olov ko'chmanchilar hayotining manbayi, oilaning hamrohi, farovonligi va sihat-salomatligining asosiy omili bo'lgan. Har bir xonadonda o'choqning mavjudligi (keyinchalik olovxonaning paydo bo'lishi) urug'-aymoq birligining timsoli hisoblangan. Bundan ko'rinadiki, skiflardagi muqaddas yettilik va uchlik raqamlari dastlab olovga sig'inuvchi ajdodlarimiz ilmiy, badiiy hamda diniy dunyoqarashlari, rasm-rusum, udum va marosimlarida, so'ngra Markaziy Osiyoda yashovchi turli qabila, elat va millatlar turmush tarzidagi muqaddas sonlar shaklida saqlanib kelingan.

Qadimgi yunon va rim tarixchilarining asarlaridan yana shuni bilib olish mumkinki, Markaziy Osiyodagi madaniyat qadimgi yunon va rim madaniyatidan hech ham qolishmagan. Masalan, Plutarxning «Aleksandr», Poliyenning «Harbiy hiylalar» nomli asarlarida bu o'lkadagi mustahkam devorlar bilan o'ralgan muhtasham shaharlar grek-makedonlarni hayratda qoldirgan. Chunki Markaziy Osiyo o'sha davrdayoq «Shaharlar o'lkasi» nomini olgan. Arrianning ko'rsatishicha, So'g'diyonadagi deyarli barcha shahar va qishloqlar mustahkam devor bilan o'rab olingan edi. Aleksandr Makedonskiy bu shahar va qishloqlarni faqat o'zining toshotar qurollari bilangina ishg'ol qilgan. Shuningdek, Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning temirdan yasalgan qurollari nihoyatda chidamli va bejirim bo'lgan. Oltin idishlardan buyum o'rnida foydalanganlar. Oltin ular uchun qimmatli ahamiyatga ega bo'lmagan. Yustin o'zining "Pompey Trog epitomi" nomli asarida skiflarning kumush va oltindan hazar qilishlarini yozadi.

Strabon esa o'zining mashhur «Geografiya» asarida turkiy qabilalardan yana biri - qadimgi saklarning urf-odatleri, bayramlari va diniy qarashlariga qisqacha to'xtalib o'tadi. Uning yozishicha, «Saklar o'zlari e'tiqod qiladigan ma'budalarga atab mustahkam devorli butxona (ibodatxona) quradilar va bu butxonada "Sakalya" nomli bayramlarini nishonlaydilar».

Shuningdek, Yustin o'z asarida qadim ajdodlarimizning ko'chmanchi hayot kechirishi natijasida tabiatning turli hodisalariga duch kelib, osmon jismlarining o'zgarishi, fasllar almashinuvi, inson hayoti va tabiat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik sirlarini bilishlarini ko'rsatib beradi. Uning fikricha, skiflar tug'ma domshmand bo'lishgan. «Juda qiziq holatga duch kelasan, yunonlar uzoq yillar o'qib o'rgana olmagan donishmandlik va falsafiylikni skiflarga tabiatning o'zi in'om qilgan», - deb yozadi Yustin.

Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyo hududlarini zabt etishi natijasida yunonlar bilan mahalliy xalqlar, Yevropa bilan Osiyo o'rtasida o'zaro iqtisodiy-madaniy aloqalar vujudga kelgan. Yunonlar osiyoliklarning madaniyatiga, osiyoliklar esa yunonlar madaniyatiga qiziqish bilan qaray boshlaganlar. Makedonskiy qo'shinlari bilan bosqinchilik va qirg'in urush dahshatlari kirib kelgan bo'lsa, shu bilan birga, o'ziga xos yunon madaniyati ham kirib kelgan. Yunon tili davlat tili hisoblangan. Yunon yozuvi hatto islom dini kirib kelgunga qadar ham muomalada bo'lgan.

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari va shimolda yashovchi turkiy qavmlarning diniy qarashlarida yagonalik mavjud bo'lgan. Buni qadimgi yunon, xitoy, arman tarixchilari va «Avesta» matnlari orqali aniqlash mumkin. Masalan, yunon tarixchisi Gerodot o'zining «Tarix» kitobida «massagetlar ichida ulug'langan yagona xudo - bu Quyoshdir, Quyoshga ular otlarni qurbonlik qiladilar, chunki xudoga dunyodagi eng uchqur jonliqni qurbon qilish lozim deb o'ylaydilar», deb qayd etgan.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesta»da ham (ayniqsa, Yasna va Yasht kitoblarida) ilohiy kuch-qudratga ega bo'lgan Quyosh barcha narsalarga jon va kuch-quvvat beruvchi oliy iloh ekanligi ta'kidlanadi. «Avesta»da Quyosh xudosi Xurshid nomi bilan yuritiladi va unga nisbatan «abadiy», «barhayot», «shukuhli» sifatleri beriladi. Turkiy asotirlarda ham Quyoshga sig'inish, unga atab qurbonliklar qilish, turli xil marosimlar o'tkazish haqida ma'lumotlar uchraydi. Eramizdan avvalgi I ming yillikning o'rtalaridan boshlab Markaziy Osiyo hududlariga turkiy qabilalarning tez-tez ko'chib kelishlari natijasida, bu yerlarda

turli xil tillarning shakllanish jarayoni ro'y beradi. Masalan, eramizdan avvalgi II-I asrlarda Sirdaryo va Yettisuv cho'llariga shimoldan xunlar ko'chib kelib, o'zlarining yirik qabila ittifoqini tashkil qiladilar. Ular Oltoy oilasining turkiy guruhiga kiruvchi tillarda so'zlashganlar. Xunlar vaqt o'tgach, so'g'diyonaliklar bilan chatishib ketganlar. Xuddi shu davrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida turkiy tilda so'zlashuvchi etnik guruhlarining ta'siri kuchaya boradi. Turkiy tillar, ayniqsa, turk xoqonligi davrida (eramizning VI-VIII asrlari) Shimoliy Enasoy (Yenisey)dan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan keng hududlarda asosiy tillarga aylanadi.

O'zining uzoq va boy tarixi davomida Markaziy Osiyo madaniyati va sivilizatsiyalari boshqa davlatlar va mamlakatlarning jamiyatlari, iqtisodiyoti va madaniyatiga chuqur va chuqur ta'sir ko'rsatdi. O'z navbatida, Markaziy Osiyoga Xitoy, Hindiston, Fors va Rossiya kabi boshqa davlatlar va mamlakatlarning madaniyati va sivilizatsiyalari ham katta ta'sir ko'rsatdi. Buyuk ipak yo'lida joylashgan yirik shahar markazlari orqali tovarlar, g'oyalar va diniy e'tiqodlar xuddi Markaziy Osiyoliklar zardushtiylik, iudaizm, buddizm, manixizm va nasroniylik din kabi yangi diniy e'tiqod va g'oyalar bilan tanishganlari kabi Markaziy Osiyodan boshqa davlatlarga ham tarqalgan. Markaziy Osiyo ruslar va xitoylar tomonidan bosib olinib mustamlaka qilinishidan ancha oldin uning umumiy madaniyati birinchi navbatda Eron xarakteriga ega bo'lib, janubda fors va hind madaniyati va sivilizatsiyasining o'sishi va boyishiga ulkan hissa qo'shgan. XI asrning boshlaridan boshlab turkiy qabilalarning Markaziy Osiyoga ommaviy ko'chishi kuchaydi va bu mintaqaning murakkablashuviga yana bir muhim omil bo'ldi. O'n to'qqizinchi asrdan boshlab, rus va xitoylarning ta'siri Markaziy Osiyoda yuzlab yillar davomida hukmronlik qilgan eron va turk xususiyatlarini o'zgartirdi yoki o'zgartira boshladi. Endi markaziy osiyoliklar Rossiya imperiyasi yoki kengayib borayotgan Xitoy davlati tarkibiga kiritildi, keyinchalik Sovet imperiyasi va Kommunistik Xitoy o'rnini egalladi. Shuning uchun Markaziy Osiyoliklarning shaxsiyatni chalkashtirib yuborishlari ajablanarli emas. Sovet davrida o'zini musulmon yoki turk yoki eronlik deb bilish siyosiy jihatdan xavfli

edi va bu xoinlik bilan teng keladigan Moskvaning millatchilik ayblovlar bilan tahdid solardi. Shu bilan birga, Markaziy Osiyo madaniyatlari tezkor siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'tish holatida qolmoqda.¹ Markaziy Osiyo madaniyati va sivilizatsiyasining murakkab tabiati va ularning o'zaro munosabatlari tahlil qilish bugungi kundagi tarixni sivilizatsion o'ganuvchilarga zaruratdir.

Xullas, Markaziy Osiyoning ko'pgina hududlarida forsiy va turkiy xalqlar tillari vujudga kelgan. Bu tillarda so'zlashuvchi etnik guruhlarining iqtisodiy-madaniy aloqalari natijasida urf-odatlari, marosimlari, yashash tarzi, ma'naviy madaniyati bir-biriga o'xshash bo'lgan hozirgi Markaziy Osiyoliklarning qadimgi ajdodlari shakllangan. Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati o'ziga xosligi va uning jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshashlik, ta'sirdoshligi mintaqa sivilizatsiyasining jahon xalqlari madaniyatida yuqori mavqeyiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining kulturogenezi masalasi to'g'risida ma'lumot bering. Madaniyat va sivilizatsiyaning mazmun-mohiyati.
2. Qadimgi Markaziy Osiyoning ibtidoiy davr madaniyati haqida umumiy tavsif bering.
3. Markaziy Osiyoda paleolit davri madaniyati. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshash va farqli tomonlari.
4. Markaziy Osiyoda mezolit davri madaniyati. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshash va farqli tomonlari.
5. Markaziy Osiyoda neolit davri madaniyati. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshash va farqli tomonlari.
6. Markaziy Osiyoda bronza davri madaniyati. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshash va farqli tomonlari.

¹ Kia, Ardeshir, "ANTY 241H.01A: Central Asian Culture and Civilization" (2014). Syllabi. 1468.

7. Markaziy Osiyoda temir davri madaniyati. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan o'xshash va farqli tomonlari.
8. Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati mahalliy asoslari. Jahon sivilizatsiya o'choqlari bilan ta'sirdoshligi.
9. Mintaqada qadimgi madaniy qatlamlar va ularning o'rganilishi

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Məmmədov F.T. “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya”. - Bakı, “OL” MMC, 2016. 260 səh.
2. Панищев А.Л. Наука в системе культуры и цивилизации // Успехи современного естествознания. – 2006. № 12. – С. 37-40.
3. Doniyorov A.X. “Sivilizatsiyalar tarixi”. O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI. 2013.
4. Исҳоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
5. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
7. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
8. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
9. Массон В.М. Поселение Джейтун (проблема производящей экономики). Л.: Наука ЛО, 1971.
10. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: Фан, 1977.
11. Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент: Фан, 1983.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Л., 1967.
13. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: “Шарқ”, 2001.

14. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде //Сумерки богов, М., 1990.
15. Бердяев Н. Философия свободы. М.: АСТ, 2002. - С. 736.
16. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2002. - С. 776.
17. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. М.: АСТ, 2002. - С. 526.
18. Christopher Beckwith, "Empires of the Silk Road", Princeton University Press, 2009.
19. Igor Lipovsky, Central Asia: In Search of a New Identity, Create Space, 2012.
20. Ardi Kia, Central Asia: A History of Cultures, Arts and Architecture, U. of Montana, 2014.
21. Kia, Ardeshir, "ANTY 241H.01A: Central Asian Culture and Civilization" Syllabi. University of Montana. 2014.
22. Ardi Kia, The Satrap of Soghdia. "Central Asia: A History of Cultures, Arts and Architecture" Chapter 8th, University of Montana. 2014. pp. 53 – 64.

4-MAVZU: MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI VA MINTAQADA DAVLATCHILIK BILAN BOG‘LIQ SIYOSIY JARAYONLARINING MUSHTARAK ASOSLARI

Asosiy savollar:

1. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida davlatchilik ko‘rinishlari. Qadimgi Xorazm.
2. Qadimgi Baqtriya sivilizatsiyasida madaniyat va san’at
3. Ellinistik va mahalliy madaniyatlarning o‘zaro aloqasi
4. Qadimgi so‘g‘diyonaliklarning madaniyati, san’ati va diniy qarashlari
5. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida Kushonlar davri

O‘quv maqsadi: *Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi ilk davlatchilik ko‘rinishlari, davlatchilik an‘analari, ularning vujudga kelishi tarixi, xalq va elatlarning kundalik turmushi, madaniyati va ularning o‘ziga xos xususiyatlari, mintaqada davlatchilik bilan bog‘liq siyosiy jarayonlar to‘g‘risida atroflicha ma’lumot berish.*

Tayanch so‘z va iboralar: *sivilizatsiya, davlatchilik, madaniyat, madaniy qiyofa, moddiy yodgorliklar, dehqonchilik madaniyati, shaharlari, Anau, Jarqo‘ton, Jaytun, Oltintepa, boshqaruv tizimi, savdo aloqalari, din, ibodatxona, dafn marosimlari, yozuvi, tasviriy san’at, hunarmandchilik.*

Markaziy Osiyo hududidagi dastlabki madaniy jihatdan taraqqiy etgan davlatlar er.avv. I ming yillikning birinchi yarmi oxirlaridayoq paydo bo‘lganligini ko‘plab qadimgi yozma manbalar ko‘rsatadi. Masalan, er.avv. VI asrda eronlik Ahamoniylar (Kir)ning massagetlar yurti (ko‘hna Xorazm davlatini bosib olishga bo‘lgan harakati, mustaqil va iqtisodiy-madaniy jihatdan rivojlangan Xorazm davlati «Avesta» tilida Xvarizam, qadimgi fors tilida Xvarazmish, qadimgi yunon tilida Xorasmiya deb atalishi buning dalilidir. Xorasmiy, sakaravak, debik, dax, yaksart kabi ko‘plab qabilalarni birlashtirgan qadimgi Xorazm davlati er.avv. VI

asrga kelib ahamoniylar (Eron) davlatiga bo'ysungan. Olib borilgan arxeologik qazishmalar hamda qadimgi yunon va xitoy tarixchilarining asarlari qadimgi Xorazm madaniyati yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Qadimgi Xorazm davlatining yuksak madaniy taraqqiyotga erishishida bir tomondan, Yaqin Sharq, Xitoy va Shimoliy Hindiston bilan, ikkinchi tomondan, Sharqiy va Janubiy Yevropa (ko'proq Volga daryosi bo'ylari) xalqlari bilan olib borgan madaniy-iqtisodiy aloqalari muhim rol o'ynagan.

Ilmiy adabiyotlarda Markaziy Osiyoda ahamoniylar davrigacha mavjud bo'lgan quyidagi davlat uyushmalari haqida so'z yuritganlar.

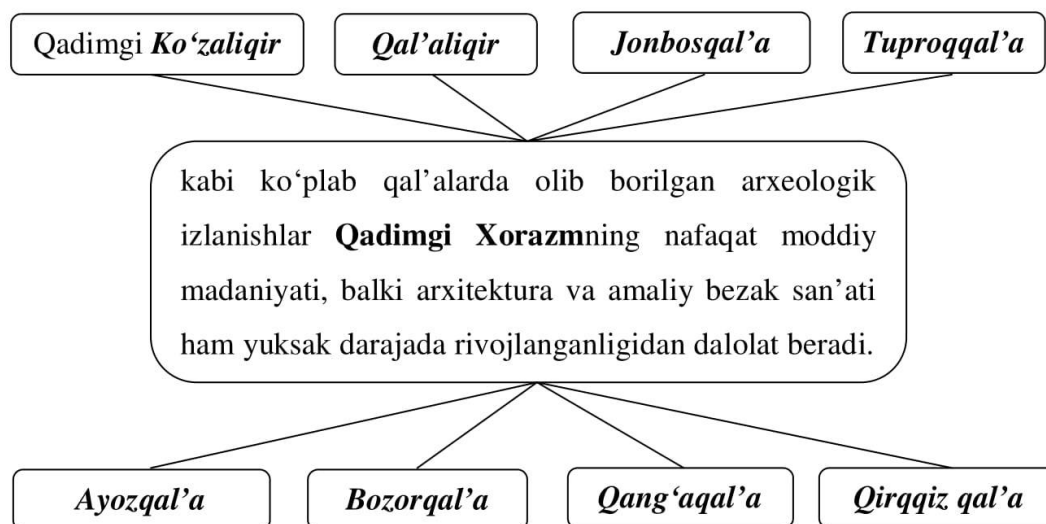
Arshayyona – Markaziy Osiyodagi qadimgi viloyatlarning uyushmasi;

Ayyornam Vayjo - bu ham Aryoshayyonadek yoki uning markazi Ariya va Marg'iyonada bo'lgan «Katta Xorazm» yoki Amudaryoning quyi oqimidagi Xorazm davlati;

Qadimgi Baqtriya davlati.

Qadimgi Xorazm hukmdorlari mamlakatning iqtisodiy-madaniy jihatdan yuksalishi uchun ko'plab tadbirlarni: tangalar zarb qilish, boshqa davlatlar bilan savdo-sotiqni rivojlantirish, sug'orma dehqonchilikni kengaytirish ishlarini olib borganlar. Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti ko'plab shaharlar, qal'alar, qasrlar va istehkomlar qurilishida o'z aksini topgan. Ko'hna xarobalarni tekshirish bu o'lkada yirik suv inshootlari, qal'alar, ko'plab karvonsaroylar mavjud bo'lganligini, shaharlarda hunarmandchilik va savdo-sotiq gurkirab rivojlanganligini ko'rsatadi. Qadimgi Xorazm ma'naviy madaniyatining qay darajada rivojlanganligini Xorazm yozuvi va diniy dunyoqarashning mavjud bo'lganligidan, bu vohada hozirgi kunimizgacha saqlanib kelinayotgan xalq og'zaki ijodi: afsonalar rivoyatlar, doston va qo'shiqlardan ham bilsak bo'ladi.

Qadimgi Xorazm tarixi, davlatchiligi, afsonaviy qahramonlari haqida ko‘plab afsonalar to‘qilgan. Masalan, «Ayozaqla» afsonasida Orol dengizining paydo bo‘lishi va Xorazmning vujudga kelishi haqida so‘z yuritiladi. Afsonaga ko‘ra dastlab Orol dengizi bo‘lmagan. Uning o‘rnida berahm va munofiq hukmdor Fosilxon hukmronlik qilgan adax xalqi yashagan. Fosilxon o‘zining dahshatli jinoyatlari va bir avliyoning qizi nomusini toptaganligi uchun avliyoning qarg‘ishiga uchraydi. Natijada Amu va Sir daryolar o‘z o‘zanlarini o‘zgartirib, Fosilxon podsholigi hududiga - hozirgi Orolga quyila boshlaydi va podsholik suv ostida qoladi. Dono va adolatpesha Ayozaqxon boshchiligidagi Boysun aholisi esa Xorazmga ko‘chib kelib, Urganch podsholigiga asos soladi. Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida «Avesta»da tilga olingan dastlabki Xorazm sulolasining asoschisi Siyovush haqida so‘z yuritiladi. «Siyovush haqidagi afsona»da esa turonlik go‘zal qizdan tug‘ilgan Siyovushning yoshlikda yaxshi tarbiya olganligi, o‘gay onasining tuhmati tufayli nohaq ayblanishi, o‘z obro‘sin qayta tiklash uchun suyukli oti bilan katta olovda beshikast o‘tib olishi, uning Turon o‘lkasiga yurishi, urushdan so‘ng Afrosiyob huzuriga borib, uning qiziga uylanishi, qaynotasi in‘om qilgan yerda Siyovaxsh qasrini qurganligi, tuhmatga uchrab, o‘z qaynotasi Afrosiyob tomonidan o‘ldirilishi hamda Siyovushning o‘g‘li bobosi Afrosiyobni jangda yengib, birinchi Xorazm sulolasiga asos solganligi hikoya qilinadi.

S.P.Tolstov (1907-1976)

Tuproqqal'adagi izlanishlarning o'zi qadimgi Xorazm shaharlarining puxta reja asosida qurilganligini, qurilish san'ati yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi. Qal'adagi saroy nihoyatda mahobatli va go'zal bunyod etilgan. Saroy ichida joylashgan «Podsho zali», «Askar zali», «Raqqoslar zali», «G'alaba zali» kabi ko'plab zallarning har biri o'ziga xos tarzda bezatilgan. Xorazm vohasidagi ko'plab qadimiy qal'alar o'z qariida xorazmliklarning badiiy dunyoqarashi namunalarini saqlab kelgan. Mashhur arxeolog S.P.Tolstov

Jonbosqal'a va Tuproqqal'a xarobalarini o'rganib, Jonbosqal'adan ko'plab terrakota haykalchalari, Tuproqqal'adan esa qadimgi xorazm hukmdorlari tomonidan zarb qilingan tangalarni topadi. S.P.Tolstov Jonbosqal'ani «Haykallar muzeyi», Tuproqqal'ani esa «Behisob tangalar muzeyi» deb atagan.

Jonbosqal'a xarobalari

Tuproqqal'a xarobalari

Qal'alar (masalan, Qo'yqirilganqal'a) ichidan topilgan turfa ashyolar Qang'yuy davrida (er. avv. IV-I asrlarda) qal'a aholisining madaniy hayoti, dunyoqarashi, turmush tarzi qanday bo'lganligini ko'rsatadi. Sopoldan yasalgan suvdonlarning tashqi bezaklari, og'zi odam shaklida ishlangan kichik idishlar, ot va grifonlar sur'ati tushirilgan turli xil rangdagi sopol ritonlar, kichik hajmdagi sopol haykalchalar, dastasi ot boshliga o'xshatib yasalgan ko'zalar qadimgi Xorazm haykaltaroshligi va amaliy bezak san'ati haqida ma'lumot beradi. Bo'rtma tasvirlar orasida sharob ko'targan kekxa bog'bon Jimjima jiyakli kamzul va burmali ko'ylak kiyib olib, birqo'lida ko'zacha, ikkinchisida qadah tutgan ayol haykalchasi qadimgi xorazmliklarning nafis didga ega ekanligini ko'rsatadi. Qal'a xonalari devoriga ishlangan rang-barang naqshlar, ot, tuya, qo'y va boshqa hayvonlar hamda qushlar tasviri, zardushtiylar dini talablari asosida o'lgan odamlarning suyaklari solib qo'yiladigan sopoldan yasalgan quti (ossuariy-ostadon)lar tashqi bezaklari o'sha davr san'atkorlarining badiiy tafakkuri nihoyatda

yuqori bo'lganligidan dalolat beradi. Qal'a ichidan topilgan haykalchalar orasida ot tasviri tushirilgan haykallar ko'p uchraydi. Arxeologik qazishmalar natijasida topilgan buyum va bezaklarda ko'p uchraydigan afsonaviy tasvirlar, ayrim xudolarning timsollarini ifodalovchi haykal va rasmlar uzoq o'tmishdagi xorazmliklarning diniy e'tiqodlari, urf-odatlari haqida mulohaza yuritishga imkon beradi. Har xil idishlar, xanjar va pichoq dastalari, bilaguzuk va isirg'alar, to'g'nag'ich va lo'qalarga yasalgan echki va qo'ylar, qanotli qo'chqorsimon yoki otsimon maxluqlar, yarimodam, yarimilon, bo'ri yoki sher shaklidagi afsonaviy obraz (timsollar) tamg'a va muhrlardagi har xil qush va hayvonlarning tasviri oddiy san'at na'munasi bo'libgina qolmay, balki ilk diniy e'tiqod buyumlari va diniy tasavvurlar mahsulidir.

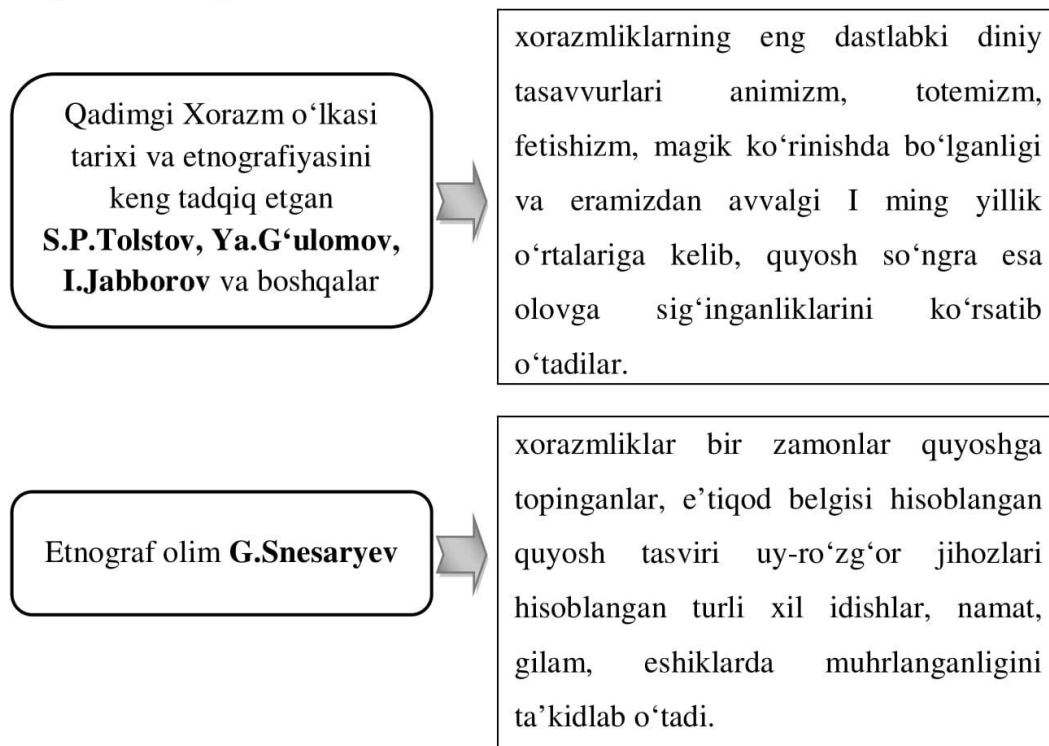

Qo'yqirilgan qal'a xarobalari

Qadimgi Xorazm tili va yozuvi. Qadimda har bir rivojlangan davlatning o'z yozuvi mavjud bo'lganidek, Qadimgi Xorazm ning ham eng katta ma'naviy boyligi - yozuvi mavjud bo'lgan. Qadimgi Xorazm yozuvi taxminlarga ko'ra

eramizdan avvalgi III asrning oxirlari va II asrning boshlarida Oromiy yozuvi ta'siri ostida shakllangan. Qadimgi Xorazm yozuvining dastlabki na'munasi ilk bor S.P.Tolstov rahbarligidagi ekspeditsiyaning Qo'yqirilganqal'ada olib borgan tekshiruvi natijasida topilgan edi. Eroncha «Aspabarak» yoki «Aspabadak» («Otda ketayotgan») so'zi xumcha chanbaragi ostiga yozib qo'yilgan. Bundan tashqari yana xumcha va ayolni tasvirlovchi haykalchanning orqa tomoniga yozilgan boshqa yozuvlar ham topilgan. Bu yozuvni S.P.Tolstov «O'rta Osiyodan topilgan yozuvlar ichidagi eng qadimiysidir», – degan edi. Arablar bosqinchiligi natijasida qadimgi Xorazm tilida yozilgan asarlar arxiv hujjatlari yo'q bo'lib ketgan. Beruniy ta'kidlaganidek, Xorazm yozuvi yog'och, sopol, metall, tangalarga tushirilgan. Xullas, Qadimgi Xorazm yozuvi Oromiy yozuvining eng dastlabki an'alarini saqlab qolgan yozuv bo'lgan.

Diniy qarashlari. Markaziy Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan iqlimi sovuq keladigan xorazmliklar uchun quyosh tafti va yorug'ligi o'ta muhim bo'lgan. Shu boisdan ham qadimgi xorazmliklar dastlab quyoshni, so'ngra olovni muqaddaslashtirganlar.

Eramizdan avvalgi V-I asrlar zardushtiylik dinining shakllanishi va mustahkamlanishi davrlari hisoblanadi. Xuddi mana shu davrda bunyod etilgan qadimgi Xorazm shahar-qal'alari: Qo'yqirilganqal'a, Jonbosqal'a, Bozorqal'a, Ayozaqal'a, Tuproqqal'alarda olib borilgan tadqiqotlar ularning barchasida otashparastlar ibodatxonalari mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Ayrim qal'alar (masalan, Jonbosqal'a)dan topilgan buyumlardan ot tasviri yoki sopol haykalchalar qadimgi xorazmliklarning otga sig'inishi (totemistik qarashlaridan darak beradi. Albatta, ko'hna Xorazmning keyingi davrlar tarixida «Avesta»da ko'rsatilgan dehqonchilik ma'budasi Anaxitaga, Amudaryo xudosi va kemachilar homiysi Er Xubbiga va tabiat hodisalariga sig'inish mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, qadimgi xorazmliklarning afsonalari, yozuvi va diniy qarashlari qal'alardan topilgan san'at va hunarmandchilik namunalari bu o'lka xalqlarining ma'naviy madaniyati, estetik didi va dunyoqarashi nihoyatda yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Beruniyning ma'lumotlariga ko'ra va olimlarning tasdiqlashicha, eramizdan avvalgi III - II asrlarda Xorazmda Qo'yqirilganqal'ada mustaqil astranomialik kuzatish ishlari olib borilgan markaz va yulduzlar jadvali mavjud bo'lgan.

Antik davrda madaniy-iqtisodiy jihatdan yuksalgan davlatlardan biri Qadimgi Baqtriya davlati hisoblangan. Baqtriya mustaqil davlat sifatida o'z tasarrufiga hozirgi O'zbekistonning Surxondaryo viloyati, Turkmanistonning sharqiy qismi, Tojikiston Respublikasining Amudaryo bo'ylari hamda Shimoliy Afg'oniston yerlarini qamrab olgan. Baqtriya haqidagi dastlabki ma'lumotlar «Avesta»da, yunonistonlik Ktesiy asarlarida, shuningdek, yunon solnomachisi Diodorning «Tarix kutubxonasi» nomli asarida uchraydi. Shu bilan birga Baqtriya davlati haqidagi ma'lumotlar Behistun va naqshi Rostam yozuvlarida, qadimgi hind manbalari «Rigveda» rivoyatlarida, «Ramayana» dostonida uchraydi. Qadimgi Baqtriya davlati nafaqat Markaziy Osiyo hududidagi moddiy va ma'naviy madaniyatning taraqqiyotiga, balki o'ziga qo'shni bo'lgan boshqa davlatlarning madaniy-iqtisodiy taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Eramizdan avvalgi 329-327-yillarda Baqtriya hududlarini Aleksandr Makedonskiy bosib olgan.

Eramizdan avvalgi 135 yilga kelgach, qadimgi Baqtriya hududida Kushonlar saltanati tashkil etiladi. Taniqli filolog olimi F.Sulaymonovning ta'kidlashicha, Baqtriya eski fors tilida Baqtrish, «Avesta»da Baxdi, hindlarning «Mahobhorat» dostonida Zariasp, yunoncha Baqtra, Alisher Navoiy asarlarida Baxtari, hozirgi tilda Balx deb yuritiladi. Baqtriya «Avesta»da «baxtli», «farovon», «bayroqdor», «shaharlar onasi» deb ta'riflanadi.

Qadimgi Baqtriya G'arb va Sharqqa boradigan savdo yo'lining markazida joylashgan. Strabonning «Geografiya» asarida yozilishicha, Baqtriya Hindistonga boradigan uch yo'lining, Xitoyga boradigan ikki yo'lining va G'arbgga boradigan ikki yo'lining ustida joylashgan, Birgina «Buyuk Ipak yo'li»ning o'zi uning madaniy jihatdan yuksalishida muhim ro'l o'ynagan. Baqtriya yirik shaharlar, qasrlar, istehkomli qal'alar va ibodatxonalari ko'p bo'lgan mamlakat hisoblangan. Shu sababli qadimgi Baqtriya «Shaharlar mamlakati» deb atalgan. Yunon-Baqtriya davlati hududlarida ko'plab rivojlangan shaharlar - hozirgi Afg'oniston qismidagi Bagram, Baktra, Oxionum kabilar, hozirgi Tojikiston qismida Kabadshoh, Kaykobod va boshqa shaharlar, hozirgi O'zbekiston qismidagi Ko'hna Termiz, Dalvarzin, Dunyotepa, Hayitobodtepa, Jondavlattepa kabi shaharlar mavjud bo'lgan. Bu shaharlarda hunarmandchilik, Amudaryo bo'yidagi shaharlarda yirik-yirik kemalar bo'lmasa-da, kemasozlik va savdo-sotiq rivojlangan. To'quvchilik, ko'ndchilik, qurolsozlik ravnaq topgan bo'lib, hunarmandlar turli buyumlar va zeb-uziynatlarni oltin, kumush, bronza, qalay va qo'rg'oshindan yasaganlar. Baqtriyaning shimoliy hududlari (Kobadiyon)dan topilgan «Amudaryo xazinasi» nomi bilan mashhur bo'lgan buyumlar - 179 oltin, 7 kumush buyumlari va o'sha zamonda zarb qilingan 1500 dona kumush va chaqa tangalar (ular orasida Yunon-Baqtriya podshohlari – Diodot va Yevtidemlar tomonidan zarb qilingan tangalar ham bor), oltin zeb-uziynatlar, bilaguzuk, uzuk, marjon, quyma oltindan yasalgan odam, ot arava, echki, g'oz, baliq va boshqa hayvonlarning haykalchalari, oltin jomlar Yunon-Baqtriya davlatida nafaqat hunarmandchilik va zargarlikning naqadar rivojlanganligidan, balki qadimgi baqtriyaliklarning yuksak estetik tafakkurga ega bo'lganligidan ham dalolat beradi. Baqtriya davlati eronlik

ahamoniylar hukmronligi ostida yashagan paytda Eron madaniyati ta'siri, ayniqsa, mahalliy xalq tilida sezilarli darajada bo'lgan. Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi yunon-makedonlar istilosi davriga kelib yunon madaniyati ta'siri kuchaygan. Makedonskiy o'z bosqinchilik siyosatini hamda Yunon-Makedoniya ta'sirini singdirishda mahalliy shart-sharoitni, xalqning azaliy an'analari, marosimlari va diniy e'tiqodini hisobga olgan bo'lsa, salavkiylar bu siyosatni amalga oshirishda qattiqqo'llik, ya'ni G'arbga xos diktatura siyosatidan foydalandi. Mahalliy aholini, uning madaniyatini umuman inkor etish, noiblarni faqat yunonliklar orasidan tayinlash, mahalliy boshqaruvda ko'plab G'arbiy istehkomlar, inshootlar qurib, G'arbiy kuch orqali aholini bo'ysundirib turish tadbirlariga zo'r berganlar. Chunonchi, Aleksandring yunon va mahalliy madaniyatlarni o'zaro uyg'unlashtirishdagi sa'y-harakatlari bo'lganini bilgan holda, salavkiylarning, aksincha, tobe xalqlar orasida faqat yunon madaniyatini targ'ib etishni vazifa deb bilganliklarini qayd etish lozim.

Ellinistik va mahalliy sivilizatsiyalar qorishuvi. Yunon-Baqtriya davlati davridagi madaniyat ellinizm va mahalliy xalq madaniyatining o'ziga xos, ya'ni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy hayot va mafkurada ellinizm va mahalliy xalq madaniyatlarining uyg'unlashuvi tarzida ro'y bergan. Mahalliy badiiy uslub natijasida yaratilgan buyumlar: oltin va kumush kosa, lagan, medalonlarga turli xil afsonalar, marosimlar, bayramlarning elementlari, xudolar, o'simlik va hayvonlar tasviri tushirilgan. Xudolardan Anaxita va Mitra, olma ushlab turgan ona va chavandoz haykallari yaratilgan. Bu davrning hukmron dini zardushtiylik bo'lsa-da, mahalliy diniy tasavvulari yunon mifologiyasidagi timsollar bilan chatishib ketgan. Agar hukmdor Demetriy tomonidan zarb qilingan tangalarga e'tibor bilan qaralsa, mahalliy xalq e'tiqod qilgan Naxid va yunonlarning Artemida xudolari bitta tangada tasvirlangan. Demak, Yunon-Baqtriya davlati davrida ham mahalliy xalqning, ham yunonlarning diniy qarashlariga e'tiqod qilish mavjudligicha qolgan. Yerli xalq va yunon madaniyatining sintezlashib ketish hodisasi nafaqat tangalarda o'z ifodasini topgan, balki bu hol arxitektura yodgorliklari va kulolchilikda ham uchraydi.

Yunon-Baqtriya davlati hududida hukmron til - yunon till, tarixi, adabiyoti va madaniyatini o'rgatishga mo'ljallangan va uni targ'ib qiluvchi ko'plab maktablar, gimnaziyalar, teatrlar, kutubxonalar tashkil etilgan.

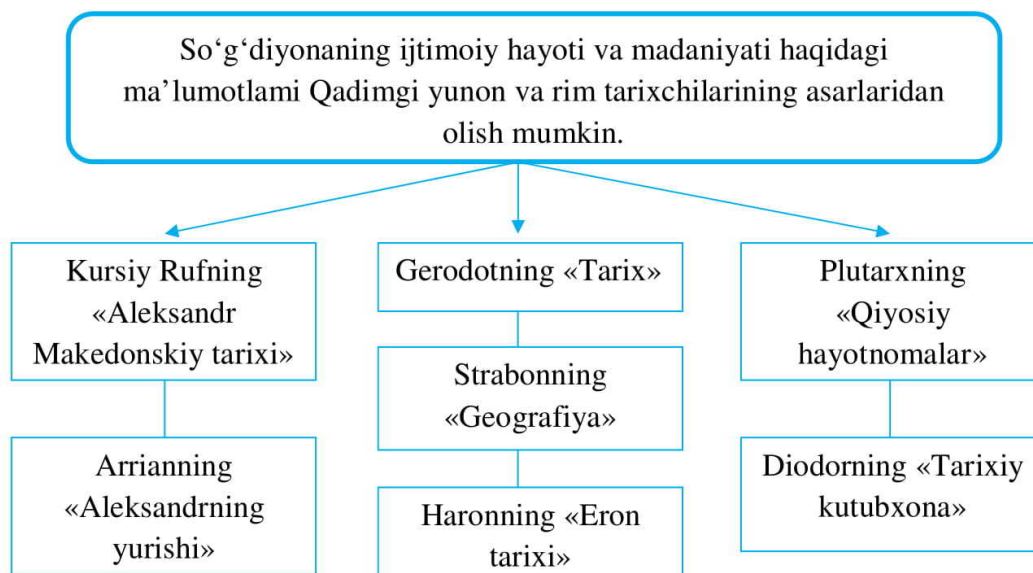
Ellinizm madaniyatining, shu jumladan, Yunon-Baqtriya davlatchiligi va madaniyatining rivojlanishida o'sha davr yunon-baqtriyaliklar dinlarining sintezlashuvi muhim rol o'ynagan. Ikkala xalq e'tiqod qilgan xudolarning tangalar va ibodatxonalarni bezab turuvchi suratlari hamda haykallar va boshqalarda birgalikda tasvirlanishi yunon madaniyatining hukmronlikni butunlay o'z ixtiyoriga olmaganligini ko'rsatadi. Masalan, arxetekturadagi yunoncha Ioniya va Korinf uslublaridagi ustunlardan foydalanish bilan birga ustunlarning muqarnas qismida qadimgi baqtriyaliklar, skif va yunonlar afsonalarida uchrab turadigan hayvon va odamlar qiyofasidagi ma'bud va ma'budalar qiyofasining ishlatilishi bu fikrimizning dalilidir. Yunon-makedon istilochilari Baqtriya davlatini bosib olgach, jamiyat ma'naviy hayotida hukmronlikni o'z qollariga olishga intiladilar. Diodot, Yevtidem, Yevkradit, Antimax kabi so'nggi hukmdorlar Baqtriyani ellinlar yurtining bir bo'lagi deb hisoblaganlar. Baqtriyada yunoncha uslubdagi shaharlarni barpo etadilar. Yunon-Baqtriya hududidagi eng yirik shaharlardan biri hisoblangan Oyxonum (Amu Aleksandriyasi)ga alohida e'tibor beradilar. Unda Yunoniston ruhini sezdirib turuvchi teatrlar, gimnaziyalar, kutubxona, Grek xudolari uchun ibodatxona, qasrlar, saroylar, haykallar bilan bezatilgan favvoralarni quradilar. Yoki yunonlar e'tiqod qiluvchi xudolar mahalliy xalq kiyimida, Zevs, Gelios kabi yunon xudolari baqtriyaliklar e'tiqod qiluvchi Mitra singari boshidan nur sochuvchi xudo shaklida tasvirlangan. Aleksandr Makedonskiy baqtriyaliklarning madaniyati va san'atiga, urf-odatlarini, marosimlari, diniy e'tiqodlari va hatto, kiyim-kechagiga alohida e'tibor berish orqali mahalliy xalq va yunon istilochilari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni, ziddiyatlar va kelishmovchiliklarni bartaraf etishga, turli xalqlar qorishig'ini vujudga keltirish hamda yagona til va madaniyat birligini qaror toptirishga harakat qiladi. Natijada u saroyda mahalliy xalq udumlari va liboslarini joriy qiladi, mahalliy aholi bolalari uchun Yunon maktablarini tashkil etadi, aralash nikohga yo'l ochadi.

Yunon-Baqtriya san'ati. Yunonlar o'z san'atlarining hukmronligiga erishishga harakat qildilar. Natijada mahalliy xalqning, ayniqsa, shahar aholisining doimiy ko'z o'ngida namoyon bo'lib turuvchi va yunoncha ruhni sezdirib turuvchi san'at turlari: arxitektura, haykaltaroshlik va tasviriy san'atga mahalliy xalqning diniy e'tiqodi va ruhiyatiga chuqurroq kirib borish maqsadida yunon xudolariga e'tiqod qilishni yoyishga alohida e'tibor berdilar, yunoncha uslub asosida qurilgan shaharlarni bunyod etdilar. Bu shaharlar jumlasiga hozirgi shimoliy Afg'oniston hududidagi qadimgi Oyxonum, hozirgi Tojikiston hududidagi qadimgi Saksanoxur va Taxisangin, hozirgi O'zbekiston hududida qurilgan qadimgi Dalvarzintepa, shuningdek, Yerqo'rg'on Aleksandriya esxata (chekka Aleksandriya) va boshqa shaharlarni kiritish mumkin. Mazkur shaharlar arxitekturasida yunonlarning Ioniya va Korinfcha uslublaridan, bazalt ustunlar, ustunlarning muqarnas qismida akanf yaproqlari, palmetta tasvirlaridan keng foydalandilar. Bu sa'y-harakatlar, birinchidan, mahalliy xalqning haykaltaroshligi, arxitekturasida, tasviriy san'ati va badiiy hunarmandchiligiga o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchidan, mahalliy xalq san'atining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ellinistik san'atning mahalliy xalq san'atiga ko'rsatgan ta'siri, eng avvalo, mahalliy san'atkorlarning ellinlar san'atidan andaza olishi, ya'ni unga taqlid qilishi shaklida (yuqori qismida haykalning bosh qismi o'rnatilgan, Zevs va Dionis haykallari tagliklari, Afrodita haykallarining topilishi), ikkinchidan, yunonlar san'atiga mahalliy san'atkorlarning ijodiy yondashuvlari shaklida (Gerakl, Afina va Nikalaming sopoldan yasalgan terrakota haykalchalari) ko'zga tashlanadi. Yunon arxitekturasida uslublari binolarning tashqi ko'rinishlarida ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, binoning devor peshtoqlarida piramon (peshtoqda naqsh yoki bo'rtma haykalchalar)dan foydalanilgan. Masalan, Ko'hna Ayritom shahri xarobalari o'rganilganda, bino peshtoqida ishlatilgan 7 ta piramon topilgan. Bu piramonlarda qo'shnay, chiltor, ud, hind nog'orasi chalayotgan sozandalar, qo'llarida gulchambar, meva va idishlar ko'tarib ketayotgan yigit va qizlarning bo'rtma (relyefli) haykallari tasvirlangan.

Yunon-Baqtriya davlatida nafaqat arxitektura, haykaltaroshlik va tasviriy san'at taraqqiy etgan, balki teatr va musiqa san'atlari ham ancha rivojlangan.

Bunga rnisol tariqasida Baqtriya hududidagi Oyxonum shahri xarobalari tagidan topilgan bir nechta teatr qoldiqlarini ko'rsatish mumkin. Bu teatrlarda yunonlar tragediyalari sahnalashtirilgan. Mahalliy aholiga tushunarli bo'lishi uchun tragediyalar namoyishida ko'proq «maska» (niqob) va «mim» (so'zsiz harakat) uslublaridan foydalanganlar. Raqs, ko'zbo'yamachilik, masxarabozlik, akrobatik harakatlar va musiqa spektakllarning muhim elementlari hisoblangan. Amaliy bezak san'atida ko'proq afsonaviy ramzlardan foydalanilgan. Binoning muqarnas qismiga sherlar, yirtqich qushlar, burgut yoki arslon boshli, arslon gavdali bahaybat qanotli maxluq – grifonlar, idishlar sirtiga esa turli hayvonlar tasviri tushirilgan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, eramizdan avvalgi III asrdan to Kushonlar davrigacha bo'lgan uzoq davr davomida qadimgi Baqtriya madaniyatining rivoji bevosita ellinistik madaniyat ta'siri ostida tadrijiy ravishda rivojlangan. Shu boisdan ham Baqtriyada ellinistik san'at namunalari yetuk darajaga ko'tarilgan.

Qadimgi So'g'diyona Baqtriya davlati bilan chegaradosh bo'lgan. U Markaziy Osiyoning madaniy hayotida salmoqli o'rin egallagan. Qadimgi So'g'diyona Zarafshon va Qashqadaryo havzalaridagi yerlarni o'z tasarrufiga olgan.

So'g'diyona eramizdan avvalgi VI-IV asrlarga kelib ahamoniylar davlati tasarrufiga kirgan. Eramizdan avvalgi IV asr o'rtalariga kelib so'g'd yerlarini Aleksandr Makedonskiy istilo qilgan. Qadimgi So'g'diyonaning Maroqand, Kesh, Buxoro, Poykand, Varaxsha kabi ko'pgina shaharlari «Buyuk ipak yo'li» ustida joylashgan bo'lib, 25 asr mobaynida Markaziy Osiyoning Sharqu G'arb bilan savdo-sotiq ishlarini olib borishda, xalqaro aloqalarni mustahkamlashda va madaniy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Qadimgi Afrosiyob (Maroqand) So'g'diyonaning moddiy va ma'naviy madaniyati markazi hisoblangan.

So'g'diyona sivilizatsiyasi Makedonskiy bosqiniga qadar ikki yo'nalishda: birinchisi, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq xalqlarning madaniyati; ikkinchisi, cho'l va adirlarda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchi va yarimko'chmanchi aholi madaniyati shaklida rivojlangan. Makedonskiy bosqini arafasida So'g'diyona aholisining kattagina qismi chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, Zarafshon va Qashqadaryo bo'ylarida yashovchi aholi dehqonchilik madaniyatini rivojlantirganlar. Aholining asosiy mashg'ulot turlari ular tomonidan yaratilgan amaliy bezak san'atida ko'zga tashlanadi. Buni qadimgi Afrosiyob xarobalaridan topilgan gemma (sirtiga xat, naqsh yoki sur'at o'yib ishlangan toshlardagi sur'atlar Makedonskiy istilosigacha qadimgi so'g'diyonaliklar san'atining asosiy mavzularini ko'rsatadi. Gemmalarning birida yoy otuvchi jangchi (o'troq xalq san'ati), ikkinchisida bir tomoniga bo'yniga yoy o'qi sanchilgan serka, orqa tomonida esa qanotli buqa tasviri (chorvachilik va ovchilik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchi va yarimko'chmanchi aholi san'ati) bu fikrimizning dalili bo'lishi mumkin. Tarixchi olimlarning ta'kidlashlaricha, Makedonskiy bosqini qadimgi So'g'diyona madaniyatiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Lekin ellinlar madaniyatining ta'siri Baqtriya madaniyatiga ko'rsatgan ta'sirchalik bo'lmagan. Ellinlar davrida zarb qilingan tangalar, yunonlarga taqlidan yaratilgan buyumlar va idishlarni hisobga olmaganda, So'g'diyona hududidan birorta ellinlar uslubida qurilgan shahar xarobasi topilgan emas. Shuningdek, qadimgi So'g'diylar madaniyatining qay tarzda rivojlanganligini So'g'diyona hududidagi madaniy jihatdan taraqqiy etgan

Afrosiyob, Navtak-Yerqo'rg'on, Panjikent kabi shaharlar xarobalaridan topilgan materiallar, tasviriy va amaliy bezak san'ati namunalari hamda terrakota haykalchalariga qarab aniqlash mumkin. Afrosiyob xarobalarini o'rganish natijasida topilgan tangalar, idishlar, terrakota haykalchalari va gemmalarda tasvirlangan yunon ma'budalari sur'atlari hamda ellinlar bosh kiyimida tasvirlangan jangchilar tasviri bu shahar ellinistik madaniyatning markazi bo'lganligini ko'rsatadi. Qadimgi Navtak (Yerqo'rg'on)da olib borilgan arxeologik izlanishlar Qashqadaryodan suv ichgan bu shaharda nafaqat hunarmandchilik, balki tasviriy va amaliy bezak san'atlari ham ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

Tarixchi olimlar R.Sulaymonovning «Qadimgi Naxshab» va P.Ravshanovning «Qashqadaryo tarixi» kitoblarida yozilishicha, shahardagi ko'plab binolarning ichki devorlari tasviriy san'at namunalari bilan bezatilgan. Shuningdek, bu shahar xarobalaridan ma'budalar va ayollarning kichik sopol haykalchalari topilgan. Haykalchalarning tashqi qiyofasi va kiyimlari qadimgi So'g'diyona va Baqtriya o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar mustahkam bo'lganligini ko'rsatadi. Chunki Yerqo'rg'on (So'g'diyona) va Xolchayon (Baqtriya)dan topilgan sopol haykalchalar kiyimlari bir-biriga juda o'xshash bo'lgan. Yerqo'rg'on bino devorlari javon va ustunlariga tushirilgan tasviriy san'at namunalari qadim musavvirларimizning didi va badiiy mahorati ancha baland bo'lganligini ko'rsatadi.

So'g'diyona tarkibidagi bosh shaharlardan biri bo'lgan Panjikentda olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida bir necha ming bronzadan yasalgan so'g'd tangalari, naqsh bilan bezatilgan sopol idishlar, sopol haykalchalar topilgan. Ibodatxona, saroy va aholi turarjoylari devorlari sujetli sur'atlar bilan bezatilgan. Sur'atlarda boy-badavlat kishilarning bazmlari, diniy marosimlar, ov va jang manzaralari, sport musobaqalari va hatto dehqonchilikka oid (hosil taqsimoti) sur'atlar aks etgan. Yog'och haykallar (raqqosalar haykallari) va o'yma naqshlar yasashning asosiy materiallaridan biri bo'lgan. Yog'ochni o'yib, relefli shaklda ishlangan tasvirlarda taxtda o'tirgan hukmdor, aravada o'tirgan kishi, sher mingan ayol, sher ovlayotgan otliq, ot choptirib ketayotgan kishi sur'atlari aks etgan.

Shuningdek, Panjikentdan ko‘plab devoriy sur‘atlar qoldiqlari topilgan bo‘lib, bu tasvirlar qadimgi So‘g‘diyonada rang-tasvir ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, qadimgi So‘g‘diyonada nafaqat tosh va sopol bo‘laklariga, shuningdek, hayvon suyaklariga sur‘at tushirish san‘ati ancha rivojlangan. Masalan, Qo‘shrabot hududidagi qadimgi Qo‘rg‘ontepa shaharchasidan ikki dona hayvon kuragiga tushirilgan sur‘at fikrimizning dalili bo‘la oladi. Birinchi sur‘atda jang tasviri (bataliya), ikkinchi sur‘atda esa ov jarayoni tasvirlangan.

Qadimgi so‘g‘diyonaliklarning diniy qarashlari. Qadimgi so‘g‘diyonaliklar ham boshqa xalqlar singari dastlabki davrlarda ota-bobolar va o‘tganlarning ruhlariga sig‘inishib, hayvon va tabiat hodisalarini ilohiylashtirganlar, magiya va shomonizmga e‘tiqod qilganlar. Tabiat hodisalarini ilohiylashtirish dastlab Quyoshga, so‘ngra, olovga sig‘inishga olib kelgan. Natijada otash-olov diniy e‘tiqoddagi yagona ob‘ektga aylangan. Unga atab yirik-yirik va hashamatli ibodatxonalar qurganlar. Arxeologlar tomonidan Qo‘shrabot hududidagi qadimgi Qo‘rg‘ontepa shaharchasi xarobalari o‘rni o‘rganilganda u yerdan zardushtiylarning yirik ibodatxonasi qoldig‘i topilgan. Ibodatxona tashqi ko‘rinishidan besh zinali bo‘lib, eng tepa qismida tutun chiqib turishi uchun mo‘ri qurilgan. Ibodatxona zalining o‘rta qismida muqaddas olov yonib turgan. Beshinchi zina atrofida yorug‘lik va havoning almashinib turishi uchun darchalar qoldirilgan. Zalning tepa qismi yog‘och bilan yopilgan bo‘lib, shift qattiq qotishma bilan suvab qo‘yilgan. Zalning bir burchagida muqaddas olovdan chiqib turadigan kul to‘planadigan maxsus joy, boshqa tomonida sopoldan yasalgan isiriqdon, ya‘ni muqaddas o‘simliktutatiladigan sopol idish, yo‘lakdagi tokchalardan tovuqlarning suyaklari qoldiqlari topilgan. O‘rta asr arab yozma manbalarida qadimgi So‘g‘diyonada mavjud bo‘lgan otashxona - ibodatxonalar mavjud bo‘lganligi haqida ko‘plab ma‘lumotlar uchraydi. Bu manbalarda otashparastlikka oid ibodatxonalar «otashdon», «otashkada», «otashxona» sifatida, otashparastlar esa «Mug‘», «ma‘jush» sifatida islom yoyilgan paytda ham saqlanib qolgan muqaddas olov bilan bog‘liq bo‘lgan marosimlar haqida so‘z yuritiladi. Ma‘lumki, qadimgi So‘g‘diyonaning katta qismida, ayniqsa, Buxoro vohasida Siyovushga atalgan

bayram - xotirlash kuni o'tkazilgan. Bu kun ertalab zardushtiylar ibodatxonasiga erkaklar xo'roz, ayollar esa tovuq keltirganlar. Mazkur bayram «Qizil gul sayili» («Sayili guli surx») deb atalgan. Qizil gul(lola)larning vujudga kelishini quyidagi ikki xil afsonaga olib borib taqaganlar. Birinchi afsona Beruniy ta'kidlaganidek, Xorazmshohlarning afsonaviy ajdodi Siyovushga borib taqaladi. Go'yo Siyovush jodugar qaynotasi Afrosiyob tomonidan o'ldirilgan. Uning qoni tomgan joylardan qizil gullar o'sib chiqadi. Keyinchalik bahorda tabiatning uyg'onishini Siyovushning gul-chechak bilan qayta tirilishi ramzi sifatida qabul qilganlar. So'g'diylar o'rtasida Siyovush obraziga hurmat shunchalik baland bo'lganki, hatto uning obrazini tabiatning tirilishi va o'lishi xudosi darajasiga ko'targanlar. Tarixchi Muhammad Narshaxiy ham o'zining «Buxoro tarixi» asarida Buxoro atrofida mug'larning 700 atrofidagi qara-ko'shklar va otashparastlarning ibodatxonalari bo'lganligini yozadi. Narshaxiy Buxoroda butparastlarning bozori Siyovush kulti bilan bog'liq bo'lgan. Butlar har yili yo'qotilgan va uning o'rniga xudoning yangidan tirilishi ramzi sifatida yangisi yaratilgan. Narshaxiyning yozishicha, «duradgorlar va naqqoshlar u yildan bu yilgacha but yo'nib, belgilangan kunda ... bozorga keltirib sotishar va xalq uni sotib olishar ekan. Har qachon but yo'qolsa yoki sinsa yoki eskirsa... boshqasini sotib olishar va eskisini tashlar ekanlar».

So'g'd yozuvi eramizdan avvalgi I ming yillikning oxirlarida oromiy yozuvi ta'siri ostida vujudga kelgan bo'lib, asosan 25 harfdan iborat bo'lgan. So'g'd yozuvi savdo-sotiq bilan shug'ullangan hududlarda keng tarqalgan. So'g'd yozuvi namunalari Sinszyan, Mug' qal'asi, Afrosiyob, Toshkent, Quva va boshqa joylardan topilgan. So'g'd tili arablar istilosigacha O'rta Osiyodagi asosiy tillardan biri hisoblangan. So'g'dlar nafaqat savdo ishlarida mashhur bo'lganlar, balki o'zlarining san'atlar bilan ham «Buyuk Ipak yo'li» tarmog'i bo'yicha qator mamlakatlarga yetib borgan, ayniqsa, Xitoyda mashhur bo'lgan. Xitoy manbalarida ko'rsatilishicha, xitoyliklarning barcha bayramlari va imperator saroyida tashkil etilgan tantanalarda so'g'diyonalik san'atkorlar faol ishtirok etganlar. Umuman olganda, qadimgi so'g'dlar O'rta Osiyo xalqlari madaniy

taraqqiyotiga, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan o‘zaro madaniy aloqalar o‘rnatishda juda katta rol o‘ynagan va milliy madaniy qadriyatlarimizning shakllanishiga o‘z hissalarini qo‘shganlar.

Mamlakatimiz davlatchiligi va madaniyati taraqqiyoti tarixida yorqin iz qoldirgan sulolalardan biri Kushonlar sulolasi hisoblanadi. Kushonlar yangi era boshlarida Markaziy Osiyodagi va unga chegaradosh bo‘lgan barcha hududlardagi siyosiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarni birlashtira olgan va hukmronlikni boshlab bergan suloladir. Kushonlar Sharqning minglab yillar davomida shakllanib kelgan an‘anaviy va ellinlashgan madaniyatlari hamda Osiyoning keng dashtlarida shakllangan ko‘chmanchi va yarimko‘chmanchi xalqlar madaniyatlarini bir-birlari bilan sintezlashtira (uyg‘unlashtira) olgan sulola hisoblanadi. Kushonlar taxt tepasiga kelgach, asosiy e’tiborni iqtisodiy hayotni mustahkamlashga, ya’ni, birinchidan, dehqonchilik madaniyatini yuksakka ko‘tarish uchun sun’iy sug‘orish shoxobchalarini ko‘paytirishga, ikkinchidan, o‘sha davrning eng kuchli davlatlari bo‘lgan Rim, Parfiya va Xitoy bilan savdo-sotiqni rivojlantirishga, uchinchidan, tarqoq hududlarni birlashtirish maqsadida pul islohotini amalga oshirishga qaratadilar. Natijada dehqonchilik va hunarmandchilik, savdo-sotiq gurkirab rivojlanadi. Kushoniy hukmdori Kudzula Kadfiz oltin va misdan zarb qilingan tangalarni muomalaga chiqaradi. Oltin tangalarning qiymati uning og‘irligiga qarab belgilangan. Ko‘shk dinor, dinor, yarim va chorak dinorlar muomalaga kiritilgan. Bir dinor 8 gramm oltinga teng bo‘lgan. Kushonlar saltanati tarixidagi oltin davr, ya’ni ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy- madaniy taraqqiyotda eng yuqori darajaga erishilgan davr Kanishka davri (78- 123-yillar) hisoblanadi.

Kanishka saltanatda hukmronlik qilgan yunon va hind tillari o‘rniga Kushon- Baqtriya tilini joriy qiladi. Tangalarga Baqtriya yozuvi zarb qilinadi. U muomalaga chiqargan tangalarga hindlarning xudosi Shiva tasvirini tushirtirib, unga o‘z nomidan «Shohlarning shohi - ulug‘ xaloskor» yozuvini zarb ettiradi. Kanishka Buddaviylikni davlat dini deb e’lon qiladi. Davlatning diniy mafkurasi sifatida budda dinidan foydalangan bo‘lsa-da, boshqa diniy jamoalarning faoliyati uchun ham erkinliklar beradi. Muomalaga chiqarilgan tangalarga hind, zardusht va

yunon xudolarining nomi va tasvirining tushirilganligi ham diniy e'tiqodda tenglikka e'tibor berganligini anglatadi. Natijada Kushonlar saltanati sarhadlarida buddaviylik, zardushtiylik, jaynizm, shivaizm, manaxiylik va yunon xudolariga birdek sig'inilgan. U mamlakatda budda diniga atab e'tiqod markazlari – budda ruhi saqlanadigan stupalar va ularning yonida ibodatxonalar qurishga alohida e'tibor beradi. Buddaviylik biz yashayotgan hududlarda keng tarqalgan, hatto qadim ajdodlarimizning asosiy diniy e'tiqodiga aylangan. Hozirgi O'zbekiston hududida markaziy budda ibodatxonalari (Ko'hna Termiz, Quva va boshqa joylarda) mavjud bo'lgan. Bu ibodatxonalarda o'z davrining mashhur buddaviy kohinlari faoliyat ko'rsatganlar. Vaqti-vaqti bilan bu ibodatxonalarda buddaviy kohinlarning yig'ilishlari bo'lib turgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Ko'hna Termizdagi budda ibodatxonasi kohinlari Hindiston kohinlari bilan bimalol raqobatlasha olganlar. Termizlik ikkinchi bir buddaviy kohin – Gxoshaka Kanishka tomonidan Peshovarda chaqirilgan buddaviylarning IV umumbuddaviylar yig'inida qatnashgan. Hattoki Baqtriyada keng tarqalgan buddaviylikning mazhabi - Vaybxashika mazhabining kelib chiqishi va tarqalishini ham Gxoshaka nomi bilan bog'laydilar. Kushonlar imperiyasi davrida saltanatda har xil dinlarga e'tiqod qilingan, masalan, qadimgi Baqtriyada buddaviylikka e'tiqod qilish keng tarqalgan bo'lsa, Xorazm, Buxoro, Samarqand viloyatlari hududida zardushtiylikka e'tiqod qilish kuchliroq bo'lgan. Hozirgi Surxondaryo hududidagi Fayoztepa va Qoratepadagi ibodatxonalar ko'rinishi bilan Hindistondagi budda ibodatxonalaridan ajralib turadi. Budda haykali ham Hindistonda keng tarqalgan budda haykallaridan farq qiladi. Ma'lumki, buddaning uchta o'ziga xos farqlanuvchi tomonlari - peshanasida dog', boshining o'rtasida do'nglik va qulog'ining solinchog'i uzun bo'lishi bilan farqlangan. Qoratepa va Fayoztepadan topilgan budda haykallarida bunday o'ziga xosliklar bilan birga budalaviy boshi atrofi yog'du – nur yoki alanga bilan o'ralgan. Ikkala manzilgohdan topilgan Budda haykallari esa ko'proq Sharqiy Turkiston va Uzoq Sharqdagi buddaviylarning ibodatxonalari va sur'atlariga o'xshab ketadi. Lekin Sharqiy Turkiston va Uzoq Sharqqa buddaviylik birmuncha keyin tarqalgan.

Demak, bundan buddaviylik Sharqiy Turkiston va Uzoq Sharqqa O'rta Osiyo orqali tarqalgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan ruhoniylar (kohin)lar buddaviylik ta'limotlarining dastlab Xitoyda, so'ngra Quriya (Koreya) orqali Yaponiyada keng tarqalishida muhim rol o'ynaganlar. Ular buddaviylik ta'limotiga oid manbalarni Xitoy tiliga tarjima qilishib, diniy maktablarni tashkil etishda ishtirok etganlar. Turli davrlarda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida Kushonlar sulolasi davrida madaniy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan shaharlar xarobalari topilgan. Birgina qadimgi Baqtriya hududidagi Xolchayon, Dalvarzintepa, Zartepa, Qadimiylar Termiz, Qoratepa, Fayoztepa, (hozirgi O'zbekiston), Ayritom, Bagram, Surxko'tal va Dilbarjin (hozirgi Afg'oniston)da olib borilgan qazishmalar Kushonlar davri ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy hayoti haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Kushonlar saltanati davrida me'morchilik rivoj topgan. Mustahkam istehkomlar bilan o'rab olingan shaharlar qad ko'targan. Shahar ichidagi saroylar, qasrlar va arkalarning ichki bezagi va tashqi ko'rinishiga alohida e'tibor berilgan. Me'morchilikda monumental haykaltaroshlik, tasviriy va amaliy bezak san'atlari uyg'unlashtirilgan. Binoning tashqi bezagida piramonlardan keng ko'lamda foydalanilgan bo'lsa, ichki bezakda amaliy va tasviriy san'at hamda haykaltaroshlikdan foydalanilgan. Bunga misol tariqasida qadimgi Ayritomdagi ibodatxona peshtoqini bezab turgan sozandalar haykalini olib ko'rish mumkin. Mazkur frizlarda tasvirlangan sozandalar budda dini bilan bog'liq bo'lgan hind afsonalaridagi beshta «Muqaddas tovush taratuvchi» sozandalar tasviri bo'lishi ham mumkin. Rivoyatlarga ko'ra, Buddaning beshta sozanda hamrohi bo'lib, ular chiltor, tor, nog'ora, ud va hind nog'orasini chalishib Buddaga lazzat bag'ishlab yurganlar. Sozandalarning yuz tuzilishi, kiyimi va bezaklariga qarab, ularning baqtriyaliklar ekanligini bilish mumkin.

Qadimgi Xolchayondagi shahzoda saroyining ichki bezagi me'morchilikda tasviriy san'atdan foydalanish qay darajada bo'lganligini ko'rsatadi. Saroydagi qabulxona devoriga tushirilgan sur'atlar diqqatga sazovor bo'lib, sur'atda shoh,

malika va saroy ahlari tasvirlangan. Shoh o'tiradigan sahnaning chap tomoniga otlarini yeldek uchirib borayotgan kamonli otliqlar tasviri tushirilgan. Devorlarning yuqori qismida ikki metr balandlikkacha haykallar joylashgan. Saroy devorlarini bezab turgan haykallar va sur'atlarda tantanavor ruhdagi qabul marosimi va jang manzarasi tasvirlangan. Bu davr haykaltaroshligi, tasviriy va amaliy bezak san'atlarida, umuman, Kushonlar davri madaniyatida mahalliy xalqlar, ellinlar va ko'chmanchi yuechji qabilalari madaniyati sintezlashib kelgan. Kanishka davriga kelib tasviriy va amaliy bezak san'atlarida ellinizm an'analari o'rnini budda dini bilan bog'liq bo'lgan mavzular egallay borgan. Buning asosiy sabablaridan biri Kanishkaning buddaviylikni davlat dini deb e'lon qilishi bo'lsa, ikkinchidan, Hindistonning Kushonlarning taxminan 400 yillik hukmronligi ostida bo'lganligidir. Buning natijasida ilgari faqat savdo-sotiq orqali mavjud bo'lgan madaniy aloqalar kushonlar davrida yaxlit jarayonga aylangan. Ko'hna Termiz va Ayritom xarobalarida sopol va toshga bitilgan Sanskrit, kharoshta hamda Kushon - Baqtriva yozuvlari namunalari topilgan. Qadimda din har qanday jamiyatning davlat mafkurasi vazifasini bajargan. Aholiga mafkuraviy ta'sir ko'rsatish ko'pincha san'at asarlari orqali amalga oshirilgan. Buddaviy kohinlarning ham diniy ta'sir ko'rsatishning bu yo'lini tanlashi tabiiy. Buddaviylikning asosiy ta'limoti san'at asarlariga singdirilgan. Ibodatxonalar budda va bodisatvalar haykallari bilan bezatilgan. Ibodatxona devorlariga ularning hayotini aks ettiruvchi sur'atlar chizilgan. Amaliy bezak san'atida ham diniy mavzuga e'tibor berilgan.

Xullas, Kushonlar davri arxitekturasini, tasviriy san'ati va haykaltaroshligining taraqqiyotini o'zida aks ettiruvchi ibodatxonalar Dalvarzintepa, Zartepa, Dilbarjin va boshqa qadimgi shaharlarning xarobalari o'rnidan ham topilgan. Shunday qilib, Kushonlar o'zlarining taxminan 400 yillik hukmronligi davrida ko'pgina obod shaharlarni bunyod etishib, noyob san'at asarlarini yaratib, insoniyat taraqqiyotida o'chmas iz qoldirganlar. Ular ko'plab sug'orish inshootlarini - Xorazmda Gavhar va Charmanyob, Buxoroda Gav Kitfor, So'g'diyonada Darg'om kanallarini qurdiradilar. Kulolchilik ravnaq topib, yorg'uchoqlar o'rniga tegirmonlar paydo bo'ladi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida vujudga kelgan davlatchilik ko'rinishlari bir-biri hamda boshqa mintaqada davlatchiligi siyosiy jarayonlari bilan mushtarak asoslarga ega edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining ilk davlatchilik ko'rinishlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Markaziy Osiyoda davlatchilik an'analari va jahon sivilizatsiyasida davlatchilik.
3. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasida davlatchilik bilan bog'liq siyosiy jarayonlar.
4. Qadimgi Xorazmning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida tutgan o'rni.
5. Qadimgi Baqtriya shaharlari haqida batafsil gapiring.
6. Ellinistik va mahalliy madaniyatlarning o'zaro aloqasi ta'sirida vujudga kelgan madaniyat.
7. Qadimgi So'g'diyona hududi, boshqaruv shakli va shaharlari haqida.
8. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasida Kushonlar davlati.
9. Markaziy Osiyo ilk davlatchiligining an'analari va jahon sivilizatsiyasidagi o'choqlari bilan aloqadorligi.
10. Jahon sivilizatsiyasida ilk davlatchilik ko'rinishlari va Markaziy Osiyo davlatchilik an'analari bilan o'xshash va farqli jihatlarini so'zlang.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI. 2013.
2. Исҳоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
3. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент., 2007.
4. Ртвеладзе Э.В, Саидов А,Х, Абдуллеев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент, Адолат, - 2001. – Б. 54-57.

5. Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. ЎзМУ, Ташкент., 2006.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
7. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
8. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
9. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронза юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
10. Анарбаев А.А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V-нач. XIII вв). Т.,1981.
11. Беленицкий.А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г.Средневековий город Средней Азии. М., 1977.
12. История Самарканда. Т., 1968
13. Зеймал В.В. Кушанская хронология. Душанбе. 1968.
14. Пугаченкова Г.А. Далварзин тепа. Т., 1970; она же. Халчаян. Т., 1960.
15. Массон В.М. Формирование древних цивилизаций в Средней Азии и Индостане // Древние культуры Средней Азии и Индии. Л., 1984. С. 56 – 70.
16. Shirinov T. Oʻrta Osiyo shaharsozlik madaniyati ildizlari// Xalq soʻzi. 1999 y. 22 iyul.
17. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. Ташкент., 2008.
18. Шайдуллаев Ш.Узбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари. т.ф.д. даражаси учун ёзган диссер. С. 2009.
19. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 328 с.
20. Paul Bernard. An Ancient Greek City in Central Asia // *Scientific American*. Vol. 246, No. 1 (January 1982), pp. 148-159
21. Ardi Kia, The Satrap of Soghdia. “Central Asia: A History of Cultures, Arts and Architecture” Chapter 8th , University of Montana. 2014. pp. 53 - 64.

**5-MAVZU: MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI VA URBANISTIK
JARAYONLAR: PROTOSHAHAR MASALASI, VOHA HUDUDIIY
IJTIMOIY-SIYOSIY UYUSHMALARI, ILK POYTAXT SHAHARLAR,
SHAHARCHILIK TURMUSH TARZI VA IKKILAMCHI MEHNAT
TAQSIMOTI - HUNARMANDCHILIKNING MUSTAQIL ISHLAB
CHIQARISH TARMOG‘IGA AYLANISHI**

Asosiy savollar:

1. Shaharsozlik tushunchasi. Markaziy Osiyoda shaharsozlik madaniyati tarixi.
2. Markaziy Osiyo protoshaharlar vujudga kelishi
3. Markaziy Osiyo mintaqasida ijtimoiy-siyosiy uyushmalar, ilk poytaxt shaharlar va ularning turmush tarzi
4. Ikkilamchi mehnat taqsimoti - hunarmandchilikning mustaqil ishlab chiqarish tarmog‘iga aylanishi

O‘quv maqsadi: Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida urbanistik jarayonlar, protoshaharlar, hududiy ijtimoiy-siyosiy uyushmalari, ilk poytaxt shaharlar, shaharchilik turmush tarzi va ikkilamchi mehnat taqsimoti - hunarmandchilikning mustaqil ishlab chiqarish tarmog‘iga aylanishi to‘g‘risida atroflicha ma’lumot berish.

Tayanch so‘z va iboralar: shahar, sivilizatsiya, urbanistik jarayonlar, protoshahar, shaharsozlik, hududiy ijtimoiy-siyosiy uyushmalar, poytaxt, ikkilamchi mehnat taqsimoti, hunarmandchilik.

Shaharsozlik me’morlikning yirik sohasidir, shaharsozlik deganda, shahar bunyod etish nazaryasi va amaliyoti-aholi yashaydigan hududlar (turar joylar)ni loyiha asosida rejalashtirish tushiniladi. Shaharsozlik ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigieniya, qurilish-texnika, badiiy-me’moriy masalalar majmuini qamrab oladi.

Shaharsozlik majmui me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi madaniyat, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Shaharsozlik o'z navbatida qishloq aholi turar joylarini rejalash, landshaft me'morligi, bog' barpo etish, tumanlarni rejalash, sanoat korxonalari, dam olish mintaqalarini ratsional ravishda joylashtirish, ekologiya masalalari kabi bir necha tarmoqlarga bo'lingan.

Miloddan avvalgi III ming yillik o'rtalari II ming yillik boshlarida qadimiy madaniyat davrida aholi manzillarini qurishda muntazam rejalashtirish xususiyatlaridan foydalanilgan (Qadimgi Xitoy, Misr, Eron va boshqalar). Yunonistonda shaharlar siyosiy va diniy markazlarini ajratgan holda rejalashtirilgan bo'lsa qo'llanilgan (Pompey, Ostiya va b.), shaharsozlik nazaryasi paydo bo'lgan (Vitruviy risolasi, mil. avv. I asr) o'rta asrlar Yevropasiga shaharlarni stixiyali, qal'a devorlari atrofida chiziqli va aylana-xalqali rejalashtirish xos bo'lgan (Nyordligen Germaniyada, Krakov Polshada, Praga Chexiyada va b.). Rossiyada shaharlar tepaliklarida, daryolar quyiladigan joylarda bunyod etilgan (Kiyev, Chernigov, Novgorod, Pskov va b.), hamma ko'cha (yo'l)lar shahar darvozasiga yoki shahar savdo maydonlariga olib borgan. Aylana-xalqali rejalash shaharsozlikning mumtoz na'munasi o'rta asrdagi Moskvadir.

Markaziy Osiyoda ilk shahar madaniyati va sivilizatsiyalar tarixini o'rganishda T.Sh.Shirinovning xizmatlarini katta. U ushbu masala bo'yicha tarix fanida ishlab chiqilgan konsepsiyalarni tanqidiy muhokama etadi va ilk shaharlarning quyidagi belgilarini ko'rsatgan:

1. Jamoa boshliqlari yoki hukmdorlari istiqomat qiladigan saroylarning bo'lishi;
2. O'lkaning diniy markazi bo'lgan mahobatli ibodatxonalarning bo'lishi;
3. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan arkning bo'lishi va ark hududida saroy aholisi yashaydigan uylarning joylashishi;
4. Keng hududda shahar aholisi yashaydigan imoratlarning bo'lishi, umumjamoa uchun xizmat qiladigan inshootlarning joylashishi, o'sha hududda ishlab chiqarish kuchlari-hunarmandchilik ustaxonalari va dastgohlarining jamlanishi;

5. Yuqori darajada rivojlangan xunarmandchilik (kulolchilik, chilangarlik, to'qimachilik, qurilish, toshga va teriga ishlov beruvchi ko'nychilik) kvartallarining bo'lishi;
6. Muhr yoki qimmatbaho buyumlar uchraydigan "boy" qabrlarning mavjudligi;
7. Shahar aholisining iyerarxiyasini ko'rsatuvchi aholi istiqomat qiladigan uylarining bir-biridan tubdan farq qilishi;
8. Savdoning rivojini ko'rsatuvchi, boshqa madaniyatlarga xos bo'lgan ashyolarning topilishi;
9. Gliptika, epigrafika va ibtidoiy yozuv shakllarining bo'lishi.

T.Sh.Shirinovning ilk shaharlarning arxeologik belgilari borasidagi ilmiy tadqiqotlarini qo'llagan holda, Markaziy Osiyo shaharlarining taraqqiyoti rivojlanishi borasida o'z qarashlarimiz bilan o'rtoqlashmoqchimiz. Ma'lumki, shaharlar ilk sinfiy jamiyat davrida, ya'ni davlatlar bilan bir vaqtda paydo bo'ladi. Markaziy Osiyo arxeologiyasida shaharlar va davlatlar o'rtasidagi munosabat yetarlicha o'rganilmagan. Shu sababdan shaharlar va davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi borasida olimlar o'rtasida yagona fikr yo'q. So'nggi bronza davri ilk shahar yodgorliklarini ayrim tadqiqotchilar «bronza davrining urbanizatsiyalashgan qishloqlari» deb ta'riflashgan bo'lsa, boshqalari shaharmonand (*protoshahar*) deb ataydilar. Ilk temir davri shaharlarini ta'riflashda ham shu holat kuzatiladi. E.V.Rtveladze bu davr shaharlarini «shakllanayotgan shaharlar» toifasiga kiritsa, B.A.Litvinskiy «shaharlashayotgan qishloqlar» deb ta'riflaydi.

Shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi borasidagi olimlar o'rtasidagi ilmiy munozaralarning asosiy sababi, shahar va davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasini alohida ilmiy muammolar sifatida o'rganilishidadir. Bu tarixiy metodologik jihatdan noto'g'ri, chunki ilk shaharlar ilk davlatlarning markazi sifatida paydo bo'ladi va ularning rivojlanib borishi ham o'zaro bir-biriga bog'liq. Shu nuqtai nazardan qaraganda shaharlar va davlatlarning paydo bo'lishini bir muammo sifatida qarash kerak va ularning rivojlanishini quyidagi davrlarga bo'lish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Dehqonchilik o'lkalari doirasida tarkib topgan shaharlar (shahar-davlatlar). Bu davr shaharlari mil.av. II ming yillikda tashkil topgan. Qadimgi Baqtriya hududida o'rganilgan Jarqo'ton, Dashtli I yodgorliklari, ya'ni shahar-davlatlari bo'lib, bu yodgorliklar misolida shahar va davlatning bir organizm sifatida shakllanishi kuzatiladi.

2. Hududiy davlat markazi rolini bajargan shaharlar. Bu davr shaharlari asosan mil.av. I ming yillik boshlarida tarkib topgan. Qiziltepa, Jondavlattepa, Xaitobodtepa (Baqtriya), Dalvarzin, Chust, Ashqoltepa (Farg'ona), Ko'ktepa, Podayotoqtepa (So'g'd) va boshqa yodgorliklar hududiy davlatlarning siyosiy va mafkuraviy markazi bo'lgan. Bu davrda bitta hududiy davlat doirasida faqat bitta shaharning bo'lishi xarakterlidir.

3. Markazlashgan davlatlar, imperiyalar davri shaharlari. Markaziy Osiyo hududlarida Qadimgi Baqtriya hamda Katta Xorazm podshohliklarining vujudga kelishi va ularning Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirishi bilan shaharlar taraqqiyotining ushbu bosqichi boshlanadi.

Markazlashgan davlatlar hududi juda katta bo'lib, bir va bir necha o'lkalarni o'z ichiga oladi. Bu davrga kelib, shaharlar toifalarga ajrala boshlaydi. Markazlashgan davlat yoki imperiya poytaxtlari sifatidagi shaharlar (Suza, Persopol), markazlashgan davlat hududidagi satraplik markazlari (Baqtr). Satrapliklar hududidagi shaharlarni siyosiy mavqeiga va iqtisodiy imkoniyatiga qarab katta yoki kichik shaharlarga ajratish mumkin (Afrosiyob, Qiziltepa, Xaitobodtepa, Ko'ktepa kabi).

T.Sh.Shirinov o'z asarida Jarqo'ton yodgorligida jamoa boshliqlari yoki hukmdorlari istiqomat qilgan saroyga, diniy markaz bo'lgan ibodatxonaga, mudofaa devorlari bilan o'ralgan arkka, shahar aholisi yashagan va ishlagan ko'plab imoratlarga, yuqori darajada rivojlangan xunarmandchilikka, muhr yoki qimmatbaho buyumlar uchraydigan "boy" qabrlarga, savdoning rivojini tasdiqlovchi boshqa madaniyatlarga xos bo'lgan ashyolarga keng ta'rif bergan va gliptika, epigrafika va ibtidoiy yozuv shakllarining bo'lishini e'tirof etgan bo'lsa, shu asarning boshqa joyida «... urf-odatlariga tamomila bo'ysunuvchi, og'zaki ijod

rivojlangan, davlat boshqaruvi esa kam taraqqiy etgan jamoalarda yozuvning bo'lishini ilk shaharlarning ikkinchi darajali belgisi deb hisoblaydi. Juda ko'plab urbanist olimlar yozuvni ilk sivilizatsiyaning asosiy belgisi deb hisoblaydi. Yozuvsiz sivilizatsiyani tasavvur ham qila olmaydi. Yuqorida eslab o'tilgan

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining beshta o'chog'ida ham yozuv shakllangan. Ammo, O'rta Osiyoda ilk yozuv tizimi haqida, oromiy yozuv tizimining kirib kelishiga qadar bo'lgan davri aniqlangan emas. Professor Sh.B.Shaydullayev Sopolli madaniyatining piktografik belgi, ilk temir davriga oid G'oz piktografik yozuvi haqidagi manbalarni chop etgan va bu belgilarni dastlabki yozuv usuli ekanligi haqidagi fikrlarni bayon etgan. Sopolli madaniyatining piktografik yozuvlari haqidagi fikrlar Markaziy Osiyo xalqlari yozuvi tarixi bo'yicha birinchi bosqich ishlar hisoblanadi. Ularda Sopolli madaniyati sopollarida chizilgan belgilar aniqlangan, ularning piktografik belgi ekanligi ko'rsatib berilgan. Bizning fikrimizcha asosiy ish endi bajarilishi lozim. Har bir belgini shakl jihatdan o'rganish, chizilish uslubini aniqlash, belgilarni shakllar bo'yicha tiplarga ajratish, Qadimgi Sharq piktografik yozuvlari bilan taqqoslash, belgilarning ma'nosini aniqlash kabi ishlar o'z natijasini beradi degan umiddamiz.

Markaziy Osiyo hududida dastlabki shaharlar (Sopollitepa, Jarqo'ton) mil.avv. XVII-XIV asrlarda Surxondaryo vohasida jez davrida paydo bo'lgan. Yozma manbalarda esa shahar haqidagi ma'lumotlar "Avesta"da uchraydi. Hozirgi ba'zi shaharlar (Qarshi – Yerqo'rg'on; Hazorasp – Xum-bustepa kabilar)ning shakllanishini tadqiqodchilar mil.avv. X-VIII asrlar bilan bog'laydilar. Farg'onadagi eng qadimgi shaharlar (Ashqoltepa, Dalvarzintepa kabilar) ilk temir davriga oid Chust madaniyati (mil.avv. XI-VI asrlar)ga mansubdir. Ahamoniylar davrida shahar qurish jadallashgan (Xorazmdagi Qal'alikdir, Ko'zliqir va b.). Kushonlar davrida shaharsozlik nihoyatda ravnaq topgan (Xorazmshohlar poytaxtida muntazam tarixli Tuproqqal'a, Zarafshon vodiysida Buxoro, Farg'ona vodiysida Mingtepa, doira tarhli Bilovur, Chirchiq vodiysida Shoshtepa). Odatda o'rta asrlarda shaharlar quyidagi qismdan iborat bo'lgan: 1.Ark; 2.Shahriston; 3.Registon; 4. Ichki rabot; 5. Tashqi rabot.

O'rta asrlarda shaharlar buzilishi murakkab bo'lgan, ularning tarkibiga ark, bir necha shahriston, robot (shahriston atoflari) kirgan. Ularning har biri alohida qal'a devori bilan o'ralgan. Afrosiyob (Samarqand), Buxoro, Binkat (Toshkent) Movarounnahrning yirik shaharlaridan bo'lgan. Bunday shaharlarni va ular atrofidagi kichik shahar va qishloqlarni uzun devorlar muhofaza qilgan (Buxoro, Toshkent tevaragidagi "Kampir devor"lar, Samarqand tevaragidagi "Devori qiyomat" va b.).

Temuriylar davrida mo'g'ullar vayronagarchiliklarini bartaraf etish, mamlakat obodonligini ta'minlashda katta shaharsozlik ishlari olib borilgan. Amir Temurning Samarqand va uning atrofi, Shahrisabzda, Banokat (Shohruxiya), Shohruhning Mashhad, Marv va Hirotida amalga oshirgan ishlari diqatga sazovardir. Ulug'bek tomonidan Samarqand registonida 3 imorat qurilishi bilan bu maydon mujassamoti tugallikka erishgan (Registon ansambli). Shayboniylar davrida katta hajmlardagi (savdo-sotiq bilan bog'liq) qurilishlar shaharlar, ayniqsa, poytaxt Buxoroning tizmini mukammallashtirgan. Rivoyatlarga ko'ra, Abdullaxon II ham ming robot qurdirgan. Ko'p majmualarning shakllanishi aynan shu davrga to'g'ri keladi (Buxorodakgi Labihovz ansambli, Poyi kalon, Ko'sh madrasa. Chor Bakr me'moriy majmuasi. Bahouddin majmuasi, Qarshidagi registon maydoni).

XIX asrda Qo'qon xonlari tomonidan Sirdaryo bo'ylab bir necha shahar-qal'alar qurilib, kuchli mudofaa tizimi yaratildi, yangi ariqlar qazildi, Pishpak (Qirg'iziston), Shahrixon shahrlari poydo bo'ldi. XIX asrning 2-yarimida qadimiy shaharlar (Toshkent, Samarqand) yonida yoki unga yaqin masofada (Marg'ilonda Yangi Marg'ilon, hozirgi Farg'ona shahri), (Buxoroda Kogon kabi) "yangi shahar"lar quriladi. II jahon urushi yillari O'zbekistonga shimoliy hududlardan zavod, fabrika va boshqa korxonalarning ko'chirilishi shaharlar sanoat mintaqalarining keskin kengayishiga olib keldi. Urushdan keyin, ayniqsa, 50-70 yillarda yangi shaharlar qurildi (Navoiy, Zarafshon va h.k.). yirik tarixiy shaharlarni qayta qurish rejalari ishlab chiqildi.

Milodiy IV asr oxiridan boshlab Baqtriya o'lkasi tarixiy manbalarda Toxariston deb yuritila boshlagan. Toxariston o'z tarkibiga Surxandaryo viloyati,

Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston yerlarini qamrab olgan bo'lib, hududiy jihatdan Kushon davri Baqtriya o'lkasiga teng bo'lgan.

IX asrdan Shimoliy Tojikistonda shaharsozlik jadal taraqqiy etgan. Bu davrda o'lkada uch qismli shaharlar to'liq shakllangan. Termiz Chag'oniyon kabi shaharlar tuzilishini o'rganishda yozma manbalar bilan bir qatorda bu shaharlar hududida keng ko'lamda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari ham juda muhimdir. Termizning 500 gektarlik shahar tusini olishi X asr oxirlarida sodir bo'lib, XI-XII asrlar davomida ravnaq topgan. Chag'oniyonning markaziy shahri Chag'oniyon (qizilsuvning Surxondaryoga quyilish joyidagi Budrach yodgorligi) 6 kvadrat kilometrga teng maydonni egallagan. Bu shahar o'zining yuksaklikka erishgan davriga, ya'ni X-XI asrning birinchi yarmida qizilsuvning har ikkala qirg'og'ini egallagan.

IX asrdan boshlab shaharsozlikda pishirilgan g'ishtlar ommaviy ravishda ishlatilgan, uylar, saroylar, qabul zallari va masjidnlarni bezashda murakkab islmiy va yirik naqshlar keng qo'llanilgan. Ushbu zal peshtoqidan joy olgan termizshohlar saroyini bezab turgan naqshni lavhalar o'zining betakrorligi bilan ajralib turadi.

So'g'diyonada urbanizatsiya jarayonini shakllanishi bilan bog'liq masalalarning ildizi enolit davrga borib taqaladi. XX asrning 70-80 yillarda Zarafshon daryosining yuqori oqimida joylashgan Panjakent shahri yaqinidagi manzilgohda arxeologik tadqiqot ishlari olib borilib, uni qazish ishlari natijasida hozirgi qishloq nomi bilan Sarazim madaniyati, deb ataluvchi yirik protoshahar tipidagi yodgorlikda qadimgi saroy o'rni ochib o'rganilgan. Taxminan 4 ming yil yashagan Sarazm O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy mintaqalarida shakllangan eneolit davri madaniyati an'analari bilan bog'liq bo'lib, bevosita Anov va Geoksyur madaniyatlariga xos bo'lgan bir guruh o'troq dehqon qabilalarining ushbu vohaga kelib joylashishining natijasidan iborat. Sarazm yodgorligidan aniqlangan moddiy topilmalari janubiy Turkmaniston madaniyati bilan umumiylikka ega.

Sarazm yodgorligida olib borilgan qazish ishlari natijasida ushbu madaniyat taraqqiyotining to'rtta bosqichi aniqlangan. Ulardan dastlabki ikki

bosqichi eneolit davriga, qolgan ikki bosqichi esa bronza davriga oiddir. Ular quyidagi davrlarni uz ichiga oladi.

Sarazm I mil.avv. 3900-3300 yillar.

Sarazm II mil.avv. 3300-3000 yillar.

Sarazm III mil.avv. 3000-2300 yillar.

Sarazm IV mil.avv. 2300-1900 yillar.

Yodgorlikning umumiy aydoni 90 ga dan iborat. Sarazm bosqichining quyi qatlamidan aholi uy-joy massivlari bilan birgalikda toshdan aylana shaklda terilgan 10 metr diametrdagi o'ziga xos dafn etish inshooti ochilgan. Undan bukilgan holda qo'yilgan murda suyaklari joylashgan qabr ochilgan bo'lib, bo'yoq izlari mavjud. Bu holat O'rta Osiyoning janubiy hududlaridagi eneolit davri dehqonchilik madaniyatlari uchun xos emas. Toshlardan aylana shaklda qurilgan bunday inshootlar Janubiy Sibir, Mo'g'liston, Sharqiy Turkiston va Qozog'iston hududlarida tarqalib, sinxiron rivojlangan Afanasev madaniyati sohiblari uchun xos bo'lib, keyingi paytlarda ushbu madaniyatga xos bosh chanoqlar O'rta Osiyo hududlaridan ham topilgan. Demak, qadimgi so'g'dliklar madaniyati taraqqiyotining ilk bosqichlarida shimoldagi ko'chmanchilar hamda janubdagi dehqonchilik madaniyatlari doimiy to'qnashgan joy bo'lgan.

Sarazmning ikkinchi bosqichiga kelib me'morichilik, kulolchilik va metallarga ishlov berishning yuksalishi kuzatiladi. Bu bosqichda uy-joy, xo'jalik va ibodat qiladigan xonalardan tashkil topgan ko'p xonali imoratlar majmuasi paydo bo'lib, ular alohida hovlilardan tashkil topgan va kichik ko'chalar bilan ajratilgan. Ularning ayrimlarida aylana shakldagi o'choqlar joylashgan toptanish xonalari ajralib turadi. Kata patriarxal oila a'zolari ibodat qilishlari uchun mo'ljallangan bunday xonalardan devoriy suratlarning izlari aniqlangan. Uy-joy imoratlari paxsa va shuningdek, to'g'ri to'rt burchak g'ishtlardan barpo qilingan. Bu davrga oid rangdor sopol buyumlar aniqlangan bo'lib, ular Janubiy Turkmanistondagi Geoksyur sopollariga o'xshash.

Sarazmning uchinchi bosqichida me'morchilik xususiyatlari, qurilish usullari va texnikasiga ko'ra o'zidan oldingi davr an'alarini davom ettirish bilan

birgalikda o'ziga xos yangi imorat majmuasi bilan boyiydi. Bu davrda xom g'ishtdan barpo qilingan tomonlari 15x15 metrdan iborat o'n ikki xonali imorat majmuasi paydo bo'ladi. Bu majmua xonalaridan tashkil xom g'ishtdan qurilgan manulintal qurilgan manulintal qurilish ko'rinishdagi ibodatxonaga kompleksi barpo etildi. Manzilgoh o'zining yuksak tariqqiyotiga so'nggi bosqichiga chiqadi. Yirik hajmdagi ko'p xonali uy-joy massivlari Sarazmliklarning dala va bog'lari o'rtasida joylashgan bo'lib, ma'lum joyda to'plangan anglomeratsiya ko'rinishiga ega Sarazimliklar ekinlari sug'orishda Zarafshon daryosining irmoqlaridan biridan foydalanishga Sarazim xorabalaridan topib o'rganilgan sopol buyumlari Geoksyurniki singari boy geometirik naqshlari bilan bezatilgan, shuningdek odamlar va hayvonlar tasviri ham mavjud. Bu davr uchun xos bo'lgan tosh qurollar ham mavjud ular giri, kolonetki, navershiya bo'lob. Me'moryalik komplekslarida aylana yoki kvadrat shakldagi otashkalar joylashgan topinish xonalari ajralib turadi.

Sug'dda Sarazim yodgorligi yaqinida ham uncha katta bo'lmagan zarcha xalidga qabriston topilib, undagi moddiy ashyolar mil.avv. II ming yillikdagi baqtriya-marg'iyona komplekslariga juda o'xshagan. 1996 yil Panjakent va Samarqand oralig'ida qadimgi qabilalar manzilgohning o'rni aniqlangan bo'lib u tuqayda barpo etilgan.u mil.avv.II ming yillikning boshlariga oid metalga ishlov beruvchi hunarmandlarning manzilgohi bo'lgan. Undagi madaniy qatlamdagi birida Sarazimning yuqori qatlamiga oid sopol buyumlar bilan birgalikda Andronova madaniyati tipidagi sopollar topilgan bo'lib, Samarqand vohasida mil.avv. II ming yillikda uchta madaniyat: Sarazim, Baqtriya va Andronovalarning to'qnashganligini ko'rish mumkin. Bepayon qizilqum dashtlari, Qozog'iston cho'llari Qirg'izistonning bog'vodiylarini Andronova madaniyatiga mansub ko'chmansi chorvodor qabilalar egallab, ular g'arbda yog'ochband madaniyati bilan chegaralangan Yog'ochband madaniyati shimoliy Kavkazdan o'ralgan, Andronova madaniyati esa Uralbo'yidan janubda va janubiy Turkmaniston qohg'or hududlari bilan birgalikda Yeneseygacha bo'lgan hududlarida tarqalgan.

Andronova madaniyati uchun yerto'la shakldagi uylardan iborat kichik qishloqlar, ingumariya va kremasriya odatidan iborat mozor-qo'rg'onlar xos. qabrlarning usti-ichi uncha baland bo'lmagan tuproq uyumidan iborat. Murdalar uy-ro'zg'or buyumlari oziq-ovqatlar va alohida bronzadan ishlangan buyumlar bilan ko'milgan. Andronova madaniyatiga xos bo'lgan sopol buyumlar yug'ori qismi shtampil bezaklar berligan gershlon garshik va bankasimon shakldagi idishlardan iborat Andronova madaniyatidan metallardan buyumlar va mehnat qurollari tayyorlashda o'ziga xos shakllar mavjud. Ular Andronova madaniyati butun O'rta Osiyo bo'ylab tarqalgan Yaqinda arxeologik Zdanovich janubiy Uralbo'yida protshahar tipidagi Andronova madaniyatiga mansub yodgorlikni aniqladi. Gening Murda suyaklariga qo'shilgan arava bilan birgalikda bosh moddiy ashyolar qo'shib ko'milgan Sintashta mozor qo'rg'on kompleksini ochdi. Bu qabr mil.avv. III ming yillik oxiri II ming yil boshlariga oid doshib qabilasi boy zodogonlariga tegishli bo'lgan. Umuman Andronova madaniyatining kelib chiqish to'g'risida olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud.

Hind-Yevropa tillari oilasida gaplashuvi xalqlar slavyanlar, beltior, ramon, german, hind va eron tillarida gaplashuvchi xalqlar hamda kamsonli xalqlarning kelib chiqishi to'g'risidagi masalada tarix va arxeologiya sohasidagi olimlar o'rtasida qizg'in bahslar bormoqda. Ularning barchasi Hind-Yevropa tillarda gaplashib, ularning kelib chiqishi to'g'risida unga qarash mavjud. Eski nazariya, ya'ni M.M.Dyapov, E.E.Kuzmin, Bolgard-Levin va boshqalarning qarashlariga ko'ra Hind-Yevropa xalqlarining qadimgi ajdodlari Dunaydan Volgacha bo'lgan hududlarda yashab, mil.avv. ming yillikda, janub va janubiy sharqqa siljiydi. Yana bir qarash mavjud, unga asosan Hind-Yevropa xalqlari kichik Osiyodan Bolqon orqali Yevropaga bir qismi esa sharqqa, ya'ni Osiyo yerlariga ko'chishgan. Boshqa bir olimlar, xususan V.V.Ivanov va boshqalarning fikrlariga ko'ra ushbu xalqlarning qadimgi vatani Turkiyaning sharqiy hududlari va shimoliy-g'arbi Eron bo'lgan. Ushbu qarashlarga asosan Hind-Yevropa xalqlarning bir guruhi Eron va O'rta Osiyo orqali uning shimoldagi keng dasht zonalariga siljigan va u yerdan janubiy rus cho'llari, so'ng G'arbiy Yevropa hududlarigacha borgan. Boshqa bir

to'liqini esa sharqqa Hindiston va Eron yerlariga kirilgan. Keyingi qarashlar, xususan, V.I.Sarianidining fikriga ko'ra hind-yevropa tillarida gaplashuvchi xalqlari Yevropa tillarida gaplashuvchi xalqlar, aniqrog'i Hind-Eroniy tillari shahobchasiga kirgan.

O'tgan asrning 80-90 yillarda Marv vohasida muntazam olib borgan arxeologik tadqiqot ishlari natijasida mil.avv. II ming yillikga oid ko'plab yodgorliklar o'rganildi. Bronza davrining so'nggi bosqichiga oid ushbu yodgorliklar alohida kichik dehqonchilik vohalarida rivojlanadi. Ushbu kichik vohalar arxeolog olimlarning ilmiy tadqiqotlarida voha-tuman yoki xo'jalik tumani nomlari bilan keltirilgan. Ular Keleli, Gonur, Toip, Tog'oloq va boshqalardan iborat. Ulardan Keleli mil.avv. II ming yillikning boshlariga, Gonur mil.avv. II ming yillikning o'rtalariga, Toip va To'g'oloqlar va boshqalar esa mil.avv. II ming yillikning oxirlari oid. Arxeologik tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, mil.avv. III ming yillikning oxiri va II ming yillikning o'rtalarida ob-havoning keskin o'zgarishi natijasida Yaqin Sharqdagi kichik sug'orish tizimiga asoslangan dehqonchilik madaniyati markazlari inqirozga uchraydi. Mil.avv. II ming yillikning boshlarida Janubiy Turkmanistonning ilk shahar madaniyatiga oid ko'pchilik manzilgohlar ham inqirozga uchraydi. Xo'jaligi kichik daryo irmoqlari va jilg'alar asosida sug'oriladigan qabilalar o'z joylarini tashlab, ko'chib ketishadi. Ular suv bilan muntazam ta'minlanadigan vohalarni izlashga majbur bo'ldi. Murg'ob daryosi deltasi, Sherabod vohasi, Shimoliy Afg'oniston hududlaridagi markazlarning paydo bo'lishi ham ushbu jarayonlar bilan bog'liq. Ushbu mintaqalarda vujudga kelgan o'troq dehqonchilik madaniyati markazlari protoshahar xarakteriga ega bo'lgan.

Marg'iyona va Baqtriyaning mil.avv. II ming yillik oid moddiy madaniyati umumiy o'xshashlik va yaxlitlikga ega bo'lib, kulolchilik idishlari, mehnat qurollari, bronzadan yasalgan qurol-yaroqlari, muhrlar, zeb-ziynat buyumlari shakli jihatidan shunchalik yaqinki, tadqiqotchlar ushbu umumchilikni Baqtriya-Marg'iyona arxeologik kompleksi (BMAK), deb nomlashni taklif etadilar. Shuningdek, BMAK bilan bir davrda rivojlangan Sharqiy Eron, Afg'aniston va

Hind vohasidagi Xarappa madaniyati bilan almashgan Jxukar madaniyatlari juda yaqin o'xshashlikka ega.

Qadimgi Marg'iyonadagi urbanizatsiya jarayonlari, g'oyaviy tasavvurlari, shu bilan birgalikda o'sha davr ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy masalalarini o'rganishda uy-joy, qal'a-qo'rg'on va ibodatxona kabi qurilish inshootlari o'rin olgan Keleli, Gonur va To'g'aloq kabi arxeologik yodgorliklar hamda ulardan topib o'rganilgan imoratlar va boshqa moddiy topilmalar muhim o'rin tutadi. Bu turdagi arxeologik yodgorliklar majmuasi Murg'ob vohasining so'nggi bronza bosqichiga oid protoshahr madaniyati xususiyatlarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Vohada urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi mil.avv. II ming yillikning birinchi choragidan boshlanib, Keleli vohasida murakkab tuzilmaga ega bo'lgan arxeologik yodgorliklar: Keleli 3 qal'a-qo'rg'oni va boshqa Keleli guruhidagi aholi manzilgohlari paydo bo'ladiki, ularning xarobalaridan aniqlangan me'morchilik inshootlari va moddiy topilmalar o'z davri ijtimoiy munosabatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Keleli 3 yodgorligi kvadrat shaklida, tomonlari 128x128 m. iborat qal'a-qo'rg'on. Bu yodgorliklar diniy marosimlar o'tkaziladigan monumental me'moriy imoratlar majmuasidan iborat bo'lgan. Ular Marv vohasida yashagan qadimgi qabilalar va xalqlarning ijtimoiy hayotini ma'lum darajada tartibga solib turuvchi g'oyaviy markaz hisoblangan.

V.I.Sarianidi tomonidan qazish ishlari olib borilgan To'g'aloq 21, To'g'aloq 1 va Janubiy Gonur kabi diniy imoratlar majmuasi ilk shahar xarakteridagi yuksak madaniyatini namoyon qiladi. Ular ma'lum ma'muriy hududda yashagan aholining markaziy ibodatxonasi vazifasini o'tagan. Qadimgi Baqtriya hududida o'rganilgan bronza davriga oid ibodatxona (Jarqo'ton ibodatxonasi va Dashtli 3 ibodatxonasi va saroy-ibodatxona)lari shakliga ko'ra Marg'iyonanikidan farq qiladi. Har ikkala hudud ibodatxonalari me'moriy xususiyatlariga ko'ra har xil bo'lsada, ularda odam yoki hayvon shaklidagi butlar timsollarining uchramasligi ularning umumiyligidan dalolat beradi. Keltirilgan diniy imoratlarni tashqi ko'rinish, keng maydonni eganlagan mudofaa tizmi va

koinot haqidagi tushunchalar bilan bog‘liq murakkab tuzilmaga ega ekanligi ham biriktirilib turadi. Bu qadimgi o‘troq dehqon qabilalari birlashmasining katta yoshdagi aholisi ma’lum marosim kunlari yig‘iladigan diniy va g‘oyaviy markazi vazifasini o‘tagan. Imoratlar ichki strukturasi o‘ta murakkabligi va undagi xonalarning o‘zaro bog‘liqligi kosmogonik qarashlar bilan bog‘liq bo‘lib, kosmogoniya va teogoniya jarayonlari diniy marosimlarida taqlid qilingan. Tadqiqotchi olim Karl Vettmar Baqtriya va Marg‘iyona diniy inshootlarini diniy marosimlar o‘tkaziladigan markaz sifatida izohlaydi.

Marg‘iyona ibodatxonalari uchun Baqtriyadagi kabi markazlarda joylashishi xos emas. Marg‘iyona ibodatxonalari uchun manumental komplekslari uchun markaziy o‘q bo‘ylab imoratlarning aylana shaklida qurilishi xosdir. Bunday xususiyat so‘ngi davrga oid To‘g‘aloq 21 me’morchilik kompleksida aniq namayon bo‘ldi. Ibodatxona qurilishi kompozitsiyasidagi bunday farqlanish har bir xonalarning ma’lum vazifani bajarish ahamiyati bilan bog‘liq bo‘lib, Marg‘iyona va Baqtriya ibodatxona kampekllari diniy marosimlar o‘tkazish va toat-ibodat jarayonlari bilan farq qilgan. Bundan tashqari To‘g‘aloq 21, To‘g‘aloq 1 larning markaziy xonalaridan ko‘plab xaoma tayorlashda foydalanilgan, o‘simlikni yanchadigan keli toshlar va kaoma tayorlanadigan idishlar topilgan. Idishlarning bo‘g‘izi ilon, hayvonlar va qushlar tasvir bilan bezatilgan. Bunga o‘xshash idishlar ba’zi xollarda Baqtriyada ham topilgan. Boshqa tomondan esa ushbu obrazlar rim davridagi mitra simvol bilan o‘xshashlikka ega. Mitraga toptanish xususiyati va buqalar qabri To‘g‘aloq 1da dafn qilingan kohin qabrida topilgan. Bronza davri muhrlaridan birida buqa dumi bilan tasvirlangan. Ushbu manzara ham rim davrimitraga sig‘inish odatiga xos bo‘lib, boshqa midaloshk doiralarida uchramaydi. Rim mitraizmining ko‘pgina tasvirlari ushbu sujetni takrorlaydi.

Baqtriyaning protoshahar madaniyati Janubiy Turkmanistonning ilk bronza davri madaniyati an’anasining genetik davomidir. Baqtriyaning bronza davri madaniyati taraqqiyoti jarayonida usha davrdagi Hind vodisi madaniyatining ta’siri sezilib u shimoliy Avg‘onistondagi Xarappa madaniyatidan keyingi Shurto‘g‘ay manzilgohida namayon bo‘ladi. Shuningdek, bu madaniyatga O‘rta Osiyoning

shimoliy hududidlari uchun xos bo'lgan Andronova madaniyati doirasidagi ko'chmanchi-chorvodor va dehqonchilik madaniyatining ta'siri ham kuzatiladi. Baqtriyaning protoshahar madaniyati Markaziy Osiyoning bronza davri bo'yicha mutaxasislari tadqiqotlari natijasida o'rganilgan. A.A.Asqarov, T.Sh.Shirinovlar yunon davrida Surxon vohasida bronza davriga oid asosiy yodgorliklarda o'rganilgan. Tadqiqot ishlari olib borgan V.I.Sarianidi shimoliy Afg'onistondagi yodgorliklarni o'rganadi. Shimoliy Baqtriyaning bronza davri uchun Sopollitepa va Jarqo'tonlar tayanch manzilgohi hisoblandi. Sopolli manzilgohi qurilishda yagona usulda foydalangan. U mustahkam mudofaa tizimida ega bo'lgan qal'a qo'rg'onda saroy bo'lib, aholi yashaydigan 8 ta mahalla joylashgan. Bu mahalla ichkarida qurollar ustaxonalari joylashgan. Shuningdek xumdonlar aniqlangan. Xumdonlar ikki qisimdan iborat bo'lib, paski qismida olovxona, tenasi idishlari pishirilgan komeradan iborat. Qishloq aholisi yashash xonalarning nomi tagiga ko'milgan. Marhumlarga qo'shib idishda ovqat, bronzadan yasalgan buyumlar va zeb-zinatlar buyumlari qo'shib ko'milgan. Ikkinchi bir yilik manzilgoh Sherobod vohasidagi Jarqo'tondir. Uning maydoni 100 ga tashkil etib, nisbatan murakkab mudofaa tizimiga ega bu manzilgoh shimoliy Baqtriyaning bronza davri ma'muriy markazi vazifasini bajargan. Manzilgoh Sherobodning qadimgi irmog'ining o'ng qirg'og'ida joylashgan. Soyning ikkinchi qirg'og'ida guliston joylashgan bo'lib, bu davrda Sopollidan farqli o'laroq marhumlar alohida qabrlarda ko'miladigan bo'ldi. Shimoliy Baqtriyaning protoshahar komplekslari quydagi uch boshqichga bo'lindi.

1. Sopolli – mil.avv. 1700-1500 yy.
2. Jarqo'ton – mil.avv.1500-1350 yy.
3. Molali – mil.avv.1350-1000 yy.

Moddiy madaniyati uchun yuqori sifatli qizilbilan ishlangan ispol idishlar: tovoqlar, kosalar vazalar, bakallar va boshqalar xos. Bronzadan yasalgan pichoq, bolta, oyna, ustra, muhrlar topilgan. Ularning ko'pchiligi qabrlardan topilgan. Bu yerda shuningdek zina, bolta va iskana shaklidagi kichik buyumlar ham topilgan. Ular narigi dunyo tushunchalari bilan bog'liq. V.I.Sarianidi Janubiy Baqtriya hududidugida bir necha manzilgohlarda arxeologik tadqiqot ishlalarini olib borgan.

Bu yerda bir necha kichik dehqonchilik vohalari aniqlangan. Shulardan ilk shahar turidagi manzilgohlaridan bo'lgan. Dashtli 3 xarobalarini qazishda muhim natijalar olingan. Dashtli 3 dehqonchilik vohasida ibodatxona va saroy-ibodatxonalarning ochilishi urbanizatsiyaning bosqichini o'rganishda juda muhimdir. Uning qurilish rejasiga ko'ra aylana va kvadrat shakllariga ega qadimgi yevropa xalqlari madaniyatini anglatadi. Bu mifalogiya Hind madaniyatidagi mandalda ham saqlanib qolgan. Mangol-hind mifalogiyasi va sanatida saqlanib qolgan koinot to'g'risidagi tushunchalar sexemasi (tushunchalar tuzilishi) nomi. Dashtli 3 yirik ibodatxonasi hamda Dashtli 3 saroy ibodatxonalari alohida ramziy ma'nolarni anglatadi. Ular qadimgi Baqtriyaning koinot to'g'risidagi tushunchalar bilan bo'lib, shahar aholisini tortib oluvchi va ularni boshqaruvchi g'oyaviy markaz sifatida qurilgan. Shunday qilib, ular ijtimoiy boshqaruvni aks etirilgan davlatchilik shakllari strukturasi kashf qildi. Qadimgi Baqtriyaning protshahar hokimiyati kohinlik-g'oyaviy shaklga (xarakterga) ega bo'lgan. Bunday jamiyatning axolisi o'zlarining tinchliksevarligi bilan farq qilib ularning qabrlaridagi va manzilgohlarida qurol-yarog'lar ham kam uchraydi. Shimoliy va Janubiy Baqtriya madaniyati uchun olov tutatish odati xos bo'lib, Domli 3 dan ham Jarqo'g'on sopolliiy ham ko'tarib yuriladigan aylana va to'g'ri to'rt burchak tutaqi (altar) kul qoldig'i bilan topilgan bo'lib bu qadimgi Baqtriya aholisi olovga sig'inganligidan dalolat berdi. Bu borada Jarqo'ton ibodatxonasim topilmalari alohida ahamiyat kasb etdi.

Ilk shaharlar xususiyati ularning taraqqiyot darajasi shaharsozlik strukturasi me'morligi, shaharlar va shahar yonidagi manzilgohlar mudofaa inshootlari bilan belgilanadi. Alohida o'zaro aloqada bo'lgan vazifalarni bajaruvchi murakkab tuzilmadir. Qadimgi jamiyat asosiy boshlang'ich bo'g'ini hamda shahar va qishloq tuzilmasini oila tashkil etgan. Qadimda bu katta patriarxal oila jamoasi bo'lgan. Jarqo'ton manzilgohida aniq tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu yerda turli shakldagi me'morchilik komplekslari, jamoatchilik majmualari, maxsus qurilgan imoratlar

aniqlangan. Manzilgohning qurilish rejasi jamiyatning ijtimoiy tuzumini, aholi qatlamlarining ishlab chiqarish ixtisosligining egologik omillari va boshqalarni o'zida namoyon qildi. Uy-joylarning tuzilishida doimo oila an'analari va tuzilishi ularning qarindoshchilik aloqalari va xonadonlarning kundalik hayot uchun bajaruvchi vazifalari inobatga olingan. Qadimgi shahar ijtimoiy tuzulishini tahlil qilishda Jarqo'tondagi uy-joylar na'muna bo'la oladi. Bu yerdagi kvartiralarda bir xonali, ikki xonali, uch xonali uylar alohida va uy-ko'rpalar mavjud. Juft oilalarga mo'ljallangan ikki xonali uylarni soni ko'proq. Ular xonalarining birida o'choq joylashgan. Bir necha uylarni yagona hovli birlashtirgan. Bu yerda quduqlar, o'choqlar va omborxonalar bo'lgan. Har bir uy majmualarida asta sekin qo'shnichilik jamoasiga ajralayotgan alohida qabilalarga tegishli bo'lgan. Bu yerdagi imoratlar tuzilishi protoshahar va shahar madaniyatlariga o'xshash. Ko'pxonali uylarida va uy-qo'rg'onlarida qayta patriarxal oila a'zolari yashaganlar. Alohida turgan uylar kam sonli bo'lib, kam tarqagan. Shunday qilib, Jarqo'tonda jamiyat katta alohida xonalardan iborat uylarda yashagan patriarxal oilalar, o'rta oilalar va kichik kvartal va massivlardagi alohida uylarda yashagan kichik oilalardan tashkil topgan. Ijtimoiy jihatdan ular qabilachilik aloqalarning belgilari saqlanib qolgan yoki qabilachilik to'liq saqlangan qo'shnichilik jamoasini o'zida aks ettiradi.

Ilk shahar shakldagi Jarqo'ton manzilgohining tuzulishi tabaqachilik xususiyatiga ega. Saroy, aniqrog'i fart arx (tsitadel)da joylashgan bo'lib, maxir devor bilan o'ralgan. Xram majmuasi 3-4 m qalinlikdagi devor bilan o'ralgan bo'lib, manzilgohning sharqiy qismida eng baland joyda joylashgan. Manzilgohning shimoliy sharqida aholi yashaydigan manzilgohlar joylashgan. Soyning janubiy-g'arbiy qirg'og'ida qabriston joylashgan.

Jarqo'ton arxeologik jihatdan uni ilk shahar sifatida tafsiflash imkoniyatini beradigan bir qancha belgilarga ega. Bular mudofaa devorlari bilan ajratilgan ichkarisida farq yoki saroy joylashgan akropol yoki sitadel. Mahobatni ibodatxona kompelks. Doimiy uy-joylar imoratlar va asosiy kulolochilik, bronzaga, ishlov berish va toshga ishlov berish, hunarmandchilik yuksak darajada rivojlangan. Shu

bilan birgalikda manzilgohning katta jamiyatda, 100 ga kam bo'lmaganligi va xususiy mulkchilikning mavjudligi, bu haqda tosh va bronzadan yasalgan muhr-tumor topilmalari dalolat beradi. Ularning ko'pchiligi Amudaryoning chap qirg'og'i Jarqo'ton Baqtriya manzilgohlaridan topilgan. Nihoyat Jarqo'ton va Dashtli 3 qabrlaridan ko'plab inshootlar, zeb-ziynat bo'lganlari va qurol-yarog'lar topib o'rganilganki, ular Baqtriyaning protshahar va ilk shahar madaniyati aholisida mulkiy va sotsial tabaqalarning boshlanganligidan darak beradi. Bu hali aristokratlar sinfi bo'lmay, alohida qabilalarning zodogon kishilaridir. Bu yerdagi moddiy ashyolarga boy qabrlar ayollarga tegishli. Erkaklar qabri orasida muhrlı, qurol-yarog'li yoki tumorlar mavjud bo'lgan qabrlar ajralib turadi. Jarqo'tonni professional toifadagi guruh taraqqiy topgan va sardor-rahnamo, kohin hamda yuqori malakali hunarmand ustalar ajralib chiqqan ilk kompleks jamiyat sifatida talqin qilish mumkin. Sinfiy strukturasi munozarali masala bo'lib qullar toifasining mavjud bo'lganligini tasdiqlovchi aniq arxeolik ma'lumotlar aniqlangan.

Baqtriyada bronza davriga oid o'nlab kichik vohalar mavjud. Ammo yirik protshahar va ilk shahar markazlaridan ikkitasi shimoliy Baqtriyada Jarqo'ton, janubiy Baqtriyada Dashtli 3 lar mavjud. Jarqo'tonning ta'siri kichik vohalari: Ulonbuloqsoy, Bo'stonsoy, Bandixonsoy va Xalqajarsoy hududlari doirasida bo'lgan. Ular o'zaro 25 km radiusda joylashgan. Ko'rinishidan bu davrda Baqtriyada nom shaklidagi ilk siyosiy tuzilma hukmron bo'lgan. Bu davrda ushbu madaniyatning tog'li hududlariga tarqalishi namoyon bo'ladi. Kichik manzilgohlar Hisor, Nurek Vaxsh va boshqa hududlarga tarqalishi kuzatiladi.

Ilk ijtimoiy-siyosiy uyushmalarning paydo bo'lishida o'zaro ayirboshlash, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Dastavval shuni aytish joizki, Markziy Osiyo hududlarida yashagan aholi qadimgi davrlardan boshlab o'zaro munosabatlarni rivojlantirib kelganlar. Bronza davriga kelib Shimoldagi ko'chmanchi chorvador qabilalar va janubdagi o'troq dehqonchilik aholisi o'rtasida o'zaro mol ayirboshlash va madaniy aloqalar yanada jadallashadi. Bu o'rinda o'sha davrda shakllanib keyinchalik ancha rivojlangan qadimgi yo'llarning ahamiyati beqiyos bo'ldi. Markziy Osiyo qadimgi aholisi

mintaqadan tashqari qo'shni davlatlar bilan ham o'zaro aloqalarni rivojlantirganlar. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, qimmatbaho Badaxshon (Tojikiston) lojuvard toshlari mil avv. III ming yillikdayoq Mesopotamiya va Misr shaharlarida nihoyatda qadrlangan va bu hududlar bilan o'zaro mol ayirboshlash munosabatlari o'rnatilgan. Undan tashqari, Mesopotamiya, Misr, Hindiston, Eron, Markziy Osiyo yodgorliklaridagi so'nggi bronza va ilk temir davri topilmalaridagi juda Ko'pgina o'xshashliklar bu hududlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalardan dalolat beradiki, bu jarayon ham ilk davlatchilikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mil avv. III - II ming yilliklarga kelib, Markziy Osiyo jamiyatida sodir bo'lgan iqtisodiy taraqqiyot jarayonlari bu hududlarda ilk shaharlarning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, ilk shaharlar paydo bo'lishi dastlabki davlatchilik shakllanishida eng muhim va asosiy omil bo'lib, bu ikkala jarayon uzviy bog'liq holda kechgan.

Ma'lumki, mil.avv. II ming yillikka kelib qadimgi Markziy Osiyoning dehqonchilik vohalarida o'troq qabilalar rivojlanib aholining alohida joylashuv manzilgohlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar – o'troq dehqonchilikning rivojlanishi, aholi zichligining yuqori darajasi, hunarmandchilikning taraqqiy etishi, ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining murakkablashib borishi, o'zaro almashinuv, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning kuchayishi hamda harbiy-siyosiy vaziyat Markziy Osiyo hududlarida dastlabki shaharsozlikning paydo bo'lishida asosiy omillardan hisoblanadi.

O'lkamiz hududlarida dastlabki shahar madaniyatining shakllanishi ham jamiyat taraqqiyotida bo'lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo'li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko'ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi uzoq va bosqichma-bosqich davrlarni bosib o'tgan. Markziy Osiyoning turli hududlarida tadqiqotchilar qadimgi shahar xarobalarini topib tekshirdilar. Ko'p sonli arxeologik topilmalarning dalolat berishicha bu kO'hna shaharlar ba'zilarining yoshi 2700-3000 yildan kam emas. Ularga Afrosiyob, Ko'ktepa (Samarqand), Qiziltepa (Surxon vohasi), Uzunqir, ErqO'rg'on (Qashqadaryo vohasi) va boshqalar kiradi.

Bu koʻhna shaharlar tarixi hozirgi Samarqand (Afrosiyob-Maraqanda), Kitob-Shahrisabz (Uzunqir) yoki Qarshi (Erqoʻrgʻon) hududlarida davom oʻtdi.

Markaziy Osiyo mintaqasi hududlarida qadimgi shaharsozlik madaniyatining asoslari quyidagilardan iborat:

aholining oʻtroq dehqonchilikka oʻtishi va keng vohalar boʻylab yoyilishi;

hunardmanchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida iqtisodiy hamda madaniy aloqalar va savdo-sotiqning taraqqiy etishi;

tabiiy-geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar.

Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga qaraganda shahar madaniyati dastavval **Shimoliy Baqtriyaga** (Surxon vohasi) keyin esa **Soʻgʻdiyona** (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro vohasi), **Xorazm** va **Fargʻona** hududlariga tarqaladi. Qadimgi shaharlar -tarixiy rivojlanishdagi urbanistik jarayonda muhim ahamiyatga ega boʻlgan jamiyat taraqqiyotining ijtimoiy asosi hisoblanadi. Fikrimizcha, shaharlar tarixini oʻrganish jarayonida dastavval eng qadimgi shaharlar shakllanishi va rivojlanishi; aniq hududlar yoki viloyatlardagi tarixiy-madaniy shart-sharoitning taʼsiri; ekologik, geografik, ijtimoiy, iqtisodiy va demografik muhitlarning darajasi va taʼsir doirasi; shaharlarning vazifasi; qadimgi shahar markazlarining tarixiy-madaniy jarayonlardagi oʻrni va ahamiyati masalalariga keng eʼtibor qaratish lozim.

Koʻpchilik tadqiqotlar natijalarini tahlil etar ekanmiz shunday xulosaga kelish mumkinki, Markziy Osiyo hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyati mil. avv. II ming yillikdayoq yaʼni, bronza davridayoq shakllana boshlaydi. Bu davrda ishlab chiqaruvchi kuchlarning oʻsishi natijasida mehnat unumdorligi ortib

boradi. Natijada turli tarixiy viloyatlarda joylashgan yirik mustahkam manzilgohlar o'rne va atroflarida (Sopolli, Jarqo'ton, Namozgoh, Qiziltepa, Erqo'rg'on, Bandixon, Uzunqir) dastlabki shahar markazlari shakllanib rivojlana boshlaydi.

Termizdan g'arbda Oks (Amudaryo) sohilida joylashgan Kampirtepada ko'p yillar davomida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu yerda tajriba qazish ishlari biz 80-yillarda boshlangan, keyin tanaffus bo'lgan va 1999 yilda Toxariston arxeologik ekspeditsiyasi yaratilgandan so'ng, ushbu hududda jadal va tizimli ishlar boshlangan. Dastlab biz Kushon davriga tegishli yuqori qatlamni o'rganildi, keyingi yillarda ellinistik davrga tegishli pastki qatlamlarni o'rganish boshlandi. E.V.Rtvladze ta'kidlashicha, bu Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga qilgan yurishi paytida qurilgan birinchi qal'a, Yunon-Makedoniyalik Baqtriya va So'g'diyananing mustamlaka qilinishi shu yerdan bo'lgan. U Baqtriya poytaxtidan Amudaryo orqali va undan keyingi temir yo'l Marakanda (Samarqand) ga olib boradigan eng muhim o'tish joyini qo'riqlash uchun qurilgan. Hozir bilib olganimizdek, kuchli istehkomlarga ega bo'lgan bu kichik qal'a - devorlar, minoralar, darvozalar, xuddi ellistik me'morchilikda, yunon istehkomlari an'analarida qurilgan. U balandlikda to'rt metrli uch bosqichli teras shaklida yerga kesilib, devorlari va binolari qurilgan. Qazishmalar 17 metr chuqurlikka etdi va biz hali ham tubga etib bormadik. Ekspeditsiyaning so'nggi kunlarida juda qiziqarli bir topilma topildi – qal'a darvozalari, qiziqarlisi ular mahalliy materiallardan - xom g'ishtdan (pax) tayyorlangan. Ular vayron qilingan, ammo ba'zi bir tafsilotlar uchun ularning dizayni va tartibi Yunonistonning Sid shahrining darvozalariga o'xshashligini aniqlash mumkin edi. Bizning kashfiyotimizni XV asrda yashagan tarixchi va geograf Temur va uning o'g'li Shohrux Hafiz-i Abru tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi, u yunoncha deb ataladigan yo'l Termiz yaqinida joylashganligini va bitta ma'lumotga ko'ra uni Buyuk Makedoniyalik Aleksandr asos solganligini yozgan. Ushbu qal'aning ochilishi Markaziy Osiyo mintaqasida so'nggi o'n yillikdagi eng qiziqarli va eng muhim arxeologik kashfiyotlardan biri sifatida tasvirlash mumkin. Va ehtimol Furotdan (zamonaviy

Iroq) Hindistongacha cho‘zilgan ellinistik Sharq bo‘ylab, bu nafaqat mahalliy, balki dunyo sivilizatsiyasiga yana bir yangi sahifa ochilgan ulkan hissadir.

Markaziy Osiyo xaritasida joylashgan ko‘plab qadimiy aholi punktlari, turar-joylar va arxeologik yodgorliklarida hali ham ko‘plab ochilmagan sirlarni saqlamoqda. Yaqinda mahalliy arxeologlar ko‘plab qiziqarli kashfiyotlar qilishdi. Masalan, Shokir Pidaev tomonidan muntazam ravishda olib boriladigan Termizda olib borilgan yirik qazishmalar, Poykentda Rossiya-O‘zbekiston qo‘shma ekspeditsiyasining ishlari, Xorazmdagi Akshaxon-qal‘aning qazish ishlari, u yerda Xorazm shohlari rasmlarining juda qiziqarli galereyasi topilgan. Ushbu va boshqa ko‘plab kashfiyotlar, shubhasiz, nafaqat O‘zbekistonda sivilizatsiya tadqiqotlariga, balki uning Markaziy Osiyo va butun jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi o‘rganilmoqda.

Mamlakatimizda ko‘plab qo‘shma xalqaro arxeologik ekspeditsiyalar, fransuz, nemis, italyan, polyak, chexiya, koreys, yapon olimlari, shu qatorda mintaqamizdagi eng yirik tadqiqotchi, afsonaviy professor Kyuzo Kato ilmiy faoliyati tarixning ko‘plab o‘rganilmagan sahifalarini ochishga yordam bergan. Bularning barchasi shundan dalolat beradiki, O‘zbekiston olimlari o‘z tadqiqotlari doirasidagi tor doirada cheklanmagan va bugungi kunda bizning zaminimizda yaratilgan buyuk sivilizatsiya yutuqlari butun dunyo hamjamiyati mulkiga aylanmoqda. Shundek, J.Xopkins universiteti (AQSh) Markaziy Osiyo va Kavkaz instituti raisi, professor Frederik Starr O‘zbekistonda va qo‘shni mamlakatlarda sivilizatsiya rivojlanishi davriga bag‘ishlangan “Yo‘qolgan sivilizatsiya” monografiyasini yozdi. Uning ta’kidlashicha, mintaqa ilmiy ahamiyatga ega Hindiston, Xitoy, Yevropa yoki Yaqin Sharq o‘lkalaridan kam emas. Yer yuzida yashagan entsiklopedik olimlar aslida dunyo tafakkurining daholari edi. Ularning onglari tufayli qayta tug‘ilish aynan Markaziy Osiyoda ro‘y berdi. Bu olimlar, tadqiqotchilar, dinshunoslar va faylasuflarning ulkan yutuqlari butun dunyoga ushbu mintaqaning, umuman, O‘zbekistonning butun insoniyat taraqqiyoti uchun naqadar muhimligini anglashga imkon berdi. Bu haqiqat juda ko‘p mohiyatni anglatadi.

Xullas, Markziy Osiyodagi urbanizatsiya jarayonining xronologiyasi va shakllari nisbatan turlicha bo'lib, bu jarayon faqat ichki tabiiy-geografik va ijtimoiy-siyosiy sharoitlar hamda qo'shni jamoalardagi madaniy ta'sir bilan bog'liq bo'lmasdan, dastavval, Yaqin va O'rta Sharqdagi (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Eron) jahon urbanistik markazlari bilan ham chambarchas bog'liq edi.

Markaziy Osiyo tarixidagi urbanistik jarayonlarga, shaharsozlik madaniyati taraqqiyotiga sivilizatsion qarashlar haqidagi olimlarning fikrlari, qilingan ishlar ko'lami berilgandek bo'ldi. Mintaqa xalqlari jahon xalqlari madaniyatining rivojlanishiga buyuk hissa qo'shgan xalqlar qatoriga kiradi. Shunday ekan xalqlarimizning bu xizmatlarini, xronologik tarzda, sivilizatsion qarashlar asosida ko'rsatib berish o'zbek tarixchilarining birlamchi vazifasi ekanligini va bu ish o'zbek tarixchilariga yuklangan katta mas'uliyat ekanligini his etish lozim.

Markziy Osiyo hududlaridagi ilk shaharlar qishloqlardan iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqei bilan ajralib turgan. Bu shaharlar asosan aholisi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan vohalarda, qadimgi savdo yo'llari bo'ylarida, hukmdorlar qarorgohlari atroflarida paydo bo'lgan. Bunday shaharlar o'zlari joylashgan vohalarining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazlari vazifasini bajargan bo'lishi shubhasizdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixida urbanistik jarayonlar boshlanishi.
2. Urbanistik jarayonlarning jahon sivilizatsiyasi bilan mushtarak asoslari.
3. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi protoshaharlar masalasi.
4. Mintaqada ijtimoiy-siyosiy uyushmalar paydo bo'lishi.
5. İlk poytaxt shaharlar vujudga kelish tarixi va o'rganilishi.
6. Shaharchilik turmush tarzi haqida gapirib bering.
7. Ikkilamchi mehnat taqsimoti - hunarmandchilikning mustaqil ishlab chiqarish tarmog'iga aylanishi.

8. Markaziy Osiyo eneolit davri yodgorliklarida qishloq qo'rg'on tizimlari va shaharsozlikning dastlabki qadamlari: Anov, Namozgoh, Oltintepa va boshqalar hadida ma'lumot bering.
 9. O'rta Sharq mintaqasi shaharsozligi va Markaziy Osiyo aloqalari.
 10. Hind daryosi vodiysida ilk sivilizatsiya va shaharsozlik.
 11. Bronza davri Markaziy Osiyo urbanistik jarayonlari.
 12. Temir davri voha davlatchiligi va ilk poytaxt shaharlar: Samarqand, Qarshi, Kesh.
 13. Ko'ktepa - Samarqand vohasining birlamchi poytaxt shahri.
 14. Kuchuktepa ilk temir asri yodgorligi sifatida: shaharsozlik munosabati bilan
 15. Yerqo'rg'on Qarshi shahrining ilk o'zagi. Naxshab vohasining poytaxti.
-
-

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент., 2007.
2. Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. ЎзМУ, Ташкент., 2006.
3. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". O'quv qo'llanma. –T.: TDSHI. 2013.
4. Исҳоқов М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
5. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
7. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
8. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронза юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
9. Анарбаев А.А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V-нач. XIII вв). Т.,1981.
10. Массон В.М. Формирование древних цивилизаций в Средней Азии и Индостане // Древние культуры Средней Азии и Индии. Л., 1984. С. 56 – 70.

11. Zadneprovsky Y.A. Early Urban Developments in Central Asia // *Iran*. Vol. 33 (1995), pp. 155-159.
12. Adesh Katariya. Ancient History of Central Asia: Yuezhi origin Royal Peoples: Kushana, Huna, Gurjar and Khazar Kingdoms. 2007.
13. Шайдуллаев Ш. Узбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо булиши ва ривожланиш боскичлари. т.ф.д. даражаси учун ёзган диссер. С. 2009.
14. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). – Т.: 2002. – С.42.
15. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент-Самарканд, 2000.
16. Васильев А.С. История Востока. Том 1. – М., 2003. - 512 с.
17. Flannery K.V. The cultural of civilization \ Annual Rewiew of ekologySistematies, 1972. №3. – P. 21-34.
18. Тойнби А.Ж. Постигение истории. - М.: 1991.
19. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: 1992.

**6-MAVZU: JAHON NOMADIK SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA
MARKAZIY OSIYO KO‘CHMANCHI CHORVADORLIK
MINTAQALARI SIVILIZATSION JARAYONLARINING O‘RNI**

Asosiy savollar:

1. Nomadizmning tarixiy ildizlari (ibtidoiy davrlardan to xo‘jalik ukladiga aylanguniga qadar): nomadizmning tarixiy, nazariy tahlili.
2. Nomadik madaniyat tushunchasi, madaniy o‘zgarishlarning tarixiy, geografik, mintaqaviy xususiyatlari
3. Markaziy Osiyoda ko‘chmanchilik turmush tarzi, xo‘jalik ukladining yuzga kelishi va jahon madaniyat o‘choqlarining o‘zaro munosabatlari.
4. Markaziy Osiyo nomadizmida nomadik madaniyatlar tavsifi va tahlili.

***O‘quv maqsadi:** Jahon nomadik sivilizatsiyalari tizimida Markaziy Osiyoda nomadik madaniyatning tarixiy ildizlari, tarixiy, geografik, mintaqaviy xususiyatlari, nomadik madaniyatlar tavsifi, tahlili, ko‘chmanchi va o‘troq aholi o‘rtasida iqtisodiy, madaniy munosabatlarini atroflicha yoritish.*

***Tayanch so‘z va iboralar:** nomad, nomadizm, ko‘chmanchilik, nomadik madaniyat, xo‘jalik uklad, ko‘chmanchi xalqlar, yaylov, Andronova madaniyati, Tozabog‘yop madaniyati, podachilik.*

Nomadizm deganda shaxslar, qabilalar yoki jamoalarning joy-joyidan doimiy ko‘chib yurishi (ya’ni, migratsiyasi) tushuniladi. Qadim zamonlardan beri ko‘p sonli odamlar hayot tarzini o‘zgarib turadigan ob-havo sharoitlari, atrof-muhitning yomonlashishi va umuman, og‘ir yashash sharoitlariga (masalan, urush, ocharchilik, qashshoqlik va hokazo) qarshi kurashish usulini qo‘lladilar. Davriy ko‘chmanchi odamlar katta guruhlari orasida ham resurslar va atrof-muhitni saqlashda muhim rol o‘ynagan, chunki bunday amaliyotlar atrof-muhitni yoshartirish uchun vaqt va makonni yaratgan, bu esa tugagan tabiiy resurslarning tiklanishiga imkoniyat yaratadi. Shu darajada, ko‘chish va ko‘chmanchi xatti-

harakatlar inson evolyutsiyasining muhim xususiyati bo'lib, nafaqat katta masofalarni bosib o'tish vositasi sifatida, balki yangi muhit, madaniyat va sharoitlarga moslashish usuli sifatida ham bo'lib kelgan. Ko'chmanchilikni o'tmishdagi narsa yoki zamonaviy dunyoga hech qanday aloqasi yo'q deb qarash xato bo'ladi. Aslida, doimiy ravishda ko'chib o'tish yoki boshqa joyga ko'chib o'tish zarurati paydo bo'ldi va ko'p jihatdan dunyo bo'ylab turli jamoalar va madaniyatlar uchun, xususan, Osiyo, Afrika va Amerikaning o'tmishdagi ko'chmanchi qabilalari orasida keng tarqaldi. Bugungi globallashuv jarayoni natijasida hamma joyda mavjud bo'lgan xalqlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiruvchi "zamonaviy ko'chmanchilik"ning paydo bo'lgan va bir qator shakllari saqlanib qolgan. Shunga qaramay, ko'chmanchi xalqlar ko'chmanchi jamiyatlar va millat markazlashgan hukumatlari o'rtasida mavjud bo'lgan antagonistik munosabatlar tufayli dunyo bo'ylab shafqatsiz ta'qib va kamsitishlarga duch kelmoqdalar. Tarix davomida millat davlatlari hukumatlari o'z chegaralarida ko'chmanchi faoliyatni to'xtatish uchun ko'p harakatlarni qildilar. Ko'chmanchilarga har doim markazlashgan hokimiyat modellari ostida xalqlarning davlatlarni bosib olish uchun kurashiga tahdid sifatida qaralgan. Bu jarayonda ko'plab davlatlarning ko'chmanchi jamoalari (xususan, tubjoy ko'chmanchi xalqlar) davlat hokimiyatining urbanizatsiya va ko'chmanchi xalqlar tomonidan markazlashishga bo'lgan istagi o'rtasidagi to'qnashuv natijasida majburiy parchalanishi yuz berdi. Qanday bo'lmasin, ko'chmanchi jamoalar tomonidan yaratilgan odamlarning keng ko'lamli harakatlari davlatning obro'siga putur yetkazadigan va tahdid soluvchi sifatida qabul qilingan. Shu sababli va boshqa ko'plab davlatlar hukumatlari ko'plab an'anaviy ko'chmanchi qabilalar yo'q bo'lib ketishi uchun o'z chegaralaridagi ko'chmanchi faoliyatni to'xtatishga harakat qildilar.

Millatlararo davlatlar va globallashuvning o'sishi bilan ommaviy urbanizatsiya odatiy holga aylandi va bu rivojlanish ko'chmanchi qabilalar va madaniyatlarni jamiyatning etagiga olib chiqmoqda. Masalan, Yevropada Rim jamoalari inson huquqlarini hurmat qilgani va qonun ustuvorligiga rioya qilgani

uchun maqtovg'a sazovor bo'lgan dunyoning bir qismida yashashlariga qaramay, qatag'onlarga duchor bo'ldilar. Dunyoning boshqa joylarida Eronning Baxtiyor qabilasi va boshqa kurd qabilalari kabi ko'chmanchi xalqlar ko'pincha o'z mamlakatlaridagi guruhlariga qarshi deb tan olingan va kamsitilgan. Ko'chmanchi xalqlarning ahvolini hisobga olgan holda, ularning har bir holatini alohida o'rganish va turli huquqiy hujjatlar asosida ularga bo'lgan munosabatni ko'rib chiqish juda muhimdir.¹

Nomadizm-ko'chmanchilikning tarixiy ildizlari (ibtidoiy davrlardan to xo'jalik ukladiga aylanganigacha qadar): nomadizmning tarixiy, nazariy tahlilini bayonidan oldin aslida, nomadizm nima? Uning tarixiy ildizlari Markaziy Osiyo hududida qachondan boshlangan kabi savollarga javob topilishi kerak. Nomad yunoncha "νομάς" (*nomas*) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, chorvador qabila va bir joydan boshqa joyga ko'chib yuruvchi kishi ma'nosini anglatgan. Bugungi kunda esa nomad so'zi turli joylarda yashovchi, bir joydan boshqa joyga turli maqsadlarda ko'pincha, ko'pincha yaylov izlab chorvasini oziqlantiradigan kishiga nisbatan ishlatiladi. Nomadlar yashab turgan atrof-muhitga qarab turli guruhlariga ajratiladi: ovchi-termachi, ko'chmanchi chorvadorlar, "zamonaviy" ko'chmanchi nomadlar. 1995 yilda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda dunyo bo'ylab hisoblanganda 30-40 million atrofida nomadlar mavjuddir.

Markaziy Osiyoda nomadizmning tarixi juda qadimga borib taqaladi. Quyida nomadizmning paydo bo'lish jarayonini eng qadimgi davrlar bo'yicha qarab chiqilishini ko'rishimiz mumkin. Tarixni davrlashtirish esa bu mehnat qurollarining ashyoviy asosi va ularning ishlash texnikasiga ko'ra, yuqori paleolit, mezolit (o'rta tosh davri), neolit (yangi tosh davri), eneolit (mis-tosh davri), bronza va ilk temir davrlariga bo'lib o'rganiladi. Tarixiylik nuqtai nazaridan esa bu davrni matriarxat va patriarxatga bo'lib o'rganish an'anaga aylangan. Matriarxatda mulk ijtimoiy xarakterda, urug' jamoasini edi. Chunki jamoaning iqtisodiy asosini o'zlashtiruvchi xo'jalik tashkil etgan. Ibtidoiy ajdodlarimiz dehqonchilik va

¹ Daniel Bagheri Sarvestani. Human rights & nomadic people: a case study on iranian tribes. UN Mandated University for Peace, 2015. pp. 3-5.

chorvachilikni kashf etishgach, jamoaning iqtisodiy asosini ishlab chiqaruvchi xo‘jalik tashkil etadigan bo‘ldi, xususiy mulkchilikning kelib chiqishiga keng imkoniyatlar yaratildi. Endi onalarning jamoada tutgan mavqei sekin-asta pasayib, jamoaga barqaror, mo‘may daromad keltiruvchi otalar bosh bo‘lib qoldi. «Ibtidoiy urug‘dosh jamoasi» zaminida yuz bergan birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti (dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaliklarining ixtisoslashuvi) va undan keyin yuz bergan ikkinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti (hunarmandchilikning dehqonchilikdan ajrab chiqishi), ota urug‘ining (patriarxatning) uzil-kesil qaror topishiga olib keldi. Patriarxatda mulk matriarxatning qator ijtimoiy huquqiy normalarini saqlagan holda, xususiy edi. Ammo jamiyat hali uzil-kesil sinflarga ajralmagan, jamiyat ijtimoiy- iqtisodiy asosini erkin jamoalar, mayda mulk egalari tashkil etardi. Ko‘pincha nomadlar aniq mavsumiy ko‘chishlarni amalga oshiradi va ular odatda turli jonivorlarda, qayiqda yoki piyoda ko‘chishni amalga oshiradi. Aksariyat nomadlar chodirlarda yoki ko‘chuvchi boshpanalarda yashab keladi. Arxeologik materiallar tahliliga ko‘ra, chorvadorlar jamoasida yirik mulk egaligining paydo bo‘lishi bronza davridayoq yuz bergan ko‘rinadi. Chunki bronza davri chorvadorlari keng tarqalgan rayonlardan biri janubiy Orol va shimoliy Qozog‘iston cho‘llarida o‘rganilgan Andronova madaniyatining Sintashta mozorqo‘rg‘onlaridan topilgan ashyoviy dalillar jamoa a‘zolarini badavlat chorvador, aslzoda harbiylarga, kambag‘al avom cho‘pon va xizmatkorlarga bo‘linishini taqozo etadi.

Keyingi yillarda Rossiya olimlari bunga kattga e’tibor bermoqdalar. Chunki bu topilmalar tufayli oriy qabilalar dastlab shakllangan mintaqalar masalasiga aniqliklar kiritildi. Sintashta mozor qo‘rg‘onlaridan topilgan harbiy aristokratiya mozori, unga bir necha ot va yengil harbiy aravalarning qo‘shib ko‘milishi chorvadorlar orasida mulkiy tabaqalanish jadal kechayotganidan hamda otdan transport vositasi sifatida foydalanishga o‘tilganidan dalolat berardi. Arxeologlar

Nomad – oziq-ovqat topish, chorvani yaylov bilan ta’minlash va boshqa tirikchilik uchun doimo ko‘chib yuruvchi muqim uy-joyga ega bo‘lmagan kishiga nisabatan ishlatiladi.

Sintashta kompleksining yil sanasini mil.avv. XVIII-XVI asrlar deb belgilamoqdalar. Mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi davomida, arxeologik materiallar tahliliga ko'ra, chorvadorlar jamoasida mulkiy tabaqalanish yanada chukur ildiz oladi. Yilqichilik chorvachilik xo'jaligining muhim tarmog'iga aylanadi. Natijada, ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligi tarkib topadi. Ko'chmanchi chorvachilikning tashkil topishi chorvadorlar jamoalarida mulkiy tabaqalanishning jadal kechayotganligidan guvohlik beradi.

“Ibtidoiy urug'chilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davrini” o'z mazmun va mohiyatiga ko'ra, uch bosqichga bo'ladi:

1. Urug'chilik jamoasining matriarxat bosqichi. Uning xronologik doirasi yuqori paleolit, mezolit va O'zbekiston hududlari doirasida neolit davri; asosiy xususiyatlari – mulkchilik ijtimoiy xarakterga ega, o'zlashtiruvchi xo'jalikning hukmronligi; jamiyatning mafkuraviy asosini tabiat hodisalariga sig'inish va totemistik diniy tasavvurlar tashkil etadi;

2. Urug'chilik jamoasining patriarxat bosqichi. Uning xronologik doirasi eneolit va bronza davri; asosiy xususiyatlari – ishlab chiqaruvchi xo'jalikning tarkib topishi, erkin dehqon jamoalarining shakllanishi va Buyuk Turk cho'li (Aryanam Vaychax) chorvadorlari orasida xususiy mulkchilikning ilk bor paydo bo'lishi, jamiyatning mafkuraviy asosini tabiat unsurlariga topinish, birinchi navbatda, olovga (quyoshga) sig'inish shaklining ustuvorligi;

3. Urug'chilik jamoasining harbiy demokratiya bosqichi. Uning xronologik doirasi – ilk temir va antik davr (mil.avv. VIII – milodiy III-IV asrlar); jamiyatning iqtisodiy asosini erkin dehqon jamoa a'zolari va qishloq oqsoqollarining xususiy mulki hamda ulgum jamoaga tegishli mulk-chorva yaylovlari tashkil etadi.

Nomadizm-ko'chmanchilikning tarixiy ildizlari (ibtidoiy davrlardan to xo'jalik ukkladiga aylanguniga qadar) bo'lgan davr haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lgach, albatta tarixda va bugungi kunda butun dunyoda, ayniqsa Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan uning tadqiq qilish usullari va nazariyalariga e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz. Nomadizm dunyo tarixiy jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanib, lekin uni tadqiq qilish katta muzokaralarga sabab bo'lgani va bugungi kunda ham ko'p baxslar shu mavzu ustida olib borilayotgani hammamizga ma'lum. Ayniqsa, Sharq xalqlarida buyuk sivilizatsiyalar vujudga kelishiga ham bevosita sabab bo'lgan omil sifatida qaraladi. Nomadizmnin davrlashtirish va uni o'rganishning bir qancha metodologik asoslari yaratilgan bo'lib ularga marksistcha davrlashtirish, alternativ taraqqiyot nazariyasi, madaniy evolutsiya, ko'p bosqichli nazariyalar va shu kabi ko'plab nazariya va o'rganish metodlarini ko'rishimiz mumkin. Tarixiy faktlarga asoslansa, bu mavzuni o'rganish bo'yicha eng katta hissa sovet va dunyo marksist olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Bu nazariyalar garchi keyinchalik ishlab chiqilgan bo'lsada lekin hali ham Spenserning ijtimoiy evolutsiya g'oyasini hali ham takrorlar edi. Biroq neolutsionizm g'oyasi ma'lum darajada yangicha fikrlarni ilgari surar edi. Ularning nazariyalari barcha jamiyatlar bir xil ko'rib, ularning rivojlanish bosqichlarini ham e'tibordan chetda qoldirmay, o'troq ravishda shakllangan sivilizatsiyadan hech kam bo'lmagan jihatlarni o'rganib omma e'tiboriga havola qiladi.

Nomad sivilizatsiyasining o'ziga xos tomonlaridan bir bu – jamiyatdagi har bir kishi erkin bo'lib, kerak paytda mohir jangchiga aylanishi mumkin bo'lgan. Jang holati yuz berganda davlatdagi barcha bir chaqiriq bilan yig'ilgan, va urushlardan o'zlarining hukmdorlaridanda ko'proq manfaatdor bo'lgan. Ularning ko'plab janglaridan natija ko'plab muhim savdo yo'llari ustidan nazoratni yo'lga qo'yib, u erda yuz beradigan turli talonchiliklarga barham berish edi. Bularning natijasi o'laroq siyosiy tomonlama kuchli bo'lgan "nomad imperiyalari" vujudga kela boshladi. Tarixdan bizga ma'lumki, ulardagi siyosiy va ijtimoiy tuzum "super-

struktura” ga ega bo‘lgan deyishimiz mumkin. Dasht ko‘chmanchiligining yana o‘ziga xos tomoni u erda taraqqiy etgan savdodir.

Ilk davlatlarning taraqqiy etishi va hokim, sarkardalarning kuch-qudratni nazorat qilishida savdo muhim vazifani bajarar edi. Dasht imperiyalarining kuch-qudrati ularning ipak, qishloq xo‘jalik maxsulotlariga egalik qilish, hunarmandchilik ustidan nazorati va albatta ular joylashgan makondagi qazilma boyliklariga qanchalik egalik qilishi bilan o‘lchanardi. Buning sababi shundaki, ko‘chmanchi sharoitda bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishning imkoni juda kam. Va yuqoridagi maxsulotlar bilan ta‘minlash etakchi yoki hokimning eng birlamchi vazifasi edi. Mo‘g‘ul imperiyasining kuch – qudratining oshishida Xitoy va uning atrofidagi mamlakatlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni to‘g‘ri taqsimlash sababli ancha yuqori bo‘lgan.

Nomad imperiyalari ikki xil ko‘rinishga bo‘lgan; tashqi va ichki. Tashqi tomondan ular davlatga o‘xshash despotik uyushmalar ko‘ringan. Lekin ichki tomondan qaralsa qabilaviy munosabatlarga asoslangan, soliq tizimiga ega bo‘lgan chorvadorlardan iborat bo‘lgan davlatni ko‘rishimiz mumkin. Nomad imperiyalarida yetakchining vazifasi o‘zining huquqlaridan foydalangan holda o‘zining xalqini turli qiynoqlarga solish emas, balki harbiy yurishlarni tashkil qilish va undan tushgan o‘ljalarni urush qatnashchilariga teng taqsimlash bo‘lgan. Bu nazariya tadqiqotchilari ko‘chmanchilardagi barcha tizimni o‘rganib chiqib o‘zlarining xulosalarini beradi. Aytish mumkinki, ko‘chmanchi xalqlar va ularning madaniyati haqidagi nazariya va qarashlar hamon baxsli masalalarning eng asosiylaridan bir bo‘lib qolmoqda. Chunki, ko‘chmanchilarning ko‘chish dinamikasini ma’lum qolibga solib bo‘lmaganidek, ular yaratgan madaniyatlarni ham bir nazariya yoki davriylikda tadqiq qilishni imkoni yo‘q. Biz ularni o‘rganganda eng optimal variantlarni tanlab olishimiz zarur. O‘tgan asrning ikkinchi choragidan so‘ng ko‘chmanchilar hayotini tadqiq qilish, ularni har tamonlama o‘rganish katta e‘tibor bilan amalga oshirila boshlandi. Ularni o‘rganish uchun maxsus uyushmalar, qo‘mitalar, fondlar va shu kabi turli muassasalar tashkil etildi. Bu fanni tadqiq qilish uchun fransuzcha “nomadologie”

nomadologiya atamasi 1980 yillarda J.Deleza va F.Gvattari tomonidan joriy qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'chmanchilar Markaziy Osiyo madaniyatida qolaversa, har tomonlama taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki, ular Sharq va G'arbni bog'lovchi asosiy rishta vazifasini bajarishgan. Quyida bu masalaga atroflicha to'xtalib o'tamiz, lekin avval nomadlar kim, ular qayerda va qachon paydo bo'ldi kabi savollarga javob berilishini lozim topdik.

Nomad madaniyati tarixi umumiy holda 3 ming yillikni qamrab oladi. Yanada aniqlashtirilsa, mill.avv. VIII asrda skiflarni paydo bo'lishidan, toki bugungi kungacha bo'lgan davr. Nomad (ko'chmanchilik)ni quyidagi iqtisodiy hususiyatlari mavjud bo'lishi kerak. U shahar hududidan ancha uzoqda, quruq iqlimli joyda vujudga keladi. Aholining tig'isligi bir kv.kmga 0.dan 2 kishigacha bo'lishi mumkin. Ularning joylashuvi esa ko'chmanchilik qoidalariga ko'ra, chorva mollari miqdori, tabiiy suv va emish zahirasi kabi omillarga bog'liq holda yashaydi. Ular yil davomida chorvani qishki, bahorgi, yozgi va kuzgi yaylovlarga ko'chib oziqlantiradi.

Haqiqiy ko'chmanchilik Yevropada zamonaviy davrdan beri kamdan-kam uchraydi, qit'aning chekkalari, xususan Arktika xalqlari, masalan Skandinaviyaning shimolidagi yarim-ko'chmanchi Saami xalqi yoki Rossiyaning Nenets avtonomiyasidagi nenetsliklar bilan cheklangan. Qadimgi va dastlabki o'rta asrlarda Yevrosiyo ko'chmanchilari Yevropaning sharqiy dasht hududlarida, jumladan, Rossiya, Qalmog'istonda skiflar, xunlar, avarlar, pecheneglar, kumanlar yoki qalmiqlar ustidan hukmronlik qilgan. Tarixan, hech bo'lmaganda ilk o'rta asrlarga qadar, ko'chmanchi guruhlar ancha keng tarqalgan edi, ayniqsa Sharqiy Yevropaning Pont cho'lida (zamonaviy geografik ta'rifda Yevropaning bir qismi, Yevrosiyo dashtining bir bo'lagi sifatida tarixiy Osiyo skifiyasining bir qismi hisoblangan). Ushbu mintaqaning so'nggi ko'chmanchi aholisi (qalmiqlar, nog'aylar, qozoqlar va boshqirdlar) asosan Rossiya imperiyasi davrida o'troqlashgan. Qisqa masofaga mavsumiy ko'chib yurish *“transhumance”* deb nomlanadi (masalan, Bolqondagi Alp va Vlaxlarda) va odatda “ko'chmanchilik” deb hisoblanmaydi. Ba'zan “ko'chmanchi” deb ham ta'riflanadi (majoziy yoki

keng ma”noda) bu chorvachilikka emas, balki hunarmandchilikka yoki savdo-sotiqqa asoslangan turli guruhlarining turmush tarzi. Rumiyaliklar va Irlandiyalik sayohatchilar eng yaxshi tanilganlar.

Hozirgi kundagi arxeologik ma’lumotlarga ko’ra nomad madaniyatining ilk vujudga kelishi Yevroosiyo hududida, asosan Dineper, Qora Dengiz, Azov dengizi bo’ylariga to’g’ri kelib, keyin Oltoy dashtlariga ko’chadi. Bu yer arxeologik qatlamlari o’rganilganda temir davrida ko’chmanchi yoki yarim ko’chmanchi xalqlar yashaganligi aniqlandi. Kradin nomad madaniyati haqida quyidagi fikrlarni bayon qilgan, ko’chmanchilik (nomad) deb, ma’lum bir hududda yashayotgan xalqning mavjud chorvani ko’paytirish, boqish va asrash hamda yaylovlardan mavsumiy foydalanishiga aytiladi. Mavsumiy ko’chishlar yashash joyining tabiiy sharoiti va siyosiy vaziyatiga bog’liq holda sodir bo’lgan. Etnograflar Markaziy Osiyodagi chorvador xalqlarning tarixiy tarkib topishiga ko’ra quyidagi turlarini ko’rsatadilar: ko’chmanchilik, yaylov chorvachiligi, o’troq chorvachilik.

L.Pumpellining fikricha Yevropa sivilizatsiyasining asoslari - tartibli qishloq hayoti, dehqonchilik, hayvonlarni qo’lga o’rgatish, to’qimachilik kabilarini asl o’zagi - Markaziy Osiyodir. Tadqiqotlarga tayanib shuni aytish mumkinki, bu sivilizatsiya qadimgi Bobil va Misrnikidan ham ancha oldin vujudga kelgan. Hammamizga ma’lumki, insoniyat taraqqiyoti va uning mavjudligining eng muhim omillari millatlararo yaxshi aloqa va hamkorlikdir. O’tgan uzoq tarix davomida insonlar do’stona va o’zaro faydali manfaatlarni juda yuqori baholashgan. Darhaqiqat, millatlar o’rtasidagi ko’p tomonlama aloqa va hamkorliksiz o’zaro hisoblashish, tinch qo’shnichilik munosabatlarining paydo bo’lishini hatto tasavvur qilish ancha mushkul bo’lib qolardi. Demak, taraqqiyotning muhim omillaridan biri insoniyatni o’zaro tushuna olishi va teng hamkorlikdir. Ayniqsa, bu xususiyat Markaziy Osiyo taraqqiyotida juda aniq ko’zga tashlanadi chunki, “bu hudud taraqqiyotida asosiy ikki omil mavjud, birinchidan, bu mintaqada yashagan xalqlarning o’zaro hamkorliklari bo’lsa, ikkinchidan esa bu makon mintaqalar kesishgan joyda ekanligi va shu sababli G’arb va Sharq o’rtasida ko’prik vazifasini bajarganligidir. Avvalambor, juda muhim savollardan birini o’rtaga qo’yish

mumkin u ham bo'lsa, "insoniyatni o'tgan tarixiy munosabatlarining ijobiy va sa'lbii jihatlarida, millatlararo kuchli madaniy aloqalar jarayonida Markaziy Osiyo ko'chmanchi odamlari qanday ahamiyat kasb etdi?". Insoniyat taraqqiyoti va rivojiga qiziqqan barcha uchun bu eng muhim savollar sirasiga kiradi. Biroq, shu vaqtgacha bu masalalar to'liq va tugal o'rganilmagan, faqatgina ba'zi jihatlarini tadqiq qilingandir. Hozirgi kunga qadar Markaziy Osiyo nomad madaniyatini o'rganayotgan olimlarimiz bu masala yuzasidan o'zlarining ilmiy yechim va natijalarini taqdim etmoqdalar. Uzoq tarixdan bizga ayonki, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, turk hoqonligi, somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, xorazmshoxlar, mo'g'ullar va temuriylar davridagi ko'chmanchi xalqlar G'arb va Sharq aloqalarida juda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, qoraxoniylar, mog'ullar va temuriylar Markaziy Osiyo madaniy va savdo aloqalarini yaxshi rivojida ko'p eslatib o'tilishi bejiz emasdir. Bu kabi munosabatlar rivojida ko'plab omillarni eslab o'tish mumkin, shular sirasiga insoniyatni madaniy qorishuvi kiradi.

XIV asrda buyuk sohibqiron Amir Temur tomonidan temuriylar davlatiga asos solinadi, u hokimiyatga kelishi bilan oq, madaniy aloqalarning gullab-yashnashi uchun ko'plab islohatlarni amalga oshiradi. Shunday islohatlardan biri pochta tizimida ya'ni xatlarni tezroq o'z manziliga etkazishda otlardan foydalanishni joriy qilinishidir. Xalqlar o'rtasidagi munosabatlarda ot - xat tashish xizmati va karvonlar asosiy vazifani bajargan. Ular o'z davri uchun xat-xabarlarni, mahsulotlarni etkazib berish uchun juda aniq va tez imkoniyatga ega edi, chunki, pochta tizimlashtirilgan bo'lib, uni amalga oshirish aniq edi. Shuningdek, Amir Temur ot-xat tashish tizimiga katta e'tibor qaratgan, yo'lda ketayotgan ot ma'lum karvonsaroyga etganida uni yangi ot va chavondozi kutib turgan, yo'lda horib charchab kelgan ot va uning egasi uchun joy, em-xashak ta'minlanishi shart qilib qo'yilgan. Buning vositasida, temuriylar o'sha davr uchun juda katta hududni o'zaro bog'lash imkoniyatini vujudga keltirdi. G'arbda O'rta Osiyoning qora dengiz qirg'oqlariga cho'zilgan makonlarni, sharqda tinch okeanning hududlarini, janubda Baykal ko'lini, Hindistonni chambarchas bog'lagan mukammal yo'lni ishga tushirib, unda nazoratni olib borardi. Uzoq masofaga xat tashuvchilar asosan

ko'chmanchi xalqlardan tanlab olingan. Chunki, shu davrda ko'chmanchilarning otda yurish qobiliyati, otlarni tushuna olish imkoniyati juda qo'l kelardi va uchqur otni egarlagan chavondoz har qanday olis masofaga qiynalmasdan, tez fursatda etardi, ular xalqlarni bir-biriga bog'lab turuvchi kuchli aloqa rishtalari edi. "O'rta Osiyo hukmdorlari tomonidan yo'lga qo'yilgan ot-xat tashish tizimi, faqatgina xalqlarni o'zaro bog'lamay, balki G'arb va Sharq mamlakatlarining madaniyatini bir-biriga omuxtalashuviga katta hissa qo'shgan edi". Madaniy mushtaraklik va tezkor aloqalar xalqlarning bir-birini yaxshi tushunishi va o'zaro hamkorlik qilishiga olib keldi.

XX asrning 50 yillariga kelibgina ot-xat tashish tizimi zamonaviy texnik vositalarga almashtiriladi. Bundan xulosa qiladigan bo'lsak, 2000 yildan ko'proq vaqt davomida ot-xat tashish xizmatidan foydalanildi. Markaziy Osiyo xalqlari G'arb davlatlari bilan o'zaro qorishuvida madaniy, ilmiy, diniy va san'at omillari ham muhim rol o'ynadi. Kuchli taraqqiy etgan imkoniyatlar tufayli Markaziy Osiyo xalqlari uchun juda keng imkoniyatlar vujudga kelgan edi, san'at, adabiyot, falsafa va boshqa ko'plab sohalarni o'rganish, ularni o'z ona tillariga tarjima qilish imkoniyati vujudga keladi. Shu vaqtgacha ko'pchilik o'ylardiki, ko'chmanchilar chorvachilik va jang qilishdan boshqa ishlarga qodir emas deb, lekin so'nggi tadqiqotlarga qaraganda buni aksi, chunki ularda ko'chmanchilik turmush sharoitiga mos va xos bo'lgan, yuqori taraqqiy qilgan, juda ham qadimiy an'analar asosida shakllangan madaniyat mavjud. Yuqoridagi dalillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, Markaziy Osiyoni yuksak va qadimiy sivilizatsiyasiga ko'chmanchilik turmush sharoitida yashovchi xalqlar, o'troq hayot kechiruvchilardan hech kam bo'lmagan hissani qo'shdi. Ular uzoq tarixiy davr mobaynida G'arb davlatlarini Sharq bilan bog'lab turuvchi richag vazifasini bajarganligi shubhasizdir. Yuqorida nomadizmning ma'nosi, uning Markaziy Osiyo tarixidagi ahamiyati haqida atroflicha fikrlar bildirib o'tdik. Endi quyida umuman nomadizmning turlari nafaqat Markaziy Osiyoda balki butun dunyo miqyosida ko'rib chiqamiz. Ya'ni nomadizmning ilk vujudga kelishidan toki shu bugungacha bo'lgan tahlili ham deyishimiz mumkin.

Nomadizm chorvachilikning maxsus shakli va bunday xo‘jalik bilan hayot kechiruvchi qabilalarning turmush tarzi. Nomadizm atamasi ba‘zan kengroq, tushuncha, xatto ovchilik, baliqchilik va terimchilik bilan kun kechiruvchi qabilalarning faoliyati va yashash yo‘cini ma‘nosida ham talqin etiladi. Yovvoyi hayvon turlarini xonakilashtirish (Osiyo, Shimoliy Afrika va Janunbiy Yevropada) neolit (yangi tosh) davri ovchi va terimchi jamoalari hayotida yuzaga keladi. Mil.avv. IV va III ming yilliklarda (eneolit davri) Osiyoda kam suvli qirg‘oq mintaqalarda, tog‘oldi hududlarda, jilg‘alar va daryo adoqlarida yashagan aholi turar joylari atrofida, dastlab dehqonchilik va ovchilik bilan birga olib boriladigan o‘troq va yarim o‘troq xonaki chorvachilik xo‘jaligi shakllanadi. Asrlar osha chorva boshlarining ko‘payishi va chorvachilik xo‘jaligining kengayib borishi bilan tog‘va yalovlari va dashtu-biyobon o‘tloqlari o‘zlashtiriladi. Chorva mollarini keng maydonlarga tomon haydab o‘tlatish bilan chorvachilikning yangi shakli – podachilik – yaylov chorvachiligi paydo bo‘ladi.

Podachilikning o‘ziga xos xususiyatlari (podani yaylovga haydash, o‘tlatish, suvlatish, qo‘riqlash, qirqim va h.k.) chorva xo‘jaligining erkaklar ixtiyoriga o‘tishiga va uni ma‘lum darajada ixtisoslashib borishiga olib keladi. Podachilik bilan dastavval yirik va mayda shoxli hayvonlar (qoramol, qo‘y, echki poda va otarlari hamda yilqi uyurlari-yu, tuyalar) aralash boqilgan bo‘lsa, keyinchalik esa yaylovga, asosan, mayda shoxli hayvonlar, yilqi va tuyalar haydalgan. Chunki ko‘chma chorvachilikka qo‘y va echkilar ko‘proq moslashib, so‘ngra yilqichilik va tuyachilik paydo bo‘lgan. Mil.avv. II ming yillikning oxiri va birinchi ming yillikning boshlarida Osiyoning tog‘oldi hududlari va dashtliklarida istiqomat qiluvchi o‘troq va yarim o‘troq qabilalarning bir qismi hayotida yarim nomadizm va nomadizm turmush tarzi shakllanib, ko‘chma chorvachilik xo‘jaligi muqimlashadi. Mil.avv. I mingyillikda esa, nomadizm ayniqsa, Markaziy Osiyoda keng tus oladi. Mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi va birinchi ming yillikning boshlarida yashagan chorvador podachi jamoalarining moddiy madaniyat yodgorliklari qadimgi Xorazmda (Tozabog‘yop), Zarafshon vodiysi (Urgut, Kattaqo‘rg‘on)da, Farg‘ona vodiysi (Vodil va Karomko‘l)da, Toshkent

vohasida (Achiko'l) topib o'rganilgan (qadimgi Andronovo madaniyati, Tozabog'yop madaniyati). Markaziy Osiyo hududlarida chorvachilik to'g'risida yozma manbalarda (Avesta, yunon muarrixlari Gerodot va Strabon asarlari hamda Xitoy solnomalari) ko'pgina qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi. Masalan, Avestada qadimgi Turonzaminning tabiati-qalin qor bilan qoplangan tog'lari, bahorgi suv toshqinlari, maysali yaylovlari va qo'y - qo'zilar ta'riflanib, cho'pon – «Xshupan» nomi bilan alohida tabaqa vakili sifatida ulug'lanadi. Chorvachilik «ezgu amal» deb ta'riflanib, «chorvani» vodiylarda qo'ralarda saqlash, «yirik va mayda shoxli mol ko'p o'g'it bersa, o'sha yer aziz» degan satrlarda chorvachilikning hayotiy mohiyati borasida olqishli so'zlar yuritiladi va bunday xo'jalik ezgu amal sifatida targ'ib etiladi. Gerodot Pont Evksin (Qora dengiz) bo'ylarida yashovchi yilqiboqar skiflar, Turonning ko'chmanchi chorvadorlari, massaget qabilalari haqida xabarlar bersa, Xitoy solnomalarida esa xunnu, syanbi, usun va boshqa ko'chmanchilar to'g'risida tarixiy tafsilotlar keltiriladi. Tabiiy sharoitga qarab nomadizm turli shaklda amalga oshiriladi. Yozma manbalarda berilgan tasniflarga qaraganda, o'rta asrlarda ko'chmanchi chorvadorlar o'z podalarini dashtliklar bo'ylab bahorda o'tlov uchun janubdan shimolga va kuzda esa qishlov uchun shimoldan janubga tomon haydaganlar (masalan, o'tmishda qozoqlar va boshqalar). Ayrim ko'chmanchi qabilalar (masalan, arablar, o'g'uzlar, mo'g'ullar va balujlar) dashtliklarda qish va bahorgi yog'ingarchiliklardan hosil bo'lgan qorlar -ko'lmaklar hamda karvon yo'llar va yaylovlarda maxsus kavlangan quduqlar oralab yoki ayrim suvloqlar atrofida ko'chib yurganlar. Ko'chmanchi chorvadorlarning uchinchi guruhi esa (kurdlar, pashtunlar, hazoralar, nuristoniyalar va qirg'izlar) yozda vodiylardan tog'yaylovlariga, ko'zda esa, aksincha, tog'yon bag'irlaridan vodiylarga tomon ko'chganlar. Shubhasiz, yaylovlarga ko'chib borib o'rvashish, chorva mollarini birgalikda o'tlovlarga yoyish chorvador urug'-aymoqlarni birlashtirib, ular o'rtasida qabila va qabilalar ittifoqi uyushmasini shakllantirgan. Garchi yaylov chorvachiligi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining asosiy mashg'uloti hisoblansada, nomadizm xo'jaligida qo'shimcha ozuqa beruvchi dehqonchilik va ovchilik ham ma'lum darajada o'rin tutgan. Ayrim

qabilalarning yarmi ko'chib yursa, yarmi o'troq yashagan. Ibtidoiy dehqonchilik, odatda, chorvachilik va ovchilik bilan birga qo'shib olib borilgan. Markaziy Osiyoda yashagan saklar, xunnlarning bir qismi va qadimiy turklar va boshqa chorvadorlar ma'lum darajada dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Ko'chmanchilar hayotida, ayniqsa, hunarmandchilik taraqqiy topgan edi. Arxeologik topilmalar va yozma manbalarning guvohlik berishicha, sak-massaget qabilalar o'rtasida misgarlik va zargarlik yuqori darajada bo'lib, fanda «hayvon tasvirlari naqqoshligi» nomi bilan shuhrat topgan o'ziga xos yuksak san'at uslubi keng tarqalgan. Gerodotning yozishicha, massagetlar mis va oltindan qurol-yarog'lar, ot anjomlari, idish-tovoqlar, zebi-ziynatlarni yasashni, shuningdek, tilla va kumush bezaqli naqshinkor bosh kiyimlar, kamar va belbog'lar kabi zardo'zlik buyumlarini tikishni bilishgan. O'rta asr yozma manbalarida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi «sahronishin» – sahroyi, «dashtnishin – dashtlik va «ko'hnishin» – tog'lik shakllaridagi atamalar bilan tilga olinadi. Yozgi va qishki yaylovlarning yaqinroq masofada joylashgani chorvador qabilalarning ma'lum qismi uchun yarim o'troq va yarim nomadizm bilan kun kechirishga hamda yordamchi xo'jalik sifatida ibtidoiy dehqonchilik bilan ham shug'ullanishga imkon bergan. Bunday chorvador aholi qishlov uchun xashak tayyorlab jamg'arishni ko'zlab ko'chma boshpanalar bilan bir qatorda doimiy turar joylar ham barpo etgan.

Nomadizm xo'jaligining asrlar davomida kengayib borishi bilan chorvador aholining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida fanda «dasht yo'li taraqqiyoti» nomi bilan talqin etilgan o'ziga xos rivojlanish so'qmoqlari shakllangan. Bunday yuksalish yo'nalishining in'ikosi ko'chmanchi chorvadorlarning moddiy madaniyati va ma'naviyatida o'z aksini topgan. Nomadizm xo'jaligining kengayishi va chorva boshlarining ortib borishi bilan ko'chmanchi aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish yuzaga keladi. Ko'chmanchi qabilalarning umum mulki hisoblangan chorva mollari bilan bir qatorda xususiy chorva paydo bo'ladi. Garchi yozgi va qishki yaylovlar hamda suv manbalari (quduq va qoqlar hamda daryo va ko'l yoqalarida joylashgan suvlotlar) urug' va

qabilalarning umumiy mulki hisoblansada, biroq qo'ra-qo'ra molu, otar-otar qo'yu echkilar va uyur-uyur yilqilar urug' va qabila boshliqlarining shaxsiy mulkiga aylantiriladi. Masalan, mil.avv. III asr – mil. IV asrlarda Sirdaryo havzasining o'rta qismida tashkil topgan Qang' davlatining jabg'ulari o'z chorva mollarini Talos yaylovlaridan Sarisu va Chu daryolarining etaklari tomon haydasa, qish faslini Ohangaron vodiysida o'tkazgan.

Nomadizm xo'jaligi va urug'-aymoqlar hamda el-yurt «biy» – urug'-oqsoqoli, «yabg'u» – qabila boshlig'i, «bek» va «xoqon» ulus va yurt hukmdori tomonidan boshqarilib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qabilalarning o'ziga xos davlat boshqaruvi tizimlari shakllanadi (qadimiy Xunlar, Turk xoqonligi). Ko'chmanchi chorvadorlar o'rtasida urug'-aymoqchilik udumlari nihoyatda kuchli bo'lib, o'zga yurtlarga chopqunlar qilish, aholisining bir qismini qul qilib haydab ketish va sotish odatiy hodisa bo'lgan. Shu sababli ko'chmanchilarda qulchilikning patriarxal shakli asrlar mobaynida saqlanib, uning qoldiqlari qariyb XX asr boshlarigacha yetib keladi.

Nomadizm xo'jaligining o'ziga xos xususiyati tufayli chorvadorlar hech qachon o'troq xalqlardan ajralgan holda hayot kechirmagan. Tarixning barcha davrlarida hayotiy zarurat ko'chmanchi chorvadorlarni o'troq dehqon aholi bilan ham iqtisodiy va siyosiy, ham madaniy jihatdan o'zaro uzviy bog'lab turgan. Ko'chmanchi qabilalar bilan o'troq aholi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qadimdan vujudga kelgan. Ko'chmanchi xo'jaligida hayotiy zarur bo'lgan barcha vosita va mahsulotlarning yetishmasligi oqibatida yuzaga kelgan muhtojlik, shuningdek, o'troq aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabi ular o'rtasida mol ayirboshlashni yuzaga keltirgan. Asrlar davomida o'zaro iqtisodiy aloqalar kengayib, dashtliklar bilan dehqonchilik vohalari chegaralarida esa tashqi savdo bozorlari vujudga kelgan. Ayrim yillarda esa, qishning qahraton, bahor mavsumining qurg'oq kelishi va yaylovlarda mollarning qirilib ketishi oqibatida ko'chmanchilar dehqonchilik vohasiga kirib kelib, jon saqlagan. Ko'chmanchi qabilalar bilan o'troq aholi o'rtasidagi tinchlik munosabatlar ko'pincha buzilib, o'zaro to'qnashuvlar sodir bo'lgan. Ko'chmanchilar doimiy ravishda dehqonchilik

vohalari va qishloqlarga hujum qilib turganlar. Shahar va viloyatlarni bosib olib o'z siyosiy hukmronligini o'rnatganlar (masalan, Eftaliylar, mo'g'ullar istilosi va boshqalar). Chorvador qabilalarning yirik ittifoqi asosida vujudga kelgan muvaqqat «ko'chmanchi xoqonliklar» o'troq aholini bo'ysundirib, dehqonchilik vohalarini zabt etgach, o'rta asrlarning qudratli mustabid saltanatliklarga aylangani tarixda kam emas (Arab xalifaligi, O'rta Osiyo, Eron va boshqa hududlarda tashkil topgan mo'g'ul davlatlari shular jumlasidandir). Biroq o'troq dehqonchilik bilan taqqoslaganda nomadizm xo'jaligi nihoyatda sust rivojlanib, ijtimoiy munosabatlarning o'sishiga imkon bermagan. Buning ustiga ishchi qurollarini takomillashtirilmasligi, hayotiy nozu-ne'matlarni yaratish imkoniyatlarining cheklanganligi, xo'jalikning ma'lum darajada noto'g'ri ekani hamda muqim o'troqlikning mavjud emasligi oqibatida nomadizm xo'jaligi qoloq va turg'un hayotiy uslubga aylanib qolgan edi. Bunday umr boqiy holat, shubhasiz, ko'chmanchi xalqlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan jahon taraqqiyotidan orqada qolishiga olib kelgan.

XX asr boshlarida chorvachilik bilan shug'ullangan hamda patriarxal urug'-aymoqchilik munosabatlari saqlanib qolgan qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, shuningdek, oltoyliklar va Kavkazdagi bir qancha xalqlar ham nomadizm yoki yarim nomadizm bilan kun kechirganlar. Hozirgi vaqtda ham Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika hududlarida ko'chmanchilarning kattagina guruhlari (mo'g'ullar, arablar, balujlar, kurdlar va b.) yashamoqdalar. XX asrda zamonaviy transport vositalarining ko'chmanchilar hayotiga kirib borishi, qo'riq yerlarning o'zlashtirilishi va yaylovlarning tobora qisqarishi bilan ko'chmanchi chorvadorlarning tarixiy udumlari va an'analari ma'lum darajada o'zgarib, ularda o'troqlashuv jarayoni kuchaydi.

Markaziy Osiyo yerlari tabiiy geografiya qulayliklariga ega bo'lganligidan bu yerda dehqonchilik madaniyati va chorvachilik qadim zamonlardan rivojlangan. Jez davrining oxiri ilk temir davrida hozirgi Markaziy Osiyo yerlarida bir qancha dehqonchilik vohalari vujudga keldi. Turli yozma manbalarda bu vohalar So'g'diyona, Baqtriya, Choch, Parkana, Ustrushona, Xorazm kabi nomlar bilan

atalgan. Choch, Parkana va Ustrushonaning dehqonchilik vohalari sifatida shakllanishi biroz keyinroq sodir bo'ldi. Shahar madaniyati bu vohalarda miloddan avvalgi IV – III asrlarda shakllandi. Vohalar aholisi, an'anaga ko'ra, har bir dehqonchilik vohasining nomi bilan sug'diylar, xorazmiylar, boxtarlar, parkanalilar, chochlilar deb yuritilgan. Ular sharqiy Eron lahjasida, hozirgi Yettisuv, Janubiy Qozog'iston, Toshkent vohasi aholisi etnik jihatdan xilma-xil bo'lganligidan miloddan avvalgi III – II asrlarda ikki tilda-turkiy va sug'diyda so'zlashganlar. Dehqonchilik vohalarini o'rab turgan dasht va tog'larda o'troq va ko'chmanchilik bilan yashovchi chorvador aholi umumiy nom bilan saklar deb yuritilgan. Ular ham til jihatidan an'anaga ko'ra Eron tillar guruhiga kiritilsa-da, yangi arxeologik va lingvistik dalillar ularning ma'lum etnik qatlami turkiyda so'zlashganligini isbotlamoqda.

Avestada chorvador aholi turlar deyilgan. Ba'zi mutaxassislar turlar turk demakdir degan noto'g'ri g'ayri ilmiy xulosa qiladilar. Avestada Eron va Turon yerlari aholisi haqida gap ketganda Amudaryodan janubda yashovchi aholi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalq, shimolda yashovchi aholining asosiy mashg'uloti chorvachilik deb izohlanadi. Shu chorvadorlarni turlar, ular yurtini esa Turon deyilgan. Turonda Avesta fikr yuritgan zamonda turkiylar yashamagan. Ammo jez davri oxirlarida Turon yerlarida ham dehqonchilik vohalari tarkib topdi. Shu vohalarda miloddan avvalgi VII – III asrlarda Qadimgi Xorazm, So'g'diyona, Choch, Parkana vujudga keldi. Miloddan avvalgi VI – III asrlarda Markaziy Osiyo yerlarida sug'diylar, boxtarlar, marg'iyonlar, chochliklar, parkanalilar ma'lum etnik sifatida tarkib topdi. Bunga o'troq hayot, madaniy va til birligi, ma'lum joyni makon tutishi va iqtisodiy birlik muhim rol o'ynadi. Ammo vohalar atrofidagi dasht aholisi – saklar esa hali qabilaviy, urug'jamoachilik bosqichida yashardi. Ko'chmanchilik turmush tarzi qabilaviy an'analar asosida hayot kechirishni taqozo qilardi. Saklar har xil etnik guruhlardan iborat edi. Bu jarayon dasht aholisi hayotida asrlar bo'yi davom etdi. Demak, Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston arxeologik va poleantrapologik tadqiqotlarga qaraganda, tarixiy-madaniy va etnik jihatdan insoniyat tarixiy taraqqiyotining eng ilk davrlaridan boshlab Old Osiyo

bilan bog'liq bo'lgan, balki paleolit davridan boshlab O'rta Osiyoga aholisi Old Osiyodan ko'chib kela boshlagan hamda keyinchalik ovchi va terimchi kabilarning ko'chish jarayoni davom qilib turgan. Bunga Machay g'oridan topilgan mezolit (mil.avv. VII –VI ming yilliklar) davriga oid odam suyagi qoldiqlari va juda ko'p moddiy buyumlar dalil bo'ladi. Bu makondagi madaniy qatlamlarga o'xshashash topilmalar Toshkent vohasida, Turkistonda, Janubiy Qozog'iston va Old Osiyo mamlakatlaridagi mezolit obidalaridan topilgan buyumlarga o'xshaydi. Topilmalar Markaziy Osiyo aholisining eng qadimiy davrlaridan qo'shni elatlar, ayniqsa janubiy va g'arbiy qabilalar bilan aloqada bo'lganligini isbotlaydi. Keyingi o'n yilliklarda Markaziy, Janubiy va Sharqiy Farg'onada kashf etilgan mezolit makonlari, ayniqsa Markaziy Farg'ona mezoliti alohida ahamiyatga ega.

Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning paydo bo'lishi mazkur xo'jalik madaniy tiplarning tarixi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning etnik xususiyatlarini belgilab bergan. Dastavval shuni alohida qayd qilish lozimki, bu yerda ibtidoiy jamiyat tashkil topgan neolit davridayoq mazkur xo'jaliklar bir joyda paydo bo'lib, keyin butun mintaqaga tarqalgan. Ayniqsa juda ko'p topilgan neolit makonlari (Xorazmdagi Kaltaminor, Zarafshondagi Chinkeldi, Markaziy Farg'onada va Ustyurtda, Joytun va boshqa yerlarda) turli qabilalarning o'zaro bog'liq ekanligini tasdiqlaydi. Shunisi muhimki, masalan, mashhur kaltaminorliklar, o'z madaniyati bilan cheklangan holda hayot kechirmay, atrofdagi uzoq-yaqin qabilalar doimo o'zaro aloqada bo'lib turganlar. Ular shimolda qadimiy uralliklar, janubda joytunliklar va ular orqali Kaspiybo'yi va Eron qabidalar bilan aloqa bog'laganlar¹.

Eramizdan avvalgigi IV – III ming yilliklarga oid Kaltaminor madaniyati, ayniqsa, Xorazmdagi Jonbosqal'a-4 makoni, Qoraqalpog'istondagi Qavat-7 xarobalari qazilmalari va boshqa obidalar keng hududda ovchilik va baliqchilik, dehqonchilik bilan shug'illanuvchi elatlar yashaganligini ko'rsatadi. O'sha vaqtda Amudaryo suvi O'zboy orqali Kaspiy dengizigiga quyilgan. Janubiy Orol bo'yi,

¹ Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966. С.7.

Amudaryoning Janubiy oʻzani, Oqdaryo va Oʻzboy suvlaridan foydalanib dehqonchilik qilgan aholi neolit va eneolit makonlarini yaratganlar. Ularning xoʻjaligida chorvachilik muhim sohaga aylana boshlagan.

Kaltaminorliklarning yuqori dehqonchilik madaniyatiga ega boʻlgan janubiy elatlar bilan aloqalari ularni Erondagi ilk paleolit madaniyati doirasiga eltadi. Bu yerda qandaydir yangi etnik elementlarning paydo boʻlishi, ular orqali shimoliy elatlar janubiyliklar bilan aloqa qilib Kaltaminor qabilalarining taʼsiri oʻtganligidan darak beradi. Natijada oʻziga xos madaniy – tarixiy sohalar yuzaga kela boshlagan. Kaltaminor madaniyati mahalliy va janubiy mezolit madaniyatlari bilan uzviy bogʻliq holda izsiz yoʻqolib ketmagan. Mazkur madaniyat oʻzidan keyin paydo boʻlgan Tozabogʻyob va boshqa madaniyatlarning shakllanishiga zarur shart-sharoitlar yaratgan. Bunday jarayon Suyorgʻon madaniyati obidalari, Zamonbobo I va Buxorodagi Lavlaxon koʻli hamda Beshbuloq qudugʻi makonlari (mill.av III – II ming yilliklar) misolida yorqin koʻrinadi.

Temirning kashf etilishi butun mintaqada ishlab chiqarishning rivojlanishiga zoʻr turtki boʻldi. Oqibatda keng hududda, jumladan Oʻzbekistonda ham aholi oʻsdi. Markaziy Osiyoning dasht va togʻli rayonlarida ilk antik zamonda ham koʻchmanchi qabilalalar yashagan. Ayrim tadqiqotchilar bu kabilalarni «Avesta»da tilga olingan, keng hududda koʻchib yurgan sak qabilalari bilan bir xil deb hisoblaydilar. Qadimiy yunon va Eron manbalarida Kaspiy dengizi sharqidan Shimoliy Xitoy, Hindiston va Janubiy Sibirgacha joylashgan sak, skif, massaget elat va qabilalari nafaqat koʻchmanchi, balki qisman oʻtroq hamda ovchilik-baliqchilik bilan shugʻullanuvchi Orolboʻyi va Quyi Sirdaryodagi qabilalarini ham oʻz ichiga olganligi taʼkidlanadi.

Taxminan eramizdan avvalgi I ming yillik oxirlariga kelib Qangʻha davlatlari chegarasida koʻp qabilalar jipslashib oʻtroq holatga oʻta boshlagan, koʻchmanchi qismlari esa yirik qabila ittifoqlariga birikkan. Shu asosida tip jihatdan koʻplab oʻzgarshilar roʻy berdi. Shu oʻrinda shuni taʼkidlash lozimki, Qangʻ davlatining asosiy aholisi oʻtroq va yarim oʻtroq boʻlib uning hududida koʻchmanchi chorvadorlar ham yashar edi. Oʻtroq aholi asosan vodiya yashab,

dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan. Dehqonchilikda mol qo'shib, omoch bilan yer haydash keng taraqqiy etgan edi. Bu davrda yerni sug'orib ekin ekish, katta va kichik kanallar qazish ham rivojlanadi. Qang' davlatining iqtisodiy hayoti masalasida, Xitoy tarixchisi Sima-Syan uning ko'chmanchi mamlakat bo'lganligini yozadi. Ammo milodning boshlarida to'ng'ich Xan sulolasining tarixida qang'uylarning o'troq xalq ekanligiga ishora qilinadi.

Qang'uylarda qoramol va qo'ylar ko'p bo'lgan. Ular zotli otlarni ham ko'plab yetishtirganlar chorva mollarning ko'pchiligi Qang' podsholari va uning yaqinlariga qaragan. Shuning uchun bo'lsa kerak, hoqon va uning urug'lari bahor kelishi bilan qishki qarorgohdan yozgi qarorgohiga ko'chganlar. Chorvasi kam aholi vohadan chiqib keta olmagan. Eramizning II asrida Sirdaryoning so'l qirg'og'i-Sug'dning dasht yerlarida xunlar joylashgan. Ularning keyingi asrda hozirgi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari yaylovlarini egallab, hatto qo'shni Eronga ham yurishlar qilib turganligi tarixdan ma'lum. Mazkur xunlar tarkibida turkiy qipchoq, uyg'ur, turgasht kabi qabilalar bo'lib, ba'zi manbalarda ular xionitlar deb tilga olingan. Movarounnahrda keyin kelib joylashgan yana bir katta turkiy komponent – kidariylardir.

Mintaqada ro'y bergan mazkur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, migratsiya va ko'chishlar Markaziy Osiyoliklarning irqiy tuzilishida ham muayyan o'zgarishlarga olib kelgan. Markaziy Osiyo hududida neolit davrida bir vaqtning o'zida uch xil yo'nalishdagi madaniyatlar mavjud bo'lgan.

Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati, Joytun madaniyati. Kaltaminor madaniyatiga xos kabilalarni xo'jaliklarini asosan ovchilik-baliqchilik va termachilik tashkil qilgan bo'lsa, Hisor madaniyati xo'jaligining asosini chorvachilik tashkil qilgan. Joytun madaniyatiga oid yodgorliklar-da esa, bir vaqtni o'zida dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Kaltaminor madaniyatiga oid birinchi yodgorlik Qoraqalpoq avtonom respublikasining To'rtko'l tumanidagi Kaltaminor qishlog'idan topilgani uchun o'sha yer nomi bilan S.P.Tolstov tomonidan arxeologiya faniga kiritilgan. Joytun madaniyati ham

Kopet-tog‘ bilan Qoraqum oralig‘idagi yalanglikdan birinchi topilgan ibtidoiy manzilgohni nomi. Hozirgi kunda mahalliy xalq tomonidan Joytun deb atalgani uchun, bu manzilgohni V.M.Masson tomonidan arxeologiya faniga Joytun madaniyati nomi bilan kiritildi. Shuni aytish kerakki Joytun qarorgohlariga o‘xshash yodgorliklar keyingi yillarda juda ko‘plab topilgan va ularning nomlari har xil. Ammo ular Joytun madaniyati bilan deyarli bir xil bo‘lganliklari uchun ularni nomlari har xil bo‘lishidan qat’iy nazar ular ham bitta Joytun madaniyati nomi bilan yuritiladi. Shunday qilib, u yoki bu nom bilan yuritiladigan nomadik madaniyat mazmuniga ko‘ra ma’lum bir geografik hududdagi bir necha ibtidoiy makonlarni yig‘indisi bo‘lib, bularning mehnat qurollari, yashash tarzlari, urf-odatlar, kundalik mashg‘ulotlari bir-birlariga juda o‘xshash bo‘ladi.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixida ko‘chmanchilik jamiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Ko‘chmanchilik nafaqat yashash uchun muhtojlik tufayli ovchilik va dehqonchilik orqali paydo bo‘lgan, balki u tarixan shunday paydo bo‘lganki ma’lum bir hududda tabiiy geografik imkoniyat dehqonchilik bilan shug‘ullanishga imkon bermagan. Bundan tashqari xo‘jalik taraqqiyoti uchun ishlab chiqarish vositalari sust rivojlangan. Shunday bir paytda dasht va cho‘lda yashash imkonini ta’minlash uchun chorvani sayyor tarzda saqlash zarur bo‘lgan.

Markaziy Osiyo hududida qadimda ko‘plab nomadizm makonlari mavjud bo‘lganligini va ularning o‘ziga xos tomonlarini ko‘rib chiqamiz. Mil.avv. II ming yillikning II yarmi va I ming yillikning boshlarida yashagan chorvador podachi jamoalarining moddiy madaniyat yodgorliklari qadimgi Xorazmda (Tozabog‘yop), Zarafshon vodiysi (Urgut, Kattaqo‘rg‘on)da, Farg‘ona vodiysi (Vodil va Karomko‘l)da, Toshkent vohasida (Achiko‘l) topib o‘rganilgan (qadimgi Andronovo madaniyati, Tozabog‘yop madaniyati). Quyida nomadik madaniyat yodgorliklaridan ba’zi birlarning tarixi va tavsifiga biroz to‘xtalamiz. Ulardan birinchisi Andronovo madaniyat hisoblanadi. Mil.avv. ikkinchi ming yillikning ikkinchi yarmi va birinchi ming yillikning boshida yashagan chorvador va dehqon qabilalarining madaniyati sanaladi. Andronovo madaniyati yodgorliklari Minusinsk, shimoliy-sharqiy va Markaziy Qozog‘iston, Ob daryosining yuqori

oqimi, Chelyabinsk viloyatining o'rmon va dashtlarida, qisman O'zbekiston, Qirg'iziston yerlarida tarqalgan.

Bu madaniyatga oid yodgorlikni birinchi bor 1914 yilda Ya.A.Tugarinov Achinsk stansiyasi yaqinidagi Andronovo qishlog'ida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topgan va 1920-23 yillarda S.A.Teplouxov uni Andronovo madaniyat nomi bilan fanga kiritgan. Andronovo madaniyatga doir yodgorliklar dastlab S.P.Tolstov tomonidan 1938 yillarda qadimgi Xorazmning Ko'kcha daryo sohillaridan topib o'rganildi va unga Tozabog'yop madaniyati nomi berilgan. Keyinchalik Ya.F.G'ulomov va A.A.Asqarovlar bu madaniyatga doir yodgorliklarni Zarafshonning quyi oqimi rayonlaridan topib o'rgandilar. Bu davr mozar va manzilgohlari Toshkent atrofida, Mo'minobodda (Samarqand viloyati), Farg'ona vodiysida (Karamko'l, Vodil mozorlari), Qayroqqumda ko'plab o'rganilgan.

Andronovo madaniyat aholisi yarim yer to'la shaklidagi kulbalarda yashagan; mozorlari yorma go'r bo'lib, murdalar oyoq-qo'llari bukilgan, chapga yonboshlatilgan, boshi janubiy-g'arbga qaratilgan holda, ko'pincha kiyim-kechagi, jezdan yasalgan bezak buyumlari bilan dafn etilgan. U davr qabilalari daryo bo'ylarida dehqonchilik, adirlarda chorvachilik bilan shug'ullangan. 1997 yil Tojikistondagi Qizilsuv daryosi havzasidan Andronovo madaniyatga doir yodgorlik-jamoa bo'lib dafn qilingan bolalar qabri topildi. 10 – 11 yoshli bolaning oyoqlari yonidan chiqqan ko'plab jez munchoqqar, ilgaksimon kumush taqinchoq, sopol idishlar muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu ko'chmanchi madaniyatdan bevosita ta'sirlangan madaniyatlardan biri bu-Tozabog'yob madaniyati sanaladi. Xorazmdagi jez davriga oid arxeologik madaniyat (mil. avv. II ming yillik o'rtalari va ikkinchi yarmi). Tozabog'yop kanali nomi bilan atalgan. 1938 yilda S.P.Tolstov ushbu kanal yaqinidan bu madaniyatga oid manzilgohlarni topgan. Keyinchalik Ya.G'ulomov, M.A.Itina, A.A.Asqarovlar o'rgangan. Tozabog'yob janubida Orolbo'yi hududida mahalliy (Suvyorgan madaniyati aholisi) va janubda Ural oldidan kelgan (yog'ochband madaniyati va Andronovo madaniyati aholisi) qabilalar aralashuvidan shakllangan. Kelgindi qabilalar ta'siri antropologik tiplarda

(masalan, Ko'kcha III) va tozabog'yopliklarning moddiy madaniyatida ko'zga tashlanadi. Ular tomi qamish bilan yopilgan kulba va yerto'lalarda yashaganlar.

Tozabog'yob Amudaryo deltasi, Quyi Zarafshon va Qayroqqum cho'l zonasida tarqalgan. Bu hududlardan yuzlab makon va 10 ga yaqin qabriston aniqlangan. Asosiy mashg'ulotlari-sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik, mehnat va xarbiy qurolaslahalar jezdan, ba'zan toshdan yasalgan. Oybolta quyish uchun tayyorlangan qoliplar topilgan. Tuvaksimon sopol idishlarning tagi yassi, qo'lda yasalgan, o'yma va qolipli geometrik naqsh berilgan. Tozabog'yob kishilari urug'chilik jamiyatida yashaganlar, matriarxat an'analari saqlangan va shu kabi ko'plab yodgorliklarni na'muna qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Markaziy Osiyoda ming yillar mobaynida chorvachilik ekstensiv rivojlanib keldi. Davrlar mobaynida u intensiv rivojlanishni o'troq hayot tarziga o'tishni kutdi. Shuning uchun chorvachilik, ovchilik va dehqonchilikdan mehnat qurollarni batamom oldi deb bo'lmaydi va u mahalliy xarakterda bo'lib o'zi uchun qulay va samarali xo'jalik turiga aylanib bordi. Lekin bu ko'chmanchilikning yashash tarzida, madaniyatida almashinuv davri bo'ldi degani emas. O'ziga xos ko'chmanchilik sharoiti uning asrlar mobaynida alohida xo'jalik turiga aylanishida ahamiyatli bo'ldi. Bu haqida tarixchi I.I.Veselovskiy "Ko'chmanchilar madaniyatida o'troqlikdan o'tish belgilari ko'rinmaydi va aksincha o'troq aholi madaniyati kabi o'ziga xoslikka egadir. Ko'chmanchilik jamiyatiga o'tishda shu narsani hisobga olish kerakki, bunda xo'jalik taraqqiyoti chuqur sinfiy aralashuv asosida (boy, kambag'al) o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Keyin esa o'ziga xos ilg'or xo'jalik turiga aylandi. Ko'chmachi chorvadorlar faqat qulay keng yaylovli joylarda mavjud bo'lib, yaylovla berishi bilan esa ko'chmanchilik doirasi torayib bu chorvachilik aholi o'troq aholiga aylanadilar. Ko'chmanchi chorvachilik (ko'chmanchi yaylov) yarim o'troq xo'jalikdan keyin paydo bo'lgan. Buning paydo bo'lishida yoki ko'chmanchilikning o'troq tarzga aylanishida asosiy sabab iqtisodiy va geografik sharoitlar bo'lgan. Barchasi aftidan shunday paydo bo'lganki, bunda hayvonlarning oddiy usuli qo'lda asrash, keyinchalik o'troq yoki yarim o'troq holda saqlash va keyin choorvani yaylov sharoitida saqlash qachonki

asosiy aholining o'troq hayot tarziga o'tishi chorvani esa vaqtincha yaylovdan qaytarish va keyin yana yaylovlarga haydashni taqazo etgan.

Turkmanistonning Kapetlog' etaklaridagi Oltintepa manzilgohi qazilmalaridan katta shahar qurilishi topilib bu yerda aholi uchinchi ming yillik oxirlarida dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik bilan shug'ullangan (Urart ming yillar avval). Bu yerda ko'chmanchi chorvadorlar bo'lgan. Qadimgi suv tarmoqlari bronza davriga oid bo'lib bu haqida O'rta Osiyo va Qozog'istonning ko'p joylaridan topilgan. Shahar va kanal qoldiqlari guvohlik beradi. Tez almashinuv (yaylovdan o'troq vohaga) jarayonida ko'p chorvani saqlash qiyin edi. Shuning uchun chorvani saqlashning yangi usuli keng sharoit qo'llana boshladiki bu yil bo'yi chorvani yaylovlarda saqlash. Ya'ni ko'chmanchi chorvachilik edi. Ko'chmanchilik cho'l, dasht, yassi tog'larda dehqonchilik qilish imkoniyati kam bo'lgan joylardagi qabilalar asos soldi.

Ko'chmanchilar jamiyat qurilishi ikki ming yillardan buyon feodalizmdan oldingi ko'rinishni saqlab kelgan. Siyosiy tuzilishi mo'g'ul bosqinidan oldin shakllangan bo'lib harbiy yurishlardan so'ng yangidan eski xolida tiklanavergan. Masalan, Chingizxonning qo'shinlari erkin ko'rinishda bo'lib harbiy yurishlarga mo'ljallangan edi. Unda oddiy vakillar ham muhim o'ringa ega bo'lgan. Ko'chmanchi qabilalar tarixida o'rda va birlashmalarning o'rni ham katta bo'lgan. Xoqon, Tudun, Tarxan, qabila-urug', oqsoqollari, o'z qo'li ostidagi odamlar soni, yaylovlari chegarasini yaxshi bilgan. Ko'chmanchilar jamiyatidagi oilalarni boshqarish erkaklar qo'lida bo'lgan. Bu narsa matriarxatdan patriarxatga o'tishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayollar to'liq yerlar ixtiyorida bo'lib, agar er o'lsa o'z ixtiyori bilan turmushga chiqishi yoki otasinikiga ketishi mumkin bo'lmagan. Qadimdan davom etib kelayotgan levirat tartibiga ko'ra, agar akasi o'lsa ukalari yoki yaqin qarindoshlari bevasiga uylanishi shart bo'lgan. Bu narsa bir urug'(oila) doirasidagi boylikni saqlab qolish, yangi ish kuchiga ega bo'lish va asosan beva huquqini himoya qilish uchun zarur bo'lgan. Qadimgi yodgorliklarni tadqiq qilishda bevosita arxeologik izlanishlar natijasida topilgan yodgorliklarga nazar tashlansa ko'chmanchilarning dafn etish marosimlari bilan bog'liq qiziq

faktlarga duch kelishimiz mumkin. Quyida shu masalaga har tomonlama to'xtalib o'tamiz. Tadqiqotchilar ko'chmanchi jamiyatlarni har tomonlama tadqiq qilib ularning dafn etish an'analarida bir-biriga o'xshash jihatlar borligini aniqladi. Qadimgi proto-turklar, skiflar, sarmatlar, bugungi osetianlar va boshqa xalqlarning dafn etish marosimlari o'rganilib, tahlil qilinganda ko'pgina dafn qilish jarayonlaridagi bir xillik tarixiy faktlar asosida isbotlangan edi. Lekin, shu davrgacha bu o'xshashliklarga nima sabab bo'lgan, qay tariqa dafn etish madaniyati bu xalqlar aro tarqalgan degan savollar ochiq qolayotgan edi. Chunki ularning geografik hududi bir-biridan ancha farq qiladi. Qadimgi ko'chmanchilarga xos bo'lgan odatlar ba'zi turk jamoalarida hali-hanuz saqlanib kelinyapti, shu kabi an'analar mavjud bo'lgan xalqlar sirasiga bugungi chuvashlarni kiritamiz, etnografik izlanishlar natijasiga ko'ra, chuvashlar marhumni xotirlash kunidan bir kun oldin, yog'ochdan uning haykalini yasaydi, bu ularning tilida "upa" deb ataladi. Xotirlash kuni esa, u uyga olib kelinib, marhum kiygan kiyimlar bilan bezatiladi. Kun davomida dasturxon yozib, marhum undan tanavvul qiladi deb ishonadi. Keyingi kun "upa" qabristonga olib kelinib, qabr yoniga joylashtiriladi. Yuqorida keltirilgan dalillar asosida shuni ishonch bilan aytish mumkinki, qadimgi ko'chmanchilarda mavjud bo'lgan odatlar Markaziy Osiyo xalqlarida hanuzgacha saqlanib qolingandir. Unchalik ko'p bo'lmagan vaqt oldin, Qozoq, Qirg'iz, Turkman va boshqalar marhum sharafiga uni dafn etish kuni katta ot poygalari tashkil qilar edi; qarindoshlari baqirib yig'lardi; jasad ko'milgan joyga turli hayvonlarni olib borib so'yib, katta ziyofatlar uyishtirilardi. B.A.Kaloyev ma'lumotlariga qaraganda, Markaziy Osiyoda bu an'analar keng tarqalgan.

Hozirgi kunda ko'chmanchi xalqlar ko'plab tahdidlarga duch kelishmoqda, ammo eng jiddiyari bu ularning harakatlanishini to'xtatishdir. So'nggi 40 yil ichida Hindistonning Rajastton shahridagi Raika tuya ko'chmanchilari ilgari yaylov sifatida foydalanilgan umumiy yerlarning yarmidan foydalana olmadilar. Keniyada hukumat an'anaviy Maasai yerlarini xususiy nomga o'tkazishga urinish natijasida katta yer maydonlarini o'zlashtirmoqda. Ba'zi hollarda yerning deyarli yarmi Maasai bo'lmaganlarning qo'lida. Ichki Mo'g'ulistonda unumdor keng

yerlarning katta qismi sug'oriladigan dehqonchilikka berilgan. Xususiylashtirish bilan ko'chmanchilar an'anaviy yerlarni boqish uchun shartnoma tuzishlari kerak. Borgan sari yarim ko'chmanchi va hatto turg'un rancherlarga aylanmoqda.

Jeremi Gilbert "Ko'chmanchi hududlar: ko'chmanchi xalqlarning yer huquqlariga bo'lgan munosabati" mavzusidagi maqolasida xalqaro huquq nuqtai nazaridan ko'chmanchi xalqlarning kurashlari haqida keng ma'lumot beradi. Ushbu masalaga xalqaro huquq nuqtai nazaridan juda kam ma'murlar murojaat qilganligi sababli, Gilbert va unga o'xshash boshqa kishilarning asarlari juda muhimdir. Gilbert ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi ziddiyatni hayotning ikki usuli va yerdan foydalanishning ikki xil aniq yo'llari o'rtasidagi kurash, ya'ni xususiylashtirish hamda jadal qishloq xo'jaligini va shaharni rejalashtirishni qo'llab-quvvatlovchi yondashuvlar o'rtasidagi dixotomiya va pastoralizmga bo'lgan tendensiyalarni ko'rib chiqadi. Yerdan foydalanishga bo'lgan ushbu tafovutlar tarixan "Odamlar o'rtasidagi ziddiyatlarning manbai" bo'lgan (Gilbert 2007). Dehqon Qobil va cho'pon Hobil o'rtasidagi maqol masalasi ko'pincha ushbu shiddatli to'qnashuvning tasviri sifatida qaraladi. Huquqiy jihatdan aytganda, ko'chmanchi xalqlarning jinoyatchilar sifatida qamalishi odatiy hol emas, chunki ular asosan sedent jamiyatlarining me'yorlariga to'g'ri kelmaydi. O'troq jamiyatlar ham ko'chmanchi madaniyatlarni "o'tmishda yo'q qilinishi kerak bo'lgan narsa sifatida" ko'rib chiqishlari sababli, ko'chmanchilikka asosiy huquqiy yondashuv integratsiya siyosatidir. Biroq, integratsiya ko'pincha majburiy sedentarizatsiya jarayonini, ko'chmanchilarga nisbatan antagonistik qarashni keltirib chiqaradi, Gilbertning ta'kidlashicha, xalqaro huquqda keng tarqalgan, bu yerda ko'chmanchilik istiqbollari hisobga olinmaydi. Jahon nomadik madaniyatlarning bugungi holati dolzarbligicha qolmoqda.

Aytish mumkinki, Markaziy Osiyoda ko'chmanchi madaniyatlari juda katta hududni qamrab olgan, ularning topib o'rganilgani sayin nafaqat Osiyo balki butun jahon nomadik sivilizatsiyasida tutgan o'rni, qo'shgan hissasi va ahamiyatini anglashimiz mumkin bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nomadizm tushunchasi va uning fanga kirib kelishi haqida. Nomad madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Markaziy Osiyoda nomad madaniyati va uning jahon nomadik sivilizatsiyada tutgan o'рни?
3. Ko'chmanchilik turmush tarzida yashagan turkiy xalqlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Markaziy Osiyoning eng qadimgi ko'chmanchi aholisi va ularning hududiy-geografiyasi haqida so'zlang.
5. Ko'chmanchi chorvador xalqlarning o'troq dehqonchilik hamda shahar madaniyati mintaqalari bilan munosabati.
6. Ko'chmanchi va o'troq aholi o'rtasida iqtisodiy va madaniy munosabatlar umumiy taraqqiyot omili sifatida.
7. Turk xoqonligi davrida nomadik madaniyat ko'rinishlari.
8. Markaziy Osiyoda ko'chmanchilik turmush tarzini jahon mintaqalari bilan qiyoslang.
9. Markaziy Osiyoda xo'jalik ukladining yuzga kelishi va jahon madaniyat o'choqlarining o'zaro munosabatlari haqida so'z yuriting.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Kadicha Tashbaeva. Civilizations of Nomadic & Sedentary Peoples of Central Asia. [In English & Russian]. International Institute for Central Asian Studies. 2005. ISBN: 9967228687.
2. Culture of Nomadic Peoples of Central Asia. Proceedings of the International Conference Samarkand, 22-24 November, 2007 - Культура номадов Центральной Азии. Материалы международной конференции, Самарканд, 22-24 ноября 2007 г. - Самарканд: издание МИЦАИ, 2008. – 236 стр.

3. Daniel Bagheri Sarvestani. HUMAN RIGHTS & NOMADIC PEOPLE: A CASE STUDY ON IRANIAN TRIBES. UN Mandated University for Peace, 2015.
4. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
5. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
7. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
8. Балдано, М.Н. «Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии» / М.Н.Балдано, О.В.Бураева // Отечественная история. 2001. - №.6.
9. Абрамзон, С.М. Некоторые вопросы социального строя кочевых обществ / С.М.Абрамзон // Советская этнография. — 1970. №.6.
10. Масанов, Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевых обществ / Н.Э.Масанов. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. - 320 с.
11. NI estimates compiled from Nomads at the Crossroads, UNESCO, 1989 and various other sources.
12. Nomadic Peoples, Commission on Nomadic Peoples, No 28, Uppsala, 1991.
13. Nomads, Peter Carmichael, Collins and Brown, London, 1991.
14. Beyond Beef, The Rise and Fall of Cattle Culture, Jeremy Rifkin, Dutton/Penguin, 1992.
15. Nomadic Peoples, Commission on Nomadic Peoples, No 30 1992 & No 33 1993, Uppsala.
16. Nomads and the Outside World, AM Khazanov, Cambridge University Press, 1982.

**7-MAVZU: MARKAZIY OSIYO VA JAHON SIVILIZATSIYALARINING
MA'NAVIY ASOSLARI SHAKLLANISHIDA TARIXIY DINIY,
FALSAFIY-AXLOQIY TA'LIMOTLARNING O'RNI VA AHAMIYATI.
(DIN VA SIVILIZATSIYA)**

Asosiy savollar:

1. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasida ilk diniy tasavvurlar.
2. Qon qarindoshlikga asoslangan urug'chilik davri manbalari.
3. Oila va patriarxal oilalarning paydo bo'lishi va diniy tasavvurlar.
4. Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar, uning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni.

***O'quv maqsadi:** Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyalarining ma'naviy asoslari shakllanishida tarixiy diniy, falsafiy-axloqiy ta'limotlarning o'rni va ahamiyati, din va sivilizatsiya mohiyatini atroflicha yoritib berish. Qadimgi Sharq va antik dunyo falsafasi, Markaziy Osiyo falsafasi, uning jahon madaniyatida tutgan o'rni, o'rta asr va yangi davr G'arb falsafasi, falsafa tarixi va tarix falsafasini o'rganishning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati bilan tanishtirish orqali ularning bilim va malakalarini oshirish.*

***Tayanch so'z va iboralar:** din, sivilizatsiya, ta'limot, ma'naviy asos, tarixiy-diniy, falsafiy-axloqiy ta'limot, Zardusht, zardushtiylik, «Avesta», Kushonlar davlati, buddaviylik, Mazdak, Moniy, ilk o'rta asrlar falsafasi, «Qur'on», hadislar, islom falsafasi, islomdagi mazhablar, tasavvuf, tasavvuf.*

Ibtidoiy-diniy tasavvurlarning vujudga kelishi badiiy tafakkur na'munalarida ham o'z ifodasini topgan. Ibtidoiy davrga oid tasviriy san'at na'munalariga e'tibor bersak, ularda diniy va badiiy tafakkur hamda tabiat hodisalariga bo'lgan munosabatlar umumlashib kelganligini ko'ramiz. Masalan, Saymalitosh g'ori (Farg'ona viloyati)dagi sur'atda qo'lini yuqoriga ko'tarib, quyosh xudosiga topinayotgan va iltijo qilayotgan kishilar tasviri berilgan.

Shuningdek, bu sur'atda doira chalayotgan odam va qo'lini yuqori ko'tarib juft-juft bo'lib raqsga tushayotgan kishilar tasviri berilgan, degan xulosaga ham kelish mumkin. Saymalitosh rasmlari orasida arxarlar, tog' echkilari, kiyiklarni ovlash jarayoni tasvirlangan. Mazkur sur'atlarda ibtidoiy davr kishilarining tabiat hodisalariga nisbatan munosabatlari ifodalab berilgan. Shuningdek, Markaziy Osivo hududidagi ko'pgina qoya tosh sur'atlarida tog' echkisi tasvirlarining uchrashi qadimgi turk qabilalarining arxarlar (yovvoyi tog' echkisi) bilan qarindoshligi haqidagi afsonalar bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin. Qadimgi turkiy qavmlar yashagan hududlardan bu jonivorlarning sur'atlari tushirilgan tamg'alarining topilgani bu fikrimizning dalili bo'lishi mumkin. Hayvonlar va odamlar tasvirining kengayishi, ov va diniy mavzularning tasvirlanishi ibtidoiy odamlar tafakkurining kengayib borganligini ko'rsatadi. Ibtidoiy davrning ham moddiy, ham ma'naviy madaniyati ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi natijasida takomillasha borgan. Ibtidoiy davr ma'naviy madaniyatining vujudga kelishida, birinchidan, mehnat qurollarining takomillashib borishi, ikkinchidan, ibtidoiy odam nutqi va ongining ta'siri benihoya katta bo'lgan. Chunki ibtidoiy odam mehnat qurollari orqali, avvalo, o'zining oziq-ovqatlarga bo'lgan biologik ehtiyojini qondirgan bo'lsa, so'ngra ana shu qurollarni ishlatish natijasida o'zini qurshab turgan tabiat sirlariga chuqurroq kirib borgan. Tabiat sirlarini bila borish esa tafakkur taraqqiyoti uchun yo'l ochib beigan. Dastlab poda, so'ngra urug' jamoasi a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy hodisalarning shakllana borishi hamda tabiat hodisalarini turli xil vositalar orqali aks ettirishning takomillashuvi ham, sodda ko'rinishdagi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoniga bog'liq bo'lib borgan.

Ilk paleolit davrida ibtidoiy odamlarning ob'ektiv voqelik haqidagi tasavvurlari birmuncha aniq, hatto o'zlari yovvoyi odam, aralash oila haqida ham muayyan tasavvurlarga ega bo'lgan. Natijada tartibsiz jinsiy munosabatlar tartibga tusha boshlagan. Turli xil oilaviy an'analar, rasm-rusumlar, udumlar shakllana borgan. So'nggi paleolit davridan boshlab odamlar atrof-muhitga ta'sir ko'rsatib, o'z tabiatini ham o'zgartira borganlar. Natijada yangidan yangi mehnat malakalari,

yangidan-yangi madaniy boyliklar yaratila boshlangan. So'nggi paleolitdan boshlab jamoa turar joylari o'zgargan. Endi kishilar yerto'la, yarim yerto'la va yer ustiga chaylalar qurib yashay boshlaganlar.

Bronza davriga kelgach, diniy tasavvur va tushunchalar murakkablasha borgan. Tabiat hodisalarini boshqarib turuvchi g'ayritabiiy kuchlar haqidagi tasavvurlar paydo bo'lgan. Ikkinchi tomondan esa yirik qishloqlar va hatto eng dastlabki shaharlar (ayniqsa, hunarmandlar to'planib yashaydigan shaharlar), qo'rg'onlar, diniy e'tiqod markazlar hisoblangan ibodatxonalar vujudga kelgan.

Diniy qarashlarning paydo bo'lishi to'g'risida ko'plab yozma manbalar kamroq, negaki diniy qarashlar yozuv paydo bo'lishidan ancha oldin paydo bo'lgan. Aniq ishonch bilan aytish mumkinki, Markaziy Osiyoda xalqlarning ibtidoiy diniy qarashlari so'ngi paleolit davridan boshlab paydo bo'la boshlagan. Muste davriga oid Teshiktosh g'oridan topilgan neandertal bola qabridan qizil rang – ohira ilarining topilishi va qabrning hayvon shoxlari bilan o'ralishi bu fikrning yaqqol ashyoviy dalili bo'lib xizmat qiladi. Neolit va eneolit davrida, ya'ni qon – qarindoshchilikga asoslangan urug'chilik jamoasi davrida jamoaning alohida ajratilgan sajdagoh – sig'inish xonalari paydo bo'ladi. Bu davrda butun jamoa uchun bitta umumiy sig'inish xonasining bo'lishi xarakterligi. Huddi shunday xonalar Pasadiqtepa, Chaqmoqli, Yassitepa, Yalong'och yodgorliklarida o'rganilgan.

Neolit davridagi diniy tasavvurlar. Neolit revolutsiyasi odamlarning turmushini, ularning ta'sir etadigan barcha sohalarini tubdan o'zgartirdi. Odam o'simliklarni o'stirish, ozuqa zahilarini hosil qilishni asta sekin o'rgandi. Va bu odamni ot'troq hayot kechirishga majbur etdi. Odam hayvonlarni qo'lga o'rgatgan hamda ular berayotgan mahsulotdan foydalanishni o'rgandi. Bu nafaqat go'sht, balki sut va teridir. Ovqat pishirish bilan tanishish hamda idishlar yasash odamga yangi muhim materiallarni o'zgartirishga majbur etdi. Odam ovqat va ichimliklar saqlash uchun mo'ljallangan idishlar, uy qurish uchun foydalanilgan loyni tayyorlashni o'rgandi. Neolit davri yuqori paleolitdan keskin farq qiladi. Shu jumladan tosh buyumlarni silliqlash va sayqal berish – bu esa muhim farq va shu

farq davrga nom berdi (Neolit – yangi tosh davri, yangi tosh ishlash yangi usullar davri). Neolit davri dehqonlarga yangi ishlab chiqarish imkonini berdi. Dehqonlar zich va ko‘pchilik dehqonlar bilan o‘rnashardi. Tinch va ovqat bilan ta‘minlash, tug‘ilish va bolalarni tirik qolishi, o‘ssishiga imkon berar edi. Aholining keskin ko‘payishi yangi yerlarni o‘zlashtirishga hayot tarzini o‘zgarishi diniy tasavvurlarning rivojlanishiga yangi imkoniyatlar yaratadi. Dehqonchilikning ehtiyojlari hosilini uzoq vaqt sabrsizlik bilan kutish kerakligiga hamda aniq vaqtni hisoblash muhimligi, yer shari sikllari – bu hammasi dehqon qabilalarining osmonu yerga quyoshu oyga, yomg‘iru shamolga yangi qiziqishni paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bu degani qudratli ruhlarga bog‘liqlik sezilarli va ko‘zga tashlanadigan bo‘lib qoldi, iltijo va qurbonlik ularga atalardi ularga ataladi, ammo o‘ta tabiiy imkoniyatlar to‘g‘risidagi tasvirlar keskin o‘sar edi. Natijada qadimgi ruhlar animistik sig‘inish ob‘ekt asta sekin o‘ta qudratli xudolarga aylandilar. Ular uchun mikrop hamda cherkovlar tashkil etadilar va ulardan kecha va kunduz dehqonlar jamoasidan maxsus ajratilgan mutaxassis xizmatkorlarning – kelajakdagi kohinlar xizmat qilardi. Qadimgi totemistik tasavvurlar ham o‘zgarardi dehqonlarni kasbi ov natijasiga bog‘liq bo‘lmagan holda, hayvonlarni qadirlay boshladi, ammo hayvonlar va totemistik to‘g‘risidagi tasavvur avlodlar xotirasida saqlanib qolavergan. Bu esa tashqi qiyofani biron – bir ko‘tarilgan hayvon siymosida o‘tmishda aks etgan.

Tangrilarni ko‘pining ko‘rinishi hayvon, Qush baliqlarning yo boshi yo tanasidan bo‘lar edi. Mifologik ajdodlarning yuqorida aytib o‘tilgan tangriga qarindoshligi saqlanib qolgan. Fetishizmning sokin va xarakteri o‘zgardi tangrilarning qudrati butlar, mehroblar yoki cherkovlar yonida keltirilgan qurbonliklar yirik haykallar shakliga aylandi. Ba‘zan butlar o‘rniga shartli ramziy narsalar, yumoloq katta toshlar guruhi foydalanildi. Ilk fetishizmning yuksalishda bu haykal va qurilmalar ibodatxonalarni ramz etadi. Bu yerda ibodat va diniy marosimlar o‘tkazilar edi. Afsun ham o‘zgardi. Afsungarlarning dushmanlarga ziyon yetkazish va omadli ovdan ta‘minlash va ruhlardan istaganiga yetishdik. Ibtidoiy usullar o‘rniga juda ham qattiq ham yumshoq, puxta o‘ylangan ilohlar

bilan ovqat marosimlari, shu jumladan diniy marosimlar mehri, ibodat va qurbonlik qilish tartibi yuzaga keldi. Bular asosida qadimgi afsunlar yodlanar edi. Ammo bir qancha yangiliklar yuzga keldi. Afsun prinsiplari va usullari edi. Ammo uning maqsadi boshqa edi – bu xohish harakatini yuzaga keltirmasdan uni bilishdir, chunki mantiq folbinlikni ilk shakillari neolit davrida yakunlandi. Neolit davridagi dehqonlar qudratli tangridan qo‘rqqan holda uning yaxshi niyat munosabatlariga juda qiziqar edi. Buning uchun (qurbonlik) tabiat kuchlari ilohlariga yoki ilohiylashtirilgan ajdodlarga ibodat qilishar edi. Ularning hayolida keltirilgan qurbonliklar hamda ilohiylashtirishga ibodat qilishlari ularga yordam keltiradi va iltimosini rad etmaydi. Ammo buni qanday bilish mumkin? Mana shu yerda barcha usul va prinsiplari bilan mantiqa yordamga kelar edi. Har bir shamanga mansub bo‘lgan ibtidoiy afsun marosimlaridan farqliroq mantiqqa yuqori saviyali madaniyatni talab etardi. Marosimlarni olib boruvchi folbin kiyimi shartli belgilar tizimiga rioya qilishi shart edi. Bu shartli belgilar imlosini qoniqtirganligini hamda ularning iltijolariga aniq javob berisha tayyorligini anglatardi. Belgilar tizimi har xil – elementlarga, ko‘ra tashlashdan murakkab chiziq yoriq nuqta va chiziqlarni qo‘shilishigacha. Mintaqadan tashqari neolit davrida unumdorlik va ko‘payishga sig‘inish keskin rivojlana boshladi. Qadimgi totemistik tasavvurlardan ko‘p narsa olib bu sig‘inish yerning unumdorligi, xonadon chorvasi ko‘payishi hamda ayollarning serpushtligini birlashtira oldi. Sig‘inish davri (ko‘pincha bahor va kuzda) iloh hamda ruhlarga atab tantanali diniy marosimlar bilan o‘tar edi. Bu diniy marosimlar hamda udumlar faollik timsoli va ramzlari bilan hoshiyalangan edi. Bu o‘rinda shuni aytib o‘tish kerakki, yuqorida aytib o‘tilgan timsol va ramzlar erkaklarni urug‘lantirish va ayollarni serpushtligiga ma’nosini hamda ijodiy potensiyallarini bog‘lashni anglatdi. Unumdorlik, ko‘payish, serpushtlikka sig‘inishlar mifologiyalarda o‘z aksini topgan. Rivoyatlarda ko‘pincha erkak va ayol qiyofasida qudratli ilohlar uchraydi. Ular bir-biri bilan har xil sarguzashtli, yolg‘onli nikoh aloqalariga kirgan. Ayniqsa tangrini ayol bilan bo‘lgan aloqasi mifologik syujetda aks etgan. Shu tasavvur etilgan aloqalardan totemizm tasavvurlarining ildizlari kelib chiqadi, unda

afsonaviy qahramonlar dunyoga kelib u yoki bu etnik jamoalarning ajdodlari yoki hukmdorlari bo'lib chiqadi. Neolit davrida yangi mazmunli yana bir eng muhim sig'inishlardan biri marhum ajdodlarga sig'inish yuzaga keldi. Bu sig'inish shu bilan ma'lum ediki bunda o'lganlar dunyoda o'ta tabiiy kuchga ega bo'lib, triklarga ta'sir etishga qodir edi. Neolit davrining boshida bu sig'inish ancha murakkablashdi.

Birinchidan, marhumning faqatgina ruhi nargi dunyoga ketmay, balki uning material substansiyasi, ya'ni yerdagi paytida foydalangan buyumlarni ham o'zi bilan olib ketar edi. Bular neolitik dafn marosimlarida aks ettirilgan. Dafn bu o'ziga xos zahiradir, ya'ni dafn ettilayotgan marhum bilan birga uning yoniga kiyimlari, mehnat qurollari, qurol aslahalari, ovqat va ichimliklari bilan birga idishlar, taqinchoqlar va h.k. qo'yilar edi. Bu holatda dafn etishda eng yaxshi kiramikadan bo'lgan hamda murakkab va ritual xarakterga ega bo'lgan yozuvli idishlar qo'yilar edi.

Ikkinchidan, ijtimoiy holatidan kelib chiqib dafn etilayotgan farqlanadi, ya'ni ibtidoiy neolit dehqonchilikda ularning roli va uni o'rni marhumlarning tengsizligini ko'rsatadi: ba'zilar boy, ular ko'p narsalar bilan dafn etilar edi, ba'zilar esa sanoqli narsalar bilan. Bu farqdan ma'lum bo'ladiki, neolit davrida mumkin ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bo'lib o'tgan. Bu davrda jamoa bilan ishlab chiqarayotgan yalpi mahsulotlarning o'tishi oshiqqarchilik vujudga keltirishga shart sharoit yaratishdir. Bu oshiqcha mahsulot ijtimoiy tengsizlikni yuzaga kelishiga iqtisodiy asos bo'ladi, ya'ni harbiy sohada hunarmandchilikda qurilishda va h.k.da boshqaruvchi odamlar qatlamini shakllanishi uchun. Arxeologik tadqiqotlar asosida quyi Zarafshon vohasida neolit yodgorliklarini xronologik jihatdan uch bosqichga bo'lish mumkin. A.V.Vinogradov Kaltaminor moddiy madaniyatini atroflicha o'rganib bu madaniyatni xronologik jihatdan uchta taraqqiyot bosqichiga bo'ldi: birinchi bosqich Daryosoy, ilk neolit ikkinchi bosqich Jonboz bosqichi rivojlangan neolit. So'ngi neolit bosqichi sharqiy Oyoqagitma yodgorligi. Kaltaminor madaniyati tadqiqotlari jarayonida neolit davri jamoalari uy joylari haqida ham qimmatli ma'lumotlar olingan. (Jonboz IV, Uchashi,

Darvozaqir, Lavlakan). Bu uylar ona urug'i jamoalari umum uylaridir, bu uyular ichida devorlar bo'ylab kichik o'choqlar mavjud. O'choqlar asosan chaylalarining tashqarisida joylashgan. Sopoldan yasalgan ayollar haykalchalari topilishi ham o'ziga xos diniy tasavvurlarni bildiradi. Kaltaminor manzilgohi dafn marosimlari bilan bog'liq bo'lgan qabrlar topib o'rganilishi juda qiziqarlidir. Shunday manzilgohlar Tumek, kichik Jiklardir. Neolit davri moddiy madaniyatining xronologik chegarasi diniy ahloqiy tushunchalari o'zaro madaniy aloqadorliklari va kelib chiqish ildizlari xo'jalik asoslari kabi masalalarni oydinlashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Neolit davri juft oilalarining paydo bo'lishi o'troqlashish jarayoni jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar ayollar mavqeini oshganligini loydan yasalgan kichik haykalchalarida ko'rinadi. Diniy e'tiqod marosimlari borasida umumurug' jamoa uylari o'rtasida so'nmas olovli katta o'choqlar topilishi, qoyatosh rasmlari mavjudligi hamda qabr tadqiqotlari jasadning joylashish holati, atrofidan topilgan ashyoviy dalilarqizil rang ohiralar qimmatli ma'lumotlar beradi. Respublikamiz hudularidan topilgan qoyatosh suratlari 146 dan ortiq bo'lib dunyoning boshqa joyidan topilgan suratlaridan keskin farq qiladi. Hozirgi kungacha eng mashhurlari Zarautsoy, Sarmishsoy, Suratisoy va boshqalardir. Zarautsoy suratlari Lomayev tomonidan topilgan. Zaraut kamar ovchilar yashaydigan joy emas balki ovga tayorlanadigan ba'zi urf odatlar o'tkaziladigan joydir. Sarmishsoy suratlari Zarautsoy rasmlaridan farqli ravishda urib cho'kichlab ishlangan. 1958 yil tarix va arxeologiya instituti ilmiy xodimi X.Muhammedov qisman o'rgangan. Sarmishsoy rasmlarining asosiy qismi tog' darasi toraygan qoyatoshga ancha silliq ishlangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi qadimdan mo'jizaviy narsalar va jonivorlarga shu jumladan toshga sig'inish odati bo'lgan. Sarmishsoy davri odamlari qadimgi ajdodlar ibodat qilgan, sig'ingan muqaddas dargoh bo'lgan. U davr kishilari ma'lum vaqtlarda bu muqaddas dargohdagi rasmlar qoyalari yonida ibodat qilib, diniy udumlar, irim-sirimlarni bajo keltirgan bo'lishlari kerak. Ana shu irim-sirimlardan biri qoyalarga rasm chizish odati bo'lgan. Ba'zi etnografik ma'lumotlarga qaraganda qoyalarga va har xil buyumlarga ishlangan rasmlar

kishilarga baxt keltiradi, chorva mollari va yovvoyi hayvonlar tuyog'ini ko'paytiradi, ularni xar xil kasalliklardan asraydi deb hisoblaganlar. Sarmishsoydagi turli davrlarga mansub bo'lgan son-sanoqsiz rasmlar xilma-xil manzaralar hissiy go'zallik uchun yoki bekorchilikdan bezash uchun ishlangan emas. Alohida-alohida ishlangan rasmlar ham ayrim voqea-hodisalarni ifoda etuvchi manzaralar ham qadimgi davr kishilarining ibtidoiy tushunchalari va diniy e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lgan sehrli ma'noni anglatadi. Rasmlarning mazmuni, mavzusi, tuzilishi, joylashishiga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, ibtidoiy kishilar tomonidan afsungarlik, sehrgarlik va yana qandaydir diniy maqsadlarda ishlanganligiga amin bo'lish mumkin. Neolit davri diniy tasavvurlari o'ziga xos ijtimoiy hayot bilan birgalikda kechgan. Ma'lumki neolit davri o'rtoqlashuv jarayonida diniy tasavvurlar dehqonchilik sohasi bilan bog'liqdir. Markaziy Osiyo neolit davri diniy e'tiqodlarini jahon madaniyati manzilgohlari bilan bog'laydigan bo'lsak bu vaqtda har qanday oziqa ilohiy hisoblanganligini ko'rish mumkin. Hayvonlar turli masalliq va ichimliklar bizning zamonaviy tushunchalarimizdan kelib chiqqan holda xetlar bu oziqalarni o'z navbatida "yemish" deb atalishi va "qurbonlik" tushunchalarini mosligi deyarli bir xildir. Ayniqsa dafn marosimlarida nonni o'rniga termik ishlov berilgan donlar bilan almashtirish e'tiborlidir. Don sochish shuningdek, nikoh marosimlari va yangi hayot tug'ilishi bilan ham bog'liq. Barcha tarixiy dinlarga ma'lum jinslar o'rtasidagi aloqalarni tartibga solish va ular buzilgan taqdirda jazolash aynan neolit davriga borib taqaladi. Ammo ajdodlarga bu kabi e'tibor ular hayotida aks etmay qolmasdi. Ajdodlar qabrlarini qavm yodgorliklarini iloji boricha tiriklarga yaqinlashtirish ular hayotini bir bo'lagiga aylantirish kerak edi. Avlodlar tom ma'noda ota-bobolar suyaklari hoki ustida tug'ilishlari kerak edi. Bekorga qabrlarni neolitik uylardagi loy o'tirg'ichlar tirik odamlar o'tirgan va uxlagan uylarni ostidan topishmagan.

Yuqori paleolitga xos yerni homilador ayol timsolida qadrlash neolit davridan saqlanib qolgan va murakkablashgan. Ammo bu ehtiromni tub ma'nosi o'sha – o'sha bu hayot urug'ining asoosi bo'lmish unurni e'zozlash. Protoneolit va neolit davrida o'simlik u'rug'i don va dukkaklilar insoniyat urug'ini ramziga

aylangan. Non ajdodlar va avlodlarni bog‘lab turuvchi muqaddas hisoblangan. Ibodatxonalar bizga ma‘lumki ilk uylardayoq paydo bo‘lgan. Imoratlarda noinsoniy kuchlar borligini belgisi turli tasvir va oddiy predmetlar, hayvonlar haykalchalari ilk bosqichlarda esa ularning boshi va shoxlar hayvon yoki odam ko‘rinishidagi idishlar, noodatiy shakldagi toshlar va boshqa manbalarda namoyon bo‘lgan. Erta neolitga xos nasliy ibodatxonaning ustunligi o‘ziga xos diniy markaz bilan almashadi. O‘troq hayot tarziga o‘tish bilan birgalikda odamlarni o‘z hayoti haqida tushunchalari o‘zgargan. Qavmni muqaddas butunlik deb bilish marhumlarni uylar ostiga ko‘mishga ularni chanoqlarini olovxona yaqiniga qo‘yishga undagan. Aynan bu kabi tushuncha uyni muqaddas makonga aylantirgan. Olovxonalarda mehrob atrofida ko‘pincha yirik toshlar turgan, lekin ularning ko‘pligi va ajdodlar qabrlariga yaqinligi vafot etgan va shu yerda ko‘milgan qarindoshlar bilan aloqani ko‘rsatadi. Shu yerda duo o‘qib ajdodlardan madad so‘rashgan. Neolit davri boshlarida marhumni ko‘mguncha uni embrion yoki uyqu holatida yotqizishgan. Demak uni uyg‘onishiga ishonishgan. Ibtidoiy odamlarda o‘limdan keyingi hayot haqida umumiy tushuncha bo‘lmagan. Ibtidoiy odam dafn marosimi uni bajarganlar ongida odam tabiatini ikkilamchiligi, qabrda chiriydigan tana va o‘liklar makoniga ketadigan ruh haqida tushuncha bo‘lgan. Erta neolitga xos uylar ostidagi qabrlar mil. avv. VII – VI ming yillik shaharlarida ham saqlanib qolgan, lekin bunda faqatgina yosh bolalarning qabrlari uchraydi. Katta yoshlilarni uylarga ko‘mmay qo‘ygan. Neandertal va kramonyon kabi neolit odamlari bolalarni o‘zga dunyoda ulg‘ayadi deb hisoblashgan. Yana bir izohi esa kattalar gunohkor hisoblanishgan. Aynan marhumlar bilan birgalikda uy ro‘zg‘or anjomlarini birgalikda ko‘mish jahon neolit davriga ham oiddir. Bu idishlar marhumni ko‘kragi, qo‘llari, kamdan – kam hollarda oyog‘i va boshi tepkasiga qo‘yilgan. Marhum qilgan gunohlarini yuvaolmaydi, uning yaqinlari esa yaratuvchi marhamatiga umid qilishlari mumkin. Shuning uchun ham shifobaxsh zaytun yog‘li idishchalar marhum yoniga qo‘yilgan. Aynan neolit davri diniy e‘tiqodlari Markaziy Osiyo bilan solishtirilganda Joytun madaniyatining o‘ziga xos yangi qirralarini ko‘rishimiz mumkin. Bu davrda matrxarxar davrining ya‘ni ona urug‘i

davrining ahamiyati ijtimoiylik bilan bog'liq bo'lib ayol xudolar vujudga kelishiga asos bo'lgan. Neolit davri Joytun madaniyati dehqonchilik munosabatlarida kishilarning diniy ong o'zgarishlari eng yetakchi o'ringa chiqdi. Aynan ona urug'i rahbarligida qon – qarindoshchilikga asoslangan ijtimoiy tuzum ona urug'i atrofida birlashadi va bu birlashuvni ayol ona urug'i butun jamoani o'choq atrofiga birlashtiradi.

Geoksur manzilgohida katta diniy madaniyat markazlari topilmagan, ammo katta oilali qavmlar turar joyi massiv uylar tarkibiga kiritilgan, unchalik katta bo'lmagan ibodatxonalar yaqqol ajralib turibdi. Ularga oq uyli disk o'choqlar xos va shuningdek tosh idishlar, hayvonchalar va keli kabi idishlar predmetlar e'tiborga loyiqdir. Bu kabi uy ibodatxonalari Geoksur I da Changtepada topilgan. Keyingi yillarda esa Oltintepada topilgan. Ibodatxonalarning birida to'rtburchak podium o'choq topilganiga qaramay, aylana shakli qurbonlik keltiriladigan joy shubhasiz sharqiy guruh madaniyatini o'ziga xos jihatidir. Geoksur I ibodatxonalarida katta yong'in izlari topilgan. Bu esa Sarianidiga ularning ataylab yoqilgani haqida ma'lumot berishiga imkon beradi. Bu ibodatxonalarda suyak qoldiqlari borligiga qaramay o'sha muallifning boshqa farazi ibodatxonalarning dafn marosimi bilan bog'liqligi masalasi tekshirilmay qolmoqda. Nima bo'lganda ham olov yoqish izlari bo'lgan o'ziga xos vazifani bajaruvchi binolar Markaziy Osiyoda turli davr turli hududiy guruhlarda keng tarqalgan. Ammo bu inshootlarda qaysi xudo ilohlar sharafiga olov yoqilganligi masalasiga oydinlik kiritmaydi. Bu masalani yechish uchun mayda plastika haykaltaroshlik predmetlarini ko'rib chiqsak. Ular hammasi antroporflar ham zoomorflar ham ishlanishi bo'yicha 2 asosiy guruhga bo'lishi mumkin; 1) shoshma shosharlik bilan yasalgan pishirilmagan yoki bir qismi pishirilgan. 2) obdon yasalgan bo'yoqlar yordamida turli detallar tushurilgan, pishirish borasida tosh suyaklarga o'xshash terakotalar. Birinchilardan bir marta ishlatish ob'ektlarini ko'rish mumkin bo'lsa oxirgilari uzoq muddatga mo'ljallanganligi ko'rinib turibdi. Bu borada hayvonlar haykalchalari cho'ponlar bajargan qandaydir bir martalik marosimlar uchun tayorlangan degan xulosaga kelamiz. Ba'zida bu haykalchalar olovga tashlangan,

biroq odatda maxsus pishirilmagan. Shunga o'xshash hodisa Joytun neolitik madaniyat yodgorliklarida kuzatilgan u yerdagi ba'zi haykallarda ataylab uchli suyak yoki cho'plar yordamida sanchish izlari topilgan. Bu kabi sanchish izlari eneolitik yodgorliklar – hayvonlar haykallarida ham uchraydi, shoshib tayorlangan pishirilmagan antropomorf, baziak qo'llari tepaga ko'tarilgan haykalchalarni iltijo qilayotgan odam deb talqin qilish mumkin. Anologiya sifatida odatda akkatlarning gilgamish dostonidan matnlar beriladi: tong yorishgandanoq Gilgamish loydan shakl yasadi. Haykallarning ba'zilari Shamashga chiqarib berdi. Biroq, shubhasiz, asosiy qiziqishni obdon ishlangan ko'p marta ishlatiladigan boshqa madaniyatlar kabi Anov madaniyatlarida ham terokatlar tashkil qiladi, asosan ayollar ta'sviri. Ularni semantikasini (ma'no) ko'rib chiqish uchun birinchi navbatda haykalchani o'ziga xos jihatlari, unga tushirilgan detal va ramzlar idishlardagi haykalcha ta'sviri ishlatilgan.

Markaziy Osiyo eneolitiga oid ayol haykallarining uchta turi ham umuman olganda birinchi obraz (siymo)ni ta'svirlaydi: turgan, o'tirgan, (sonlari katta to'liq) va to'la ko'krakli yalang'och ayol. So'nggi paleolitik terokatlarida massivlik (to'lalilik) chiziqlarning nafisligi bilan almashadi, ya'ni asosiy g'oya – estetik ta'sir. Asosiy tiplar ichidagi paoltiblar "butunni o'rniga bo'lak" prinsipini aks etadi. Bu prinsipga ko'ra birinchi navbatda qo'llar kamdan kam holatda ko'krak ta'sviri tushurib qoldirilgan doim asosiy element bo'lgan. Qadimgi terokatlarning tablisi shuni ko'rsatadiki obraz yaratilayotganda kuchli, to'la serpushtlilik bilan ajralib turuvchi ayol nazarda tutilgan. Buni haykalchiga tushirilgan to'ldiruvchi detallar to'laligich isbotlaydi. Bu kabi to'ldiruvchi detallarga ayol jinsini anglashuvchi uchburchak marjon bilak uzuklar kiradi. Ko'pincha marjon ikkitalik chiziq qilib ta'svirlanadi. Yalang'och tipdagi yirik haykalchada 3 tizm munchoq nuqtalar bilan ko'rsatilgan, ikki uzluksiz chiziq esa yana qandaydir taqinchoq. Yuqorida aytib o'tilgan detallarda dafn inventari bilan taqqoslanishi qadimgi ustalarni ayolning terokat obrazini ko'rsatishga intilishgan. Badandagi qiya chiziqlar va avval yopishtirilmalarining ma'nosi unchalik tushinarlimas. Sehrli ramzlar eng kam uchraydiganlar. Qadimiy totem ramzini saqlab qolgan echki haykalchasi shular

qatoridadir. Qoratepadagi umumiy qabrda topilgan haykalcha sonida tepaga sudirilayotgan ilon ta'sviri tushirilgan. Yalong'ochtepada yodgorliklaridan topilgan bir qator haykalchalarda o'rtasida nuqta tushirilgan. Aylanalar ta'svirlangan, bu quyosh diskin ramzi degan ehtimol katta. Haykalda 15 ta shunday aylanalar ta'svirlangan, bu I.N.Xlopinning fikricha, dehqonlarning agrar kalendarini anglatadi, unga ko'ra yil har biri 24 kundan iborat 15 oyga bo'lingan.

Markaziy Osiyo yodgorliklari terrekotlari asosiy qismi ko'chirilgan (biror yerga o'zgartirilgan) holatda topilgan shuningdek fragmentlangan (bo'laklangan). Terrakot bo'laklar sehrli maqsad yo'lida maishiy o'choqlarda o'rnatilgan (qo'yilgan) degan fikr aytilgan, ammo bu marosim ommaboplashmagan. Qoratepadagi boy qabrda topilgan ilon surati (ta'sviri) tushurilgan ayol haykalchasi ahamiyatliroq. Qadimiy ibodatxonalarda butun haykalchani topilishi holati xozircha yo'q, ammo bu kabi muqaddas siymoga sig'inish sahnasi Qoratepadan topilgan naqshli fragmentiga ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Bu yerda yuzlari bir biriga qaratilgan odam shakllari saqlanib qolgan. Ular o'rtasida og'ir to'rtburchakli yelkali "qush" boshli o'tirgan holatdagi terrakota ta'svirlangan. Aftidan, bu sig'inish sahnasi, sig'inish obekti esa odam bo'yining 8/3 qismiga teng. Yirik antropomorf haykallarning mavjudligi haqida. Namozgotepadan topilgan marmar tosh guvohlik qiladi. Shunga o'xshash naqshinkor ayol haykalchalar, qushlar, xoldor hayvon ta'svirlangan idish, Oltintepadan topilgan idish tubida esa ilon bilan birgalikda ta'svirlangan. Nihoyat 1967 yilda Oltintepaga yarimxoch bilan bo'lingan haykallar topilgan. Keltirilgan faktlar terrakot ayol haykalchalari Markaziy Osiyo eneoliti sig'inish ob'ekti o'ziga xos ilon – hosildorlik ilohasi obrazi bo'lganligiga shubha qilmaydi. Qayd etilganidek, rivojlangan eneolit oxiridan boshlab nisbatan kamyob, erkaklarni asosan – harbiylarni ta'svirlovchi

Din ibtidoiy jamoa tuzumi taraqqiyotining muayyan bosqichida insonning dahshatli va tushunib bo'lmaydigan tabiat kuchlari oldida ojizligini ifodalaydigan ma'naviy hodisa sifatida paydo bo'lgan.

terrakot haykalchalar paydo bo'lgan. Bo'lishi mumkinki bu kabi terrakotlar ajdodlar kulti bilan

xususan muvaffaqiyatli harbiy sardorlar kulti ilohiylashtirish bilan bog'liq. Qoratepa, Namozgoh 3 qatlamida topilgan. Ustalik bilan ishlangan hayvonlar xoldor sigir va buqa terrakot haykalchalari bir muncha qiziq. Ular marmar buqa haykalchasi kabi uzoq muddatga mo'ljallangan. Balki ular ibodatxonalarda saqlangan buyumlar kabi fetish bo'lgan. Sopol idishlar naqshiga yuzlansak shuni unutmaslik kerakki, bu aniq qoidalarga bo'ysunadigan amaliy san'at turi. Shu bilan birgalikda ishlatilgan naqshlar shuningdek alohida tas'virlarda o'ziga xos ma'no bor. Markaziy Osiyo idish naqshlarida xoch shular qatorida. Oddiy xoch ko'p pog'onali murakkab xoch shaklida sopol idishlarni bezashda keng qo'llanilgan. Bu borada estetik va sehr jodu ramzi sifatida foydalanilgan. Alohida qiziqish hayvonlar haykalchalari uyg'otadi. Ko'pincha bu Namozgoh I, II, III idish naqshlarida uchraydigan ichki ta'svirlari. Qoratepa kulolchilik usulida echki obrazi xoldor hayvonlar bars, qushlar, o'rdak va qanotlari yoyilgan burgut obrazi bilan to'ldirilgan. Bu hayvon va qushlar yovvoyi bo'lganligi sababli ularni dehqon va chorvadorlar orasida keng tarqalganligi totemizm bilan bog'liq. Quyosh diski va qush ta'sviri uyg'unligi tez-tez uchragan. Ba'zi holatlarda idishlarda o'ziga xos ramz bilan birgalikda hayvonlar ta'svirlangan. Shunday qilib, Markaziy Osiyoning eneolitik masalasi oldimizda ayollar hosildorlik iloha kultidan tashqari totemistik davr azolari ham aniq bir rol o'ynagan. Jamiyatdan gavdalanadiki bekorga echki ta'sviri ayol terrakot haykalchalariga tushirilmagan. Qoratepadagi bir-biriga yaqin ibodatxona deb yuritish mumkin bo'lgan binolar juda qiziq. Balki ular ibodatxonalarda saqlangan buyumlar kabi fetish bo'lgan. Sopol idishlar naqshiga yuzlansak, shuni unutmaslik kerakki bu aniq qoidalarga bo'ysunadigan amaliy san'at turi. Shu bilan birgalikda ishlatilgan qo'llanilgan naqshlar shuningdek alohida ta'svirlarda o'ziga xos ma'no bor. Markaziy Osiyo idish naqshlarida xoch shular qatorida. Oddiy xoch ko'p pog'onali murakkab xoch shaklida sopol idishlarni bezashda keng qo'llanilgan, bu borada estetik va sehr-jodu ramzi sifatida. Alohida qiziqish hayvonlar haykalchalari uyg'otadi. Ko'pincha bu Namozgoh I, II, III idish naqshlarida uchraydigan echki tasvirlari. Qoratepa kulolchilik usulida echki obrazi xoldor ulardan biri hosildorlik ilohi ya'ni ayolga

bag'ishlangan bo'lsa tabiiyki ikkinchi ayol jufti erkakga bag'ishlangan. Aynan shu vaqtda Qoratepadan topilgan terrakot buqa haykalchasi erkak iloh bilan bog'liqligi mustasno emas. Nima bo'lganda ham bronza davrining o'rtalariga oid Oltintepa ibodatxona majmuasida samoviy buqa ilohi erkak bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Eneolit dehqonlari san'ati ularning mafkuraviy tushunchalari ijtimoiy hayot taraqqiyoti qadimiy qavmlarning ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan zich bog'liq. Turmushni yaxshilashga urinish ham aniq bir rol o'ynaydi. Erta eneolit davridayoq umumiy mehnat vakili sifatida jamoa rolini o'sishi bilan qarorgohlarda mafkuraviy birlikni ifodalovchi markazlar yaratish ahamiyati oshadi. Arxitektura (me'morchilik) sifatida bu masala uylarni bir qatorda qurish bilan yechilgan. Bir qator qazilma ishlari shuni ko'rsatadiki bunda devorlarning naqshiga alohida e'tibor berilgan. Ba'zida naqsh devorga ko'chirgan rangni bo'yra bo'lgan. Asosiy qurilish materiali (hom-ashyo) sifatida to'rt burchak xom g'isht ishlatilgan. (uzun tomoni 45-50 sm). Erta enolit davrida idishlarga naqsh solish keng tarqalgan: deyarli 30% sopol idishlar naqshlangan. Asosiy naqsh – geometrik shakllar ayniqsa uchburchak. Bu yerda to'liq yorqinlik ham dekarotivlik ham kuzatilmaydi. Echki shakllari sxematik. Tasvir, profil (yonbosh)dan emas: rassom bu holatda ko'rinadimi yo'qmi bundan qattiq nazar bir juft shox va bir juft oyoqlarni tasvirlagan.

Qoratepadan topilgan chanoqda ham xuddi shunday ta'svirni ko'rishimiz mumkin ayollar haykalchalari esa bunu aksi: serpusht ayol obrazi to'liq iloji boricha haqqoniy ta'svirlangan. "Butun o'rniga bo'lak" prinsipi bo'yicha ba'zi detallar qoldirilgan, ammo bundan usul o'zgarmaydi. O'rta eneolit davriga kelib ibodatxonalar inshoot sifatida (yaqqol) aniq reja bilan qurila boshlagan. Devorlarda odatda unchalik baland bo'lmagan naqshlar o'rniga yopishtirilgan detallar baydo bo'ladi. Inshootlarning yangi turi ham paydo bo'ladi – to'g'ri aylana shaklidagi uylar. Namozgoh II chi kulolchiligidagi naqshlar umuman olganda Namozgohga I chi sopol idishlarida ham qo'llanilgan. Shu bilan birgalikda nafis dekarotirizmni o'tish kuzatiladi. Naqshlarda ikkinchi bo'yoq paydo bo'ladi. Yalong'ochtepa kulolchiligi esa oddiy boy emas chiziqlar naqshi xos: sharqiy qaorgoh guruhlarida

o'ziga xos Utilitar usul paydo bo'ladi. Antropomorof haykaltaroshlikda onalik va serpushtlik sifati yaqqol ko'rsatilgan ayol haykalchalarini yasash davom etadi. Bu qo'llar va yelkalarda mosivo qilingan ikkinchi statuar tur. Aynan to'la ko'krak va sonlarga haykaltarosh e'tibori qaratilgan. Qizg'ishroq tanalarga qora rang bilan taqinchoq va boshqa detallar chizilgan. Bu umumiy variantdan tashqari hosildorlik ilohini endividual ta'svirlovchi haykallar bo'lgan. Oynatepada topilgan haykalcha aynan shunday: qulay o'tirgan ayol ta'sviri. O'rta eneolit ayol terrakotlari obdon yasalgan; ular yaratgan obraz hotirjamlik va o'ziga bo'lgan ishonchga Janubiy Turkmanistonlik dehqonlarning amaliy san'ati kech eneolit davrida eng yuqori nuqtaga yetadi. Bu davr memorchiligida Geoksiyur I avval dafn kameralarida qayd etilganidek binolarda hom-ashyolarda qoplama qo'llanilgan. Qarorgohning aniq bir reja asosida qurish ko'chalar tizimini ta'minlash kurtaklari qayd etiladi. Qoratepa ibodatxonalari endi alohida bino emas inshootlar tizimiga kiritilgan kompleks. Yalong'ochtepa kulollarining naqshlarni soddashtirishga urinishlari keyingi ustalar ta'sir ko'rsata olmagan. Sopol idishlarni dekarativ bezatish sharq hamda g'arb guruhlar kulolchik naqshlarida mahkam o'rnashadi. Bu davr naqshiga mavhumlik bilan uyg'unlashib ketgan ornamentalizm va simbolik ramzlar xos. Qoratepa usulidagi idishlarning mayda naqshlari har kunlik hayotga bayramonalik keltirgan. Hayvonlar ta'siri endi profil chizilgan tushirilgan.

Geoksiyur sopolchiligiga naqsh sxemalarining muayyanligi va bir maqomdaligi va ikkinchi bo'yoq kiritilishi xos. Umumiy geometrik usul (still) foydasi bu yerda hayvonlar tasviri ham bor: ammo ular shunday chizilgan ba'zida qanday hayvon (ilon yoki echki yoki boshqa yirtqichlar ta'svirlanganligini tushinish qiyin. Mayda haykaltaroshlik xilma-xil ko'rinishga keldi. Hayvonlarning loydan yasalgan haykalchalari naqsh bilan bezatiladi, bu kichik haykalchalarda to'ng'iz tog' echkisi buqani tanib olish qiyin emas. Qadimgi haykaltaroshlar yangi hom – ashyo marmar simon oq ohak toshni o'zlashtirishga urunishadi. Undan tanasi ko'proq to'ng'izga o'xshaydigan buqa yasalgan, bu esa ustalarning hali tajribasi kam bo'lganligini ko'rsatadi. Ayol terrakotlarning ham yangi tipi paydo bo'ladi. To'ladan kelganlarni o'rnini nozik nafis kelishgan ayollar egallaydi.

Dubulg'a kiygan harbiylar ta'sviri ham keng tarqaladi. Markaziy Osiyo qavmlarning haykaltaroshlikdagi umumiy stilistikasi yaqin sharq kech eneolit dehqonlarning san'atdagi yuksak yutuqlaridan biri. Kech eneolitga oid Namozgohtepadan topilgan. Ma'lumotlarga ko'ra odamlarning katta haykallari ham marmardan ishlatilgan.

Eneolit davrida marhumlarni ko'mish jarayoni qo'l oyoqlari bukilgan holatda yon tomoni bilan dafn etish Janubiy Turkmanistonning ilk dehqonchilik yodgorliklarida, eneolit davriga tegishli qoratepa manzilgohidagi 26 ta qabrda uchratilib, marhumning boshi janub va janubiy g'arbga qaratilgan. Qabrlar asosan manzilgohning ostidan topilgan. Yana yashash uyning ostonasi ostiga va poli ostiga dafn etganlik holati V.I.Sarianidi tomonidan Geoksur vohasidagi manzilgohdan topilgan.

Har bir xalq o'zining boy o'tmishiga ega bo'lib, o'ziga xos yashash tarzi urf-odati, an'ana va marosimlariga egadir. Xalqlarning bugungi kuni va kelajagi o'tmishdagi ma'naviy va madaniy meros ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Markaziy Osiyo xalqlarining diniy tasavvurlari haqida guvohlik beruvchi birinchi arxeologik manbalarni o'rganishda birinchi navbatda Turonu Zamin xalqlari madaniyatlari, urf-odatlari asosan bir-biriga naqadar yaqin va o'xshashligini ko'rish mumkin. Bu o'xshashlikni ko'proq dafn marosimlari misolida ko'rish mumkin. Dafn marosimlarining mukammal bo'lishi asosan, dafn marosimlariga e'tibor qaratilishi xalqda insonning qadri ulug'ligidan xabar beradi.

Diniy tasavvurlarning rivojlanish bosqichlarida xususan, "Yangi tosh" davridan boshlab, katta qadamlar qo'yildi. Negaki endi bu diniy ong shaklini o'sishi insoniyatning xo'jalik turmush tarziga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Yangi tosh davri diniy munosabatlari Markaziy Osiyo va jahon neolit davri manzilgohlari bilan solishtirildi, va o'ziga xos o'xshashlik mavjudligi aniqlandi. Dastlabki metal mis davrida diniy qarashlarda xususan dafn jarayonlarida yangi qirralari ochib beriladi. Bronza davrida esa diniy ong shakllarida tub o'zgarishlar tahlil qilinadi. Negaki, bu o'zgarishlar jamiyatda dinni alohida mavqeini belgilab berib, keyinchalik davlatning vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etganligi asoslab

berilgan. Masalan. Diniy munosabatlardan guvohlik beruvchi dafn marosimlari orqali ulardagi inventarlarning o'xshashligi, bir xildagi xo'jalik buyumlarining topilishi bunga asosdir. Bu munosabatlar asosan Sopolli madaniyatining Jarqo'ton bosqichida va Kangurtut, Tandiryo'l, Bo'ston yodgorliklarida to'liq nomoyon bo'ladi. Bu madaniyatning Mo'llali bosqichidan madaniyatini topib o'rganilgan. Hozirgi kundagi dafn marosimlari bilan qadryatlar bronza davrida shakllangan. Shu davr qabr tuzilishlari hozirgi vaqtdagi qabr tuzilishiga o'xshaydi. Aynan bu xususiyatlar bronza davri odamlarining dunyoqarashi haqida ma'lumot beruvchi asosiy manbadir. Markaziy Osiyo hududidagi ilk shahar Jarqo'ton manzilgohi va Jarqo'ton ibodatxonasining o'rganilishi, O'zbekiston hududida davlatchilik asoslari bronza davridan shakllangani ilmiy tasdig'idir.

Tarixni bilish, undan to'g'ri va xolis xulosalar chiqara olish inson ma'naviy kamoloti uchun nihoyatda muhim. Tarix – buyuk muallim, o'tmishdan saboq beradigan tarbiyachidir. Gap eng qadimgi davr falsafasi haqida borar ekan, bu haqiqat yanada katta ahamiyat kasb etadi. Ayrimlar “Bizga ming yillar qa'rida yotgan madaniyat va falsafadan nima foyda, yaxshisi, Bugunning gapidan gapiring?”, “O'tmish qa'ridan tashbeh izlagandan ko'ra, bugungi muammolar ustida bosh qotirgan ma'qul emasmi?” degan hayollarga borishi mumkin. Bir qarashda ularning gapida ham jon borgan o'xshaydi. Ammo bir narsa aniq, o'tmishni bilmasdan turib, kelajakni to'g'ri tasavvur etish mumkin emas. Zero, o'tmishsiz kelajak yo'q. Shu ma'noda, biz falsafa tarixini azbaroyi o'tmishga qiziqqanimiz uchun o'rganmayapmiz. Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday g'oyalarning tug'ilishiga sabab bo'lgani, qaysi ta'limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani, qaysi mafkura odamzodni ko'proq rivojlanish yoki tanazzul tomon yetaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan sabog'olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu – falsafa bilan shug'ullanayotgan mutaxassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega. Tarixni falsafasiz to'g'ri tushunib bo'lmagani kabi, falsafani ham tarix haqiqatisiz to'g'ri anglab bo'lmaydi. Shularni nazarda tutib,

kuyida biz mamlakatimiz tarixida muayyan iz qoldirgan ayrim falsafiy qarashlar va ta'limotlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Zardushtiylik ta'limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri zardushtiylikdir. Bu ta'limotga Zardusht asos solgan bo'lib, Sharq va G'arbda Zaratushtra, Zoroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardusht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shaxs ekanli haqida aniq bir to'xtamga kelingani yo'q. U o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. Lekin uning payg'ambarligi ilohiy asosga ega emas. Ya'ni bu haqiqat ilohiy kitoblarda o'z tasdig'ini topmagan. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdagi, bu ta'limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo'lgan. U o'z davrida xalqni ezgulik va adolat g'oyalari da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, uning g'oyalari bilan bog'lik qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va xalqimiz turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda. Zardushtiylikning bosh kitobi "Avesta"dir. Unda Qadimgi xalqlarning dunyo to'grisidagi tasavvurlari, o'ziga xos qadriyat va urf-odatlari aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari - yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesta»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan. Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o'zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek-Baqtriya davri falsafasi ham xalqimizning taraqqiyot tarixida muhim o'rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qushini mahalliy xalqlarning qattiq qarshiligiga uchragani, u "Avesta"ning ko'pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma'lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarixchilar Aleksandr "Avesta"ning tilini bilmagani, uni o'qiy olmagan sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushunmagan va uni yoqish to'grisida ko'rsatma bergan, degani fikrlarni bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu – tarixiy haqiqatni, harchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da,

xaspushlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida fanlarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donishmand sifatida yetti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta'lim olgan edi. Binobarin, Shox Filippning o'g'li Aleksandrni savodsiz, kitobning qadrini tushunmaydigan bir kimsa deb ta'riflash tarix haqiqatiga to'g'ri kelmaydi. To'g'ri, u «Avesta»ni o'tda kuydirgan bo'lishi mumkin. Lekin buni kitobning qadrini tushunmagani uchunmas, balki yerli xalqlarni birlashishga da'vat etib turuvchi, ular e'tiqod quygan milliy g'oyalar timsoli bo'lgan va o'z saltanatiga qarshi muttasil kurash olib boruvchi vatanparvarlarni tarbiyalaydigan manba ekanini nazarda tutib, shu ishni amalga oshirgan. Qolaversa, o'zini dunyodagi eng rivojlangan hudud madaniyatini jahonga yoyish uchun mas'ul deb bilgan, to'g'rirog'i, o'sha madaniyatdan boshqasini tan olmagan mashhur jahongir uchun zabt etilgan xalqning «Avesta»dek buyuk kitobi bo'lishi kutilmagan hol edi. U yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur kitob omon tursa, u ushbu zamin farzandlari uchun o'zlikni anglash, binobarin, kuch-qudrat manbai bo'lib qolaverishini nihoyatda yaxshi tushungan. Aleksandrda keyin yashagan Rim imperatorlari ham Misr va Vizantiyaga qarshi urush qilib, yahudiylarning yerini bosib olganida tub aholining madaniy boyliklarini yo'q qilgani, «Zabur» va «Tavrot»ning Qadimgi nusxalarini kuydirib yuborgani yo'qoridagi misolning tasodifiy emaslikidan dalolat beradi. Umuman, har qanday sharoitda ham istilochilarning birinchi ishi xalq va millatlarni zurlik bilan bosib olish, boyliklarini talash bo'lsa, keyinki asosiy faoliyati – millatni o'z tarixi va an'alaridan o'zib qo'yish, madaniy merosini talon-taroj qilish, uning ma'naviyatini yo'qotishdan iborat bo'ladi. Tarixning bu achchiq sabog'i mustamlakadan ozod bo'lgan, o'z mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlashka intiladigan har qanday xalq taraqqiyoti uchun eng muhim xulosa bo'lib xizmat qiladi. Makedonskiyga qarshi kurashda xalqimizning milliy qahramoni Spitamen beqiyos mardlik va jasorat ko'rsatadi. U Makedonskiyga qarshi ayovsiz qarshilik ko'rsatgan vatanparvar lashkarboshilardan biridir. Aslida, uning qahramonliki millatimizning o'sha davrdagi o'z davlatchiligini, o'zi yashaydigan hudud daxlsizligini saqlab qolish uchun olib borilgan kurashning

yaqqol timsolidir. Albatta, bu lashkarboshi ortidan xalq ergashsa, elning ozodlik va mustaqillikka intilish tuyg'usi kuchli bo'lmasa, Spitamenning nomi bu qadar mashhur bo'lib ketmas edi. Negaki, inson naqadar kuchli, tadbirkor va omadli bo'lmasin, agar xalq bilan birga bo'lib, uning dardlariga darmon izlamasa, hurriyat g'oyalarini bayroq qilib ko'tarmasa, haqiqiy milliy qahramon bo'lolmaydi. Spitamen esa o'sha xalqimizning ruhi, orzu-umidlari, mustamlakachilarga qarshi matonati ramzi sifatida tariximiz qatiga mangu muhrlanib qolgan. Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'rniga ega. U diniy-falsafiy ta'limot sifatida Qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asrning oxiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta'limotga asos solgan donishmand Sidharta urug'idan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya'ni nurlangan degani laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar Markaziy Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqei jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta'limot Markaziy Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toharistonga balxlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi. «Xalqchil bo'lganliki uchun Markaziy Osiyoga keng yoyilgan. Buddaviylikning O'rta Osiyoga yoyilishi quyidagi to'rt bosqichdan iborat. Birinchi bosqich. Kushonlardan oldinki davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga tug'ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan. Ikkinchi bosqich. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik Markaziy Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning axloqga oid masalalar, xalq ommasini sabr-qanoat va bardoshga da'vat etuvchi g'oyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan. Uchinchi bosqich. Bu davrda O'rta Osiyoda buddaviylik ta'limotining manbalari yoyilgan. To'rtinchi bosqich. (IX-XIV asrlar) islom Markaziy Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan. Buddaviylikning O'zbekiston va Hindiston xalqi o'rtasida o'z davrida ma'naviy ko'priki bo'lib xizmat qilganliki aniq. Xalqlarimiz orasidagi do'stlik va birodarlikning ildizlari ham o'sha davrga borib taqaladi va bugungi kunda aksariyat kishilar, ayniqsa, yoshlarimizning hind xalqi, uning madaniyati va

san'atika qiziqishi tasodifiy emas. Moniy ta'limoti yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. U zardushtiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha yetib kelmagan. Moniy xatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham to'zgan. Uning ta'limoticha, hayotda dastavval nur dunyosi – yaxshilik va zulmat dunyosi - yovuzlik bo'lgan. Ular o'rtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (ruh – nur farzandi, jism – zulmat mahsuli) iborat. Moniylik xalq ommasi manfaatlarini himoya qiluvchi ta'limot bo'lgani sababli hukmron mafkura qarshiligiga duch kelgan. Moniylik ta'limoti asosida Mazdak ta'limoti yuzaga kelgan. U eramizning V-VI asrlarida keng tarqalgan edi. Uning asoschisi Mazdak (470-529 yillar) bo'lgan. Mazdak va uning maslakdoshlari o'z qarashlarida xalq ommasiga suyangan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yo'lida olib borgan harakatlari rahnamolik qilgani uchun tez fursatda ularning maslakdoshlari, izdoshlari ko'payib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yo'lida kurashka da'vat etuvchi mafkura sifatida xizmat qilgan. Unda asosiy yovuzlik-boylikka xirs qo'yish va o'ta kambag'allik qoralanadi. Bu insonparvar harakatdan cho'chigan shox Mazdakni turli hiylalar bilan o'limga mahkum etadi. Mazdakiylar harakati, eramizning VI asrida bostirilganiga qaramay, turli mamlakatlarda muayyan darajada davom etgan. Markaziy Osiyoda Muqanna, Ozarbayjonda Bobak boshliq dehqonlar va shahar kambag'allarining zulmga qarshi kurashlari bunga misol bo'ladi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta'limotlar, ular ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Sanab o'tilgan Qadimgi diniy-falsafiy ta'limotlar, ya'ni zardushtiylik, uning bosh kitobi - «Avesta», Moniy ta'limoti, «Moniy yozuvi», Mazdakiylik harakati jamiyatda adolat, erkinlik, teng huquqlilik tamoyillarini qaror toptirishiga da'vat etgan. Vatan ozodligi yo'lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat Markaziy Osiyoda, balki jahonning boshqa o'lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimizning o'sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma'naviyatimiz, falsafamiz jahon sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan. Mamlakatimiz tarixi islom dini yurtimizga kirib kelgan davrdan boshlanmaydi. U

islomga qadar ham ming yillar mobaynida rivojlanib kelgan shonli tarixiga ega. Lekin, afsuski, Vatanimizning ana shu davr tarixi nihoyatda kam o'rganilgan. Bu davrga oid manbalarning aksariyati esa yo'q qilib yuborilgan. Bu vayronakorlikning boshida miloddan avval makedoniyalik Aleksandr turgan bo'lsa, mamlakatimizni zabt etgan keyingi bosqinchilari ham ana shu yo'ldan borgan. Ular xalq ongidan mustaqillik va erkin hayot to'g'risidagi maqsad-muddaolarni butunlay yo'qotib yuborishga o'rinishgan. Buning natijasida ma'naviy qashshoq va tarixiy xotirasiz kishilar tarbiyalanishi lozim edi. Bosqinchilar Movarounnahrda nihoyatda boy madaniyat shakllanganini e'tirof etgan. Ammo uning bosqinchilik g'oyalariga mos kelmaydigan juda ko'p na'munalarini ayovsiz yo'q qilishgan. Ayniqsa, ma'naviy qadriyat va madaniy boyliklarni shafqatsizlarcha g'orat qilish asosiy o'rinda turgan.

Yurtimizda arablar istilosiga qadar ustuvor bo'lgan ma'naviy va madaniy durdonalar qadrini yaxshi aniqlaydigan va ularning ahamiyatini to'g'ri tushunadigan kishilar birinchi navbatda yo'q qilib yuborilgan. Bu to'grisida Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodkorliklar» asarida quyidagilarni yozgan: «Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimini boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib va butkul yo'q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi». Ushbu asarning boshqa sahifasida ulug'vatanparvar olim yuqoridagiga o'xshash yana bir fikrni quyidagicha ifoda etgan: «Qutayba xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz bo'lib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar». Beruniy zamonida islom yagona hukmron diniy mafkura bo'lib turganini e'tiborga olsak, zikr etilgan asar va undagi teran fikrlarni bunday o'ktamlilik bilan aytish g'oyat ulkan jasoratni talab etgani ayon bo'ladi. Istilochilarning bunday vayronakor siyosati keyin ham davom etgan. Xususan, mustabid sho'rolar mafkurasi hukmronlik qilgan davrda ham ana shunday hol ro'y bergan. Nihoyatda boy qadriyatlarimiz, falsafiy ta'limotlarimiz, umuman o'z merosimizdan bebahra bo'lib

qoldik. Istiqlol tufayli ajdodlarimiz yaratgan boy va o'lmas madaniy merosni o'rganish imkoni tug'ildi. Tarixiy xotirani tiklash, xalqimiz qalbida milliy qadriyatlarga sodiqlik, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish hozirgi kunda ma'naviy hayotning ustuvor yo'nalishiga aylandi. Imom Buxoriy (810-870yillar) yirik ilohiyotchi, muxaddis sifatida 60 mingga yaqin hadis to'plagan, ulardan ishonchli deb topganligini maxsus to'plam holiga keltirgan. Bu to'plam «Sahih Buxoriy» nomi bilan mashhurdir. Imom iso Termiziydan (824-892) «Payg'ambarning alohida fazilatlarini», «hadislardagi ixtilof va baxslar haqida risola», «Tarix» va boshqa asarlar meros bo'lib qolgan. Imom Termiziy hadislarni muntazam ravishda to'plab, muayyan tartibga solgan va yaxlit bir kitob shakliga keltirgan. Muhammad al-Xorazmiy (783-850) butun musulmon Sharqi va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Xorazmiy arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-hikma»)ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi to'grisida risola», «Quyosh soati to'grisida risola», «Musiqi haqida risola», «Tiklash va qarshi qo'yish hisobiga oid muxtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohasiga asos solindi. Abu Nasr Farobiy (873-950) – musulmon Sharqida Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muyassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan Qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudu vojib» (Alloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Farobiy. Olam sifat, miqdor, javhar, aksidensiya (muhim bo'lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli maxluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o'simliklar, minerallar va to'rtta unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga

keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Mutafakkir o'z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, axloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qa'rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, xilma - xil olamlar to'grisida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov – tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi. Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasisiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun gamxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tig'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir. Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida

vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy meros taxminan 280 nomdan ziyotroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «vujudi vojib» va «vujudi mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiy bo'lganlik uchun yaratilgan «vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chikaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliy (turli xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Tasavvuf va uning tariqatlari. Tasavvuf falsafiy oqim va diniy-ma'naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko'pgina ichki sabablar va ba'zi tashqi unsurlar – buddaviylik va hindiylikning ilk diniy tasavvurlari, Sharqiy xristian tarkidunyochiligi, neoplatonizm kabilarning ta'siri ostida) paydo bo'ldi. Tasavvuf uchun vahdoniyat – Ollohning birligi, Olloh va olamning porlab turishi, fano bo'lish, orif shaxsining Tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlarini sufiylar, deb ataganlar va «sufizm» atamasi shundan paydo bo'lgan. Ilk sufiylar aholining kambag'al toifasi orasida shakllangan. Ularning qarashlari istilochilar zulmi, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida ham yuzaga kelgan. Tasavvufning muhim jihatlari yirik musulmon ilohiyotchisi Abu Xomid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliyning (1059-1111) «Diniy ilmlarning tiriltirilishi» asarida bayon etilgan. Ul zot dunyo qonuniyatlarini aql orqali bilishni e'tirof etgan, lekin Ollohn aql bilan anglash mumkin emasligini ta'kidlaganlar. U faqat qalb, maxsus ruhiy harakatlar – iltijo-ibodatlar ko'magida bilib boriladi. Mantiq, tabiatni bilish Ollohn tanishga halal bermasa, ular ahamiyatlidir, agar aksincha bo'lsa, ularning maqomi chegaralanadi. Rasmiyatchilik, aqidachilikni tasavvuf ahli qabul qilmagan. Ularning fikricha,

iymon-e'tiqodning mohiyati Ollohdan boshqa narsaga muhtoj bo'lmaslik, hech qanday mulkning quliga aylanmaslik, boriga sabr-qanoat qilib yashashdir. Ollohga yetishish uchun qalbni poklash, nafs balosidan ozod bo'lish darkor. Ana shundagina inson dili nur bilan tuladi, nuqsonlarni boshqalardan emas, o'zidan izlaydigan darajaga ko'tariladi, haq sari yaqinlashadi, bema'ni qarash va tushunchalarning qullik kishanidan o'zini ozod qiladi, chunki inson qalbi hurdir. Tasavvufda Kubraviya, Yassaviya, Naqshbandiya tariqat-suluglari keng tarqalgan. Amir Temur ibn Taragay Bahodir (1336-1405) Kesh (Shaxrisabz) shahri yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida dunyoga keldi. Uning eng asosiy tarixiy xizmatlari shundan iboratki, u mog'ullarning bosqinchilik va vayronakorliklariga qarshi kurashib, Markaziy Osiyoni ulardan xalos etdi. Mayda feodal va mulkdorlarning o'zaro nizolariga barham berib, kuchli markazlashgan davlat barpo qildi. Mamlakatda tartib-intizom va qonun ustuvorligini ta'minladi. Uning davrida «Kuch – adolatda» tamoyili amalga oshdi, iqtisod va madaniyat yuksaldi, o'zga mamlakatlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatildi.

Amir Temur mohir harbiy sarkarda sifatida nom qozondi. U o'z hayotini Movarounnahr xalqining farovonligi, yurt obodonchiligi uchun sarfladi, uning davrida xashamatli binolar, qurilish inshootlari, go'zal bog'lar bunyod qilindi, maktab va madrasalar, masjidlar qurildi, mamlakatimiz Sharqning go'zal hududiga aylandi. Temurning yana bir ulkan xizmati shuki, u madaniyat va ilm-fan xomiysi sifatida mashhur bo'ldi, o'z saroyiga olimu fuzalo va din arboblari to'pladi. Xoja Afzal, Jalol Hokiy, Mavlono Xorazmiy, Mavlono Munshiy va boshqalar uning saroyida ilm-fan va badiiy ijod bilan mashg'ul bo'ldilar. Bobur Mirzoning xabar berishicha, o'sha davrda Samarqand eng go'zal shahar edi. Ispan sayyohi R.K.Klavixo Samarqandning go'zalligiga qoyil qolgan edi. Temur hukmronligi davrida ichki va tashqi savdo kuchaydi. Ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Rusiya, arab mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi Temur saltanati iqtisodiy qudratini oshirdi. Temur va temuriylar davrida islom dini va tasavvufga katta e'tibor berildi. Islom dini o'sha davrda asosiy mafkura bo'lib, markazlashgan davlat barpo etishda, iqtisod, madaniyat va ilm-fan sohasidagi maqsad va vazifalarni amalga

oshirishda nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Temur o'z faoliyatida unga tayanib ish ko'rdi. Jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta ulush qo'shgan buyuk falakiyotchi olim va davlat arbobi Muhammad Tarag'ay Ulug'bek (1394-1449) matematika va falakiyot sohasida barkamol ijod qilgan. Uning otasi, Amir Temurning o'g'li Shoxruh Mirzo edi. Ulug'bek yoshligidan ilm bilan qiziqdi. Unga taniqli olimlar Qozizoda Rumiyy va G'iyosiddin Jamshid ustozlik qildilar. U garchi davlat arbobi bo'lsa ham, madaniyat va ilm-fan ravnaqiga ko'p kuchini sarfladi, matematika, astronomiya, geometriya, tarix, kimyo va boshqa sohalarda ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Olimning dunyoqarashida Aflotun, Arastu, Ptolemey, Muhammad Xorazmiy, al-Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalarning asarlari muhim o'rin egalladi. Ulug'bekning ulkan ishlaridan biri uning Samarqandda, Kuhak tepalikida, Obi Raxmat arig'ining bo'yida, rasadxona barpo etganligidir. Ushbu rasadxona qurilishi 1424 yilda boshlanib, 1429 yilda tugallandi. Olimning eng muhim asari «Ziji jadidi Ko'ragoniy» deb ataladi. Undan tashqari, Ulug'bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», astronomiyaga bag'ishlangan «Risolayi Ulug'bek» va tarixga oid «To'rt ulus tarixi» kitoblarini yozdi. Ulug'bek mantiq ilmi, fiqhshunoslik, musiqa va adabiyot nazariyasini yaxshi bilar edi. Olimning «Ziji» ikki qism, muqaddima va 1118 yulduzning o'rne va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat.

Jahon madaniyati ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan siymolardan biri, ulug'o'zbek shoiri va mutafakkiri Nizomiddin Mir Alisher Navoiydir (1441-1501). U Temuriylar xonadoniga taalluqli bo'lib, otasi G'iyosiddin Kichkina Shahrisabzdan Qobulga borib qolgan barlos beklaridan edi. Navoiy Hirotda Xusayn Boyqaro saroyida turli lavozimlarda ishladi, 1472 yildan boshlab vazir etib tayinlandi. Shoir mamlakat obodonchiligi, ravnaqi va osoyishtaligi yo'lida ko'p ishlar qildi. Maktab, madrasa, masjid va xonaqolar, ko'priklar, rabotlar, shifoxonalar qurdirdi, muhtoj va kambag'allarga yordam berdi, olim-u shoirlarga homiylik qildi. Navoiy ijodi boy bo'lib, asarlari turli mavzularga bag'ishlangan. «Hamsa» ya'ni «Hayratul abror», «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari hamda «Lison ut – tayr», «Majolisun nafois»,

«Maxbub ul-qulub», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Mezon ul-avzon», «Muhokamat ul-lugʻatayn» va boshqalar. Bulardan tashqari, Navoiy «Xazoyinul maoniy» («Maʼnolar xazinasini») nomli sheʼriy toʻplam yaratgan boʻlib, u 45 ming misraga yaqin gʻazal, ruboiy, qitʼa va fardlardan tashkil topgan. Navoiyning ijodi falsafiy fikrlarga boy boʻlib, unda jamiyat va inson munosabati, insonning baxt-saodati, komil inson va fozil jamoa, taʼlim-tarbiya haqidagi fikr-oʻylari oʻz ifodasini topgan. XV asrning oxiridan boshlab Temuriylar davlati sekin-asta inqirozga yuz tuta boshladi. Bunga temuriy shaxzodalarining oʻzaro urush-janjallari, tarqoqlikning kuchayishi, oʻzaro nizolar, taxt uchun kurashlar natijasida mamlakatning boʻlinib ketishi, iqtisodning tushkunlikka uchrashi sabab boʻldi. Natijada Mavorounnahr Shayboniynxon tomonidan bosib olindi. Temur avlodidan boʻlgan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) oʻsha davrning eng maʼrifatli podshohlaridan biri edi. Andijonda Umarshayx Mirzo xonadonida tugʻilgan Bobur keyinchalik Hindistonda ulkan saltanatga asos soldi. Bobur davrida hind diyori gullab yashnadi, undagi madaniyat yuksak darajaga koʻtarildi. Hindistonning XX asrdagi eng atoqli kishilari Maxatma Gandi va Javoharlal Neru ham Bobur va boburiylar – Shoh Jahon, Avrangzeb va Akbar kabi temuriyzodalarga juda katta baho berganlar. Boburning xizmati shundaki, u Hindistonni markazlashgan davlatga aylantirdi, mamlakatda tinchlik oʻrnatdi, obodonlashtirish va qurilish ishlarini rivojlantirdi, karvonsaroylar, meʼmoriy yodkorliklar, bogʻchalar, kutubxonalar barpo qildi, madaniyat, sanʼat, adabiyot va ilm-fanni yuksaltirdi. Bobur ilm-fan, sanʼatga katta qiziqish bilan qaragan, yuksak aql egasi, qomusiy bilimga ega boʻlgan davlat arbobi, olim va shoirdir. XIV-XV asrlar moddiy va maʼnaviy yuksalishining muhim xususiyati yana shundan iboratki, bu davrda ishlab chiqarish oʻsdi, ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik, dehqonchilik rivojlandi, xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik va madaniy aloqalar oʻrnatildi, inson aql-zakovati va uning eng yaxshi fazilatlariga eʼtibor kuchaydi, ilm-fan va sanʼat rivoj topdi, qomusiy olimlar yetishib chiqdi, madaniy merosni oʻrganishga qiziqish ortdi. Temur va temuriylar davridagi madaniy yuksalish hozir ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq. Ular mustaqil davlatimizni mustahkamlashda,

madaniy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda, milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda ma'naviy ozuqa vazifasini o'tamoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarining ilk ma'naviy asoslari.
2. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyalarining ma'naviy asoslari ta'sirdoshligi.
3. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasida ilk diniy tasavvurlar tarixi haqida ilmiy adabiyotlar asosida ma'lumot bering.
4. Din va sivilizatsiya tushunchasi mazmun-mohiyatini yoritib bering.
5. Qon-qarindoshlikga asoslangan urug'chilik davri manbalarida ilk diniy tasavvurlar.
6. Oila va patriarxal oilalarning paydo bo'lish tarixi diniy tasavvurlar o'rni.
7. Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlar shakllanishiga asoslar.
8. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida tarixiy diniy ta'limotlar vujudga kelishi.
9. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida falsafiy-axloqiy ta'limotlar va uning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Philip J. Adler, Randall L. Pouwels. World Civilizations. Cengage Learning USA. 2015.
2. Krech Volkhart and Steinicke Marion. Dynamics in the history of religions between Asia and Europe: encounters, notions, and comparative perspectives. Brill, Leiden 2012, pp
3. Albert Schweitzer. The Philosophy of Civilization, trans. C.T. Campion (Amherst, NY: Prometheus Books, 1987)
4. Ankerl, Guy Global communication without universal civilization. INU societal research. Vol.1: Coexisting contemporary civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western. Geneva: INU Press. 2000. ISBN 978-2-88155-004-1.

5. Robin W. Winks. World Civilization: A Brief History. Rowman & Littlefield, 1993.
6. Doniyorov A.X. “Sivilizatsiyalar tarixi”. O‘quv qo‘llanma. –T.: TDSHI. 2013.
7. Исҳоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
8. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
9. Васильев А.С. История религий Востока.М. 1997.
10. Kabirov J. “Sarmishsoyning” qoya toshlardagi rasmlar. T. 1976.
11. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
12. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
13. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
14. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
15. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.

8-MAVZU: JAHON ISLOM SIVILIZATSIYASI TARAQQIYOTIDA MARKAZIY OSIYO XALQLARINING HISSASI

Asosiy savollar:

1. Islom dini paydo bo'lishining omillari. Arab xalifaligining tashkil topishi
2. Jahon islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida Markaziy Osiyo mintaq hududi ahamiyati.
3. Islom jamiyati va ijtimoiy diniy harakatlar.
4. Markaziy Osiyoda musulmon madaniyati taraqqiyoti.

O'quv maqsadi: Islom dini paydo bo'lishining omillari, Jahon islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida Markaziy Osiyo mintaq hududi, davlatlari xalqlari ahamiyati, Islom jamiyati va ijtimoiy diniy harakatlari, Markaziy Osiyoda musulmon madaniyati taraqqiyoti haqida atroflicha yoritish.

Tayanch so'z va iboralar: Islom, sivilizatsiya, Qur'on, payg'ambar, islom ta'limoti, Hijoz, Arabiston, Fotimiylar, Arab xalifaligi, Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar, yevropotsentrizm.

Har qanday dinni ikki xil o'rganish mumkin: dindor kishi tomonidan o'zi uchun va mutaxassis tarafidan ilmiy-nazariy maqsadda. Tabiiyki, ular bir-biridan farq qiladi. Islomning kelib chiqishi xususida musulmon manbalariga asoslangan an'anada u ilohiy hodisa, insonlarni to'g'ri yo'lga solish uchun yuborilgan oxirgi ta'limot deb talqin etiladi. Islom dinining paydo bo'lishi tarixi (genezisi)ni ilmiy-nazariy maqsadda dinshunoslik fani nuqtai – nazaridan o'rganishda bu jarayonga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillarni hisobga olishga, soddaroq qilib aytganda, qachon, qayerda va qanday degan savollarga javob berishga to'g'ri keladi. Qachon, qayerda qabilidagi savollarga aniq va deyarli barcha uchun maqbul javob mavjud: islom ta'limoti VI asr oxiri - VII asr boshida Arabiston yarim orolida, aniqrog'i, uning g'arbiy

qismidagi Hijoz o'lkasida paydo (zuhur) bo'ldi. Ammo uchinchi savol bo'yicha mutaxassislar haligacha yakdil fikrga kelganlari yo'q. Ilmiy adabiyotda oxirgi paytlargacha bu masalada asosan ikki yo'nalish namoyon bo'lib keldi.

Birinchisi - Muhammad payg'ambarning tarjimai holini bayon etish va unga yahudiy va xristian dinlarining bevosita ta'sirini ko'rsatishdan nariga o'tmaslik bilan xarakterlanadi. XIX asrda g'arb sharqshunosligi boshlab bergan, «yevropotsentrizm» kabi g'arazli maqsadga xizmat qilgan bu yo'nalish keyinchalik Rossiyaga o'tdi va sho'ro davrida ham tarafdorlarga ega bo'lib keldi. Xususan, Markaziy Osiyo tarixi bo'yicha haligacha ahamiyatini yo'qotmagan asarlar yozib qoldirgan akademik V.V.Bartold 1925 yili bir xato fikrni ilgari surgandi: «Barcha dinlar ichida, - deb yozgandi u, - islom o'z xalqining o'tmishi bilan eng kam bog'langandir». Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, islom arablarning o'tmishi bilan kam bog'langan ekan, demak, boshqa, tashqi ta'sir bilan ko'proq bog'langan bo'ladi.

Ikkinchi yo'nalish ijtimoiy - iqtisodiy tuzumlar (formatsiyalar) haqidagi ta'limotga asoslangan bo'lib, go'yo islom vujudga kelgan paytda arab jamiyati uch formatsiyadan biri-patriarxal, quldorlik yoxud feodalizm munosabatlarini boshidan kechirayotgan bo'lgan va islom muayyan hukmron ijtimoiy kuchlarning ideologiyasi sifatida tarkib topgan. Ammo aynan qaysi tuzum hukm surgani haqidagi bahs 70 yil davom etdi va hech qanday samara bermadi.

Yuqorida zikr etilgan ikkala yo'nalish ham bugungi kun fani talablariga javob bera olmaydi. V.V.Bartold fikriga qarshi o'laroq islom arab xalqining o'tmishi bilan chambarchas bog'liq, hechqanday shak-shubhasiz arabiy ildizlarga ega, qolaversa, qadimgi Arabiston tarixiga bevosita yakun yasagan hodisadir. Demak, avvalo islomdan oldingi Arabistonning ikki-uch ming yillik tarixini puxta o'rganmoq darkor. Qizig'i shundaki, Arabiston va umuman qadimgi dunyoda yuz bergan jarayonlar formatsion ta'limot tarafdorlari uqtirib kelgandek emas, balki batamom boshqacha kechdi, deyishga asoslar bor. Eng muhimi, bir formatsiyadan ikkinchi formatsiyaga o'tishning sotsiopsixologik mexanizmini hech bir kishi aniqlab ochib bergan emas. Aslida, barcha qadimgi dunyo jamiyatlari, sodda qilib

aytganda, uch bosqichni bosib o'tdi. Birinchi bosqichda mayda, tarqoq davlatlar vujudga kelib, ularning ba'zilari keyinchalik nisbatan yiriklashdi, monarxiyalar (Misr fir'avnligi kabi) vujudga keldi. Ikkinchi bosqichda iqtisodiy omil ularni birlashtirishni taqozo etdi: ular tinch yo'l (xalqaro savdo yo'li) bilanmi, urushlar vositasidami, albatta, birlashtirilgan. Natijada, Ossuriya, Yangi Bobil, Ahamoniylar Eroni, Rim kabi imperiyalar vujudga kelgan. Nihoyat, uchinchi bosqichda o'z davrini o'tab bo'lgan imperiyalar birin-ketin qulagan. Yuqorida zikr etilgan qadimgi dunyo jamiyatlarining ikkinchi taraqqiyot bosqichi, ya'ni imperiyalar davrida, antik dunyo umumjahon jarayonidan bir muncha ajralib, bu yerda o'ziga xos antik taraqqiyot yo'li yuz bergandi. Asosan shahar - davlatlardan tarkib topgan bu dunyo yunoncha «polis» degan nomni oldi. Ammo antik polis tizimi ham uzoq yashamadi: o'z davrini o'tab bo'lgan mustaqil polislarning kelajak taraqqiyoti ularni birlashtirib, xalqaro savdoni barqaror qiladigan, fuqarolar xavfsizligini ta'minlashga qodir harbiy kuchga ega bo'lgan imperiyasiz mumkin bo'lmay qoldi.

Arablarining ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti VII asr boshlarida arab qabilalarining birlashishi va umumlashuviga olib keldi. Islom dini, bu birlashuvni mafkuraviy tasdiqlovchi, oqlovchi bo'ldi: hamma uchun bab-baravar prinsiplar, millatlarning etnik kelib chiqishiga qaramay, din oldida hammaning huquq tengligi arablar oldida katta imkoniyatlar tug'dirdi.

Islom dinining asoschisi, «Allohning elchisi» (rasululloh), Muhammad (s.a.v) (570-632 yy) 610 yildan Makkada yangi diniy ta'limotni boshlaydi. 610 – 620 yillar davomida Makkaning an'anaviy butparast jamoalari bilan yangi din tarafdorlari orasida to'xtovsiz kurash ketadi. Bu kurash 622 yilda payg'ambarimizning Yasrib (Madina) ga hijrati bilan yakunlanadi. Musulmonlar jamoasi (ummat) Madinada mustahkamlanib, kuchaydi. 630 yili Makka jangsiz Muhammadga (s.a.v) taslim bo'ldi. Makka Islomning diniy markaziga aylandi. Ka'ba ichidagi majusiy butlar va sanamlar tantanali ravishda buzib tashlandi, u eng muqaddas sajdagohga aylantirildi, bu yerga haj qilish Islomning asosiy farzlaridan biri deb e'lon qilindi. Bu Muhammad (s.a.v) jamoasining badaviylarga nisbatan

ta'sirini kuchaytirdi va ular o'rtasida Islomni keng yoyishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Muhammad (s.a.v) dan so'ng chahoriyorlari Abu Bakr Siddiq (568–634), Umar ibn al-Xattob (634–644 yy), Usmon ibn Affon (644–656), Ali ibn Abu Tolib (656–661 yy) lar birin ketin xalifa bo'ldilar va zabt etish, islom dinini tarqatish siyosatini davom ettirdilar. Dastlabki saylangan to'rt xalifadan so'ng xalifalikda hokimiyat Ummaviylar sulolasi qo'liga o'tdi. Bu sulola asoschisi yirik savdogar va qurayshiylar zodagoni Abu Sufyonning o'g'li, Suriya hokimi Muoviyadir. Muoviya Ali xalifaligini tan olmay, Damashqda o'zini xalifa deb e'lon qilgan. Ali vafotidan keyin (661 y.) arab zodagonlari va harbiy boshliqlar yordamida Muoviya yagona hukmron-xalifa bo'lib qoladi. Xalifalik poytaxti Madinadan Damashqqa ko'chirildi. Abbosiylar sulolasiga Muhammad (s.a.v) amakisi avlodlaridan Abulabbos as-Saffoh (749–754 yy) Abbosiylar davrida poytaxt Damashqdan Bag'dodga ko'chirildi.

Arab xalifaligi Arabiston yarimoroli, Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika, Ispaniya, Markaziy Osiyo va Kavkazortini o'z ichiga olgan yirik feodal davlat edi. Arablar Vizantiyaga qaram bo'lgan Suriya, Misr, Eron, Markaziy Osiyoda mavjud ijtimoiy va siyosiy davlat tuzumi, ma'muriy tashkilotlar, moddiy va ma'naviy hayot udumlarini qabul qiladilar. Masalan Erondagi Sosoniylar davlatidan markazlashgan davlat idorasi, feodal ishlab chiqarish usulini qabul qiladilar. Umaviylar davrida qator ma'muriy harbiy o'zgarishlar amalga oshirildi: xalifalik lavozimi nasliy merosga aylantiriddi, davlat xazinasini va davlat arxivi tashkil etildi, arab tili davlat tili deb e'lon qilindi, yangi oltin, kumush va mis pullari chiqarildi, harbiy-dengiz floti tashkil etildi. Abbosiylar davrida Old va O'rta Osiyoning shuningdek Shimoliy Afrikaning juda keng hududida ma'lum vaqtgacha tinchlik qaror topishi natijasida xalifalik iqtisodiy jihatdan g'oyat taraqqiy topdi. Soliq solishda ham eron usullarining o'zlashtirildi. Xalifalik Erondagi singari ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'linib, ularga gubernator – amirlar boshliq qilib qo'yilgan. Arab xalifaligida xo'jalik ishlarining turli sohalariga ham katta e'tibor berilgan, bu borada ham qisman Eron, qisman Mesopotamiya an'analaridan

foydalandi. Markaziy hukumat irrigatsiya tizimiga muttasil e'tibor berishi natijasida, bu davrda dehqonchilik sohasida katta yutuqlarga erishildi.

IX-X asrlarda xalifalikning siyosatida keng ko'lam olgan ichki savdo va ayniqsa tashqi xalqaro savdo juda katta o'rin tutar edi. Arab savdogarlari yiroq shimolgacha – yuqori Volgagacha va hatto Boltiq dengizi qirg'oqlarigacha borib savdo qilardilar. Uzoq sharqda Xitoy, Hindiston va Indoneziyada doimiy suratda savdo qilardilar. Arablar Yaqin sharqda - Levantda, ayniqsa, qizg'in savdo olib bordilar. Bog'dod xalifaligi davrida arablarda yer egaligi munosabatlari uzil-kesil qaror topdi. Xalifalikga qarashli mamlakatlarda ekspluatatsiya qilinuvchi asosiy sinf jamoachi dehqonlar edi. Jamoachi dehqonlarning ko'pchiligi xalifaning yerlarida yashab, feodal rentani bevosita davlatning o'ziga to'lar edi. Arab qonunlariga muvofiq butun yer xalifaga qarashli bo'lib xalifa bu yerning biror qismini o'z xizmatkorlariga vaqtinchagina berar edi. Shu tufayli xalifalikda katta yer egaligining nasldan-naslga o'tishi o'rta asr Yevropasidagi kabi qat'iy emas edi. Iqto-harbiy xizmat o'taganligi uchun beriladigan chek yer bo'lib, G'arbiy Yevropa benifetsiyalariga o'xshab ketadi. Mulk – in'om qilingan va asta sekin nasldan-naslga meros bo'lib o'tadigan yer mulklar, hissa va boshqa imtiyozli yerlar g'aznaga soliq to'lashdan ozod qilingan bo'lib, bular o'sib kelayotgan xususiy yer egaligining shakllari edi.

Arablar hukmronligining ilk davrida ancha yengil tortgan mehnatkash aholisining ahvoli keyinchalik og'irlasha bordi. Dehqonlar qisman natura shaklida va qisman pul shaklida katta-katta soliqlar to'lardi, bu esa mayda ishlab chiqaruvchi dehqon yoki hunarmandning deyarli hamma qo'shimcha mahsulotlarini jamlab ketar edi-da, natijada ularning o'zlari juda achinarli kun kechirar edi. Amaldorlarning o'zboshimchaligi va jabr zulmi, dehqonlarning huquqsizligi va himoyasizligi, ularni yarim qul holiga solib qo'ygan edi.

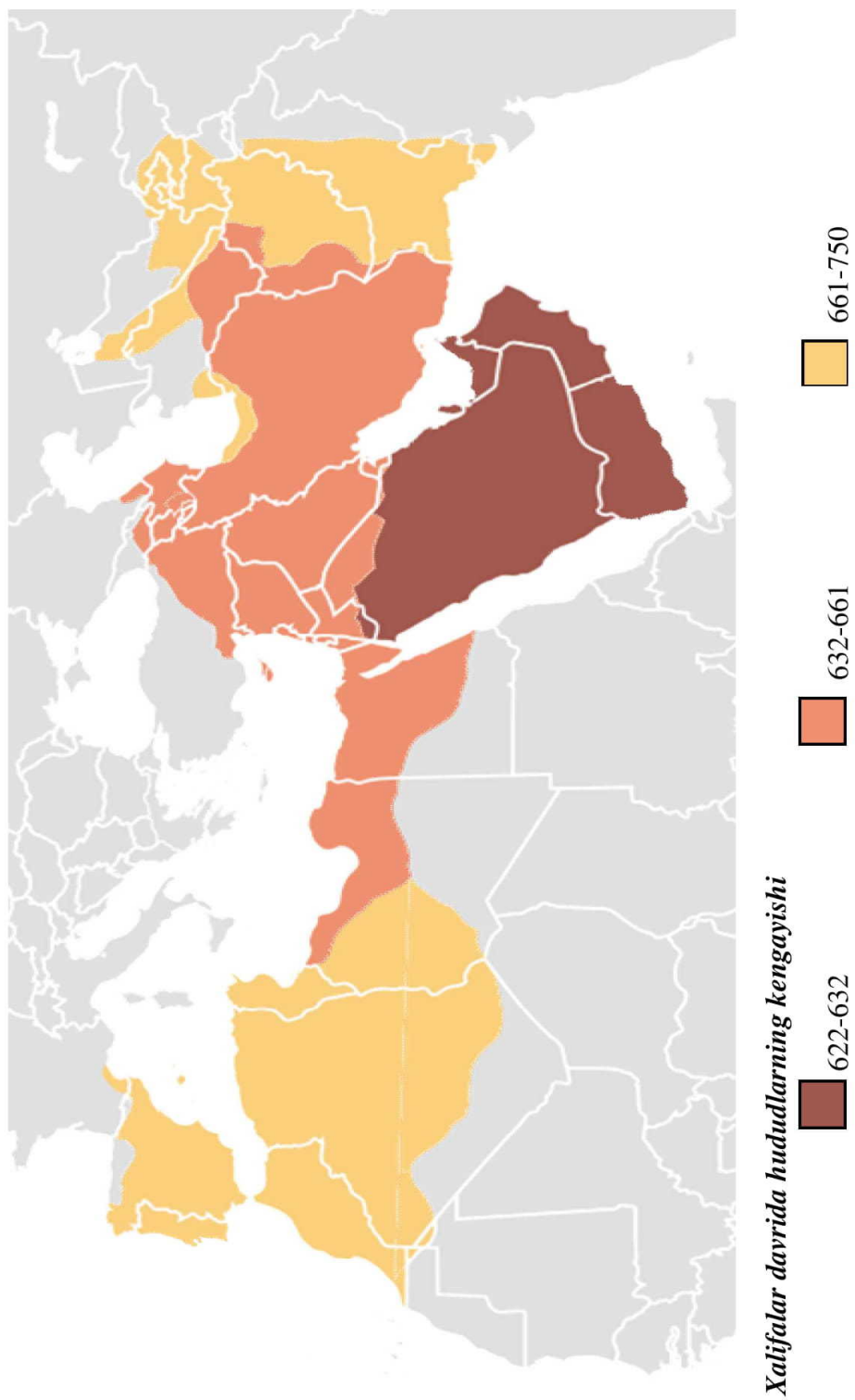
Xalifalikda qullarning ahvoli esa nihoyatda og'ir edi. Bunga javoban yirik yer egalariga va ularning manfaatini himoya qiluvchi xalifaga qarshi bir necha marta qo'zg'olon ko'tarildi. Keng ko'lam olgan xalq xarakatlari xalifalikni larzaga keltirib ko'p vaqtgacha uning birligini buzib qo'ydi. Biroq xalifalikni

parchalanishiga boshqa sabablar ham bor edi. Xalifalik turli mamlakatlarni o'z ichiga olgan bo'lib, turli tuman xalqlarning murakkab bir konglomeratidan iborat ediki, bulardan ba'zilar o'tmishda o'zining yorqin tarixiga ega edi; shuning uchun ham bu xalqlar o'z mustaqilligini tiklashga intilar edilar; ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida mahalliy aloqalar mustahkamlanib borgan sari bu intilish kuchayib borardi. Shu bilan birga xalifalik hokimiyati tobora zaiflashib bormoqda edi.

Xalifalik haqiqatda VIII asrdayoq parchalana boshlgan edi. 756 yilda Qurdoba amirligi ajralib chiqqandan keyin VIII asrning oxiri IX asrda boshlarida Marokash bilan Tunis ajralib chiqdi, IX asrning o'rtalarida Misr mustaqil bo'lib oldi (bu yerda avvaliga tumanlar, keyinchalik X asrda Alining avlodlari – Fotimiylar idora qila boshlab, ular 969 yildan e'tiboran Misrni mustaqil Qohira xalifaligiga aylantirdi). IX va X asrlarda Eron ajralib chiqdi, 945 yili Erondagi buvayhiylar Bag'dodni egallab, abbosiylarni siyosiy hokimiyatdan chetlatdilar, fors tilida so'zlashuvchi aholidan iborat katta hudud mustaqillikka erishdi. Movaraunnahrda Movaraunnahrda mahalliy sulolalar boshchiligidagi Tohiriylar, Safforiylar va Somoniylar davlati tuzildi. Shu tarzda qudratli abbosiylar xalifaligi parchalanib keta boshladi. 1055 yilda saljuqiylar turklar Bog'dod shahrini bosib oldi.

Abbosiylar xalifa qo'lida faqatgina diniy hokimiyat saqlanib qoldi. Eng so'nggi xalifa Mu'tasim mo'g'ullar xoni Xuloku tomonidan 1258 yili qatl etildi. Mana shunday qilib abbosiylar xalifaligi besh asr va umuman Muhammad (s.a.v.) payg'ambardan keyin tashkil topgan arab xalifaligi 626 yil hukm surdi.

Ilk islom jamiyatini boshqarish Qur'on asosida olib borilgan. Vaqt o'tishi bilan musulmonlarning barcha ijtimoiy-iqtisodiy diniy faoliyatini qamrab oluvchi qonunlar majmuasiga ehtiyoj tug'ildi. Islom ilohiyotchilari bir necha asr mobaynida shariat qonunlarini ishlab chiqqanlar. Shariat (arab. – to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l, qonunchilik) - islom diniy huquq tizimidir. Shariatga asos qilib Qur'on va sunna, keyinchalik ijmo va qiyos olingan. Unda sof huquqiy masallardan tashqari axloqiy normalar va amaliy diniy talablarga ham qonun tus berilgan.

Islom dastlabki davrda hech qanday yo‘nalish, mazhab va oqimlarga bo‘linmagan. Keyinchalik islom dinida ijtimoiy ziddiyatlar va hokimiyat uchun kurash jarayonida turli yo‘nalishlar va oqimlar vujudga keldi. Islom mazhablaridan besh turini bir-biridan tafovut qilish kerak:

1) Islomdagi asosiy yo‘nalishlar. Islomda dastlab yuz bergan ixtilolar natijasida diniy ta‘limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy normalarga oid bir qator masalalarda bir-biridan farq qiladigan uch asosiy yo‘nalish vujudga kelgan: - sunniylik, shialik va xorijiylar. Sunniylik (arab. Sunna – odat, an‘ana, xatti-harakat tarzi) islom dinidagi 2 asosiy yo‘nalishdan biri va eng keng tarqalgani. Jahondagi barcha musulmonlarning taxminan 90 % i sunniylikka mansub. Sunniylikda to‘rtta diniy -huquqiy mazhab (hanafiylik, molikiylik, shofi‘iylik, hanbaliylik) mavjud. Sunniylik islomda an‘anaviy e‘tiqod yo‘li deb e‘tirof etilib kelgan.

Shialik (arab.-guruh, tarafdorlar) – o‘zining tarqalishi va ijtimoiy-siyosiy mohiyati bilan sunniylikdan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Hozir jahonda musulmonlarning 8 % shialikka mansub hisoblanadi. Shialik VII asr o‘rtalarida xalifa Ali hokimiyati tarafdorlaridan iborat siyosiy guruh sifatida vujudga kelgan. VII asr oxirlariga kelib Iroq va Eronda keng tarqalgan va islomdagi mustaqil diniy yo‘nalishga aylangan. Xorijiylar (arab. - ajralib chiqqan, isyonchi) - islomdagi ilk oqim tarafdorlari. Xalifa Ali bilan ummaviylar o‘rtasidagi kurash davomida VII asrning ikkinchi yarmi boshlarida vujudga kelgan. Keyinchalik xorijiylar bir necha mayda guruhlariga bo‘linib ketgan. Ummaviy va abbosiy xalifalar VII-IX asrlarda xorijiylarga qarshi keskin kurash olib borgan.

2) Islomdagi sektalar (firqalar), mohiyatan aqidaviy ta‘limot va marosimchilik masalalarida bir-biridan farqlanadigan diniy guruhlar. Islom sektalarining eng ko‘pi shialikdan ajralib chiqqan, bulardan qarmatlar, ismoiliylar, zaydiylar, nusayriylar, aliilohiylar, druzlar va boshqalar, hamda ular ichidan ajralib chiqqan ko‘p kichik sektalarni, bobiylar, bahoiylar qabilarni tilga olish mumkin. Sunniylikdan ham o‘rta asr oxirlari va yangi davrda turli sekta va oqimlar ajralib chiqqan: ravshaniylar, ahmadiya, voisovchilar sektalarini, vahhobiylar, mahdiylar, panislomizm kabi diniy-siyosiy oqimlarni ko‘rsatish mumkin. Masalan, zamona

oxir bo'lishi va Imom Mahdiyning kelishi haqidagi diniy ta'limot. Zamona oxir bo'lganda "yashiringan imom" yerga qaytib kelib, adolatli tuzum o'rnatadi, degan e'tiqod dastlab shialar o'rtasida kelib chiqqan. Keyinchalik bu ta'limot sunniylarga ham o'tgan. Islom mamlakatlarida mahdiylik g'oyalaridan ayrim davlatga qarshi harakatlarning rahnamolari ham foydalangan (Erondagi bobiylar harakati). Ismoiliylar – shialik ichida vujudga kelgan firqalardan birining tarafdorlari. Ushbu harakat VIII asr o'rtalarida boshlangan, X-XI asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda keng tarqalgan imom Ja'far as-Sodiq vorisi masalasi yuzasidan shialar o'rtasida kelib chiqqan ixtilof bilan bog'liq. Ismoiliylar turli davrlarda turli nomlar bilan atalgan: botiniylar, sa'biylar, ta'limiylar, mulhidlar va h.k. IX asrning ikkinchi yarmidan ismoiliylik ta'limoti tarafdorlarini qarmatlar deb atay boshlaganlar. Qarmatlar harakati Janubiy Iroqda vujudga kelgan, Suriya va Yamanda tarqalgan. Harakat o'z nomini uning rahbari va tashkilotchisi Hamdon ibn al-Ash'asning laqabi Qarmatdan olgan. Qarmatiylar yerga jamoa egaligini, umumiy (qullardan tashqari) tenglik g'oyalarini targ'ib etishgan. Ular islom marosimlarini bajarishmagan, shariat qoidalarini tan olmagan, ularda masjidlar bo'lmagan.

3) Mazhablar, shariat mazhablari ham islomdagi ajralishning alohida shaklidan iborat.

4) Ilohiyot oqimlari bo'lib, ular islom ilohiyotining shakllanish bosqichida ilohiyotga oid ayrim masalalar bo'yicha ixtiloflar tufayli vujudga kelgan. Bulardan ash'ariylar, jabariylar, qadariylar, sifatiylar, mu'taziliylar va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Masalan, ash'ariylar kalomning asosiy yo'nalishlaridan biri-Ash'ariy maktabi tarafdorlaridir. Ash'ariylarning dunyoqarashida aql diniy an'ana-naqldan ustun qo'yiladi. Ash'ariylarning qarashlarini eng avval Eronda (X asr) keng tarqalgan shofi'iylik mazhabi tarafdorlari qabul qilganlar. Bu ta'liot Boqiloniy, G'azzoliy va boshqalarning asarlari tufayli musulmon olamida katta ta'sirga ega bo'lib, kalomning eng keng tarqalgan oqimiga aylangan.

5) Sufiylik yoki tasavvuf tariqatlari. Sufiylik g'oyalari keng tarqalgach, musulmon mamlakatalarida har biri o'z yo'li (suluk) ni olib borgan sufiylik pirlari nomi bilan bog'liq ravishda juda ko'p uyushmalar paydo bo'lgan. Umuman

olganda o‘ttizdan ortiq turli tariqatlar mavjud, ulardan Markaziy Osiyoda vujudga kelgan naqshbandiylik, yassaviylik, kubraviylik, Kavkazda vujudga kelgan muridchilik va h.k. lar mashhur. Masalan, muridchilik sfiylikning shimoliy Kavkazda keng yoyilgan shakli bo‘lib, sufiylik ta’limotining zohidlik, murshidlik va imomat g‘oyalariga asoslanadi. Muridchilik XIX asrda o‘ziga xos diniy-siyosiy va harbiy uyushma sifatida tarqalib, G‘ozi Muhammad, Hamzat, Shomil kabi imomlar rahbarligida tog‘liklarning Rossiyaga qarshi urushida namoyon bo‘lgan.

Arab xalifaligi madaniyati antik madaniyat bilan o‘rta asr G‘arb madaniyatini bog‘lovchi xalqa vazifasini bajardi. Ushbu madaniyatning o‘ziga xosligi shundaki, uning taraqqiyotiga asos bo‘lgan islom nafaqat jahon dini, balki huquq va davlat, falsafa va san’at, din va fanni o‘z ichiga olgan yaxlit, betakror madaniyatdir. Arab xalifaligida arab tili davlat va hukmron sinf vakillari tili edi. Arablar bosib olgan mamlakatlarda arab tili majburan joriy etildi. Qadimgi yunon va sharq xalqlarining asarlari arab tiliga tarjima qilina boshladi. Arab tilida faqat arab olimlari emas, xalifalikka qaram bo‘lgan mamlakatlar olimlari, yozuvchilari va shoirlari ham o‘z asarlarini yozdilar. Arab xalifaligi qo‘l ostidagi mamlakatlarda ilm-fan sohasida juda katta o‘zgarishlar yuz berdi. Fanning turli sohalarida arab tilida jahon ahamiyatiga ega bo‘lgan buyuk asarlar yaratildi, qadimgi yunon fanining durdonalari arab tiliga tarjima qilindi.

Arab fani taraqqiyotidagi birinchi bosqich VII-VIII asrga to‘g‘ri keladi, markazi Iroqdagi Basra va Kufa shaharlari bo‘lgan. Islom tarqalgan turli mamlakatlardan juda ko‘p istedadli olimlar shu shaharlarga kelib, fanning turli sohalaridan ta’lim olganlar. Arab tili davlat va hukmron din tili, muqaddas (ya’ni Qur’on tushgan) til sifatida ham nazariy ham amaliy jihatdan o‘rganilgan. Mashhur arab-fors tilshunosi Sibavayh (796 yil atrofida o‘lgan) birinchi bo‘lib arab tili grammatikasini tuzdi. Arab fani taraqqiyotida ikkinchi davr VIII asrdan, xalifalik markazi Bag‘dodga ko‘chirilgandan so‘ng boshlanadi. Bu davrda qadimgi yunon va Sharq xalqlari yaratgan asarlarni yig‘ish va ularni arab tiliga tarjima qilishga kirishildi. IX-X asrlarda Bag‘dod va boshqa fan markazlarida arab xalifaligi tarixi va umumiy tarixga oid ko‘plab asarlar yaratildi. Bu asarlarning ko‘pchiligi forsiy

tilida yozilgan manbalar asosida arab bo'lmagan tarixnavislar tomonidan yozildi. Abu Ja'far Muhammad Tabariyning (923 yil vafot etgan) «Tarixi umam va muluk» nomli tarixiy asari va Qur'on tafsiriga bag'ishlangan «Jome' albayon fita'vil al-Qur'on» kitobi, Ali ibn Husayn Mas'udiyning (vafoti 956) «Muruj az-zahab va maodin al-javhar» asarida arab xalifaligi sulolasi tarixi bilan bir qatorda boshqa Sharq xalqlari hayoti haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. Bu davrda geografiya sohasida ham ko'plab asarlar yaratildi. Ularning eng mashhur xalifalikda aloqa ishlari boshlig'i Ibn Hurdodbeh va Ibn Havqalning «al-Masolik va almamolik» asari, Mas'udiy va Maqdisiylarning jug'rofiy asarlaridir. Tibbiyot fanlari sohasida bu davr yangi ixtirolar davri hisoblanadi. Matematik va astronom al-Battoniy (858-929) trigonometrik funksiyalar (sinus, tangens va kotangens)ni ishlata boshlaydi. Kimyo sohasida bir qancha ixtirolar arab alximigi Jobir ibn Hayyonga (VIII asr) taalluqlidir. Bu davrda qurilgan rasadxonalarda arablar bilan bir qatorda Markaziy Osiyolik iste'dodli olim va astronomlar ham fan bilan shug'ullandilar.

Arab ilm-fani taraqqiyotining uchinchi davri XI-XV asrlarni qamrab oladi. Bag'dod bilan bir qatorda arab madaniyatining yangi markazlari Qurdoba (Kordova), so'ng Sevilya va Damashq kabi ilm-fan markazlari paydo bo'ldi. Tarixshunoslik, tabiiy fanlar, tabobat, astronomiya va boshqa qator fanlar taraqqiy etdi. Arab yozma adabiyotining birinchi yirik obidasi Qur'ondir. Qu'ron musulmonlarning asosiy muqaddas kitobi, yirik diniy-falsafiy va huquqiy asar, arab-musulmon va jahon madaniyatining o'ziga xos nodir va muhim yodgorligidir. Jahon xalqlari ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'sirining ko'lami nuqtai nazaridan Qur'on butun insoniyatning madaniy merosi bo'lib hisoblanadi. Muhammad (s.a.v.) va uning tarafdorlari Islomning boshlang'ich davrlarida she'riyatga qarshi chiqdilar. Ular she'riyat o'sha zamonga xos ko'pxudolik g'oyalarini ifoda etuvchi vosita deb qaradilar. Keyinchalik arab adabiyoti yana rivojlana boshladi. Arab adabiyotining bu bosqichi Ummaviylar sulolasi saltanati bilan bog'liq. Adabiyot yangi xalifalik markazlari Suriya va Iroqda rivojlana boshladi. Arab mumtoz adabiyotining gullagan davri VIII-XII asrlar, ya'ni

abbosiylar sulolasi davri hisoblanadi. Bu davr she'riyatida arablar bosib olgan mamlakatlardan chiqqan shoirlar adabiyot yo'nalishini belgiladilar. Arab adabiyoti taraqqiyotida Eron, Ozarbayjon, Markaziy Osiyo xalqlari orasida yetishib chiqqan va o'z asarlarini arab tilida yozgan shoirlar ijodi samarali ta'sir ko'rsatdi.

VIII-IX asrlar arab nasriy adabiyoti katta yutuqlarga erishdi. Qadimgi rivoyatlar yozma ravishda to'plandi. Arab nasriy adabiyoti uchun pahlaviy tilidan qilingan tarjimalar ham alohida ahamiyatga ega. XII asr boshlarida arab adabiyotida yangi nasriy janr-qahramonlik rivoyatlari paydo bo'ldi. Buning eng yirik yodgorliklaridan ko'p jildli «Siyrat Antara» (Antara sarguzashtlari) va «Ming bir kecha» ertaklarini ko'rsatish mumkin. Bu asarlar arab adabiyotiga xos bo'lsa ham, ularning mundarijasini turli xalqlar og'zaki ijodi tashkil etadi. Arab xalifaligi davlatlarining san'ati ham o'ziga xos yo'ldan rivojlanib bordi. O'rta asr arab san'ati ravnaqiga islom dinining ta'siri juda kuchli bo'ldi. Bu ayniqsa, me'morchilik, amaliy-dekorativ san'atda yaqqol ko'rinadi. Xalifalik davrida fuqarolik va din bilan bog'liq bo'lgan binolar qurilishi avj oldi. Shu davrdagi shaharlar qator yangi tipdagi binolar bilan boyidi. Masjid va madrasalar, karvonsaroy va minoralar, tim va saroylar musulmon shaharining o'ziga xos tomonini belgilovchi muhim va ajralmas elementiga aylandi. VII asrda arab masjidi tipi yuzaga keldi. Quddusda Umaviylar davrida 688 yilda barpo etilgan Umar masjidi, Damashqdagi Umaviylar masjidi (705-715) arab me'morchiligining dastlabki na'munasi hisoblanadi. Ilk arab me'morchiligining o'ziga xos tomoni, ayniqsa, Qohiradagi Ibn Tulun (879) masjidida namoyon bo'ladi. Qurilgan inshootlar g'ishtlarni naqshsimon terish, ganch o'ymakorligi, naqshlar lentasi va yozuvlar bilan bezatilgan. Arab xalifaligi me'morchiligi turli xalqlar me'morchiligi ta'siri ostida rivojlandi: Eron, Vizantiya, Old Osiyo va boshqalar.

Arab realistik san'ati, rassomlik va haykalchiligi din ta'sirida bo'ldi. Din ularning keng rivojlanishiga yo'l qo'ymadi. Realistik san'atning monumental shakllari deyarli yaratilmadi. Qo'lyozmalar uchun ishlangan miniatyuralarda, dekorativ relyeflarda hamda amaliy san'atda real voqelik, uning "jonli obrazlari"

keng uchraydi. Bunga sabab, albatta hukmdor sinf orasida diniy qarashlar bir xil emasligidir. Voqelik shartli, ba'zan ramziy shakllarda ifodalanadi.

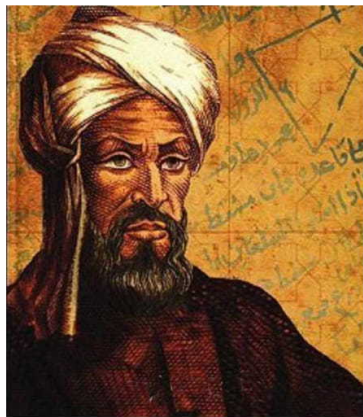
Arab san'atida kalligrafiya va naqsh (ornament, arabeska) alohida o'rin egallaydi. Real borliq shu sirli, chigal bo'lib ko'ringan naqsh tasviri bilan aralashib ketgandek tuyuladi. Uning mazmunini oshiradi. Bu san'atda xalqning hayot mazmuni va mohiyati haqidagi dunyoqarashi va tushunchalari o'z ifodasini topdi.

Ispaniya me'morchiligining nodir yodgorliklari qatorida Qurdoba (Kordova) dagi juma masjidi (785 –X asr), Al Granadadagi Al-Gambra saroyini ko'rsatish mumkin. Arab xalifaligining so'nggi davrlari uchun qurilishlarning keng ko'lamliligi, butun bir me'moriy majmualarning yaratilishi xosdir. Shaharlarning markazida registon – shaharning asosiy maydoni joylashar edi. Madrasa va masjidlarining peshtoqi registonga qaratib qurilgan.

Xalifalik davrida yurtimizda barpo etilgan memoriy obidalar sirasiga Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi (X asr), Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'idagi qurilgan Arab ota maqbarasi (977-978 yy), Uzun (Surxondaryo) tumanidagi Xo'ja Naxshron maqbarasi (IX-X asr), Namozgoh, Marvdagi Sulton Sanjar (XI asr), Buxorodagi Minorai Kalon (1127), Vobkent minorasi (1192), Jarqo'rg'on minoralari va boshqa ko'rkam me'morchilik inshootlarini nisbat berish mumkin.

J.L.Berggrenning “O'rta asrlar Islom matematikasidagi epizodlar” (“Episodes in the Mathematics of Medieval Islam”) kitobida shunday yozadi: Islom sivilizatsiyasini oziqlantiruvchi buloqlar ko'plab mamlakatlardan kelib chiqqan. Uning eng mashhur olimi, Markaziy Osiyoda Xorazm mintaqasida o'sgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning me'rosi juda ahamiyatlidir. Tarixchi Tabariyning hikoyasida Al-Xorazmiy hikmat uyida xalifa al-Ma'munga xizmat qilgan va keyingi xalifasi al-Votiq bilan bog'langan (842 - 847). Aftidan, al-Votiq jiddiy kasallikka chalinganida al-Xorazmiydan munajjimlar bashoratidan tirik qoladimi yoki yo'qmi, deb so'ragan. Al-Xorazmiy uni yana ellik yil umr ko'rishga ishontirdi, ammo al-Votiq o'n kun ichida vafot etdi. Ehtimol al-Tabariy bu voqeani hatto buyuk olimlar ham xato qilishi mumkinligini ko'rsatish uchun aytgandir,

lekin u buni al-Xorazmiyning siyosiy beparvosi misolida aytib bergan bo‘lishi mumkin. Agar podshohga biron bir xato qilsa, u uchun yomon xabar yetkazish xavfi ekanligi yaxshi ma’lum.

Al-Xorazmiy (780 - 850)

Al-Xorazmiyning fanlarga qo‘shgan asosiy hissalar arifmetika, algebra, geografiya va astronomiyaning to‘rtta sohasi edi. Arifmetika va astronomiyada u hind uslublarini islom olamiga kiritdi, shu bilan birga uning algebra yozuvi islomda ushbu fanni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega edi. Va nihoyat, uning geografiyada erishgan yutuqlari unga ushbu fanning qadimgi ustalari qatoridan o‘rin egalladi.

Uning arifmetik asari “Hisoblash va yig‘ish kitobi” kitobi hindlarning hisoblashiga ko‘ra eramizning VI asriga kelib ishlab chiqilgan juda foydali o‘nlik sanoq sistemani, o‘nta shifr bilan birga juda qulay bo‘lgan bugungi kunda biz foydalanadigan ushbu tizimni yaratgandir. Uning kitobi Lotin tiliga tarjima qilingan birinchi arab arifmetikasi bo‘lib, uning g‘arbiy matematikaga ta’siri “algoritm” so‘zining kelib chiqishi bilan tasvirlangan. Ushbu so‘z bugungi kunda hisoblash fanida va matematikada biror narsani hisoblash uchun biron-bir aniq jarayonni belgilash uchun doimiy ishlatiladi va u al-Xorazmiy nomining lotincha algoritmga o‘girilishidan kelib chiqqan.

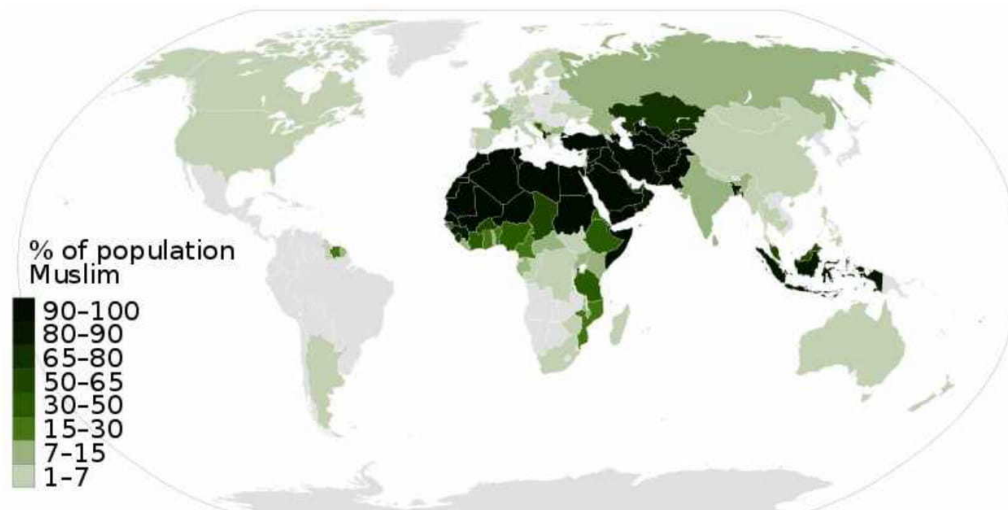

“Kitob al-jabr va l-muqabala”

Arifmetika al-Xorazmiy islom matematikasiga muhim hissa qo‘shgan faqat bitta sohadir. Uning arifmetikadan oldin yozilgan yana bir mashhur asari **“Kitob al-jabr va l-muqabala”** dir. Ushbu kitob islom matematiklari uchun algebra mavzusining boshlang‘ich nuqtasi bo‘ldi va shu bilan birga mavzuni G‘arb nomi bilan atashga imkon berildi, chunki algebra arabcha al-jabr tilidan olingan. Ushbu kitobda turli xil usullar, shu qatorda Bobil va Hindu

usullari yaqqol ko‘rinib turibdi, ular kvadratik tenglamalar va yunon muammolari deb ataladigan yechimlarni yechishga olib keladi va muammolarni har xil turlarga ajratish va tegishli usullarning haqiqiylikini geometrik isbotlashni o‘rgatadi. Xorazmiyning kartografiya faniga qo‘shgan hissasini ham taxsinga loyiqdir. U al-Ma‘mun tomonidan meridian bo‘ylab bir daraja uzunligini o‘lchash uchun jalb qilingan astronomlar guruhining a‘zosi edi. Xorazmiyning “Kitob surat ul-arz” asari ko‘p olimlar tomonidan o‘rganilgan. Lekin asar shu paytgacha to‘la ravishda birorta hozirgi zamon tiliga tarjima qilinmagan. 1983 yili olimning 1200 yillik yubileyi munosabati bilan bizda bu asarning o‘zbekcha tarjimasi Xorazmiyning “Tanlangan asarlar”i tarkibida chop etildi. Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asarlariyoq u fanning qator tarmoqlarining asoschisi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Uning g‘oyalari matematika va astronomiyaning oyoqqa turishi va rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

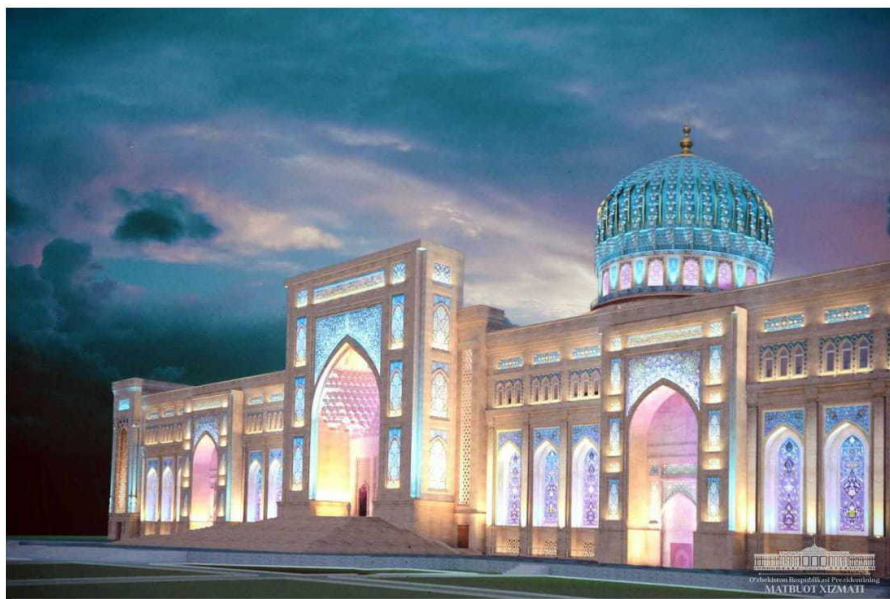
Hozirgi davrda uning xizmatlari jahon afkor ommasi tomonidan e‘tirof etilgan. Xorazmiy asarlari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Turli g‘arb va sharq tillariga tarjima etilgan. U o‘z asarlari, ixtirolari bilan nafaqat o‘z vatanini, balki arab xalifaligining ilmiy yutug‘i, o‘z davri madaniyatining yuksak natijalarini butun dunyo va barcha asrlarga mashhur etdi. Hozirda uning nomiga turli mamlakatlarda (Eron, Turkmaniston, O‘zbekiston va boshqalar) mukofot va medallar ta’sis etilgan, ko‘cha, muassasalarga nomlari qo‘yilgan.

Dunyo musulmon aholisi foiz bo'yicha (Pew Research Center, 2014) Aholisi 1,9 milliard (2017 yil)

Dunyo shiddat bilan o'zgarmoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot insonga yaratilgan ne'matlar miqdori va ko'lamini kengaytirmoqda, turmush tarzi yuksalib bormoqda. Ayni paytda tabarruk islom dinimizning mazmun-mohiyatini noto'g'ri tushunish, noto'g'ri talqin qilish sababli turli ekstremistik guruhlariga qo'shilib qolayotgan, diniy mansubligiga qarab boshqalarga tazyiq, bosim va zo'ravonlik munosabatida bo'layotganlar soni kamaymoqda, deb ayta olmaymiz. O'z mohiyatiga ko'ra tinchlik, insonparvarlik, yuksak axloq va bunyodkorlik dini bo'lgan islomni soxtalashtirishdan himoya qilish, terror va ekstremizm g'oyalariga qarshi vositani islom dinining yuksak shiorlaridan topish kerak. Shu maqsadda 2017 yil 23 iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom madaniyati markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. 2017 yil 1 sentyabr kuni davlatimiz rahbari Hazrati Imom majmuasida tashkil etilayotgan Islom madaniyati markazi nomini Islom sivilizatsiyasi markazi deb o'zgartirishni taklif etdi. Ushbu taklifni hamma birdek mamnuniyat bilan qabul qildi.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev Hazrati Imom majmuasida bir necha marta bo'lib, markazning qurilish jarayoni bilan tanishdi. Markaz qurilishi bo'yicha taqdim qilingan loyihaga alohida e'tibor qaratib, bu markaz bizning islom ma'rifati targ'ibotidagi yuzimiz bo'lishini, shunday ekan, uning tashqi ko'rinishidan tortib, bu yerda ishlatiladigan qurilish materiallarigacha e'tibor berish lozimligini ta'kidladi. Markaz uchun 9,1 gektar maydon ajratilgan. Bino milliy an'anaviy usulda qurilmoqda. Ushbu hududga kiraverishda ko'zingiz dastlab "Bu yerda tarix yaratilmoqda", degan yozuvga tushadi. Darhaqiqat, bu yerda uzoq kutilgan tarixiy maskan qad rostlamoqda. Markaz, avvalo, me'moriy va binokorlik nuqtai nazaridan nihoyatda ulug'vor, muhtasham va noyob bo'ladi. Kuni kecha markazga tashrif buyurgan ozarbayjonlik jurnalistlardan biri "O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazining binosi jahon islom arxitekturasining faxri bo'ladi", dedi.

O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi

Samarqanddagi Mirzo Ulug‘bek madrasasi peshtoqiga “Ilm olish har bir mo‘min va mo‘mina uchun farzdir”, deb yozib qo‘yilgan. U madrasa uzoq yillar davomida oliygoh vazifasini bajargan. Davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan Islom sivilizatsiyasi markazining asosiy kirish qismi Ulug‘bek madrasasidan andoza olingan holda bunyod etilmoqda.

Bu yerda yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk islom ulamolari, jahon madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan ulug‘ mutafakkirlar, rassom va xattotlarga oid boy ma‘lumotlar mujassam bo‘ladi. Ushbu majmua o‘zida nodir eksponatlarga boy Islom san’ati muzeyi, kutubxona va qo‘lyozmalar fondini mujassam etadi. Buyuk ajdodlarimiz tomonidan asos solingan ilmiy, diniy maktablarga doir yurtimizda va chet ellarda saqlanayotgan qadimiy qo‘lyozma, toshbosma kitoblar, tarixiy dalil va hujjatlar, arxeologik topilmalar, osori-atiqalar, shu yo‘nalishdagi zamonaviy ilmiy-tadqiqot ishlari, video-foto hujjatlar bilan boyitiladi. Shu bilan birga, bu yerda keng ko‘lamli ilmiy-tadqiqot ishlari ham olib boriladi. Bolalar fondi tashkil etilib, unda yoshlar uchun turli to‘garaklar faoliyati yo‘lga qo‘yiladi. Maxsus delegatsiyalarni qabul qiladigan, ilmiy tadqiqotlar olib boriladigan va dissertatsiyalar himoya qilinadigan xonalar bo‘ladi. Bu yerga tashrif buyuruvchilar uchun bir vaqtning o‘zida islom olamining o‘nlab eng yorqin

namoyandalari hayoti va faoliyati bilan tanishish imkoniyati yaratiladi. Bundan tashqari, binoda 350 o‘rinli konferensiyalar zali ham barpo etilmoqda.

Markazda, mahalliy va chet ellik mutaxassislarni keng jalb etgan holda, ilmiy-tadqiqot ishlari yo‘lga qo‘yilib, natijalaridan keng jamoatchilik xabardor qilib boriladi. Jahon ahlini bir maqsad – jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish yo‘lida birlashishga chorlaydigan turli anjumanlar, ma’rifiy tadbirlar o‘tkaziladi.

Bugungi kunda tobora katta ahamiyat kasb etayotgan dinlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni samarali yo‘lga qo‘yish maqsadida O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi nufuzli xalqaro ilmiy muassasa va tuzilmalar, jumladan, YUNESKO, AYSESKO kabi tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘ymoqda. Dunyoning 11 mamlakati xalqaro markazlari bilan hamkorlik memorandumlari imzolandi. Jumladan, Oksford islom tadqiqot markazi, Parij milliy kutubxonasi, Arab dunyosi instituti, Rossiya – Saudiya Arabistoni qo‘shma merosni o‘rganish bo‘yicha jamg‘arma, Sulaymoniya kutubxonasi qo‘lyozmalar fondi va boshqa muzey, markaz, jamg‘armalar bilan hamkorlik amalga oshirilmoqda. Parijdagi Sharq xalqlari tillari va adabiyoti kutubxonasiga mamlakatimizda o‘zbek tilida chop etilgan kitoblar yuborildi.

Bugungi kungacha 40 dan ortiq mamlakatda ushbu markaz haqida taqdimotlar o‘tkazildi. Bu ko‘pchilikda qiziqish ortishiga, O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazining xalqaro e’tirofiga sabab bo‘ldi. Ayni paytda Rossiyada istiqomat qilib kelayotgan tadbirkor vatandoshimiz, san’at va madaniyat, ilm va sport homiysi Alisher Usmonov Islom sivilizatsiyasi markaziga qiymati 8 million dollarga teng bo‘lgan 4 ming 918 nomdagi nodir kitoblar kolleksiyasini tuhfa qildi. Ushbu bebaho kolleksiyada sharqshunoslik va islom olamining Yevropaga ta’siriga doir XIII asrdan boshlab to hozirga qadar lotin, ingliz, fransuz, nemis tillarida chop etilgan noyob kitoblar jamlangan. Ushbu kitoblarning ingliz tilidagi katalogi ayni paytda o‘zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Nodir kitoblar orasida Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” kitobining ilk lotincha tarjimasi ham bor. Shuningdek, o‘ta noyob sanalgan “Musulmon manbalarini tarjima qilish uchun lotincha-arabcha lug‘at” nomli qo‘llanma ham mavjud. Beruniy, Farg‘oniy singari

ulug‘ ajdodlarimizning ayrim asarlari yo‘qolib ketgan, bizgacha yetib kelmagan. Ammo bu asarlarning lotin tilidagi tarjimalari saqlanib qolgan. 1200-1300 yillarga taalluqli o‘sha lotincha-arabcha lug‘atlar yordamida ajdodlarimizning lotin tilidagi ilmiy merosi aslyatda qanday bo‘lganini bemalol o‘rganishimiz mumkin.

Kitoblar kolleksiyasi “Sharq va G‘arb”, “Sharqning Yevropaga ta’siri” kabi ikki katta bo‘limdan iborat. “Zafarnoma”ning ham arabcha, ham lotincha tarjimalari bor. 1636 yilda Londonda nashr etilgan ikki jildli arabcha-lotincha lug‘atni tahlil qilinmoqda. Aholi qo‘lida ham qo‘lyozma va toshbosma kitoblar bor. O‘sha kitoblar ekspertlar xulosasiga ko‘ra baholanib, sotib olinmoqda. Amerikadan bir vatandoshimiz mashhur arab tarixchisi Abu Ja‘far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning 10 jildli kitobini markazga hadya tariqasida yuboribdi. Hozir sotib olingan qo‘lyozmalarning o‘zi 1000 nusxadan oshdi. Bundan tashqari, 800 dan ortiq toshbosma asarlar yig‘ildi, 3 mingga yaqin allomalarimizning zamonaviy nashrdagi kitoblari mavjud. Markazda elektron kutubxona yaratilmoqda. Unda ayni paytda 30 mingga yaqin kitob bor. Markaz binosidagi elektron kutubxonadan dunyoning istalgan nuqtasidan turib foydalanish imkoniyati yaratiladi. Qo‘lyozmalarni ham elektron kutubxonaga joylashtiriladi. Islom hamkorligi tashkiloti bilan hamkorlikda yagona elektron kutubxona tuzish to‘g‘risida muzokaralar olib borilmoqda. Xorijdan qo‘lyozmalarning faksimile nusxasini olib kelinmoqda. Masalan, Fransiyadan “Al-jome al-sahih”ning nusxasini olib keldik. Istanbuldan Jaloliddin Rumiy “Masnaviy”sining bebaho nusxasini sotib olishga muvaffaq bo‘ldik. Sa’diy Sheroziyning “Guliston” asarining 1650 yilda ko‘chirilib, miniatyuralar bilan bezatilgan juda nodir nusxasi olib keltirildi. Kitoblar fondi kun sayin kengaymoqda. Markazda restavratsiya sexi ishga tushirildi. Bu yerda “kasal” bo‘lgan kitoblar, qo‘lyozmalar tiklanmoqda. Somoniylar davridagi Buxoro kutubxonasi Iskandariya kutubxonasidan keyin ikkinchi o‘rinda turgan.

Prezidentimiz yuqori malakali kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor bermoqdalar. Chunki bu zamon talabidir. Biz diniy, ilmiy sohada yetuk kadrlar tayyorlashga ham hissa qo‘shamiz. Xattotlik, muqovasozlik, eski turk (chig‘atoy tili), arab, fors, lotin, ingliz va fransuz tillarini o‘rgatish va ular orqali

manbashunoslikni keng yo'lga qo'yish bo'yicha ham ishlar qilinadi. Markaz binosi 2020 yil kuzda foydalanishga topshirilishi rejalashtirilmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Islom dini paydo bo'lish tarixi, uning omillari.
2. Markaziy Osiyoda Arab xalifaligi tashkil topishi, o'lka xalqari hayotida islom dini.
3. Markaziy Osiyo xalqari hayotida musulmon madaniyati, uning mintaqa tarixiy madaniyati bilan qorishuvi jarayonini sharhlang.
4. Jahon Islom sivilizatsiyasi taraqqiyoti mohiyati.
5. Islom sivilizatsiyasining asosiy xarakterli belgilari va o'ziga xos xususiyatiga baho bering.
6. Islom sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini tahlil qiling.
7. Islom jamiyati va ijtimoiy-diniy harakatlar haqida ma'lumot bering.
8. Arab-musulmon san'atining asosiy xarakterli belgilariga baho bering.
9. O'rta asrlar Markaziy Osiyo davlatlarida islom dini sivilizatsiyasi taraqqiyoti va ularning jahon mamlakatlari bo'ylab tarqalish xususiyatlari haqida.
10. Hozirgi davrda islom va uning mohiyatini tahlil qiling.
11. Toshkentdagi "Islom sivilizatsiyasi markazi" haqida gapiring.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Firas Alkhateeb. Lost Islamic History: Reclaiming Muslim Civilisation from the Past. 2014. 217 p.
2. Biard, Aurelie. Bibliography: Religion in Central Asia (Tsarist Period to 2016). CAP Papers 169.
3. Brower, Daniel R, "Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan," in Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini. (Bloomington: Indiana University Press, 1997).

4. Karagiannis, Emmanuel Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir. New York, New York: Routledge.2010.
5. Khalid Adeeb. Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia. Los Angeles: University of California Press. ISBN 0-520-24927-5. 2007.
6. Carvajal, José C. "Islamicization or Islamicizations? Expansion of Islam and Social Practice in the Vega of Granada (South-East Spain)." *World Archaeology*, Volume 45, Issue 1, April 2013, Routledge, Abingdon, U.K.
7. Casana, Jesse. "Structural Transformations in Settlement Systems of the Northern Levant." *American Journal of Archaeology*, Volume 111, Issue 2, 2007, Boston.
8. Insoll, Timothy "Islamic Archaeology and the Sahara." *The Libyan Desert: Natural Resources and Cultural Heritage*. Eds. Mattingly, David, et al. Volume 6: The Society For Libyan Studies, 2006, London.
9. Larsen, Kjersti, ed. *Knowledge, Renewal and Religion: Repositioning and Changing Ideological and Material Circumstances among the Swahili on the East African Coast*. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 2009, Uppsala, Sweden.
10. Meri, Josef Waleed, ed. *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*. New York: Routledge, 2006, Abingdon, U.K.
11. Moaddel, Mansoor. "The Study of Islamic Culture and Politics: An Overview and Assessment." *Annual Review of Sociology*, Volume 28, Issue1, August 2002, Palo Alto, Calif.
12. Robinson, Chase E. *Islamic Civilization in Thirty Lives: The First 1,000 Years*. University of California Press, 2016, Oakland, Calif.
13. Soares, Benjamin. "The Historiography of Islam in West Africa: An Anthropologist's View." *The Journal of African History*, Volume 55, Issue1, 2014, Cambridge University Press, Cambridge, U.K.
14. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
15. Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X вв.). Баку: Элм, 2004.

16. Бартольд В.В. Культура мусульманства // Соч. в 9 томах. Т. 6. М.: Наука, 1966.
17. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Тр. ГЭ, т. 10 (вып. 7). Л.: Советский художник, 1969.
18. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
19. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
20. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
21. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
22. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
23. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.

9-MAVZU: SHARQ ISLOM DAVRI RENESSANSINING MOHIYATI VA UNDA MARKAZIY OSIYO XALQLARINING O‘RNI

Asosiy savollar:

1. Sharq Islom davri renessansining mohiyati
2. Markaziy Osiyo turklarining “Islom yuksalish davri” ga qo‘shgan hissassi
3. Markaziy Osiyo sivilizatsion jarayonlarida Islom davri renessansining ahamiyati

O‘quv maqsadi: Sharq Islom davri renessansining tarixiy jarayonlardagi o‘rnini, mazmun- mohiyatini, Markaziy Osiyo turklarining “Islom yuksalish davri” ga qo‘shgan hissasini, sivilizatsion jarayonlarida Islom davri renessansining ahamiyatini atroflicha yoritib berish.

Tayanch so‘z va iboralar: Islom, sivilizatsiya, Markaziy Osiyo, renessans, Islom yuksalish davri, Uyg‘onish davri, turg‘unlik davri, Ummaviylar, Abbosiylar, madaniy uyg‘onish, Bayt al-hikma.

“Islom Uyg‘onishi” (“Die Renaissance des Islams”) atamasi ilk bor Adam Metsning 1922 yilda nemis tilida nashr etilgan shu nomli kitobida ilmiy muomalaga kiritilgan edi. Unda muallif IX – X asrlarda islom jamiyatining madaniy hayotida yuz bergan yuksak taraqqiyot, qadimgi madaniyatlarning islom madaniyatiga meros bo‘lib o‘tishi va yangi kuch bilan davom ettirilishi haqida so‘z yuritilgan edi. Muallif bu jarayonni Yevropada XIV – XV asrlarda yuz bergan shunga o‘xshashi jarayon bilan o‘xshashligini ta’kidlagan edi. Jahon tarixini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, “Uyg‘onish davri” yoki “Qayta tug‘ilish davri” o‘zining madaniy taraqqiyotida juda uzoq davrni bosib o‘tgan xalqlarga xos bo‘lgan jarayondir. Masalan, Xitoy tarixida uyg‘onish davri VIII – XII asrlarda, O‘rta Sharqda, ya’ni O‘rta Osiyo, Eron va shimoli-g‘arbiy Hindistonda, IX – XII asrlarda, Yevropada XIV – XV asrlarda yuz bergan.

“Islom uygʻonish davri” (IX – XII asrlar)ni aslida, “Islom yuksalish davri” deb atasa toʻgʻriroq boʻladi. Chunki bu davr Yevropada XV asrda yuz bergan «Renessans», yaʼni Uygʻonish davridan farq qiladi. Yevropada Rim imperiyasi davrida madaniy yuksalish, oʻrta asrda esa bu sohada turgʻunlik va tushkunlik kuzatilgan. XV asrga kelib, yangi yuksalish davri boshlandi va uni haqli ravishda “Uygʻonish davri” deb ataydilar. Islom tarixida esa IX – XII asrlarda yuz bergan madaniy jarayon mutlaqo yangi edi. Unda turli madaniyatlarning qadriyatlari arab tiliga tarjima qilinib, islom madaniyatining qadriyatiga aylantirilgan edi. Shuning uchun uni “Islom yuksalish davri” desak toʻgʻriroq boʻladi – deb professor Sh.Kamoliddin taʼkidlagan edi.

Bu davr Arab xalifaligi tarikibiga kirgan Sharq xalqlarida ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada rivojlanishi bilan ajralib turadi. Tarixshunoslikda bu madaniy jarayonni ikki bosqichga boʻlish qabul qilingan. Birinchi bosqich IX – X asrlarni oʻz ichiga olib, bu davrda turli xil ilm-fanlar rivojlangan, ikkinchi bosqich esa XI – XII asrlarda davom etgan boʻlib, u davr meʼmorchilik va sanʼatning yuksak darajada taraqqiy etganligi bilan ajralib turadi. Bu ikki bosqichdan ham oldin xalifalikda matnshunoslik va manbashunoslik fanlari sohasida katta tajriba orttirilgan edi va boʻlajak yuksalish uchun zamin yaratilgan edi. Muhammad paygʻambar (*solla-l-lohu alayhi va sallam*) dan keyin hukm surgan xalifalar davrida Madina shahrida Qurʼoni Karimning tanqidiy matni tuzildi, Ummaviylar davrida esa sahih hadislarini aniqlash boʻyicha tanqidiy izlanishlar olib borildi. Amalga oshirilgan bu ulkan ishlar natijasida xalifalikda manbalarni tanqidiy tahlil qilish boʻyicha katta tajriba orttirildi. Undan keyingi bosqichda qadimgi Hindiston, Eron, Yunoniston, Suriya va boshqa mamlakatlar xalqlarining ilmiy va adabiy merosini arab tiliga tarjima qilish boʻyicha ulkan ishlar amalga oshirildi. Bularning hammasi natijasida “Islom uygʻonish davri” dek hodisaning vujudga kelishi uchun zamin yaratildi. Umuman olganda, IX – XII asrlar Sharq xalqlarida ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada rivojlanish davri edi. Arablar madaniy jihatdan nisbatan uncha rivojlanmagan boʻlsalar ham, yangi mafkura va yaxshi tashkilotchilik tufayli ularga tobe boʻlgan Yaqin va Oʻrta Sharq

xalqlarining yuksak rivojlangan madaniyatining yutuqlarini o'z manfaatlariga xizmat qildirar oldilar va ularni arab-islom tamaddunining mulkiga aylantirdilar. Arablar va forslarning madaniy an'alarining qo'shilishi natijasida adabiyotning shunday ajoyib yodgorliklari vujudga keldiki, ular bilan Eronda va Markaziy Osiyoda islomdan oldin yaratilgan va bizgacha yetib kelgan birorta ham adabiy yodgorlik tenglasha olmaydi. Islom davrida ilm-fan, me'morchilik va san'at ham yuksak darajada rivojlandi. Islom davridagi ilm-fanning yuksak darajadagi rivojlanishi, islom me'morchiligi va san'atidagi shakllarning taraqqiy etganligi oldida Sosoniylar davrini "turg'unlik davri" deb atash mumkin.

"Islom uyg'onish davri" nomli bu madaniy jarayonga turklarning qo'shgan hissasi ham katta bo'lgan. Turklarning bir qismi azaldan o'troq hayot tarzi olib borib, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Ilk islom davridagi ijodiy yuksalish aynan arab, fors va turk madaniyatlarining qorishuvi natijasida vujudga kelgan, deb izohlash mumkin. Ilk Abbosiy xalifalarning hukmronligi davrida VIII asrning ikkinchi yarmi – IX asrda turklar Arab xalifaligining siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan edilar. Abbosiylar uchun Xurosonda tashviqot olib borgan amir Abu Muslimning qo'shinida bir qancha turk harbiy qismlari ham bo'lganligi ma'lum. Abbosiylar hokimiyatga kelgandan keyin Markaziy Osiyo turklari ham forslar singari davlat boshqaruvida yuksak va muhim lavozimlarga ega bo'ldilar. Ular birinchi navbatda xalifalarning Bag'doddagi saroyida xizmat qildilar, shuningdek Arab xalifaligining boshqa shahar va viloyatlariga hokim etib tayinlandilar. Ularning ko'p qismini Farg'ona, Choch va Ustrushonadan kelgan aslzoda turklar tashkil etar edi. Turklar asta-sekin xalifalikdagi harbiy va siyosiy hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Xalifalar nomiga hukm surar edilar, amaldagi hokimiyat esa turklar qo'lida edi. Ular hatto o'zlarini qoniqtirmagan xalifalarni o'ldirar va o'rniga boshqasini tayinlar edilar. Harbiy rahbariyat va saroy ma'muriyatiga mansub bo'lgan ko'p turklar yirik yer egalari edilar. Bu yerlarni ularga xalifalar yaxshi xizmatlari uchun *iqto* mulki sifatida in'om etgan edilar. Bu yerlar nafaqat Iroqda, balki Suriya, Misr, Kichik Osiyo, Kavkaz kabi yerlarda joylagan edi. Arab shoirlari o'z she'rlarida va

maxsus yozilgan asarlarida turklarni ulug'lar va ularning fazilatlarini madh etar edilar.

IX – X asrlarda O'rta Osiyo ilm-fan madaniyat yuksak darajada taraqqiy etgan asosiy markazlardan biri bo'lib, bu yerda kelib chiqishi mahalliy bo'lgan ilk musulmon sulolasi Somoniylar hukm surgan edilar. Eng yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Somoniylar oliy Turk xoqonlarining avlodlari bo'lganlar. XI – XII asrlarda Markaziy Osiyoda G'aznaviylar va Qoraxoniylar, Yaqin va O'rta Sharqda esa – Saljuqiylar kabi turk sulolalari hukm surgan. Shunday qilib, IX – XII asrlarda Arab xalifaligining nafaqat markaziy qismida, ya'ni Iroq, Misr, Suriya va Kavkazda, balki uning sharqiy qismida, ya'ni Movarounnahr va Xurosonda ham hokimiyat turklarning qo'lida bo'lgan. Shunisi diqqatga sazovorki, Arab xalifaligida kechgan ikki jarayon, ya'ni islom uyg'onish davri va turklarning davlat boshqaruvini qo'lga olishi, bir vaqtda kechgan. Turklar biz hozir "islom uyg'onish davri" deb ataydigan madaniy jarayonning boshida turganlar va uning harakatlantiruvchi kuchi bo'lganlar. Ma'lumki, tarixda ko'chmanchi qabilalar, ayniqsa turklar, ko'pincha tamaddun rivojlanishida taraqqiyotni tezlashtiruvchi vazifani bajarib kelganlar. Ko'chmanchilik hayot tarzi tufayli turklar keng dunyoqarashga ega bo'lganlar, ularning jamiyatida demokratiya va kollektivizm alomatlari ustuvor bo'lgan. Xuroson turklari bir tarafdin forslar va Sosoniylar imperiyasining boshqa xalqlari bilan mushtarak tarixga ega bo'lib, Sosoniylarning an'alarini tiklash g'oyasining faol tarafdorlari bo'lganlar. Ikkinchi tarafdin ular arablar bilan yaqin harbiy-siyosiy va ittifoq tuzib, islom siyosatini amalda tatbiq etganlar va islomdan oldingi madaniy qadriyatlarni yangi sharoitga moslashtirishga harakat qilganlar.

Islom dinini qabul etgunga qadar turklar kuchli davlatchilik, Turk xoqonligiga va Yevrosiyaning bepoyon hududlarida hukmronlik qilgan davrda shakllangan yuksak madaniyatga ega bo'lganlar. Bu jihatdan turklar arablarning o'tmishdoshlari bo'lganlar, ya'ni ulardan oldin bunday jarayonni boshidan o'tkazganlar. Kichik bir Quraysh qabilasi atrofiga barcha ko'chmanchi arab qabilalarini birlashtirib, aholisi yuksak madaniyatga ega bo'lgan turli

mamlakatlarni fath etgan bo'lsa, turklarning kichik bir Ashina qabilasi atrofiga barcha ko'chmanchi turk qabilalarini birlashtirib, Yevrosiyaning bepoyon yerlarini zabt etgan. Aytish mumkinki, madaniy taraqqiyot jarayonida ham turklar arablarning o'tmishdoshlari bo'lganlar. Arab xalifaligida kechgan "islom uyg'onish davri" dan oldin shunga o'xshash madaniy jarayon VI – VIII asrlarda Turk xoqonligida yuz bergan bo'lib, uni shartli ravishda "turk uyg'onish davri" deb atash mumkin. Shunisi diqqatga sazovorki, bu ikkala madaniy jarayonda ham Markaziy Osiyo hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Turk xoqonligi davrida shaharsozlik, me'morchilik va san'at yuksak darajada rivojlangan bo'lib, kushonlar davrining xiyoniylar va eftaliylar turg'unlik davrida (IV – V asrlar) tushkunlikka tushib qolgan va yo'qotilgan madaniy qadriyatlari qayta tiklandi va yana ham yuksak darajaga olib chiqildi. Turklarning asosiy qismini madaniy jihatdan nisbatan uncha rivojlanmagan ko'chmanchi qabilalar tashkil etgan bo'lsa-da, ular yuksak madaniyatga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy yutuqlarini o'zlariga xizmat qildiradi oldilar va ularni turk tamaddunining mulkiga aylantirdilar. Arablardan farqli ravishda turklarda yangi mafkura va yagona din yo'q edi. Shuning uchun ular boshqa dinlarga bag'ri keng munosabatda bo'lganlar. Bunda ularga moniylik ta'limoti juda yordam bergan. Chunki bu ta'limot turli dinlarning qadriyatlarini o'z ichiga olgan edi va uning eshiklari yangi dinlar uchun ham ochiq edi. Turk xoqonligi davrida moniylik diniy ta'limoti shamanizmdan kiritilgan elementlar bilan boyitilib davlat diniga aylantirilgan edi. Shunisi ahamiyatliki, bepoyon yerlarni o'z ichiga olgan Turk xoqonligi davrida tobe bo'lgan xalqlar turklarga qarshi birorta ham qo'zg'olon ko'tarmaganlar. Faqat turklar orasidagi o'zaro nizolar qayd etilgan. Turklar o'zlariga tobe bo'lgan xalqlar, xususan, sug'dlar orasida, katta nufuzga ega bo'lib, ular turklar bilan o'zaro qarindoshchilik aloqalari o'rnatishga intilganlar. Bu esa oxir-oqibatda sug'dlarning Markaziy Osiyoda va Sharqiy Turkistoda yashovchi o'troq va shahar turklari orasiga ixtiyoriy singib ketishiga olib keldi.

Arablar (Ummaviylar) turklardan farqli ravishda bosib olingan yerlarda bosqinchilik, kuch ishlatish, adolatsizliklar, milliy shovinizm, mahalliy aholini

kamsitish va boshqa dinlarni ta'qib qilish siyosatini olib bordilar. Bu esa mahalliy aholi orasida noroziliklar kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Shuning uchun ularning hukm surgan davrida bosib olingan yerlarda to'xtovsiz qo'zg'olonlar ko'tarildi, oxir oqibatda esa bu davlat to'ntarishi va hokimiyat almashinishiga olib keldi. Forslar va turklar yordamida hokimiyatga kelgan Abbosiylar bosib olingan mamlakatlarning islom dinini qabul qilgan aholisiga nisbatan butunlay boshqacha siyosat olib bordilar. Endi davlat boshqaruvi ishlarida ilk bor arablar bilan birga boshqa xalqlarning vakillari, birinchi navbatda forslar va turklar ham ishtirok eta boshladilar. Biz hozir "islom uyg'onish davri" deb ataydigan madaniy jarayonning boshlanishi ham aynan shu Abbosiylar hukmronligining boshlanishi bilan bog'liq edi. Bu masalada Abbosiylarning asosiy maslahatchilari islom dinini qabul qilgan forslar bilan turklar edilar. Forslar yuksak rivojlangan va boy madaniy merosga ega bo'lganlar, lekin ular o'ta mutaasib va aqidaparast bo'lganlar. Turklar ham sug'dlar bilan birga yuksak madaniyat sohiblari edilar, lekin forslardan farqli ravishda ular bag'ri keng bo'lganlar va eng muhimi, o'sha vaqtda ular o'tmishda hukm surgan sulolarning yo'qotilgan madaniy an'analari va qadriyatlarini qayta tiklash va ularni yana ham rivojlantirib, yangi bosqichga olib chiqish ishidakatta tajribaga ega bo'lganlar. Ularning aynan shu fazilatlar va ko'nikmalari Arab xalifaligida yangi madaniy muhitning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.

Xitoyda VIII – XII asrlarda yuz bergan "madaniy uyg'onish" davrining boshlang'ich bosqichi ham Arab xalifaligidagi singari turklarning Xitoy jamiyatiga kirib borishi bilan bog'liq bo'lgan. VII asrning boshida Turk xoqonligi Xitoyga tobe bo'lgandan keyin turklar ixtiyoriy yoki majburiy ravishda Xitoy imperatorining qo'riq qo'shinlarida xizmat qila boshladilar. VII – VIII asrlarda mazkur qo'shnlarning asosiy qismini turklar tashkil etgan edilar. Xitoy harbiy tizimining oliy tabaqalarida ham turklar ko'pchilikni tashkil etgan edilar. XI asr o'rtalariga qadar Xitoy viloyatlarida general va harbiy hukmdor lavozimlariga, asosan, xitoylar emas, ichki Osiyo xalqlaridan yetishib chiqqan harbiylar tayinlanar edilar. Turklar qo'shni xalqlarda katta nufuzga ega bo'lganlar, bu esa tillar va

madaniyatlar orasidagi aloqalar rivojlanishi uchun juda muhim bo'lgan. VII asrda Xitoyda barcha turkcha narsalar – kiyimlar, taomlar, uy anjomlari va ayniqsa, musiqa, she'riyat va raqslarga ishtiyoq baland bo'lgan. O'sha davrning xitoy she'riyatidagi ayrim asarlarning vazni va o'lchovida turk xalq qo'shiqlarining ta'sirini ko'rish mumkin. Xitoyliklar orasida turk tili keng tarqalgan bo'lib, VII asrda Xitoyda olimlarning foydalanishi uchun «Tou-kiue-iuy» (“Turk tili”) nomli turk-xitoy lug'ati tuzilgan. Bu singari sug'd-xitoy lug'ati haqida hech qanday ma'lumot yo'qligi shundan dalolat beradiki, sug'dlar va xitoylar orasidagi o'zaro muloqot tili vazifasini aynan turk tili bajargan. Shuning uchun Turk xoqonligida boshlangan “madaniy uyg'onish” jarayoni avval Xitoyda, keyin esa Arab xalifaligida davom etdirilgan deb o'ylashga hamma asos bor.

Arablar islom davrining ilk vaqtlaridayoq turklarning kuch-qudrati, fazilatleri va hislatleri haqida ma'lumotga ega bo'lganlar. Shuning uchun ular bunday odamlarning o'zlariga ittifoqchi bo'lishini istaganlar va ular orasida islom dinini tarqatishga harakat qilganlar. Suryoniy manbalarda bu haqida qimmatli ma'lumot keltirilgan. Unga ko'ra, “turklar arablar bilan juda tez birlashganining sababi shundan iboratki, ular Muhammad payg'ambarning quyidagi gapini eshitganlar: “Ular (ya'ni turklar) butlarga sig'inishni tark etib, bizning din (ya'ni islom)ga e'tiqod qilsalar, biz ularga yaxshi va chiroyli yerlarni beramiz va ular o'sha yerlarda hukmronlik qiladilar”. Shuning uchun ular islom dinini qabul qildilar”. Ma'lumki, Muhammad payg'ambarning aytgan bu gaplari keyinchalik muvaffaqiyat bilan amalga oshirildi. Xalifalarga xizmat qilgan turklar Misr, Suriya, Armaniston va boshqa mamlakatlardagi ko'p shaharlar va viloyatlarga hokim etib tayinlandilar. Ularning ko'plariga yaxshi xizmatlari uchun katta yer mulklari in'om etildi.

Turklar nafaqat “islom uyg'oni davri” madaniy jarayonining boshida turganlar, balki boy madaniy an'analarga ega bo'lganlari sababli o'zlari ham bu jarayonda faol ishtirok etganlar. VII – VIII asrlarda Markaziy Osiyo turklari orasida moniylik diniy ta'limoti keng tarqalgan edi. Moniy turklarda “Otuz oylan” (O'ttiz o'g'lon) nomi ostida mashhur bo'lgan maktablar keng tarqalgan bo'lib,

ularda bolalarga diniy fanlardan tashqari aniq fanlar, falsafa va tasviriy san'at darslari ham o'qitilgan. Turklarning bilim olishga chanqoqligini ta'riflab, arab shoiri al-Johiz (IX asr) shunday yozgan edi: "... otlarni va qurol-yaroqlarni bilishi, odamlarni, mamlakatlarni, fanlarni, yerlarni, zamonlarni, makr va hiylalarni farqlay olish kerak, shuningdek o'zi uchun foyda keltiradigan barcha bilimlarga ega bo'lishi kerak...". U yoki bu xalqning madaniy taraqqiyoti darajasi ko'rsatuvchi belgilardan biri yozuv madaniyatidir. Qadimgi turklarning runik harflarga asoslangan o'z yozuvi bo'lgan, shuningdek ular yozuvning boshqa turlaridan ham foydalanganlar. Keng hududlarda ko'plab topilgan runik yozuv na'munalari shundan dalolat beradiki, qadimgi turklar orasida savodxonlik keng tarqalgan. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon lug'ot at-turk" asarda keltirgan turk she'riyati na'munalari, shuningdek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" she'riy asari shuni ko'rsatadiki, qadimgi turklarning badiiy adabiyoti juda uzoq rivojlanish tarixi va chuqur ildizlarga ega bo'lgan. Turk she'riyatining ilk na'munalari runik yozuvli yodgorliklarda, xususan Kul-tegin yozuvida keltirilgan bo'lib, unda tarixiy voqealar she'riy uslubda bayon etilgan. Qadimgi turk adabiyotining ilk na'munalaridan yana biri V asrda sug'd tilidan tarjima qilingan "Xuastuanift" ("Moniylarning tavba qilib aytilgan duolari") nomli asardir. Yenisey yozuvida yozilgan qadimgi xakas matnlarini tadqiq etish shuni ko'rsatdiki, qadimgi xakaslarda o'z an'analariга ega o'ziga xos she'riyat mavjud bo'lgan. Runik yozuvlar nafaqat teri, xotira toshlari, qoyalar, haykallar, balballar, tangalar va maishiy ashyolarda topilgan, balki muhrlarda ham ishlatilgan, bu esa ilk o'rta asrlarda turk madaniyatining yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. VII – VIII asrlarda Sharqiy Turkistonda runik harflar bilan bir qatorda sug'd alifbosiga asoslangan uyg'ur harflari ham ishlatila boshladi va Markaziy Osiyoga ham tarqaldi.

Ilk islom davrida turk tili hali arab alifbosiga moslashtirilmagan edi. Shuning uchun islom dinini qabul qilgan turklar forslar singari o'z asarlarini arab tilida yozganlar. O'sha davr sharoitida turk tilida yozilgan asarning muvaffaqiyat qozonishi mushkil ish edi. Arab tilida yozilgan asar esa Markaziy Osiyodan

Ispaniyagacha davom etgan butun islom dunyosiga tarqalar edi. Boy adabiy an'analar ega bo'lgan turklar arab tilida ham yaxshi she'rlar ijod qilganlar va arab tilshunosligi fanining rivojlanishiga ham katta hissa qo'shganlar.

Turklar yangi fors tilidagi adabiyot rivojlanishiga ham munosib hissa qo'shganlar. 193/809 yilda xalifa al-Ma'mun (198 – 218/813 – 833) Marv shahriga kirib kelganda, al-Abbos al-Marvaziy ismli bir shoir unga bag'ishlar to'rtlik o'qib bergan. Bu she'rda aytilishicha, ungacha bu tilda hali hech kim she'r yozmagan. Ibn Xordadbex o'sha davrda fors tilida bitilgan yana bir she'rdan na'muna keltirgan. Uning muallifi Abu-t-Taqiy (Abu-l-Yanbag'iy) al-Abbos ibn Tarxon bo'lib, u asli Samarqand yoki ash-Shoshdan bo'lgan. U xalifa al-Vosiq davrida (227 – 232/842 – 847) Bag'dodda yashab, arab va fors tillarida she'rlar yozgan. V.V.Bartoldning fikriga ko'ra, u mazkur Abbas al-Marvaziy bilan bir shaxs bo'lgan. Uning she'rlaridan ayon bo'ladiki, uning asli ash-Shashdan bo'lganlini haqiqatga yaqinroq bo'lib, keyinchalik u bir vaqt Samarqandda ham yashagan. 186/802 yilda al-Ma'mun Marvga Xuroson voliyi sifatida kelganda, u o'sha yerda edi. 198/813-14 yilda al-Ma'mun xalifa deb e'lon qilinganda esa u Xurosonlik boshqa ko'p olimlar va shoirlar bilan birga Bag'dodga ko'chib kelgan, umrining oxirigacha o'sha yerda yashagan va xalifa al-Vosiq davrida vafot etgan. Uning otasining ismi, Tarxon¹, shunga ishora qiladiki, u asli ash-Shosh turklaridan bo'lgan. Eronning o'zida kelib chiqishi fors bo'lgan Tohiriylar, Ziyoriylar va Buvayhilar sulolalari fors tilidagi adabiyotni tan olmasdan, buni *shirk*, ya'ni islomga zid deb bilganlar va fors tilida ijod qilgan shoirlarni inkor etganlar. Shuning uchun dastlab Safforiylar saroyida vujudga kelgan fors tilidagi she'riyat Turk xoqonlarining avlodlari bo'lmish Somoniylarning saroyida rivojlanishda davom etgan, chunki Somoniylar fors tilida ijod qiluvchi shoirlarga homiylik qilganlar va saroyda ular uchun barcha sharoitlarni muhayyo qilganlar.

¹Aslida *tarxon* bu ism emas, Turk xoqonligining boshqaruv tizimida ishlatilgan unvon bo'lgan. Ilk islom davrida turklar *xoqon* unvoni va *ashina* etnonimi singari uni atoqli ism sifatida ishlatganlar. Turklar o'zlarining diniga mos ravishda turli ismlarga, shu jumladan eroniy ismlarga ham, ega bo'lganlar. Lekin forslar ulardan farqli ravishda hech qachon turkcha ismlarga ega bo'lmaganlar. Qolaversa, ash-Shosh viloyatining o'sha davrdagi aholisi asosan turklardan iborat bo'lgan.

Arab xalifaligida turklarning nufuzi ortishi munosabati bilan O'rta Osiyodagi ko'p o'qimishli odamlar o'z vatandoshlarining homiyligiga umid qilib Bag'dodga intila boshladilar. VIII asr oxiri – IX asr boshlaridayoq Bag'dodda va Yaqin Sharqning boshqa shaharlarida islom dinini qabul qilgan o'qimishli turklarning jamoalari mavjud bo'lib, ular hadisshunoslik va fiqh bilan shug'ullanganlar. Bunday olimlar odatda “at-Turkiy” va “al-Xazariy” singari nisbalarga ega bo'lganlar. Bunday nisbalarni asosan Yevrosiyo hududlaridan ko'chib kelgan ko'chmanchi turklar ishlatganlar. O'rta Osiyolik o'troq va shahar turklari esa o'zlarining tug'ilgan yoki yashagan yerlarning nomlaridan yasalgan nisbalardan foydalanganlar: al-Farg'oniy, ash-Shoshiy, al-Xorazmiy, al-Buxoriy, as-Samarqandiy va h.k. Bag'dod shahridagi ayrim mahallalar aholining kelib chiqish yeri nomi bilan atalgan: Pabad al-Xvarazmiyya (Xorazmliklar mahallasi), Pabad al-Buxoriyya (Buxoroliklar mahallasi), Pabad al-Maroviza (Marvliklar mahallasi), Pabad as-Saraxsiyya (Saraxsliklar mahallasi) va h.k.

IX asrda xalifa al-Ma'mun hukmronligi davrida tashkil etilgan “Bayt al-hikma” nomli Akademiyaning faoliyati tufayli avval arablar orasida, keyin butun islom dunyosida shuhrat qozongan Markaziy Osiyolik turk olimlarining soni yana ham ortdi. Ma'lumki, islom dunyosidagi bu eng yirik ilmiy dargoh olimlarining salmoqli qismini O'rta Osiyolik, olimlar, shu jumladan turklar tashkil etgan. Ular nafaqat arab tilshunosligi, adabiyot, tarix, musiqa, falsafa, hadisshunoslik, fiqh singari ijtimoiy fanlar sohasida, balki riyoziyot (matematika), ilm al-hisob (arifmetika), ilm an-nujum (astronomiya), kimyo (ximiya), ilm al-handasa (mexanika), geometriya va tibbiyot(meditsina) kabi aniq fanlar sohasida ham shuhrat qozonganlar. Bir turk lashkarboshisi xalifa al-Mutavakkilning saroyida so'zlagan nutqida Movarounnahr ahli haqida gapira turib, shunday degan edi: “...yer yuzida adabiyot, falsafa, hisob, geometriya, musiqa, hunarmandchilik, fiqh, hadis kabi hech qanday san'at sohasi yo'qki, unda barcha olimlarni yengib, hammadan o'zib yurgan xurosonliklarni ko'rmasang... Biz husni xat (kalligrafiya) va yozuvda, ilohiyot va rivoyatlarda kuchlimiz. Butun Bag'dod bizga qarashli. Biz xalifalarning tarbiyachilarimiz, vazirlar bilan birga yashaymiz. Biz o'zimizning

aslzodaligimiz bilan g'ururlanamiz, bunda bir-birimiz bilan tortishamiz va talashamiz. Biz podshohlarimizning saroylarida tug'ilganmiz, xalifalarning homiyligida unib-o'sganmiz, ularning tarbiyasini olganmiz va ularga ergashganmiz. Biz ulardan boshqa hech kimni bilmaymiz, bizni ham ulardan boshqa hech kim bilmaydi.

Qadimgi turklarning tibbiyot sohasida boy tajribasi bo'lgan. Berlinda saqlanayotgan Sharqiy Turkistondan shahridan keltirilgan qadimgi turk tilida yozilgan qo'lyozmalar orasida uyg'ur yozuvida yozilgan dorivor vositalarga bag'ishlangan qo'lyozma saqlanadi. Mazkur qo'lyozmalar majmuasi orasida uyg'ur yozuvida yozilgan tibbiyotga bag'ishlangan yana 5 ta asarning ayrim bo'laklari saqlangan. Turfandan keltirilgan qo'lyozmalar ichida ham bir nechta tibbiyotga oid asarlarning parchalari bor. Bu qo'lyozmalarining mazmuni qadimgi turklar tibbiyot sohasida qanchalik keng bilimlarga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham ular turli kasalliklar, dorivor o'simliklar, davo vositalari, odam organizmining turli holatlari bilan bog'liq juda boy turkcha atamalar majmuasiga ega bo'lganlar. Hozirgi vaqtda bu atamalarning ko'pi unutilib ketgan bo'lib, o'rta asrlarda ularning o'rniga arabcha va forsha, keyinchalik esa lotincha va ruscha atamalar ishlatilib kelgan. Bu qadimgi turkcha atamalarni tiklash va qayta muomalaga kiritish hozirgi ilm-fan oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Ma'lumki, Tan sulolasi hukmronligi davrida (VI – X asrlar) tibbiyot fani Xitoyda eng yuksak rivojlangan edi. Xitoy tabiblari turli dorilar va dorivorlarni tayyorlash uchun mahalliy, shuningdek, uzoq va yaqin mamlakatlardan keltirilgan o'simliklar va vositalardan foydalanganlar. Ayrim dorilar tayyor holda ham keltirilgan. Masalan, Turkistondan yog'och kukuni va ishqorli tuproq bilan aralashtirilgan daraxt shirasi (*takamaxak*) keltirilgan, tabiblar uni "qattiq zaharli bezgak" va oshqozon xurujiga qarshi, shuningdek, qusishni chaqirish uchun ishlatganlar. 761 yilda Farg'onadan Tan saroyiga "ilon sarig'i" nomli ajdar ichidan olingan modda yuborilganda, u hammani hayratda qoldirgan. Sharqiy Turkistondagi Karashar viloyatidan "yashil tuz", ya'ni mis kukuni keltirib, unda

ko‘z kasalliklarini davolashda foydalanilgan. Turk tabiblari ham mazkur va undan boshqa turli xil dori-darmonlardan keng foydalanganligi aniq. Qadimgi turklarning tibbiyot sohasidagi boy va turli-tuman atamalar majmuasi bunga dalolatdir.

Abu Rayhon Beruniy o‘zining “Kitob as-saydana fi-t-tibb” (Farmakognoziya) asarida ayrim dorivor usimliklar va vositalarning turkcha nomlarini ham keltirgan. Undan tashqari Beruniy zaharga qarshi dori vositasi sifatida ishlatiladigan *tiryak turki* (ترک اقیر) – “turk teryaki” nomli dorivor o‘simlik haqida ma’lumot keltirgan. Uning yozishicha, “men yoshligimda bir turkman cholni ko‘rgan edim, u Xorazmga turli xil teraklarni va o‘simliklardan tayyorlangan murakkab dorivorlarni keltirgan edi. Uning aytishicha, uning o‘zi kitoblarda yozilgan oddiy va murakkab dorilarni o‘simliklardan tayyorlar edi. Mening o‘zim uning mo‘miyosi mo‘jiza kabi ta’sir etganining shohidi bo‘lganman”. O‘zining toshlar va ma’danlarga bag‘ishlangan “Mineralogiya” nomli asarida Beruniy bu chol haqida batafsilroq ma’lumot keltirgan: uning ismi Subay Xirma bo‘lib, u Xorazmga Buxoro yaqinidagi Baykand nomli shahar atroflaridan kelgan edi. Uning mo‘miyosi Xorazmshoxning bosh lochinchisining singan oyog‘ini davolagan.

Qadimgi turklar osmon xudosi Tangriga ibodat qilganlar, ilk o‘rta asrlarda esa ular orasida moniylik diniy ta’limoti keng tarqalgan. Moniylikda esa osmon yoritgichlari – Quyosh va Oy, shuningdek, sayyoralar va yulduzlar alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Undan tashqari, yulduzlar haqidagi ma’lumotlar ko‘chmanchi turklar uchun yo‘llarni to‘g‘ri topish uchun zarur bo‘lgan. Shuning uchun islomdan oldingi turklarda astronomiya va astrologiya fanlari rivojlanganligi shubhasizdir. Turklar sayyoralar va yulduzlarni *julduz* (=jultuz), ular haqida bilimga ega bo‘lganlarni, ya’ni astrologlarni *esajulduzči* deb ataganlar. Yulduz turkumlari, yulduzlar va sayyoralarni atashda turklar sanskrit, tibet, xitoy va sug‘d atamalaridan keng foydalanganlar. Shu bilan birga ularda bu sohada o‘zlarining asl turkcha atamalar majmuasi ham bo‘lgan. Xalifa al-Ma’munning Bag‘doddagi mashhur “Bayt al-hikma” (“Hikmatlar uyi”) akademiyasida faoliyat olib borgan

astronomlar orasida O'rta Osiyolik olimlar ko'p bo'lgan, ular orasida turklar ham bo'lgan.

Qadimgi turklar musiqa madaniyati sohasida ham boy tajribaga ega bo'lganlar. Jambul viloyatining Chu tumanida XII asrga mansub toshdan o'yib yasalgan odam haykali topilgan bo'lib, uning qo'lida musiqa asbobi (arfa) tasvirlangan. Tan sulolasi hukmronligi davrida jahonning turli mamlakatlaridan ularning saroyiga sovg'alar kelib turgan. Ular orasida ba'zan musiqa ijrochilari, ashulachilar, raqqos va raqqosalar ham bo'lgan. Ular o'zlari bilan Xitoyga o'zlarining musiqa asboblari, shuningdek, musiqa an'alarini olib kelganlar. Masalan, 733 yilda Amudaryo havzasidagi Xuttalon viloyatining turk hukmdori "musiqachi ayollar"ni yuborgan. Xorijdan yuborilgan chet ellarning musiqachilari ko'p sonli saroy xizmatchilarining qatoriga kelib qo'shilgan. Ularning vazifasi saroy ahli va kelgan mehmonlar uchun uyushtirilgan "norasmiy" tantanalarda musiqa chalish, ashula aytish va raqsga tushish bo'lgan. Noyob ohang va kuylarni eshitish odati va umuman ularga qiziqish dastlab faqat oliy tabaqali saroy ahliga xos bo'lib, ulardan aslzodalarga ham o'tgan. Keyinchalik esa shahar ahlining barcha taaqalari orasida ham tarqalgan va xitoy an'anaviy musiqasiga katta ta'sir o'tkazgan. Tan imperiyasida Serindiya, ya'ni Sharqiy Turkiston musiqasi juda mashhur bo'lib, xitoyliklar u yerdan musiqa o'qituvchilarini ishga taklif qilar edilar. Imperator Syuan-szunning katta akasi mohir musiqachi bo'lib, Kuchadan keltirilgan musiqaviy partitura (nota)lar yozilgan kitoblarni mutolaa qilar edi. Xitoydagi Dunxuan g'orlaridan birida o'rta asrlarda ud asbobi uchun nota belgilari bilan yozilgan musiqa namunasi topilgan. Bu musiqada Kucha musiqa an'alarining kuchli ta'siri sezilib turibdi. Detroyt san'at instituti (AQSh)da saqlanayotgan Xitoy badiiy buyumlar majmasi tarkibida Turfanda topilgan Tan davriga mansub loydan yasalgan yagona orkestrni tashkil etgan 5 ta uyg'ur va sug'd musiqachilarining haykalchalari bor. Musiqachilar o'rindiqlarda o'tirib, har xil asboblarni chalgan holda tasvirlangan. Qadimgi turklarda musiqa san'atining taraqqiy etganligini ularda shu sohada boy atamalar majmuasi mavjudligi tasdiqlaydi. Islom ug'onish davri Sharq xalqlarida nafaqat ilm-fan, balki san'atning

yuksak darajada taraqqiy etganligi bilan ham ajralib turadi. Islom san'atining gurkirab rivojlanishi nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun Yaqin va O'rta Sharqda "turklarning kirib kelishi"ning faollashuvi bilan bir vaqtda yuz bergan. Bu esa turklarning islom san'atining rivojlanishida tutgan ahamiyati katta bo'lganiga ishora qiladi. Mil.avv. I ming yillikda Yevrosiyo hududlaridagi ko'chmanchi qabilalarning san'atida "hayvon usuli" deb nomlangan yo'nalish ustuvor bo'lib, unda hayvonlar va qushlar g'oyat darajada aniq ifoda etilgan. Bu usul, xususan, xunlar va turklarning san'atiga ham xos bo'lgan. Ma'lumki, ilk islom davrida odamlarni va umuman, tirik mavjudotlarni, ayniqsa, jamoat to'planadigan yerlarda tasvirlash ta'qiqlangan. Shuning uchun islom san'atida tasviriy san'at o'rniga san'atning boshqa yo'nalishlari, xususan, geometrik naqshlar va bezaklar, husnixat, miniatyura san'ati va boshqalar rivojlangan. Turklar birinchi bo'lib bu ta'qiqni buzib, jamoat to'planadigan yerlarda odamlar va hayvonlarni tasviriy san'at va haykaltaroshlik orqali tasvirlay boshladilar. Bu tasviriy san'atning ildizlari islomdan oldingi davrlarga borib taqaladi. U davrlarda turklar orasida moniylik diniy ta'limoti keng tarqalgan edi. Masalan, Abbosiy sulolasiga mansub xalifalarning Samarradagi saroyining devorlari xalifalarning suratlari, shuningdek, Abbosiylar saroyida xizmat qiluvchi turk lashkarboshilari va amaldorlarining suratlari bilan bezatilgan edi. Xalifa al-Mutavakkilning saroyida alohida bir xona bo'lib, uning devorlarida Bagir at-Turkiy va boshqa turk lashkarboshilarining suratlari tasvirlangan edi. Saljuqiylar sulolasiga mansub birinchi sulton To'g'rulbek, Bag'dadni Buvayhiylardan ozod qilib, 435/1063 yilda xalifa al-Qo'im bi-amri-lloh (422 – 467/1031 – 1075)ning qiziga uylandi va bu voqea munosabati bilan xotira uchun oltin medalon zarb etdirdi. Uning old tarafida xalifa al-Qo'im bi-amri-lloh, orqatarafida esa To'g'rulbek tasvirlangan edi.

Bu tasviriy san'atning ildizlari islomdan oldingi davrlarga borib taqalar edi. VII – VIII asrlarda turklar va sug'dlar orasida moniylik diniy ta'limoti keng tarqalgan bo'lib, uning asosiy jihatlaridan biri tasviriy san'at, ya'ni devoriy suratlar, shuningdek matolarga tikib va ma'danlarga o'yib chizilgan suratlar, kitob sahifalaridagi rasmlar edi. Moniyning o'zi ko'p asrlar davomida taniqli rassom

hisoblangan bo'lib, u asos solgan an'ana boshqa dinlarga xos emas edi. Masalan, zardushtiylik diniga ibodatxona devorlariga sur'atlar chizish, diniy shaxslar va qahramonlarni qanday ko'rinishda bo'lmasin tasvirlash umuman yot bo'lgan. Panjikentdagi ibodaxona devorlarida boy tasviriy san'at na'munalarining mavjudligi uning moniylarga tegishli bo'lganligi haqida xulosa chiqarishga asos bo'ldi. Panjikent devoriy suratlaridagi sahnalardan birida o'lgan ustida ko'z yoshi to'kish marosimi tasvirlangan. Taxmin qilinishicha, bu sahnada qadimgi turklarning dafn marosimi aks etdirilgan bo'lib, unga ko'ra, o'likning murdasi olovda yoqilgan. Bu sahnada qandaydir aslzoda turkning, ehtimol, 708 yilda hokimiyatga kelgan Devashtichga qadar 15 yil davomida Panjikent hukmdori bo'lgan Chakin Chur Bilganing dafn marosimi eks ettirilgan bo'lishi mumkin. Ma'danlar va sopoldan yasalgan turli xil buyumlarning sathlariga yuksak mahorat bilan o'yib chizilgan badiiy tasviriy san'at yodgorliklari ham saqlanib qolgan. Bu buyumlar – kumushdan yasalgan idishlar, laganlar va qutichalar, shuningdek sopol ostodonlar VI – VIII asrlarda O'rta Osiyoda yasalgan.

Shunday qilib, O'rta Osiyo turklari Arab xalifaligidagi "islom uyg'onish davri" madaniy jarayonining nafaqat boshida turganlar, balki o'zlari ham bu jarayonda faol ishtirok etganlar. Shu o'rinda IX – X asrlarda Arab xalifaligining arab bo'lmagan xalqlarning ziyolilari orasida keng tarqalgan *ash-shu'ubiyya* harakati haqida eslab o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu siyosiy va madaniy harakat (arabcha *shu'ub* – "xalqlar", ya'ni o'zga xalqlar) VIII asr o'rtalarida islom dinini qabul qilgan arab bo'lmagan xalqlar (suryoniylar, nabatiylar, misrliklar, yunonlar, andalusliklar, forslar, yahudiylar va boshqalar)ning ziyolilari orasida vujudga kelgan. Uning namoyondalari islom g'alaba qozongan mamlakatlardagi madaniy hayot, ba'zan esa siyosiy hayotda ham arablarning etakchilik qilishiga qarshi chiqqanlar. Ular orasida eng ko'p sonli va ashaddiylari fors shu'ubiylari bo'lgan. Bu harakat ayniqsa adabiyotda yaqqol o'z ifodasini topgan. Uning tarafdorlari arablarning yakka hukmronligiga qarshi kurash olib borganlar va mahalliy adabiy tillarni va an'analarni tiklashga intilganlar. Bu esa islomda turli xil bid'at deb qaraladigan oqimlarning vujudga kelishiga olib keldi.

Forslarning *ash-shu'ubiyya* harakati, shubhasiz VIII asr o'rtalarida Arab xalifaligida hokimiyatga Abbosiylar sulolasining kelishi bilan bog'liq bo'lgan. Ma'lumki, Abbosiylarning hokimiyatga kelishida Xuroson ahlining yordami va qo'llab-quvvatlagani katta ahamiyatga ega bo'lgan. Dastlab bosib olingan barcha mamlakatlarda arablar mahalliy aholining ashaddiy qarshiligiga duch kelganlar. Mahalliy aholi arablarga odatda hech qanday ko'mak ko'rsatmaganlar va ularga yordam bermaganlar. VIII asrning ikkinchi choragi boshlanishida arablar bosib olgan mamlakatlarda mahalliy xalqlar Ummaviylarning kamsituvchi siyosatidan noroziligi nihoyat darajada kuchayib ketdi. Ummaviylarning raqiblari bo'lgan Abbosiylar, ya'ni Muhammad payg'ambarning amakisi Abbosning avlodlari, hokimiyatni o'z qo'llariga olish maqsadida bu holatdan foydalandilar. Abbosiylarning tashviqoti VIII asrning 30-yillarida aynan Xuroson va Movarounnahrda boshlandi, chunki ayniqsa bu yerlarning mahalliy aholisi Ummaviylarning olib borgan siyosatidan norozi edilar. 115/733-34 yilda ular isyonkor arab sarkardasi al-Horis ibn Surayj (128/746 yilda o'ldirilgan) boshchiligida arablarga qarshi qo'zg'olon ko'targan edilar. Qo'zg'olonchilar Movarounnahr va Toxaristonning deyarli barcha shaharlari va viloyatlarida hokimiyatni o'z qo'llariga olgan edilar. Turk xoqonining o'zi ham arablarga qarshi kurash olib borib, qo'zg'olonchilarga rahbarlik qilgan. Bu qo'zg'olon mag'lubiyatga uchragan bo'lsa ham, Ummaviylar sulolasining hokimiyatiga yakun yasashda va ularning o'rniga Xuroson va Movarounnahr aholisi yordamida Abbosiylar sulolasining hokimiyatga kelishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Arab xalifaligining sharqiy qismidagi *ash-shu'ubiyya* harakati tarkibiy jihatdan bir xil emas edi, va hech bo'lmaganda, bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ikki yo'nalish – fors va turk yo'nalishlariga bo'lingan edi. Unda arab madaniyatiga fors madaniyati, tili va adabiyoti qarama-qarshi qo'yilar edi. Bu muxolifatning ifodalanish shakli fors tili edi, lekin uning asosiy harakatlantiruvchi kuchini turklar tashkil etgan edi, chunki harbiy va siyosiy hokimiyat ularning qo'lida edi. O'rta Osiyolik turklarning *ash-shu'ubiyya* harakatining ilk bosqichi ham aynan Xurosonda Abbosiylar uchun tashviqotning boshlanishi bilan bog'liq

edi, chunki bu tashviqotda forslar va kurdlar bilan bir qatorda Xuroson turklari ham faol ishtirok etgan edilar. Shuning uchun Abbosiylar oilasining hokimiyatga kelishidan ko‘p o‘tmasdan, Xuroson turklari forslar bilan bir qatorda Bag‘dodda va xalifalikning boshqa markaziy shaharlari va viloyatlarida yuksak va muhim lavozimlarni egallay boshladilar. Bundan tashqari, Abbosiylar sulolasiga mansub ba‘zi xalifalar turk qizlariga uylangan edilar, natijada ularning farzandlari, ya'ni taxt vorislarining tomirlarida turklarning qoni ham oqar edi. Abbosiylar sulolasiga mansub bir nechta xalifalarning saroyida *nadim* bo‘lib xizmat qilgan va ularning tarixini yozgan olim Abu Bakr as-Suliyning yozishicha, xalifalarning ko‘plari turkcha kiyinar, turk tilida erkin so‘zlashar va turklar bilan bog‘liq bo‘lgan hamma narsalarga moyillik bildirar edilar. Umuman olganda, Abbosiylarning ilk davrdagi hokimiyati tarixini ikkiga bo‘lish mumkin: fors va turk davrlari. Forslarning davri xalifa as-Saffox hukmronligining boshlanishidan (132/749-50 y.) xalifa al-Mutavakkil hukmronligining boshlanishigacha (233/847-48 y.), ya'ni 100 yil davom etgan. Abbosiylarning hokimiyatga kelishini ta'minlab bergan xurosonliklarning o‘zlari boshqaruv tizimi shakllantirish bilan shug‘ullandilar: o‘zlaridan vazirlar, hokimlar, mirzalar va kotiblarni tayinladilar. Ular Umaviylarning mavlolarini, ya'ni arab bo‘lmagan musulmonlarni kamsituvchi millatchilik siyosatiga chek qo‘ydilar. Turklarning davri xalifa al-Mutavakkil hukmronligi (233/847-48 y.)dan boshlanib, hokimiyat daylamiylar qo‘liga o‘tguncha (334/945-46 y.) ya'ni 100 yil davom etgan. Bu davrda turklar (ya'ni qo‘shinlar) Abbosiylar xalifaligining mutloq egalariga aylandilar. Bu ikki davr orasida ularni ularni ajratib turuvchi chiziq bo‘lmagan. Aksincha, ular bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Turklarning *ash-shu'ubiyya* harakati forslarning harakatidan farq qilib, shubhasiz, o‘ziga xos ba'zi xususiyatlarga ega bo‘lgan. Forslarning *ash-shu'ubiyya* harakati islom dunyosida arablar va arab madaniyatining yakka hokimligiga qarshi qaratilgan bo‘lsa, turklarning *ash-shu'ubiyya* harakati O‘rta Osiyoning o‘troq turklarining ommaviy ravishda islom dinini qabul qilishi bilan, shuningdek, turk harbiylari, aslzodalari va ziyolilarining Arab xalifaligining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida munosib o‘rin egallashga intilishi bilan

bog‘liq bo‘lgan. Boshqacha qilib aytganda, forslar arablarni mensimay, o‘zlarini ulardan yuqori qo‘ygan bo‘lsa, turklar yaxshi xizmat, sadoqat va aql bilan yangi sharoitga moslashish va hokimiyatga erishishni asosiy maqsad qilib qo‘yganlar. Bunga erishish uchun ular o‘zlarini arablarga qarshi qo‘yish yo‘lini tanlamadilar, balki ular bilan yaqinharbiy va siyosiy ittifoq tuzish yo‘lini tanladilar. Bu esa keyinchalik arablar va turklar o‘rtasida undan ham yaqin etnomadaniy qorishuv jarayonining boshlanishiga olib keldi. Oxir oqibatda Arab xalifaligiga ko‘chib borgan turklarning bir qismi asta-sekin tilini yo‘qotib, arablashib ketdi.

Turklarning *ash-shu‘ubiyya* harakatining keyingi bosqichi xalifa al-Ma'mun (pravil v 198 – 218/813 – 833) hukmronligi bilan bog‘liq bo‘lib, 182/798-99 yilda u Arab xalifaligining sharqiy qismi, shu jumladan, Xuroson, Movarounnahrning voliysi etib tayinlangan edi. Ma‘lum vaqtdan keyin uning Marv shahridagi qarorgohi butun Arab xalifaligining siyosiy markaziga aylandi. 186/802 yilda al-Ma'munning o‘zi Marvga ko‘chib kelib, bu yerda 12 yil (198/813-14 yilgacha) voliy sifatidavayana 5 yilga yaqin (202/817-18 yilgacha) xalifa sifatida yashadi. Xalifa al-Ma'munning o‘zi onasi bo‘yicha kelib chiqishi fors bo‘lgan, shu sababli u mahalliy aholi, shu jumladan turklarning taqdiriga befarq qaramas edi. Uning hukmronligi davrida, ya‘ni VIII asr oxiri – IX asr boshida, turklarning *ash-shu‘ubiyya* harakati batamom shakllandi. Turklar yordamida al-Ma'mun Bag‘doddagi hokimiyatni o‘z qo‘liga oldi va o‘zi bilan Xurosondagi barcha ayonlarini ko‘chirib olib keldi. Shunday qilib, Iroq xurosonliklar yordamida ikki marta qo‘lga olingan: avval Abu-l-Abbos uchun (133/750-51 yilda), keyin al-Ma'mun uchun (197/812-13 yilda). Bu esa xurosonliklarning Arab xalifaligida, ayniqsa, xalifalar saroyida yuksak mavqega ega bo‘lishlariga zamin yaratdi.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, “islom uyg‘onish davri” deb ataluvchi madaniy jarayonning eng faol bosqichining boshlanishi ham aynan al-Ma'mun bilan bog‘liq bo‘lgan. Bizningcha, bu madaniy jarayonning boshlanishi undan ham oldin Xurosonda, ya‘ni al-Ma'munning Marvda yashagan davrida, uning saroyida boshlangan. Bu yerda uning asosiy g‘oyalari shakllandi, bo‘lajak jarayonning asosiy ishtirokchilari to‘plandi, shundan keyin yangi islom madaniyatining tayyor

qolipi Bag‘dodga ko‘chirildi va “Bayt al-hikma” (“Hikmatlar uyi”) islom akademiyasida hayotga tatbiq qilindi. Ilk islom davridagi ijodiy yuksalish arab, fors va turk madaniyatlarining qorishuvi natijasida vujudga keldi. Aynan Xuroson turli madaniyatlarning o‘zaro kesishuvining beshigi bo‘lgan. Bu yerda Sosoniylar davrida fors va turk madaniyatlari, Abbosiylar davrida esa arab, fors va turk madaniyatlari o‘zaro yaqin muloqotda bo‘lgan. Islom davridagi bu madaniy jarayonning asosiy dirijarlari va boshliqlari al-Ma'mun va uning ukasi al-Mu'tasim edi. Birinchisi Horun ar-Rashidning fors xotinidan tug‘ilgan o‘g‘li, ikkinchisi esa samarqandlik turk xotinidan tug‘ilgan o‘g‘li edi. Ayna shu ikki shaxs arab, fors va turk madaniyatlarining o‘zaro qorishuvi jarayoniga dastlabki zamin yaratdilar.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan ma'lumotlar quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi: Arab xalifaligidagi biz “Islom uyg‘onish davri” deb ataydigan madaniy jarayondan oldin VI – VIII asrlarda Turk xoqonligida shunga o‘xshash jarayon yuz bergan bo‘lib, uni shartli ravishda “Turk uyg‘onish davri” deb atash mumkin. Bu davrda shaharsozlik, me'morchilik va san'at yuksak darajada rivojlanib, Kushonlar davrining ko‘p madaniy qadriyatlari qayta tiklangan edi. Chunki ular xiyoniylar va eftaliylar hukmronligi davomi (IV – V asrlar)dagi turg‘unlik davri natijasida tushkunlikka tushgan va yo‘qotilgan edi. Keyinchalik aynan turklar Xitoyda (VIII – IX va X – XII asrlarda) va Arab xalifaligida (IX – X va XI – XII asrlarda) yuz bergan shunga o‘xshash madaniy jarayonlarning tashabbuskorlari va me'morlari bo‘lganlar.

“Islom uyg‘onish davrining” boshlanishi al-Ma'munning Xurosonda avval voliy sifatida (182 – 198/798 - 813yillar), keyin xalifa sifatida (198 – 202/813 – 817 yillar) hukmronligi davrida yuz bergan. Bu davrda uning Marvdagi qarorgohi amalda xalifalikning siyosiy markaziga aylangan edi, shu bilan birga bu yerda yangi islom madaniyatining asoslari yaratildi. Turli madaniyatlar, ya'ni arab, fors va turk madaniyatlari qorishuv jarayonining boshlang‘ich bosqichi aynan shu yerda kechgan.

Abbosiylar horkimiyatga kelgandan keyin turklar Arab xalifaligining siyosiy hayotida muhim o‘rin egallay boshladilar. Ilk Abbosiylarning hukmronligi

tarixini shartli ravishda 2 ga bo'lish mumkin: "forslar davri" va "turklar davri". Forslar davri as-Saffoh hukmronligi boshlanishidan (132/749-50 y.) al-Mutavakkil hukmronligi boshlanishigacha (233/847-48 y.) davom etgan. Turk davri esa al-Mutavakkil hukmronligida (233/847-48 y.) boshlanib, hokimiyat daylamiylar qo'liga o'tguncha (334/945-46 g.) davom etgan. Bu davrda turklar (ya'ni qo'shin) Abbosiylar xalifaligining mutloq egalari aylangan edilar. Bu ikki davr o'rtasida ularni chegaralovchi chiziq bo'lmagan, aksincha, ular bir-biri bilan bog'liq edi.

Turklar nafaqat biz "Islom uyg'onish davri" deb ataydigan madaniy jarayonning boshida turganlar, balki o'zlari ham uning faol ishtirokchilari bo'lganlar. Turk xoqonligi davrida sug'dlar bilan birga yaratilgan yuksak madaniyat, boy adabiy til va yozuvga ega bo'lganlari uchun ular Turk xoqonligi davrida boshlangan madaniy qurilish jarayonini yangi sharoitda va yana ham keng etnomadaniy maydonda davom ettirdilar. Bunda turklar va sug'dlarning bag'rikenglik, bilimga chanqoqlik, har qanday yangiliklarga moyillik, birlashish va taraqqiyotga intilish, shuningdek, demokratiya va mushtaraklik kabi fazilatlar va hislatlari muhim rol o'ynadi.

Ma'lumki, Sharqda, aynan O'rta Osiyo zaminida yuz bergan Uyg'onish jarayoni xususan dunyoviy fanlar rivojida alog'ida yuksalish bosqichi bo'ldi. Bu borada ilm-fan va madaniyat taraqqiyotida turli tarixiy davrlarda faoliyat ko'rsatgan «Ilm uylari» - Bag'doddagi (819-833) «Bayt ul-hikmat» (Bag'dod akademiyasi), Xorazm poytaxti Urganchdagi «Ma'mun akademiyasi», shuningdek «Ulug'bek akademiyasi» va boshqa ko'plab yuksak ilm dargohlarining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Uyg'onish davri o'z yuksak aql-zakovati, salohiyati, izlanishlari bilan fanning ko'plab sohalarida muhim kashfiyotlar o'lgan qanchalab buyuk daholarni yetishtirib berdi. Ular jahon fanining tibbiyot, falakiyot, matematika, jug'rofiya, tarix, geologiya, geodeziya, minerologiya, farmakologiya va boshqa yo'nalishlarining tamal toshini yaratdilar. Bu muqaddas zamindan yetishib chiqqan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Abu Abdullo Xorazmiy, Mahmud az-Zamahshariy, Burhoniddin

Margʻinoniy, Nizomulmulk, Kaffol ash-Shoshiy, Mirzo Ulugʻbek, Qozizoda Rumiy, Gʻiyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi va boshqa buyuk siymolar nomini haqli ravishda ehtirom bilan tilga olamiz. Milliy mustaqilligimiz sharofati tufayli ularning boy ilmiy merosi sarchashmalaridan tagʻinda moʻl-koʻl baxramand boʻla boshladik. Allomalarimizning qomusiy bilimdonliklari shundaki, ularning har biri bir emas, balki koʻplab ilm-fan yoʻnalishlarida ulkan kashfiyotlar oʻildilar. Bu jihatdan Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850), Ahmad al-Fargʻoniy (797-865), Abu Nasr Forobiy (873-950)larning fandagi jasoratlari ibratlidir. Agar al-Xorazmiy matematikaga oid «Hisob aljabr va al-Muqobala», «Hind hisobi haqida kitob», «Astronomik jadvallar», «quyosh soatlari haqida risola» asarlari bilan matematika (algoritm) va astronomiya fanlarining tamal toshini qoʻygan boʻlsa, uning «Kitob surat al-arz» asari arab geografiyasi fanining tom maʼnoda yaratilishiga negiz boʻlib xizmat qildi. Olimning «Kitob at-tarix»i esa Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo xalqlari tarixining VIII-IX asrlari davrini oʻrganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Maʼlumki arablar Iroq, Misr va Suriyani istilo qilgunga qadar yunon alifbosiga asoslangan raqamlardan foydalanganlar. VII asrdan boshlab esa arab alifbosi harflari bilan ifodalanuvchi raqamlar qoʻllanilgan edi. Al-Xorazmiy Hindistonda kashf qilingan oʻn raqamidan iborat sanoq tizimini oʻrgandi, soddalashtirdi va birinchi marta arab tilida bayon qildi. Al-Xorazmiy «Arifmetika» si bilan birga hind raqamlari ham arab dunyosiga kirib keladi. XII asrda Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqaladi. Arab raqami hanuz jahonda shunday deb yuritiladi. Uni jahonga tanitgan Al-Xorazmiy ekani Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asarida ham aytib oʻtilgan. U oʻz davridagi Bagʻdod ilmiy Akademiyasi faoliyatiga rahbarlik qilgan, bu esa uning nufuzining koʻtarilishiga katga taʼsir koʻrsatgan. Astronomiya, geografiya va boshqa fan sohalarida muhim kashfiyotlar oʻilgan Ahmad al-Fargʻoniy nomi ham mangulikka daxldordir. Chunonchi, olimning «Astronomiya asoslari haqida kitob», «Al-Fargʻoniy jadvallari», «Yetti iqlimni hisoblash haqida» singari asarlari allomaga astronomiya ilmida jahoniy shuhrat keltirdi. U Yer sharining ilk bor xaritasini

tuzgan birinchi buyuk geograf olim hamdir. U nafaqat Sharq dunyosida shuhrat qozonib qolmay, balki G'arb olimlari e'tirofiga ham sazovor bo'lgan. Shu bois u Yevropada «Alfraganus» nomi bilan mashhurdir. Bejiz yurtboshimiz Al-Farg'oniyni «...kishilik tarixidagi ilk Uyg'onish davrining eng zabardast va yorqin namoyandalaridan biri, o'z zamonasi fundamental fan asoschilaridan edi. Uning merosi insoniyatning yangi ilm cho'qqilariga ko'tarilishiga sababchi bo'ldi, butun ma'rifiy dunyo olimlari uchun dasturulamal bo'lib xizmat qildi» deb ta'rif etgan edi.

Tabiiy va ijtimoiy fanlar rivojiga birdek katta hissa qo'shgan, geologiya, minerologiya, geodeziya, geografiya, farmakologiya fanlarining tamal toshini qo'yishga muvaffaq bo'lgan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ham ilm-urfon osmonining porloq yulduzlari sirasiga kiradi. Uning qalamiga mansub «Ma'sud qonuni», «Saydona», «Minerologiya», «Astronomiya kaliti», «quyosh kitobi» singari asarlari necha asrlar davomida turli yo'nalishlarda faoliyat yurituvchi dunyo olimlari uchun bitmas-tuganmas ilmiy xazina rolini o'tab keladi. Olimning chuqur ilmiy yirik fundamental asari - «Hindiston» to'g'risida so'z yuritgan akad. V.R.Rozen «Sharq va G'arbning qadimgi va o'rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo'q», deb baho beradi.

Beruniy zamondoshi, ko'xna Buxoro zaminidan yetishib chiqqan Abu Ali ibn Sino (980-1037) nomi tibbiyot ilmi bilan hamohang, tibbiyotni haqiqiy fan sifatida shakllanib o'z maqomiga ega bo'lishiga asos solgan buyuk olimdir. Zotan, uning 5 jildli «Kitob al-qonun fit- tib» («Tib qonunlari») asari aynan tibbiyotga oid benazir dasturulamal kashfiyotdir. Bu asarlar majmuini ko'zdan kechirar ekanmiz, allomaning yuksak tabiblik salohiyatiga, kasalliklarni aniqlash, ularni davolash borasidagi yuksak mahoratiga tan beramiz. Jumladan, «Al-qonun» ning ikkinchi kitobida 800ga yaqin dori-darmonlarning xususiyatlari, ularni tayyorlash va iste'mol qilish usullari buning isboti bo'la oladi. Olimning falsafa va tabiiy fanlarga doir 4 qismdan «Kitob ash-shifo», «Donishnoma» asarlari ham mavjuddir. Ibn Sinoning tibbiyotdan tashqari ko'plab tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan faol shug'ullanganligi, muhim yutuqlarga erishganligi ham ibrat bo'larlidir.

Markaziy Osiyo zamini juda qadim zamonlardan ijtimoiy-gumanitar fanlar rivoj topgan makon hisoblanadi. Ayniqsa tarix, falsafa, mantiq, fiqh (huquqshunoslik) fanlari bunda muhim o‘rin tutadi. Bu xususda gap borganda falsafa fanida nom qozongan, Sharqda «Muallimi Soniy» («Ikkinchi muallim», Arastudan keyin) nomi bilan mashhur bo‘lgan Abu Nasr Forobiy (873-950), fiqh-huquqshunoslik sohasida benazir allomalar: Nizomulmulk (1017-1092), Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144), tarixnavis Muhammad Narshaxiy (899-959) xizmatlarini ta’kidlamok lozim bo‘ladi. Bunda Forobiyning falsafada o‘z ilmiy maktabini yaratib, yunon falsafasi mohiyatini ochib, tushuntirib, shu bilan birga o‘zining sharqona falsafiy ta’limotini ko‘plab asarlarida, aytaylik, «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi», «Fozil odamlar shahri» va boshqalarda asoslab bergan bo‘lsa, Nizomulmulk «Siyosatnoma»sida hukmdorlarning davlatni boshqarish, uni idora qilishga oid ko‘plab qimmatbaho yo‘l-yo‘riqlar, dasturulamal ko‘rsatmalar katta mahorat bilan qayd etilgan. Hatto Amir Temurdek buyuk davlat arbobi ham bu kitobga necha bor murojaat etganligi ma’lumdir.

Umuman IX-XII asrlarda yuz bergan Uyg‘onish davrida Sharqda, xususan o‘rta Osiyodan o‘z yurtlari shonu sharafini yuksaklarga ko‘tarib, betakror ilmiy kashfiyotlar, chinakam mo‘‘jizalar yaratgan mashhur iste’dod sohiblari yetishib chiqdiki, ular jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo‘shdilar hamda keyingi avlodlarga bitmas-tuganmas noyob boy meros qoldirdilar.

Bugungi kunda dunyoning ba’zi rivojlangan davlatlari tomonidan neofashizm, separatizm, diniy ekstremizm, taxmin qilinayotgan terrorizm g‘oyalarining demokratik ravishda kengayishi sifatida amalga oshirilmoqda. Ular o‘zlarining g‘oyalari bilan odamlarning ongini buzishmoqda, o‘z vatanlariga tahdid qilish, turli hiyla-nayranglarning rivojlanishiga putur etkazish va hiyla-nayranglar tayyorlashni boshladilar. Bunday zo‘ravonlik xatti-harakatlari odamlarning ongini zaharlashining oldini olish uchun, ayniqsa, asrlar davomida O‘rta Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, diniy, ma’rifiy asarlariga e’tibor qaratish lozim.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Islom davri renessansi mohiyatini so‘zlang!
2. “Islom uyg‘onish davri”da Markaziy Osiyo xalqlari turmush tarzi haqida.
3. Markaziy Osiyo turklarining “Islom yuksalish davri”ga qo‘shgan madaniy-ma’rifiy, siyosiy hissasi haqida gapiring.
4. Islom renessansi davrida Markaziy Osiyoda madaniyat taraqqiyoti va uning jahon sivilizatsiyasiga tarqalish xususiyatlari, aloqalari.
5. Islom renessansi davrida Markaziy Osiyoda tarixiy-ilmiy bilimlar rivoji haqida fikr yuriting.
6. Islom renessansi davrida Markaziy Osiyoda tibbiyot bilimlari rivoji haqida.
7. Islom renessansi davrida Markaziy Osiyoda san’at.
8. Islom renessansi davrida Markaziy Osiyoda me’morchilik va mintaqa o‘choqlari bilan o‘xshashlik an’analari
9. Markaziy Osiyo sivilizatsion jarayonlarida Islom davri renessansining ahamiyati.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati

1. Beckwith C.I. Aspects of the Early history of the Central Asian Guard Corps in Islam // AEMA, 4 (1984). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1984.
2. Mez, Adam. Die Renaissance des Islams (German Edition). University of Michigan Library. 1922.
3. Benson, Robert L., Giles Constable, and Carol D. Lanham, eds. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press. 1982.
4. Артиков, Худоёр. The history of Renaissance of Central Asia in IX-XII centuries // Молодой ученый. – 2016. № 5 (109). – С. 536-537.
5. Doniyorov A.X. “Sivilizatsiyalar tarixi”. (O‘quv qo‘llanma). –T.: TDSHI. 2013.
6. Исхоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.

7. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
8. Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X вв.). Баку: Элм, 2004.
9. Бартольд В.В. Культура мусульманства // Соч. в 9 томах. Т. 6. М.: Наука, 1966.
10. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Тр. ГЭ, т. 10 (вып. 7). Л.: Советский художник, 1969.
11. Мец А. Мусульманский ренессанс / Пер. с немец., предисл., библиогр. и указ. Д.Е. Бертельса. М.: Наука, 1966.
12. Beckwith C.I. Aspects of the Early history of the Central Asian Guard Corps in Islam // AEMA, 4 (1984). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1984.
13. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
14. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
15. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
16. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
17. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
18. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.

10-MAVZU: MARKAZIY OSIYO O‘RTA ASRLAR SIVILIZATSION JARAYONLARINING YEVRONA VA JAHON SIVILIZATSIYASIGA TA’SIRI

Asosiy savollar:

1. Markaziy Osiyo o‘rta asrlar sivilizatsiyasining o‘ziga xos xususiyatlar
2. Ilk o‘rta asrlar davrida Choch va So‘g‘d: savdo-iqtisodiy aloqalar tarixi
3. Buyuk Ipak yo‘lining sivilizatsion jarayonlardagi ahamiyati
4. Yevropa va jahon sivilizatsiyasiga Markaziy Osiyo siyosiy-madaniy taraqqiyotning ta’siri

O‘quv maqsadi: *Markaziy Osiyo o‘rta asrlar sivilizatsiyasining o‘ziga xos xususiyatlari, Buyuk Ipak yo‘lining sivilizatsion jarayonlardagi o‘rni, mintaqalarni bog‘lash ahamiyati, Yevropa va jahon sivilizatsiyasiga Markaziy Osiyo siyosiy-madaniy taraqqiyotning ta’sirini atroflicha yoritish.*

Tayanch so‘z va iboralar: *O‘rta asrlar, Markaziy Osiyo, Yevropa, Choch, Buyuk Ipak yo‘li, sharq, g‘arb, Al-Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Frensis Bekon, Samarqand, Buxoro, Choch, So‘g‘d.*

O‘rta asrlar Sharq tarixi shundan dalolat beradiki, madaniyat va ta’lim-tarbiya, tibbiyot, adabiyot, san’at va arxitektura sohalaridagi beqiyos yuksalish, ilmiy maktablarning vujudga kelishi, yangi-yangi iste’dodli avlodlar to‘lqinining paydo bo‘lishi va voyaga yetishi – bularning barchasi birinchi navbatda iqtisodiyot, qishloq va shahar xo‘jaligining ancha jadal o‘lishi, hunarmandlik va savdo-sotiqning yuksak darajada rivojlanishi, yo‘llar qurilishi, yangi karvon yo‘llarining ochilishi va avvalambor nisbiy barqarorlikning ta’minlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Chunki, tinchlik va barqarorlik bo‘lmasa, ilm-fan sohasida hech qanday o‘lish, taraqqiyot bo‘lishi mumkin emas. Qayerda tinchlik va barqarorlik

bo'lsagina ilm-fan markazlari, akademiyalar, oliy o'quv yurtlari paydo bo'ladi. Eng asosiysi, ta'lim-tarbiya ravnaq topib, unga qiziqish, e'tibor kuchayadi. Tinchlik-barqarorlik bo'lgan joydagina odamlar o'qib-o'rganishni, har tomonlama rivojlanishni istaydi.

Sharq olamida, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida rivojlangan madaniyatning mavjud bo'lgani haqida qadimgi baqtriya, so'g'd, o'rxun, xorazm yozuvlarida bitilgan yodgorliklar, devoriy tasviriy san'at asarlari va haykalchalar, arxitektura na'munalari dalolat beradi.

XI-XIII asrlarda asos solingan Xorazm davlati, Fors ko'rfazigacha bo'lgan hududlardagi qo'shni xalqlar yerlarini birlashtirgan holda, Osiyo qit'asining katta qismini qamrab olgan. Milodgacha bo'lgan II asrdan milodiy XV asrga qadar qadimiy xalqaro transport arteriyasi vazifasini bajarib, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo, O'rta va Yaqin Sharq, O'rtayer dengizi mintaqasi kabi hudud va mamlakatlarni bog'lab kelgan Buyuk Ipak yo'lining ulkan, beqiyos rolini baholashning o'zi qiyin. Mazkur yo'l nafaqat yuqorida zikr etilgan hududlar o'rtasida savdo-sotiq aloqalarini, balki qit'alar va davlatlar o'rtasida axborot almashuvini ta'minlashga xizmat qildi, yangi texnologiya va ishlanmalarning (ipak, chinni buyumlar, porox, qog'oz va boshqa ko'plab mahsulotlar) tez tarqalishida, qishloq xo'jaligi ekinlari va agrotexnologiyalarning, shuningdek, madaniy qadriyatlarning rivojlanishida muhim vosita vazifasini bajardi va shu tariqa sivilizatsiyalararo muloqot va texnologiyalar almashuvi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Bu davrlarda turli mamlakatlar xalqlarining ilmiy bilim va yutuqlar bilan bir-birini boyitib borishi alohida rol o'ynadi. Buyuk Ipak yo'li orqali Yevropaga, Yevropadan esa Osiyoga Sharq va G'arb olamidagi ulug' alloma va mutafakkirlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar yetkazildi. Sokrat, Platon, Aristotel, Ptolomey va antik davrga mansub boshqa buyuk allomalarning ilmiy asarlari, g'oya va kashfiyotlarini o'rganish uchun amaliy imkoniyat vujudga keldi.

Ma'lumki, o'sha davrlarning an'analariga ko'ra, ma'rifatparvar mutafakkir va faylasuflar, olimlar va shoirlar odatda hukmdorlar va sultonlar saroylarida panoh topganlar. Ular orasida IX-XI asrlarda Xivada tashkil etilgan Ma'mun

akademiyasi va "Bayt ul-hikma", ya'ni "Donishmandlik uyi" degan nom bilan shuhrat qozongan Bag'dod akademiyasida, shuningdek, XV asrda Samarqandda shakllangan Mirzo Ulug'bekning ilmiy maktabida samarali mehnat qilgan bir guruh olimlar butun dunyoga dong taratdilar.

Tadqiqotchi-olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX-XII va XIV-XV asrlarda bamisoli po'rtanadek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbai hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalaridagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan Sharq uyg'onish davri – Sharq Renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan. Shu bilan birga, ko'plab tadqiqotchilar qayd etganidek, agar Yevropa Uyg'onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san'at asarlari, arxitektura durdonalari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo'lsa, Sharq Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyati, avvalo, matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geodeziya, farmakologiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning, shuningdek, tarix, falsafa va adabiyotning rivojlanishida namoyon bo'ldi.

O'rta asrlarning ilk davrida Sharqda amalga oshirilgan buyuk ilmiy kashfiyotlar haqida gapirar ekanmiz, zamonaviy matematika, trigonometriya va geografiya fanlari taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy nomini birinchilar qatorida tilga olamiz. U o'nlik pozitsion hisoblash tizimini, nol belgisi va qutblar koordinatalarini birinchilardan bo'lib asoslab berdi va amaliyotga tatbiq etdi. Bu esa matematika va astronomiya fanlari rivojida keskin burilish yasadi.

Al-Xorazmiy algebra faniga asos soldi, ilmiy ma'lumot va traktatlarni bayon etishning aniq qoidalarini ishlab chiqdi, u astronomiya, geografiya va iqlim nazariyasi bo'yicha ko'plab ilmiy asarlar muallifidir. Allomaning dunyo ilm-fani rivojidadagi xizmatlari umume'tirof etilgan bo'lib, Sharq olimlari orasida faqat uning nomi va asarlari "algoritmi" va "algebra" kabi zamonaviy ilmiy atamalarda abadiylashtirildi.

Ahmad Fargʻoniy tomonidan IX asrda yaratilgan “Astronomiya asoslari” fundamental asarida olamning tuzilishi, Yerning oʻlchovi haqidagi dastlabki maʼlumotlar, sayyoramizning sharsimon koʻrinishga ega ekani xususidagi dalillar mavjud boʻlib, mazkur kitob XVII asrga qadar Yevropa universitetlarida astronomiya boʻyicha asosiy darslik sifatida oʻqitib kelingan hamda Buyuk geografik kashfiyotlar davrida Kolumb, Magellan va boshqa sayohatchilarning kashfiyotlari uchun ilmiy asos boʻlib xizmat qilgan. Ahmad Fargʻoniyning amaliy yutuqlaridan biri uning oʻrta asrlardagi asosiy astronomik asbob – usturlob nazariyasini ishlab chiqqani va shuningdek, Nil daryosida “nilomer” degan, koʻp asrlar davomida suv sathini oʻlchaydigan asosiy vosita sifatida xizmat qilib kelgan mashhur inshootni yaratgani boʻldi. Fazoviy trigonometriya asoschisi deb tan olingan, oʻzining matematika va astronomiya sohasidagi kashfiyotlari bilan shuhrat qozongan yana bir buyuk alloma Abu Nasr ibn Iroqdir. Uni haqli ravishda “Ikkinchi Ptolomey” deb ataydilar. Ulugʻqomusiy alloma Abu Rayhon Beruniyning ilmiy dahosi bilan yaratilgan mislsiz kashfiyotlarga toʻliq baho berishning oʻzi qiyin. Beruniyning 150 dan ziyod ilmiy ishlaridan bizgacha faqat 31 tasi yetib kelganiga qaramasdan, alloma qoʻlyozmalarining qoʻlimizdagi ana shu toʻliq boʻlmagan namunalari ham uning naqadar serqirra meros qoldirganidan dalolat beradi. Beruniy dunyo ilm-fanida birinchilardan boʻlib dengizlar nazariyasi va Yerning sharsimon globusini yaratish yuzasidan oʻziga xos yangi gʻoyalarni taklif etdi, Yer radiusini hisoblab chiqdi, vakuum, yaʼni boʻshliq holatini izohlab berdi, Kolumb sayohatidan 500-yil oldin Tinch va Atlantika okeanlari ortida qitʼa mavjudligi haqidagi qarashni ilgari surdi, minerallar tasnifi va ularning paydo boʻlish nazariyasini ishlab chiqdi, geodeziya faniga asos soldi. Shuning uchun ham XI asr butun dunyodagi tabiiy fanlar tarixchilari tomonidan “Beruniy asri” deb atalishi bejiz emas.

“Islom olamining eng mashhur faylasufi va qomusiy allomasi hamda insoniyatning eng buyuk mutafakkirlaridan biri” degan unvonga sazovor boʻlgan Abu Ali ibn Sinoning hayoti va faoliyati avlodlarda alohida gʻurur va ehtirom tuygʻularini uygʻotadi. Ilmiy tadqiqot ishlarini 16 yoshida boshlagan bu ulugʻzot

o‘z umri davomida 450 dan ortiq asar yaratdi. Ularning aksariyati avvalo tibbiyot va falsafa, shuningdek, mantiq, kimyo, fizika, astronomiya, matematika, musiqa, adabiyot va tilshunoslik sohalariga bag‘ishlangan. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Frensis Bekon va boshqa ko‘plab olimlar avlodi uning asarlarini o‘qib, hayratga tushganlar.

Biz doim g‘urur va iftixor bilan e’tirof etamizki, tibbiyot tarixida eng mashhur bo‘lgan, “Tib qonunlari” deb atalgan o‘zining bebaho fundamental asari bilan Ibn Sino keyingi bir necha yuz yillar uchun tibbiyot fanlari taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlarini oldindan belgilab berdi, hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan amaliy tibbiyot va farmakologiya sohalarining eng muhim usullariga asos soldi. Bejiz emaski, bu kitob Yevropada XV asrda chop etilgan dastlabki kitoblardan biri bo‘lgan va Yevropaning yetakchi universitetlarida qariyb 500-yil davomida tibbiyot ilmi ayni shu asar asosida o‘qitib kelingan.

Ibn Sino va Beruniyning bizgacha yetib kelgan Aristotelning “Koinot haqida kitob” asariga taalluqli yozishmalari buyuk allomalarimizning ilmiy muloqot olib borish, antik davr falsafiy qarashlarini chuqur anglash va ularni rivojlantirish borasida naqadar yuksak darajaga ko‘tarilganining mumtoz namunasidir.

X-XI asrlarda Xorazm zaminida ijod qilgan Beruniy, Ibn Sino va boshqa buyuk alloma va mutafakkirlarimizning xizmatlari ularning ilmiy ishlari va asarlari doirasi bilangina chegaralanib qolmaydi, balki insoniyatning intellektual tarixida chuqur iz qoldirgan ilmiy maktab – Xorazm Ma’mun akademiyasini shakllantirishdek muhim masalani ham qamrab oladi.

X asrning qomusiy allomasi Abu Nasr Forobiyni zamondoshlari, universal bilimlarga ega bo‘lgani bois, “Sharq Aristoteli” deb ataganlar. U ko‘plab fanlarni ilmiy kashfiyotlar bilan boyitdi, turli mamlakatlar olimlarining falsafiy qarashlarini rivojlantirdi va 160 dan ortiq asar yozdi. Ulardan eng mashhurlari “Mohiyat xususida so‘z”, “Fanlarning paydo bo‘lishi haqida kitob”, “Tafakkur mohiyati” va boshqa asarlar hisoblanadi. Forobiy asarlarining asosiy qismi ko‘plab Yevropa va

sharq tillariga tarjima qilingan va hozirgi kunga qadar chuqur tadqiqotlar mavzusi bo'lib kelmoqda.

Dunyo tarixidagi birinchi turkiy tillar lug'ati bo'lmish "Devoni lug'atit-turk" kitobi muallifi Mahmud Koshg'ariy bo'lib, u o'z asarida yuksak mahorat bilan to'plashga erishgan so'z boyligining tom ma'nodagi oltin zarralarini – turkiy maqol va she'rlarni ham keltirib o'tgan. Koshg'ariy turkiy xalqlarning tili, madaniyati, etnografiyasi va folklorining birinchi tadqiqotchisi hisoblanadi.

Arab tili grammatikasining asoschisi sifatida tan olingan buyuk tilshunos, adabiyotshunos, geograf va faylasuf alloma – Mahmud Zamahshariy hayotlik davridayoq keng shuhrat qozongan. U shuningdek, tarixdagi birinchi ko'p tilli lug'at – arabcha-forscha-turkiy lug'atning asoschisi bo'lgan.

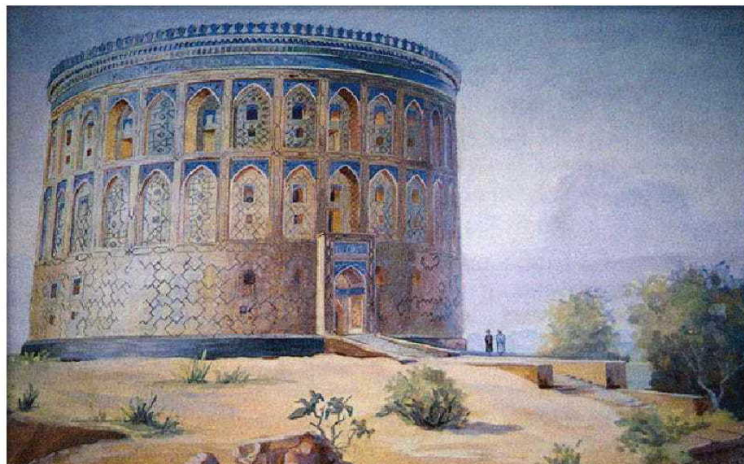
O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining butun bir avlodi haqida so'z yuritish ekanmiz, Amir Temur va Temuriylar davri deb nom olgan davr haqida, nomi ilm-ma'rifat osmonida bamisoli yorqin yulduz bo'lib porlab kelayotgan Mirzo Ulug'bek va uning Qozizoda Rumi, Ali Qushchi singari ko'plab safdoshlari va shogirdlari xususida eslamasdan o'tolmaymiz. Barchamizga yaxshi ma'lumki, Amir Temurning nabirasi bo'lgan, 40 yil Samarqandda hukmdorlik qilgan Mirzo Ulug'bek astronomiya sohasidagi buyuk alloma sifatida shuhrat qozongan va uning nomi haqli ravishda Kopernik, Jordano Bruno, Galiley va boshqa ulug'ilm-fan daholari qatorida tilga olinadi.

Mirzo Ulug'bekning XV asrda tuzgan astronomiya jadvalida 1018 ta yulduzning holati va joylashuvi bayon qilingan bo'lib, bu asar astronomik o'lchovlar bo'yicha 16 asr davomida yaratilgan birinchi yangi katalog edi. Mirzo Ulug'bekning safdoshi Al-Koshiy birinchi bo'lib o'nlik kasrlarni ilmiy iste'molga joriy etdi, erkin darajalar ildizlarining izchil yaqinlashib borishi va ularni topish metodlarini ishlab chiqdi. Mirzo Ulug'bek observatoriyasi bilan Samarqandni o'rab turadigan eng baland tepaliklardan birida joylashgan, buyuk alloma nomi bilan ataladigan muzeyga tashrif chog'ida yanada batafsil tanishish mumkin.

Buyuk fransuz ma'rifatparvari va insonparvar mutafakkiri Volter (Mari Fransua Arue, 1694-1778 yillar) fikr doirasi nihoyatda keng, fanning turli sohalari

bo'yicha bilimdon odam edi. Mushohada ko'lami fan tarixi, jumladan Sharq fani tarixi masalalarini ham qamrab olgandi. Uning qadimgi davr va o'rta asr ilm-fani tarixidan xabardorligi hayratlanarli darajada chuqur bo'lgan. Shuni ham aytish kerakki, umuman, XVII-XVIII asrlardagi fransuz ma'rifatparvarligida Sharq mavzui juda sezilarli bo'lib, o'sha davrda ko'plab odamlar, madaniyat arboblari, yozuvchilar va kompozitorlar unga katta e'tibor berishardi. Ular yaratgan asarlarda albatta biror «turk», «arab» yoki «fors» ishtirok etar va bu xalqlar yashaydigan tabiat manzaralari yoki ularga xos musiqiy oqimlar aks ettirilardi.

Fransuz ma'rifatparvarligining buyuk namoyandalaridan biri bo'lmish Volter ham o'zining qator asarlarida Sharq mavzuiga ahamiyat bergan. Bu jihatdan uning «Zadig yoki Taqdir» nomli falsafiy asaridagi «Sa'diyning sulton-beka Sheraaga atalgan risolasi» diqqatga sazovordir. Volterning bu «risola»si hijriy 837 yilning 18 shavvoli, ya'ni milodiy 1434 yilning 28 mayi bilan sanalangan. «Risola»da Ulug'bek nomi to'rt marta eslatiladi: ularda «Sa'diy» Ulug'bekni «mashhur sulton Ulug'bek», «Ulug'bekka ko'proq «Zadig» yoqardi», «dono Ulug'» va «haqiqiy Ulug'» deydi. «Risola»ning sanasiga kelsak, albatta, buni haqiqiy Ulug'bekning hayotidagi biror aniq hodisa bilan bog'lab bo'lmaydi. 1434 yilning may oyida Ulug'bek ukasi Boysunqur mirzoning vafoti munosabati bilan Hirotda bo'ladi va 30 mayda Samarqandga qaytib keladi. O'sha yili esda qolarlik boshqa hodisa ro'y bermagan edi. «Sulton-beka Sheraa»ni ham Ulug'bek haramiga

Mirzo Ulug'bek rasadxonasi (tarixiy ma'lumotlar asosidagi ko'rinishi)

aloqador biror ayol bilan bog'lab bo'lmaydi. Biroq «Sa'diy»ga kelsak, Volter yaratgan bu obraz uchun Sharqning buyuk shoiri Sa'diy Sheroziy (1203-1292) prototip bo'lgani ehtimol.

Shu bilan birga, dalillar shuni ko'rsatmoqdaki, odamlar o'rtasidagi o'zaro qarama-qarshiliklar, to'qnashuv va nizolarning birinchi qurboni bilimlar manbai hisoblangan bebaho qo'lyozma va kitoblar bo'lgan. Sizlarning barchangiz yaxshi bilasiz, qadimgi dunyodagi eng ulkan hisoblangan Aleksandriya kutubxonasi, Mirzo Ulug'bekning noyob kutubxonasi yo'q qilib yuborilgan. Afsuski, bunday achinarli ro'yxatni yana davom ettirish mumkin. Biroq, barcha qiyinchilik va ayovsiz sinovlarga qaramasdan, alloma va mutafakkirlar o'zlarining ilm-u fan rivoji yo'lidagi burchiga, gumanizm va ma'rifat g'oyalariga sodiq qoldilar. Bu ulug'zotlarning ilm-fan sohasiga baxshida etgan hayoti, ular erishgan va bugungi kunda butun ma'rifatli insoniyatni hayratga solib kelayotgan yutuqlari – bu, hech shubhasiz, haqiqiy ma'naviy jasorat na'munasi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor va biz bunday jasorat oldida bosh egib ta'zim qilamiz.

Abu Abdulloh Rudakiy, Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ko'plab buyuk faylasuflar, shoir va ma'rifatparvarlarning ijodiy merosida donishmandlik va borliq olamni gumanistik anglashning juda ulkan, bitmas-tuganmas xazinasi saqlanib kelmoqda. Bu meros haqiqatan ham jahon ahamiyatiga molik bebaho boylik hisoblanadi.

Albatta, biz barchamiz o'rta asrlarda Sharqda yashab ijod qilgan, o'sha davr voqealaridan guvohlik beradigan bebaho asarlar yaratgan buyuk tarixchilar avlodiga, eng avvalo, Ahmad ibn Arabshoh, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abro', Xondamir, Abdurazzoq Samarqandiy va boshqa allomalarga o'zimizning cheksiz hurmat-ehtiromimizni bildirishimiz ham qarz, ham farzdir. Oradan deyarli ming yil o'tganidan keyin ham biz o'rta asrlarda yashab ijod qilgan, jahon sivilizatsiyasi rivojiga bebaho hissa qo'shgan Sharq allomalari va mutafakkirlarining dahosi, ilm-fanning turli yo'nalishlaridagi izlanishlari va qomusiy bilimlari oldida hayratga tushamiz. Afsuski, insoniyat boshidan kechirgan har xil fojialar, urushlar, tabiiy ofatlar natijasida ular qoldirgan buyuk merosning, aytish mumkinki, mingdan bir qismigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Tarixning zulmat va jaholat hukmronlik qilgan muayyan davrlarida olimlarning quvg'in va

ta'qibga uchrab, ko'pchiligining hayoti fojiali yakun topganini hozirgi kunda tasavvur qilishning o'zi qiyin.

Axir, faqatgina O'zbekistonning o'zida kitob fondlarida 100 mingtadan ziyod qo'lyozma asarlar saqlanmoqda. Ularning asosiy qismi YuNESKOning Madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan. O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining qo'lyozmalari Yevropa va Osiyoning Buyuk Britaniya, Germaniya, Ispaniya, Rossiya, Fransiya, Misr, Hindiston, Eron va boshqa ko'plab mamlakatlaridagi kutubxonalarning "oltin fond"ini tashkil etadi. Bu faktlar nimadan dalolat beradi? Bu, eng avvalo, o'rta asrlarda yashab, ijod etgan buyuk Sharq alloma va mutafakkirlarining tengsiz asarlari va ilmiy merosi faqat bir millat yoki xalqning emas, balki butun insoniyatning ma'naviy mulki ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Bu – bebaho boylik, yangi va yangi avlodlar uchun donishmandlik va bilim manbai, kerak bo'lsa, yangi kashfiyotlar uchun ajoyib materialdir. Bizning davrimizgacha yetib kelgan bu boy merosdan butun bashariyat ravnaqi yo'lida oqilona va samarali foydalanish – bu siz bilan bizning vazifamiz, siz bilan bizning burchimizdir.

Bu borada fidoyi olimlarning roli alohida diqqat-e'tiborga munosib bo'lib, aynan ularning mehnati tufayli biz o'tmishning bebaho ilmiy merosini qaytadan kashf etmoqdamiz. Dunyoda fanlar ko'p, ilf-fanning ajoyib yutuqlarini barcha sohalarda ko'rish mumkin. Men bunday mashaqqatli mehnatdan doimo hayratga tushaman. Bizning xalqimizda "Ilm bilan shug'ullanish – igna bilan quduq qazish bilan barobar" degan maqol bor. Ana shu igna bilan quduq qaziyotganlar bor bo'lsin! Ular qo'lyozmalar ustida 10-20 yillab va hatto umrbod ishlayotgan insonlardir. Bunday sabr-toqat bilan mehnat qilayotgan insonlar qalbida buyuk daholar merosini butun dunyoga namoyon etish istagi shunchalik kuchliki, hech shubhasiz, bunday daholarsiz insoniyat ravnaq topa olmaydi.

Sharq tarixi va falsafasining turli yo'nalishlari bo'yicha 60 dan ortiq nashr qilingan ishlar muallifi, Belgiyadagi Luven katolik universiteti professori Yul Yanssensning ilmiy faoliyatini ham biz yuksak baholaymiz. Olimning "Ibn Sino va uning arab va lotin dunyosiga ta'siri" kitobi, "Abu Ali ibn Sino va uning merosi"

to'plami faqat mutaxassislar emas, balki butun dunyo kitobxonlari orasida ham yuqori baholandi va keng e'tirof etildi. Xitoy Fan va texnologiyalar universitetining tarix va arxeologiya fakulteti rahbari, professor Shi Yunlining nomini alohida ta'kidlashni istardim. U astronomiya tarixi sohasida dunyoga taniqli mutaxassisdir. Uning o'rta asrlarda Markaziy Osiyo, Xitoy, Koreya va Yevropada astronomiya taraqqiyotini qiyosiy-tahliliy o'rganish bo'yicha olib borgan tadqiqotlari katta shuhrat qozondi. U astronomiyaning paydo bo'lish va rivojlanish tarixini ommalashtirish bo'yicha jahonga mashhur olim, ayni paytda Xitoy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi qator yetakchi ilmiy-ommabop nashrlarning tahrir hay'ati a'zosi hamdir. Yevropada taniqli vrach, sog'liqni saqlashning zamonaviy tizimini tashkil etish sohasida tan olingan ekspert, doktor Mark Bonnelning fidokorona faoliyati katta hurmat va ehtiromga sazovordir. U rahbarlik qilayotgan "Abu Ali ibn Sino – Fransiya" uyushmasi Fransiya va Yevropada Ibn Sinoning madaniyat, falsafa va tibbiyot sohasidagi ilmiy asarlarini ommalashtirishga beqiyos hissa qo'shmoqda.

Markaziy Osiyoning Xitoy hamda Sharqiy Osiyo hududidagi boshqa davlatlar bilan qadimgi davrlardayoq vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy va savdo-iqtisodiy aloqalari ilk o'rta asrlarda, ayniqsa, VI-VIII asrlarda o'zining yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Savdo – iqtisodiy aloqalar rivojida, eng avvalo, O'rta Osiyoning rivojlangan hududlari – So'g'd va Choch mulkliklari muhim o'rin egallaydi.

So'g'd – O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ining qadimgi urbanizatsiyalashgan makoni hisoblanib, o'z tarkibida Zarafshon daryosi yuqori va o'rta oqimidagi dehqonchilik vohalarini ishg'ol etgan Samarqand So'g'di, daryoning quyi oqimida, shimolda Qizilqum sahrosi va g'arbda Amudaryoga qadar cho'zilgan, yarim dashtliklar bilan chegaralangan Buxoro So'g'di, shuningdek, Qashqadaryo vohasida Janubiy So'g'd yerlarini tashkil etadi. Manbalarda mintaqaning mazkur davrdagi Sharq, xususan, Xitoy bilan savdoiqtisodiy aloqalarida So'g'diylarning faol ishtiroki ta'kidlab o'tilgan. Jumladan, amerikalik xitoyshunos E.Shefer bu davrda yevroosiyo karvon savdosi yo'llarida tujjorlarning xalqaro so'zlashuv tili

So'g'diy bo'lganligini ta'kidlaydi. Bu bejiz emas edi, chunki "... G'arbda va Uzoq Sharqda taraqqiy etgan buyuk sivilizatsiyalar o'rtasidagi har tomonlama (shu jumladan, savdo-iqtisodiy aloqalar ham) aloqalarning rivojlanishida O'rta Osiyo aholisi – baqtriylar, parfiyaliklar, xorazmiylar va albatta, eng avvalo, So'g'diylar muhim o'rin tutadilar". Savdo-iqtisodiy aloqalarda So'g'd tujjorlari G'arb va Sharqda ishlab chiqarilgan o'z davrining eng xaridorgir mahsulotlari bilan bir qatorda mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan turli hunarmandchilik mahsulotlari bilan ham savdo-sotiq qilganlar. Zero, "...ular (So'g'diylar) Sharqiy Turkiston vohalari hamda Xitoy shaharlariga So'g'd sivilizatsiyasining ko'plab madaniy yutuqlarini ham olib kelganlar, bu yerlarda o'z tamaddunlarini yaratganlar". Bular orasida paxta xomashyosidan tayyorlangan mahsulotlar bo'lganligi shubhasiz. Chunki, "...V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo hududlarida katta maydonlarga g'o'za ekilgan. Markaziy Osiyoning paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo'lgan".

Mintaqaning mazkur davrdagi Sharq mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarida ko'chmanchi qabilalar bilan olib borilgan savdo-sotiq muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda savdo-sotiqning eng qadimgi davrda shakllangan mahsulot ayriboshlash turi keng yoyilgan edi. Jumladan, mintaqaning shimoli-sharqiy sarhadlari bilan tutash hududlarda yashagan ko'chmanchi qabilalar orasida So'g'd hunarmandlari tomonidan tayyorlangan, O'rta Osiyoning kushon-sosoniy jamiyati ixtirosi bo'lmish hayvon suyagi yoki shoxlari bilan bezatilgan murakkab shakldagi kamonlar, baland, oq rangli jun (kigiz) bosh kiyimlari xaridorgir bo'lgan. O'z navbatida, Xitoy manbalarida keltirilishicha, So'g'diylar ko'chmanchi qabilalardan harbiy kiyim-kechakning atributi hisoblangan etiklarni ayriboshlaganlar. O'troq aholi va chorvador qabilalar o'rtasidagi yirik savdo-iqtisodiy aloqalar asosan O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy tumanlarida amalga oshirilgan. Bu aloqalarda Choch mulkligi alohida ahamiyatga ega edi.

Choch – o'troq aholi va ko'chmanchi qabilalarning faol aloqalari zonasidagi qulay geografik arealda – Sirdaryoning o'rta havzasi hududini ishg'ol etgan bo'lib, qadimgi davrlardanoq Markaziy Osiyo xalqlarining savdo-iqtisodiy

va madaniy-etnik aloqalari rivojida o'ziga xos "ko'priq" vazifasini o'tagan. Antik davr manbalariga e'tibor beradigan bo'lsak, aynan Sirdaryoning o'rta havzasi o'troq aholi va chorvador ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi muayyan munosabatlar makoni bo'lgan. Jumladan, Strabon, "Yaksart So'g'diy va ko'chmanchilarni ajratib turadi" desa, Dionisiy Periegit esa "So'g'diyonadan so'ng Yaksart oqimi bo'ylab kamon bilan jang qiladigan, bexato otuvchi eng mohir kamonchilar bo'lgan saklar yashaydilar" deb ma'lumot beradilar. Ushbu ma'lumotlarning o'ziyoq Choch dasht ko'chmanchilarining dehqonchilik vohalari aholisi bilan har tomonlama aloqalari juda qadimgi davrlarga borib taqalishini ifoda etadi. Bundan tashqari, Chochning Farg'ona bilan ham o'zaro aloqalari kuchli bo'lgan. Bu hududlarda istiqomat qilgan ko'chmanchi chorvadorlar mo'zorgo'rg'onlarida ham dehqonchilik, ham chorvador qabilalarga oid turli ashyolarning uchrashi mil.avv. I ming yillik o'rtalarida ular o'rtasida o'zaro mahsulot ayriboshlash savdosining rivoj topganligini tasdiqlaydi. Ayriboshlash savdosining rivojida "Dasht yo'li" muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu jarayonda ko'chmanchi chorvador qabilalar teri, mo'yna, jun va jun mahsulotlari hamda go'sht-sut mahsulotlari evaziga o'troq aholidan harbiy qurol-yarog' va ot anjomlari, gazlama va kiyim-kechak, zeb-ziynat buyumlari va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari ayriboshlaganlar. Geograflarning tadqiqotlariga ko'ra, aynan Chochning ko'chmanchi qabilalarga tutash hududlaridagi ko'chmanchilar terini ishlov berilmagan holda olib kelar, keyin esa ular o'troq aholi tomonidan qayta ishlanar edi.

Mazkur davr arafasida Markaziy Osiyoda sodir bo'lgan ekologik inqiroz (mil.II-IV asrlar) Sirdaryoning o'rta havzasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, umuman, urbanizatsiya jarayonlarida muhim bosqichni vujudga keltirdi. Bunday vaziyat asosiy xo'jaligi chorvachilik bo'lgan ko'chmanchi qabilalarning sharqdan g'arbiy hududlarga ommaviy ko'chishiga sabab bo'ladi, jumladan, Quyi Sirdaryo hududlaridagi qabilalar ham Yuqori Sirdaryoga, undan esa g'arbga – Zarafshon va Qashqadaryo vohalari yo'nalishida ko'chib o'tadilar. Natijada milodiy III asrga kelib qadimgi yirik davlatlardan biri bo'lgan Qang'inqirozga uchraydi va

Qang'itifoqi tarkibidan alohida mustaqil mulkliklar ajralib chiqadi. Aynan mana shu davrda O'rta Sirdaryo havzasi tarixiy xaritasida Choch mulki va shu nomli poytaxt paydo bo'ladi. Choch mulkligining taraqqiy topishida Markaziy Osiyoda ushbu davrda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ham asosiy o'rin tutadi. Jumladan, Xitoy imperiyasining g'arbiy hududlarda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga bo'lgan jiddiy intilishi G'arb, xususan, Markaziy Osiyo bilan savdo-iqtisodiy aloqalar rivojida ham muhim omil bo'ldi. Milodiy 121 yilda xunn qabilalari ustidan yirik g'alabaga erishgach, imperiya G'arbiy o'lkalarni faol "o'zlashtirish"ga kirishadi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun Xitoy imperatorlari tomonidan G'arbiy o'lkalarga yiliga besh-olti, ba'zi yillarda o'n martadan ko'proq yirik (tarkibida bir necha yuz kishi) va kichik (yuzdan oshiq kishi) elchilik missiyalari yuborilgan. Shubhasiz, bu elchilik missiyalarining oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalardan biri – G'arbiy o'lkalar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganishdan iborat edi. Bu jarayon mintaqaning shimoli-sharqiy hududlari, ya'ni, dehqonchilik vohalari aholisi va chorvador qabilalar o'rtasidagi eng muhim areal –Sirdaryo o'rta oqimi havzasida "asosiy faoliyati dehqonchilik va chorvador qabilalarning savdo-iqtisodiy aloqalariga qaratilgan", Choch mulkligi taraqqiyotida muhim omil bo'ldi.

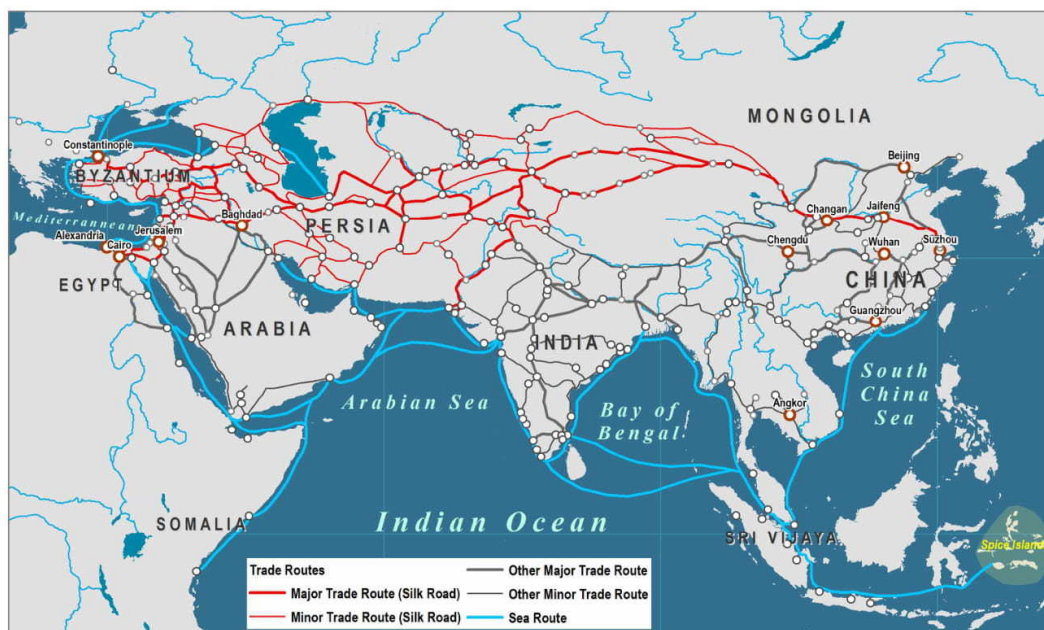
Sirdaryo o'rta oqimi havzasida "asosiy faoliyati dehqonchilik va chorvador qabilalarning savdo-iqtisodiy aloqalariga qaratilgan", Choch mulkligi taraqqiyotida muhim omil bo'ldi. Sirdaryoning o'rta oqimi havzasi, shuningdek, uning o'ng irmoqlari – Chirchiq va Ohangaron vohalari uch tomondan o'ziga xos, taqasimon shaklda osmono'par Tyanshan tog'ining g'arbiy tizmalari – Chotqol, Qurama hamda Qurama tizmasining Sirdaryoga qadar cho'zilgan tarmog'i Qoramosor tog'lari bilan o'ralgan. Geografik jihatdan Farg'ona va Talas vohalariga o'tish uchun juda qulay dovonlarga ega bo'lgan Choch tog'yonbag'irlari nafaqat yirik, balki kichik tuyoqli chorva mollari, balki zotdor otlar yetishtirish uchun ham ancha qulay bo'lgan. Milodiy III asrdan e'tiboran Sirdaryo vodiysiga tutash bo'lgan tekislik va tog'oldi hududlarida yangi yerlar,

shuningdek, Ohangaron vohasining janubiy hududlari ham faol o'zlashtiriladi. Bu esa chorvador aholi o'rtasida o'troq turmush tarziga o'tish kuchayganligidan dalolat beradi. Hududda urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi o'z navbatida shahar va shahar tipidagi yirik hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlarining vujudga kelishiga olib keldi. Jumladan, Ohangaron vohasi bu davrda Chochning iqtisodiy okrugi hisoblanib, vohaning turli hududlaridan ko'plab foydali qazilmalar Lashkarak kon hududida – kumush, Qizilolmada – oltin, Ko'krelda – mis, Shovgazda – temir xomashyosi qazib olingan. Bundan tashqari maxsus, metallni qayta ishlash markazlari – Tunkat (Iloq), Tuqkat (Qulota), hozirgi Angren shahri yaqinida Nomsiztepa, Qo'rg'ontepa va Kindiktepa kabi yirik ishlab chiqarish va savdo-sotiq manzillari rivoj topadi. Shuningdek, Choch tog'laridan Sharq mamlakatlarida “baxt va g'alabalarga yordam beruvchi” hamda “ko'z tegishidan, yovuz ruhlar g'azabidan, turli zaharli hasharotlar va ilon-chayonlardan asrovchi tumor” sifatida yuqori qadrlangan firuza (xitoy manbalarida “se-se”) toshi ko'plab qazib olingan. Tadqiqotchilar fikricha, firuza qazib olingan asosiy kon Qoramozor tog'ining shimoliy qismida, Ungurlisoyning o'ng qirg'og'ida joylashgan, bundan tashqari Iloq hududida ham bir necha – Oqtepa, Gulduran, Firuzakon kabi uncha katta bo'lmagan konlardan ham yuqori sifatli firuza qazib olingan. Firuza Chochning nafaqat Sharq mamlakatlari bilan olib borilgan savdo-sotiqda, balki, So'g'd shaharlari bilan o'zaro savdo-iqtisodiy aloqalarida ham asosiy mahsulotlardan biri bo'lgan. Jumladan, yerqo'rg'on shahri ibodatxonasi xarobalarida (mil. III-V asrlar qatlami) olib borilgan tadqiqotlar vaqtida topilgan oltin taqinchoq qismi(kulon)ni aynan, firuza toshi bezab turganligi aniqlangan.

Umuman aytganda, ilk o'rta asrlar davriga kelib, Choch mulkligi o'z taraqqiyotining yuqori bosqichiga ko'tariladi, poytaxt yirik hunarmandchilik va savdosotiq markaziga aylanadi. Chochning xalqaro karvon savdosi chorrahasida joylashganligi mulklikning birinchi navbatda, Sharq mamlakatlarining g'arbiy o'lkalar bilan olib boriladigan savdo-iqtisodiy aloqalarda faol ishtirok etishini ta'minladi. Milodiy III-IV asrlardayoq Sharqiy Turkiston hududlarida o'z savdo koloniyalariga ega bo'lgan So'g'd tujjorlari bilan birgalikda chochliklar ham

qizg'in savdo-iqtisodiy aloqalar olib boradilar. Xususan, "Eski So'g'd xatlari"ga ko'ra "Chochliklar Samarqand va Buxoro savdogarlaridan keyingi uchinchi o'rinni egallaydilar". Turk xoqonligi va So'g'd yuqori tabaqasining mushtarak manfaatlari So'g'd tujjorlarining sharqiy yo'nalishdagi savdo-iqtisodiy aloqalarda yetakchi o'rinni egallashiga zamin yaratgan edi. Bu aloqalarda faol ishtirok etgan Choch va chochliklar So'g'd sivilizatsiyasining Uzoq Sharq mamlakatlariga keng yoyilishida munosib o'rin egallaydi.

Insoniyat tarixi, uning madaniyati va sivilizatsiyalari savdo rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Shaharlar o'zi joylashgan bozorlar atrofida taraqqiy etgan, imperiyalar o'zi to'plagan boylik asosida qurilgan. Butun Osiyo bo'ylab Ipak va Ziravorlar yo'nalishlarining yo'llari ushbu imperiyalar va shaharlarning turli xil xalqlarini birlashtirdi. Savdo-sotiq uchrashuvida ular nafaqat qimmatbaho tovarlarni, balki ularning har bir madaniyatini shakllantirgan g'oyalar va e'tiqodlarni - turmush tarzida, san'atida va hatto sotilishi kerak bo'lgan tovarlarda ham g'oyalar almashishdi. Shu orqali madaniyatlar asta-sekin o'zgardi, birlashdi va rivojlandi.¹

Buyuk Ipak yo'li va dengizi yo'llari (XI – XII asrlar)

¹ Struan Reid. Cultures and Civilizations: The Silk and Spice Routes. James Lorimer & Company, 1994. pp 5.

Shuni alohida ta'kidlashni istardimki, bu davrda Sharq va G'arbni bog'laydigan Yevrosiyaning eng muhim transkontinental yo'llari bizning hududimizdan o'tadi. Ular sivilizatsiyalar rivojida va Yunoniston va Rimdan Uzoq Sharqgacha bo'lgan munosabatlarida juda katta rol o'ynagan. Bundan tashqari, Samarqand, Buxoro, Termiz va boshqa shaharlari orqali qadimiy Markaziy Osiyo madaniy qadriyatlarini Hindiston, Xitoydan Yevropaga va aksincha uzatuvchi hamda bog'lovchi sifatida xizmat vazifasini o'tagan, Markaziy Osiyo jug'rofiy joylashuvi tufayli boshqa sivilizatsiyalarning tarqaqiyotida muhim o'rni bo'lgan. Bundan tashqari, sivilizatsiyaning barcha yutuqlari bizning mamlakatimizda tez-tez to'planib, keyinchalik yangi tarqaqiyotga ega bo'ldi. Ushbu yirik qit'alararo yo'llar nafaqat savdo yo'llari, balki ilmiy, texnikaviy va madaniy yutuqlar, g'oyalar va yangiliklardan iborat edi. Ular o'sha davr sivilizatsiyasining eng ulkan yutuqlarini to'pladilar va ularga o'tdilar. Va ularning markazida doimo O'rta Osiyo Mesopotamiya - mamlakatimiz hududi bo'lgan.

1999 yilda Edvard Vasilyevich Rtvladzening katta qiziqish uyg'otgan "Buyuk Ipak yo'li" kitobi nashr etildi. So'nggi o'n yilliklarda qadimgi vaqtlarda Uzoq sharq va O'rta yer dengizi mamlakatlarini Markaziy Osiyo orqali bog'lab turgan ushbu ulkan transkontinental yo'l tarixiga ilmiy va jamoatchilikning qiziqishi sezilarli darajada oshdi. U o'z kitobida uning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini aniq ko'rsatib bergan. Ushbu yo'lning paydo bo'lishi miloddan avvalgi II asr oxirida bir tomondan, bu Xitoyning siyosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, yunon savdogarlari va Parfiya davlatining o'rnini e'tirof etish zarur. Uni yaratishda qadimgi Markaziy Osiyo aholisi (baqtriyaliklar va so'g'diylar) katta rol o'ynagan. Shunday qilib, ilk o'rta asrlarda, so'g'diylar dengiz yo'llarini ham o'zlashtirgan edilar: Hindiston va Maluksiya yarim orolini aylanib o'tib, Xitoy va Yaponiyaning janubi-sharqiga kirib borishdi, bu Kanton provinsiyasi va Yaponiyaning qadimgi poytaxti - Nara shahridagi Xuoroji qal'asidan topilgan So'g'd yozuvlari bilan tasdiqlangan. Buzurg ibn Shahriyorning "Hindiston mo'jizalari" kitobida aytilishicha, Arab dengizi "Samarqand okeani" deb nomlangan, bu shahar ko'chmanchilarining dengiz yo'llarini rivojlantirishdagi

asosiy rolini aks ettiradi. Bundan oldinroq, so'g'diylar Vizantiyaga boradigan yo'lni o'rganishga kirishdilar. So'g'd hukmdori Maniah Xon Dizabul nomidan Quyi Volga mintaqasi, Shimoliy Kavkazning dashtlari va dovonlari orqali Konstantinopolga Vizantiya imperatori Yustin II gacha bo'lgan safarni amalga oshirdi, natijada Zandanechi turidagi Sug'diyalik ipak sotilgan, ko'plab na'munalar Alaniya, Shimoliy Kavkaz va Yevropa saqlanib qolgan.

Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo, O'rta va Yaqin Sharq, O'rta yer dengizi davlatlari va mintaqalarni birlashtirgan qadimiy xalqaro transport arteriyasi sifatida Buyuk Ipak yo'lining ulkan, beqiyos o'rni baholash juda qiyin. Bu yo'l nafaqat ushbu mintaqalar o'rtasidagi savdo aloqalarini, balki butun qit'alar va davlatlar o'rtasidagi axborot muloqotini ta'minladi, yangi g'oyalar va texnologiyalarni, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni olib boruvchi, madaniyatlararo va texnologik almashinuv uchun sharoit yaratgan. Buyuk Ipak yo'lining Yevropaga va Osiyodan orqaga qaytish yo'llari bo'ylab Sharq va G'arb olimlari va mutafakkirlari faoliyati, Sokrat, Aflotun, Aristotel, Ptolomey va boshqalar kabi qadimgi buyuk olimlarning asarlari, g'oyalari va kashfiyotlari to'g'risida ma'lumotlar olindi. O'z navbatida, Sharq ilmining eng ko'zga ko'ringan vakillari - Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy va boshqalar o'rta asrlar Yevropa ilm-fan va falsafasiga ko'plab innovatsion g'oyalarni olib kelishdi. Masalan, Kordova va Toledo (Ispaniya) da Sharqning buyuk allomalari va mutafakkirlarining asarlarini tarjima qilish va yozishmalar olib borish uchun maxsus markazlar tashkil etildi. Ular Germaniya, Italiya, Fransiya va boshqa mamlakatlarda ham tarjima qilingan. Qadimgi merosni ko'p jihatdan qayta tiklagan Sharqning buyuk allomalari haqiqatan ham Italiya va boshqa Yevropa mamlakatlarida "buyuk ustozlar" va Uyg'onish davrining asoschilari bo'lishgan.

Buyuk ipak yo'li to'g'risida fikr yuritar ekanmiz, bu qadimiy yo'lining necha asrlar davomida ne-ne mamlakatlar va xalqlarni bir-biriga bog'lash, aloqalarini mustahkamlashdagi mislsiz xizmatini aloxida ta'kidlab o'tish joiz bo'ladi. Ilk bor Xitoy hududidan boshlanib g'arbga tomon minglarcha kilometr

masofaga cho‘zilgan (12 ming km.), Sharq bilan g‘arbni tutashtirgan. Bu noyob savdo yo‘li ulug‘ ajdodlarimiz sa’y-harakatlari samarasi o‘laroq umumbashariyat tarixiy taraqqiyotida yorqin iz qoldirgan. Ayniqsa, bu yo‘lning Vatanimiz sarhadlaridan o‘tganligi uning tarixiy taqdirida, iqtisodiy-madaniy yuksalishida hamda boshqa xorijiy ellar bilan izchil hamkorlik va hamjihatlikda katta ijobiy rol o‘ynagan.

Buyuk ipak yo‘li tushunchisini birinchi bo‘lib fanga taniqli nemis olimi Fon Rixgofen olib kirgan. U XIX asrning 70-yillarida yozgan «Xitoy» nomli klassik asarida bu terminni chuqur ilmiy asoslab berdi. Ma’lumki, Xitoyning Sian shahrida boshlangan Ipak yo‘li Lanjou orqali Dunxuanga (Sharqiy Turkiston) kelib, bu yerdan u ikkiga ajraladi. Ipak yo‘lining janubiy tarmog‘i Taklamakon sahrosi (Mo‘g‘uliston) orqali Xo‘tanga, undan Yerkentga kelib, undan Balxga tomon o‘tadi. Balxda yo‘l yana uch tarmoqqa ajraladi. G‘arbiy tarmog‘i Marvga, janubiy tarmog‘i Hindistonga, shimoli tarmog‘i Termiz orqali Darbent, Nautak va Samarqandga tomon yo‘naladi. Ipak yo‘lining shimoliy-g‘arbiy tarmog‘i esa Dunxuandan Bami, Turfon orqali Tarim vohasi-Qashg‘arga boradi. U yerdan Tioshqo‘rgon orqali O‘zgan, O‘sh, Quva, Axsikent, Pop, Asht orqali Xo‘jand, Zomin, Jizzaxga, so‘ngra Samarqandga borib tutashadi. Samarqanddan esa bu yo‘l yana davom etib Dabusiya, Malik cho‘li orqali Buxoro, Romitonga, undan Varaxsha orqali Farobga borib, Amul shahriga o‘tadi. Amulda esa bu yo‘l Marvdan Urganch sari yo‘nalgan yo‘lga qo‘shiladi. Marv shahri O‘rta asrlar davomida Buyuk ipak yo‘li chorrahalari kesishgan eng muhim hayotiy nuqta bo‘lgan. Eng muhimi shundaki, Buyuk ipak yo‘lining G‘arbdan keladigan savdo karvonlari aytaylik, Italiya, Ispaniya va boshqa O‘rta yer dengizi mamlakatlarining savdogarlari ham o‘z mollarini Tir, Damashq, Anatoliya, Bog‘dod orqali Parfiya davlati hududlari bo‘ylab yana Markaziy Osiyoning yirik savdo markazi Marvga olib kelar, shu yerdan sharq tomon yo‘llarini davom ettirardilar. Shu ma’noda Marvning turli dinlar ildiz otgan, turli madaniyatlar tutashgan joy bo‘lganligi alohida ahamiyatga molikdir.

Buyuk ipak yo'li Sharqu G'arbni bog'lovchi, turli mamlakatlarning savdo-sotiq, tijorat aloqalarining eng asosiy vositasi bo'lgandan, bu yo'nalishda joylashgan davlatlar undan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga yohud bu borada o'z mavqeini mustahkamlashga intilganlar. Shu bois turli tarixiy bosqichlarda turli davlatlar bunga intilib, Buyuk ipak yo'li ustidan o'z nazoratlarini o'rnatganlar. Masalan, mil.av. VI-IV asrlarda Eron ahmoniylari, mil.av. IV asrda esa makedoniyalik Iskandar, mil.av. II-I asrlarda Rim Parfiya davlatlari o'rtasida bu borada qattiq raqobat ketdi. Yohud arab xalifaligi vujudga kelgunga qadar bu yo'lining Eron va So'g'diyona hududlaridan o'tgan qismida Eron va Sug'd savdogarlari yetakchilik rolini o'ynaganlar. Arab halifaligi kuchayib, ko'plab hududlarni qo'lga kiritgach, bu yo'l arab savdogarlari tasarrufiga o'tadi. Chingiziylar davrida Buyuk ipak yo'lining tasarrufida butunlay ularning qo'l ostida bo'lgan. Buyuk sohibqiron Amir Temur davriga kelib uning qudratli saltanati vujudga kelgach, Buyuk ipak yo'li sarhadlari yangidan kengayib, katta miqyoslar kasb etib, yanada rivoj topadi.

Vatanimiz sarhadlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy yuksalishining Buyuk ipak yo'li bilan bevosita bog'liqlik jihatlarida juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Yunon-Rim olimlari Gerodot, Ktesiy, Arrian ma'lumotlariga, Eron mixxat yozuvlariga asoslanib fikr yuritadigan bo'lsak, mil.av. IV asrda O'rta Osiyo hududlarida sug'orma dehqonchilik madaniyati, hunarmandchilik, chorvachilik, tog'-kon ishlari ancha rivoj topgan. O'rta Osiyo la'li Xorazmning qimmatbaho feruza ma'dani, Sug'd oltini ko'plab miqdorda qazib olinib, ishlov berilib, xorijiy ellarga ham chiqarilgan. Jumladan, O'rta Osiyo la'liga (lazuriti) Eron, Hindiston, Misr, Mesopatamiya va Xitoy singari mamlakatlarda qiziqish va talab g'oyatda katta bo'lgan. Mil.av. II asr boshlarida Davan va Qang' davlatlariga tashrif buyurgan Xitoy elchisi va sayyohi Chjan Szyan safaridan so'ng Xitoy bilan Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik va sado-sotiq aloqalari yangi bosqichga ko'tariladi. Elchining bu yurtda ko'rgan-kechirganlari. Ayniqsa, uzumchilik, vino-tayyorlash, rangli shishalar ishlab chiqarish, zargarlik, zotdor, uchqur otlar Xitoy hukmdorlarini qiziqtirgan. Bu esa ikki o'rtadagi aloqalarga keng

yo'l ochgan. Xitoy Markaziy Osiyoning zotdor otlari, rangli shishalari, zargarlik mollari, la'lga xaridor bo'lsa, ayni chog'da Xitoydan ko'proq ipak va ipak mollari, chinni buyumlar, choy mahsulotlar keltirila boshlagan. Shuningdek, Yaponiyadan gurunch, Hindistondan ip gazlama, ziravor va dorivor mahsulotlar, mushkanbar va shu kabi narsalar keltirilgan. Ayni chog'da o'zbek diyoridan bu mamlakatlarga qishloq xo'jalik mahsulotlari, mevalar, chorva mollari, otlar, gilamlar, zargarlik mahsulotlari, nafis junli matolar chiqarilgan. Markaziy Osiyo hukmdorlari buyuk ipak yo'lida savdo karvonlarining tinchligi, xavfsizligi va ularning bexatar, muntazam qatnovini ta'minlash borasida ham doimiy chora-talbirlar ko'rib borganlar. Shu maqsadda kerakli nuqtalarda, aholi siyrak bo'lgan joylarda karvonsaroylar, yemakxonalar, barpo qilingan, suv oladigan quduqlar qazilgan, chor atrofi shinam bino shakliga keltirilib qurilgan rabotu-sardobalar tiklangan. Hozirda ham Qizilqum, Mirzacho'l, Malik cho'li sarhadlarida o'tmish arxitekturasining noyob namunalari sanalgan shunday me'moriy obidalar xarobalari ko'plab uchraydi. Ayniqsa, Somoniylar, Qoraxoniylar va G'aznaviylar sulolalari hukm surgan, Movarounnahr hududlari jiddiy iqtisodiy va madaniy yuksalish jarayonini boshdan kechirgan davrlarda xalqaro karvon savdosi yurtimiz ijtimoiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. O'sha davrda Mag'ribu Mashriqqa ma'lum va mashhur Buxoro, Samarqand, Marv, Shosh, Balx, Isfijob, Termiz singari shaharlarda o'nlab xashamatli karvonsaroylar. Sado bozorlari barpo etilib, ularda tijorat ishlari avjida bo'lgan, turli mamlakat tujjorlari ularda tun-u kun turfa rang mollarini sotganlar yohud mol ayirbosh qilganlar.

Buyuk ipak yo'lining shuhrati ayniqsa, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda, ya'ni Amir Temur qudratli markazlashgan davlat barpo etish barobarida uning barcha hududlarida tinchlik va osoyishtalik o'rnatdi. Uning o'zi tuzuklarida: «Dunyoning yarmini oldim, salatnatimning u chetida bu chetiga biror bolakay boshida bir lagan tillo ko'tarib o'tadigan bo'lsa, bir donasiga ham zarar yetmaydigan tartib-intizom o'rnatdim», deb aytgan so'zlari bejiz emasdir. Katta salohiyat egasi bo'lgan Sohibqiron mamlakatning yuksak rivojida xalqaro savdoning nechog'lik ulkan ahamiyat kasb etishini bilganligidan. Bu sohani butun

choralar bilan o‘stirishga alohida etibor bergan. Bunda yurt tinchligi, ulus farovonligi masalalari xar doim uning diqqat markazida turgan. Shu bois ulug‘ Amir savdo yo‘llarini qo‘riqlash, odamlar, musofirlar, turli yurt savdogarlari manfaatlarini bosqinchilar, qaroqchilar tajovuzidan muhofaza qilishni muhim davlat ahamiyatiga molik vazifalardan deb hisoblagan. Tuzuklarda: «...yana buyurdimki, yo‘l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar tayinlasinlarki, yo‘llarni qo‘riqlab, o‘tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarni manzildan-manzilga yetkazib qo‘ysinlar. Yo‘l ustida birortasining narsasi yo‘qolsa, o‘zi o‘ldirilsa yoki boshqa kor-hol yuz bersa, bular uchun javob berish ularning zimmasida bo‘lsin.» deb bejiz ta’kidlab o‘tmagan.

Amir Temur tashabbusi bilan mamlakatning har bir yirik shaharlarida savdo karvonlarining kirishi va chiqishini nazorat qiluvchi davlat nazorat xizmati

Amir Temurning Samarqanddagi maqbarasi

va maxsus bojxonalar tashkil etilgan. Savdo karvonlaridan mollarning hajmi. Miqdoriga qarab boj to‘lovlari undirilgan. Bu davrda poytaxt Samarqand dunyo savdogarlarining yirik markaziga aylandi. Uning keng ko‘chalari bo‘ylab maxsus qurilgan muhtasham karvonsaroylar, savdo bozorlari, rastalarda tunu-kun savdo

ishlari to‘xtamagan. Turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar o‘z mollarini xaridorlarga sotganlar yohud o‘zlariga kerakli mollarni xarid qilganlar.

Samarqand qog‘ozining mashhurligi yetti iqlimga ma’lum bo‘lgan. Movarounnahr va Xuroson shaharlari Buyuk ipak yo‘lining eng qaynoq yo‘liga aylangan. Bu yerga Hindistondan juda ko‘plab tijorat karvonlari kelib turardi. Xitoy bu hududlarga ipak gazlamalari, chinni kosalar, billur qadahlar, qimmatbaho toshlar yuborardi. Shimoldan noyob po‘stinlar, mo‘ynalar keltirilardi. Ushbu turli iqlimlarning mollari Samarqand va boshqa Markaziy Osiyo shaharlarida toy-toy

boylanib, Osiyoning yirik shaharlariga va Yevropaga jo'natilardi. Savdogarlar bir yo'l bilan Genza ko'liga borardi. Ikkinchi yo'l Hirot, Kazvin, Tabriz, Trabzon orqali genuyaliklar, venesiyaliklar, pizaliklarning kemalariga tushib Yevropaga yetardi. Amir Temurning Oltin O'rda xoni To'xtamish ustidan qozongan zafarlari tufayli Buyuk ipak yo'li shimoliy tarmoqlarining janubiy bosh yo'lga qo'shib yuborilishi orqasida Movarounnahr va Xuroson shaharlarining xalqaro karvon savdosidagi nufuzi va mavqei yanada ortgan. 1402 yilda mashhur Anqara jangida Turkiya ustidan qozonilgan ajoyib g'alabadan so'ng Amir Temur davlati bilan G'arbiy Yevropa davlatlari o'rtasida turli xil aloqalar, yaqinliklar yangi pallaga kirdiki. Bunda ayniqsa, xalqaro savdo aloqalari, shubhasiz, birinchi darajali ahamiyat kasb etdi.

Amir Temurning egallagan hududlari

Xullas, Amir Temur va uning avlodlari zamonidan davlatlar o'rtasida savdo-tijorat aloqalari yangi hududiy kengliklar kasb etib bordiki, bu bir tomondan, yurtimizning iqtisodiy-madaniy, ma'naviy yuksalishini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchidan, uning xorijiy ellar, xalqlar bilan yaqinlashuvi, hamkorligi

kuchli turtki berdi. Bu esa Buyuk ipak yo'li shuhratining yanada ortishiga olib keldi. Amir Temurning tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Yevropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Shu tariqa Amir Temur va temuriylar davrida Buyuk ipak yo'lining dovrug'i beqiyos katta bo'lganligi, u mamlakatlarning umumiy yuksalishiga, bir-birlari bilan yaqindan bog'lanishlarga jiddiy ijobiy ta'mir o'tkazganligiga shohid bo'lamiz. Markaziy Osiyo xalqlarini Yevropa va jahon sivilizatsiyalari bilan bog'lagan Buyuk ipak yo'li qadimdan Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari – Ozarbayjon, Eron, Arabiston, Hindiston va boshqa G'arb mamlakatlari bilan bog'lab turdi hamda bu yerda yashaydigan xalqlarni jamiyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining oldingi saflaridan joy olishi uchun katta imkoniyat yaratdi. Komil inson tarbiyasi, uning atrof-muhitga oqilona munosabati, milliy va umuminsoniy qadriyatlariga sadoqat g'oyalarini targ'ib qilgan ko'pgina talimotlar buyuk ipak yo'li orqali boshqa mamlakatlarga tarqaldi va yerda yashovchi xalqlar dunyoqarashi ma'naviy dunyosi, madaniyati shakllanishiga katta tasir ko'rsatdi.

Sivilizatsiyaning rivojlanishi va o'zgarishi evolyutsiyasi jarayonida kelajak avlodlarning tarixiy xotirasida nafaqat iz qoldiradigan, balki butun insoniyat hayoti va faoliyatining ko'plab muhim sohalari rivojlanishini belgilab beradigan bir qator muhim, taqdirli hodisalar va shaxslar mavjud. Buyuk Iskandar Zulqarnayn buyuk xotirjam sifatida emas, balki G'arb va Sharqni birlashtirishni maqsad qilgan birinchi buyuk hukmdor sifatida hamon uning xotirasida qoladi. Uning o'limidan keyin paydo bo'lgan ellinistik sivilizatsiya sharqiy va g'arbiy madaniyatlarning eng yorqin simbiozlari edi va ko'p jihatdan o'sha davrning ilg'or yutuqlarining Sharqqa kirib borishiga hissa qo'shdi. Ko'p asrlardan keyin Amir Temur Sharq va G'arbni birlashtirishga intildi. Tasodif emaski, Samarqand butun dunyo uchun diqqat markaziga aylandi - bu yerda juda qarama-qarshi tomonlardan - Uzoq Sharqdan Ispaniyaga qadar joylashgan diplomatik elchixonalar va savdo karvonlari to'plangan. Samarqand atrofida O'rta yer dengizi va Evropa shaharlari - Farish (Parij), Misr (Misr), Dimashq (Damashq) nomlarini olgan bir qator shaharlar mavjud. Angliya, Frantsiya, Kastiliya va Aragon qirollari Sohibqironni qo'llab-

quvvatlashga harakat qilib, u bilan doimiy yozishmalar olib borishdi. Ko‘plab olimlar, hunarmandlar, madaniyat namoyandalari Samarqandga ko‘chib o‘tdi. Ilm-fan rivojlandi, ayniqsa tarixiy va geografik jihatdan - Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Hofizu Abro‘, Ibn Arabshoh va boshqalar asarlari keltirish mumkin. O‘sha davrning buyuk mutafakkiri Ibn Xaldun Amir Temur bilan uchrashishga intildi. Monumental me‘morchilik, rasm, miniatyura jonlandi. Shuni ta’kidlash kerakki, bu eng yorqin hodisalar Chig‘atoy davrida Movarounnahrda yuz bergan tanazzuldan so‘ng ro‘y beradi, shuning uchun biz Amir Temur (1370-1405) hukmronligini Sharqiy Uyg‘onish davrining yangi, ikkinchi davri sifatida tavsiflashga haqlimiz. Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalar singari buyuk olimlar, mutafakkirlar, shoirlar va ma‘rifatparvarlarning yutuqlari o‘sha davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy yutuqlari asosida edi.

O‘rta asrlar sivilizatsion jarayonlarida Markaziy Osiyo mintaqasining ta’siri nafaqat Osiyo va Yevropa balki butun jahon sivilizatsiyasiga ulkan ilmiy yutuqlar olib kirdi. Ilm-fan taraqqiyotida boshqa mintaqalarga qaraganda ancha oldinga chiqib olgan edi. Iqtisodiy jihatdan ravnaq topgan davlatlar shakllanib, mintaqalarga olib boruvchi savdo-sotiq yo‘llarni nazoratga oldi. Qit’alar o‘rtasidagi savdo munosabatlarni boshqarishga erishdi. Siyosiy munosabatlarda Markaziy Osiyoda tashkil topgan davlatlar mintaq hududidan tashqari qo‘shni hududlarni ham egalladi. Ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida davlatchilik an‘analari, boshqaruv shakllari yuqori cho‘qqiga chiqdi, jahon bo‘ylab siyosiy-iqtisodiy va madaniy ta’siri nihoyatda kuchaydi.

O‘tmishda Buyuk ipak yo‘li minglab kilometrlarga cho‘zilib ketgan ko‘plab xalqlarning dunyo tarixi va madaniyatining chorrahasi. Bugun biz bu yerda qit’alararo yo‘llarni bosib o‘tgan zamonaviy Markaziy Osiyo davlatchiligining asoslarini yaratgan eng qadimiy sivilizatsiya, jahon ilm-fani va madaniyati poydevoriga abadiy kiritilgan buyuk ilmiy yutuqlar va ushbu muborak zamin egallab turgan eng muhim dunyo kashfiyotlari haqida so‘z yuritdik. O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasidagi shaharlar dunyoning mo‘jizaviy shaharlari sifatida namoyon bo‘ldi. Mintaqadagi xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi murakkab

jarayonlarni bosib o'tdi. Bugungi kundagi Markaziy Osiyo hududida siyosiy jihatdan beshta mustaqil davlatlarning tub aholisi o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz va tojiklar xalq sifatida shakllandi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyoda o'rta asrlar sivilizatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
2. Ilk o'rta asrlar davrida rivojlangan shaharlar va ularning o'rni.
3. Markaziy Osiyo o'rta asrlar shaharlarida savdo va iqtisodiy aloqalar tarixi.
4. Samarqand shahrining mintaqa va jahon sivilizatsiyasidagi ahamiyati.
5. Buxoro shahrining mintaqa va jahon sivilizatsiyasidagi ahamiyati.
6. Markaziy Osiyoda Buyuk Ipak yo'li tarixi haqida so'zlang.
7. Buyuk Ipak yo'li ta'sirida traqqiy etgan mintaqa shaharlari turmush tarzi, mashg'uloti haqida ma'lumot bering!
8. O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda fan taraqqiyoti uning Yevropa va sharq mamlakatlariga tarqalishi.
9. Yevropa va jahon sivilizatsiyasida Markaziy Osiyo davlatlarining siyosiy ahamiyati
10. Amir Temur va temuriylar davlati uning madaniy taraqqiyoti. Jahon sivilizatsiyasidagi o'rni.
11. O'rta asrlarda Markaziy Osiyo aholisining etnik tarkibi haqida so'zlang.
12. O'rta asrlardagi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga oid xoruj adabiyotlarini sharhlang.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Struan Reid. Cultures and Civilizations: The Silk and Spice Routes. James Lorimer & Company, 1994.
2. Elisseeff, Vadime. Editor. 1998. The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce. UNESCO Publishing. Paris. Reprint: 2000.

3. Forbes, Andrew ; Henley, David. China's Ancient Tea Horse Road. Chiang Mai: Cognoscenti Books. 2011.
4. Frankopan, Peter. The Silk Roads: A New History of the World. 2016.
5. Исҳоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
6. Doniyorov A.X. “Sivilizatsiyalar tarixi”. O‘quv qo‘llanma. –Т.: TDSHI. 2013.
7. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
8. Ртвеладзе Э.В. Самарканд на Великом шелковом пути // Самарканд шахрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент-Самарканд, 2007.
9. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч.II. Алматы, 1998.
10. Мусаев Н. Ўрта Осиёда деҳқончилик маданияти ва аграр муносабатлар тарихидан. Тошкент, 2005.
11. Коробкова Г.Ф. Древний и средневековый Самарканд на Великом шелковом пути // Самарканд шахрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Тошкент-Самарканд, 2007.
12. Семенов А.А. Из области воззрений мусульман Средней Азии на качество и значение некоторых благородных камней и минералов // Мир Ислама. Вып.1.СПб., 1912. №3.
13. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
14. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
15. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
16. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
17. Marozzi, Justin, Tamerlane: sword of Islam, conqueror of the world, London: HarperCollins, 2004.

18. Marozzi, Justin, "Tamerlane", in: *The Art of War: great commanders of the ancient and medieval world*, Andrew Roberts (editor), London: Quercus Military History, 2008.
19. Beatrice Forbes Manz, "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 8, No.1. 1998.
20. Abazov, Rafis. "Timur (Tamerlane) and the Timurid Empire in Central Asia." *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*. Palgrave Macmillan US, 2008. 56–57.
21. YÜKSEL, Musa Şamil. "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı, 1390–1405." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1.18 (2005): 231–243.
22. Shterenhis, Michael V. "Approach to Tamerlane: Tradition and Innovation." *Central Asia and the Caucasus* 2., 2000.

11-MAVZU: SIVILIZATSION JARAYONLARDA SAN'AT, ADABIYOT, DINIY VA DUNYOVIY FANNING O'RNI VA AHAMIYATI

Asosiy savollar:

1. Sivilizatsion jarayonlarda san'atning o'rni. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi san'ati haqida.
2. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasida adabiyot ravnaqi.
3. Sivilizatsiyalar almashinuvida din va dunyoviy fanlar ahamiyati.

O'quv maqsadi: *Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi tizimida san'at, adabiyot, diniy va dunyoviy fanning o'rni va ahamiyatini hamda sivilizatsion jaryonlardagi o'zaro ta'sirdoshlik masalalarini atroflicha yoritib berish.*

Tayanch so'z va iboralar: *San'at, adabiyot, diniy va dunyoviy, fan, sivilizatsiya, jamiyat, taraqqiyot, me'morchilik, arxitektura, haykaltaroshlik, rangtasvir, naqsh, nazm, nasr, ijod, din, ilm-fan, mushtaraklik.*

San'at juda qadim zamonlarda, mehnat jarayonining taraqqiyoti natijasida paydo bo'ldi. Mehnat jarayonida inson tafakkuri kamol topdi, go'zallik hissi ortdi, voqelikdagi go'zallik qulaylik va foydalilik tushunchalari kengaydi. Har bir davrda mavjud bo'lgan ana shunday sanat hayot go'zalliklarini tasvirlab, odamlarda yuksak hislat va fazilatlarni kamol toptirdi.

Didier Maleuvre **“The Art of Civilization: A Bourgeois History”** kitobida ta'kidlashicha, G'arbiy jamiyatlarda san'at asarlari burjua sivilizatsiyasi va shahar bilan aloqalarni oqilona muqobillashtirishga xizmat qilgan. Tarixning o'zi dialektik rejimda o'zgarib borayotgan sivilizatsiyalardagi holat va harakatlarning o'ziga xos estetikasi va tanqidiy munosabatini keltirib chiqaradi. San'at qanday qilib aks ettirish vazifasini bajarishdan ko'ra ijtimoiy hokimiyat modeliga naqsh va tilni berganligini tasvirlaydi. Insoniyat, san'at va sivilizatsiya o'rtasidagi munosabatlarni keng madaniy o'rganish orqali Maleuvre insoniyat va san'at o'rtasidagi munosabatlarni tanqid qiluvchi va tasdiqlaydigan yangi

paradigmalar to'plamini kiritdi, bu esa madaniyatni qanday o'zgartiradigan ijtimoiy mexanizmi sifatida baholandi.

Paul Kocot Nietupski, Joan O'Mara, Karil J. Kuceraning **“Reading Asian Art and Artifacts: Windows to Asia on American College Campuses”** kitobi ham mavzu haqida nazariy bilimlar va tahlil etish ko'nikmasini beradi. Kitob estetik fazilatlaridan tashqari, Osiyo san'ati va moddiy asarlarining madaniy voqelikni aks ettirish va o'qish, talqin va tahlil qilish mumkin bo'lgan xabarlar bilan “ko'rinadigan til”ni tashkil etishni tushunishdan boshlanadi. Osiyo san'ati va artefaktlari o'zlarining kontekstlarida madaniyatlar uchun “deraza” sifatida tushuniladi va shuning uchun ko'plab ilmiy fanlarda kuchli pedagogik vosita sifatida foydalaniladi. Kitobda Osiyo san'ati, falsafasi, antropologiyasi va dinshunos olimlarining “ASIANetwork” maktablarida o'tkaziladigan seminarlarga bag'ishlangan insholari kiritilgan. ASIANetwork to'plamlari Osiyo jamiyatlari, tarixiy va diniy muhit, siyosiy pozitsiyalar va iqtisodiy sharoitlarni aks ettiradi. Badiiy buyumlar va eksponatlar ba'zida saqlash joylarida topilgan, ba'zida ular kam tushunilgan va turli xil tasviriy san'at, qiziquvchanlik buyumlari, suvenirlar va maktab tarixidagi voqealar belgisi sifatida tasvirlangan. Ushbu nashr ko'plab fanlarda foydalanish uchun mo'ljallangan va uning izohli tuzilmalari boshqa kollejlarda, universitetlarda va muzeylardagi san'at asarlarining boshqa namunalari bilan moslashtirilgan.

Service R. Elman **“Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution”** asarida sivilizatsiyalashgan hayot qanday boshlangan? boshqaruv qanday paydo bo'ldi? Ushbu savollar qadimgi zamonlardan beri faylasuflar va tarixchilarni qiziqtirgan. Antropolog, evolyutsiya va ijtimoiy tashkilotchilik izlanishlari bilan mashhur bo'lgan Elman R. Service buni o'rganishda etnologiya, tarix va arxeologiyaning noyob aralashmasidan foydalanadi. U Marks va Engels orqali m'rifatdan tortib zamonaviy sotsiologgacha bo'lgan klassik boshqaruv nazariyalarini muhokama qiladi. Muhokama qilingan jamiyatlar orasida Afrikadagi Zulu va Ashanti, Shimoliy Amerikadagi Cherokee va Okeaniyadagi Gavayi bor. “Arxaik sivilizatsiyalar”: Mezoamerika, Peru,

Mesopotamiya, Misr, Hind daryosi vodiysi va Xitoy sivilizatsiyalarini tarixiy va etnografik ma'lumotlar asosida oltita boshlang'ich sivilizatsiya deb qaraydi.

Massimo Vidalening **“Treasures from the Oxus: The Art and Civilization of Central Asia”** asarida Markaziy Osiyo mintaqasining ajoyib tarixi, san'ati va arxeologiyasi, shu jumladan uning ipak va oziq-ovqat mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilish masalalari, Oxus havzasining mineral boyligi, uning ekzotik afsonalari va e'tiqodlari, yangi barqarorlik, iqtisodiy o'sish va urbanizmga olib kelgan qabilalar va xalqlar haqida tahliliy ma'lumotlar beriladi. Kitobda mashhur artefaktlarning 150 ta rang-barang fotosuratlari, shu jumladan kumush bilan bezatilgan idishlar, no'xatlangan tosh kostryulkalar, agat bonsuklar va 25 ta “Baqtriya malikalari”, xlorit va ohaktoshda ishlangan ajoyib haykalchalar mavjud.

Markaziy Osiyoda ibtidoiy san'at yangi asosda rivojlangan bosqichi neolit davriga to'g'ri keladi. Kaltaminor, Hisor ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'at na'munalari topilgan. O'tmish tariximizni xilma-xil yodgorliklari orasida Markaziy Osiyoning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra 2 xil. Bir xillari buyoq (oqra) bilan, ikkinchi xillari esa urib-o'yib ishlash, chizish usuli bilan ishlangan rasmlar (petrogriflar) keng tarqalgandir. Respublikamizdagi qoyatosh rasmlarni eng nodir namunalari Zaratsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Mazkur joylardagi qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarini rasmlarini kuzatish mumkin. Ular ibtidoiy buqalar, bug'i va jayron, sher va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'ri kabilardir. Ammo rasmlar orasida o'q-yoy, uzun qilich, xanjar dubilg'a, qapqon kabi narsalar tasvirlari ham ko'pchilikni tashkil qiladi. O'zbekistondagi qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarali jihatidan xilma-xildir. Unda odamlar, ov, yirtiqich hayvonlar to'qnashuvi manzaralari tasvirlangan. Respublikamizdagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoyda (Surxondaryo) bo'lib, bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni mil. avv.VII-IV ming yillikka oid. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarini ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olish mumkin. Qadimgi Misr tasviriy san'ati me'morchilik bilan bog'liq holda rivoj

topdi. Ijtimoiy hayotning murakkablashib borishi va sinfiy jamiyatning yuzaga kelishi bilan u boshqaruvchi sinfning kuchli ideologik quroliga aylandi. Ko'pgina haykaltaroshlik, rassomlik va amaliy san'at na'munalari yetib kelgan bo'lib, shular ichida turli diniy-magik ma'rosimlar o'tkazishda bo'yoqlar qorishtirish uchun foydalanilgan yassi, yupqa, kulrang, yashil, qora tosh-shifyer plitalar alohada o'rinni egallaydi. Old Osiyoning badiiy-tarixiy yodgorliklari Misr san'ati singari keng va rang-barang. Bu yerda hashamatli saroy va ibodatxonalar qurildi. Dumaloq haykaltaroshlik va relefda ajoyib o'rta dinamik plastik go'zal asarlar yaratildi, devoriy sur'atlar, nozik amaliy-dekorativ buyumlar ishlandi. Ahamoniylar davri yodgorliklari ichida silindrlilik muhrlar ham keng o'rinni egallagan. Muhr yuzasiga hayotiy voqealarni aks ettiruvchi tasvirlar tushurilgan. Shoh hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan tasvirlar muhr yuzasiga ishlangan tasvirlarning bosh mavzusini belgiladi. Qadimgi Eron san'atida dumaloq, haykallar va ayniqsa relef keng uchraydi. Bu yerda shoh va shaxzodalar, turli hayvon va afsonaviy jonivorlar haykallari yaratildi. Buyumlar yo'zasiga bo'rtma tasvirlar ishlash, metallardan turli idishlar yasash borasida eronliklar mashhur bo'ldilar. Oltin va boshqa qimmatbaho metallardan yaratilgan uy-anjom buyumlari, qurol-aslaxalar, ov qurollari nihoyatda nafis va jimjimador qilib ishlangan. Kulochilik buyumlari shakl jihatdan rang-barang, geometrik naqshlar, hayotiy sujetlar bilan bezatilgan. Eron san'atida parchinlar (mayolika) keng qo'llanildi. Ular Eron me'morlik yodgorliklariga o'ziga xos qaytarilmas joziba kiritdi.

Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Markaziy Osiyodagi badiiy hayot va madaniyatni tushunishda Amudaryoning yuqori oqimi tomonidan topilgan "Amudaryo boyligi" (Oks boyligi) muhim o'rinni egallaydi. Hozirgi kunda Londondagi Britaniya muzeyida saqlanayotgan bu yodgorliklar ichida haykallar, turli ko'za, bilag uzuq muhr, tanganlar, oltindan yasalgan aravacha va qurollar diqqatga sazovordir. Bu buyumlarda uchraydigan tasvirlar birmuncha shartli bo'lsa ham, lekin nihoyatda ifodali ishlanganligi bilan ajralib turadi, detallari ochiq va tugal ishlanishi bilan xarakterlanadi. "Jangchi – sak" bo'rtma tasvirida shu fazilatlar mujassamlangan. Markaziy Qozog'iston qabrlaridan uch oyoqqa

o'rnatilgan bronzadan yasalgan qozonlar topilgan. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda ishlangan bu qozonlarning tepa qismi hayvonlar tasviri - ko'proq tog'echkisi haykali bilan bezatilgan. Markaziy Qozog'iston yerlaridan topilgan taqinchoqlardan topilgan taqinchoqlarda yovvoyi qush, kiyik va echki tasvirlari uchraydi. Bu tasvirlarda hayvon va qushlarning keng xarakterli belgilari harakat paytida ko'rsatiladi. Aksincha, hajmli dumaloq hayvonlarda (asosan ular amaliy san'at buyumlarining ajralmas qismi bo'lgan) hayvonlar harakati og'ir va vazmin bo'lib, ular ko'p hollarda soat strelkasi harakatida ko'rsatiladi.

Eski Niso va yangi Nisa Parfiya davrida qal'a va shahristondan iborat bitta shaharni tashkil etgan. Bu yerda Parfiya podshosining saroyi, g'alla, oziq-ovqat ombori hamda zodagonlarning sag'analari bo'lgan. Bu yerda ochilgan "kvadrat uy" o'z tuzilishi va bezashda ishlatilgan dekorativ detallari bilan diqqatga sazovordir. Nisadan topilgan yodgorliklar ichida fil suyagidan shoxga o'xshatib yasalgan idishlar ritonlar haqiqiy shov-shuvga sabab bo'ldi, hajm jihatidan kattagina (balandligi 40-60 sm.) bo'lgan bu ritonlarning uch tomonida afsonaviy hayvonlarning yarim beligacha haykali ishlangan. Ritonlarning tepa qismi esa bo'rtma tasvir - friz bilan halqalangan. Bu bo'rtma tasvirlarda ko'proq antik mifologiyadan olingan voqealar, qurbonlik olib kelish, raqqosalar yoki antik xudolarning bo'rtma tasvirlari, ishlangan.

Xolchayondagi binoni bezashda haykallar keng qo'llanilgan. Bu haykallar xonalar devorining yuqori qismiga barelef va galyeref uslubida bajarilgan. Unda podsho va uning yaqinlari, shuningdek otliqlar tasviri ishlangan. Bu haykallarda Grek-Baktriya san'atiga xos xususiyat - har bir tasvirlanuvchining o'ziga xos individual xislatlarini ko'rsatishga, kiyimlari, qurollari aniq tasvirlashga intilish seziladi. Noma'lum haykaltarosh tasvirlanuvchining soch tarashi, kiyim boshi, xarakterining ham aniq bo'lishiga, psixologik holatini ifodalashga intiladi.

Ayritomda (Termez yaqinida) topilgan toshdan ishlangan releflar va so'nggi Kushon davlati me'morligining xarobalari bu yerda buddizm keng yoyila boshlaganligini ko'rsatadi. Ayritomdan topilgan toshdan ishlangan releflar ibodatxonaga kiraverish tomonga karniz tarzida ishlangan bo'lgan. Bu karnizlarda

akanf barglari orasida yarim beligacha tasvirlangan qo'shnay, nog'ora (baraban), lyutna (g'ijjakka o'xshash musiqa asbobi) va arfa chalayotgan sozandalar tasvirlangan.

Turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan adabiyotimizni sak (soq)lar davridan boshlashimiz taxminlarga asoslangan faraziy gaplar emas, aksincha, aniq dalillar bilan isbotlangan haqiqat bo'lsa, bu davrdan qolgan merosni o'rganish, tadqiq qilish – zamon talabi, bizning muqaddas burchimiz hamdir. Adabiyotimiz tarixini qaysi davrdan boshlash, qanday tarixiy taraqqiyot davrlariga bo'lib o'rganish adabiyot tarixidagi asosiy omillardan bo'libgina qolmay, biz uchun millat sifatida tariximizni o'rganishimizda ham o'ta muhim ahamiyatga ega. Sababi, bunday tadqiqotlar bizning milliy mentalitetimizning shakllanishi va xalq sifatidagi teran ildizlarimiz qaylarga borib tutashajagini ham yoritib beradi. Binobarin, biz adabiyotimiz tarixini to'g'ri yoritma olmasak, zaiflashib ketgan milliy xotiramizni ham asl holiga keltira olmaymiz, milliy-madaniy taraqqiyot dasturimizni ham zamonga mos ravishda rivojlantira olmaymiz.

Adabiyotimiz tarixining to'g'ri yoritilishi – turkiy xalqlar birligiga asos bo'ladigan, bizni ruhiy-ma'naviy mushtaraklik sari boshlaydigan yo'ldagi dastlabki asosiy qadamdir. Turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan adabiyotimizning dastlabki davr tarixini biz Turk xoqonligi davridan boshlaymiz. Sho'rolar hokimiyati boshimizda zug'um o'tkazib turgan bir paytda, turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan adabiyotning mavjud bo'lganligini aytish, ularning tarixan-ma'nan mushtarak xalqlar ekanligidan so'z ochish, umuman mumkin emas edi, bunday fikr darhol ulkan qarshilikka uchrardi. Shunga qaramay, bunday nuqtai nazar sobiq ittifoq miqyosidagi adabiyotshunoslik ilmida 50-yillarda nish ura boshlab, 60-yillarda shakllanib bo'lgan edi. Bu fikrni yoqlab, turkiy xalqlarning barchasi uchun umumiy bo'lgan adabiyot tarixini Turk xoqonligi davridan boshlash to'g'ri bo'lishini ilmiy jihatdan asoslagan B.Kenjeboyev, M.Avezov, N.Mallayevlarning nuqtai nazarlari, ularning asarlari, shuningdek, eski turk devor bitiklarini ilk bor qozoq tiliga o'girib, bu yozuvlarning adabiyot tarixidagi o'rnini, ahamiyatini yoritib bergan.

Qadimgi turk devor (tash, yo‘l) bitiklari bilan tanishganimizda, Turk xoqonligi davridan qolgan adabiy meros namunalari – o‘sha davrlardayoq gurkirab rivojlangan adabiyot namunalari ekanligini sezamiz. Tosh bitiklarga bitilgan, sulolalar haqidagi roman deyishga arzigulik yozma meroslar qoldirgan davrning ulkan madaniyatini ana shunday noyob so‘zlar bilan ardoqlasak, arziydi.

Bir xalqning adabiyoti o‘sha xalqqa mansub bo‘lgan dastlabki otabobolarning dunyoga kelgan davrlaridan, shu xalqni shakllantirgan urug‘-qabilalar umrguzaronlik qilgan davrlardan boshlanishi chin haqiqat. Ilm-fan hamisha taraqqiyotda, rivojlanishda davom etadi. Har bir davr kishilari o‘z zamonasidagi moddiy imkoniyatlarga asoslanib, tadqiqotlar olib boradi, nuqtai nazarlarni, tahlillarni o‘rtaga tashlaydi. Shu sabablarga ko‘ra ham, har bir davrda ilm o‘zigagina xos bo‘lgan xususiyatlarni namoyon qiladi, o‘ziga xos saviyaga ko‘tariladi. Ijtimoiy ilmlarning bugungi yutuqlari, bugungi darajasi bizning turkiy xalqlarimiz uchun umumiy bo‘lgan qadimgi adabiyotimiz tarixini saklar zamonidan boshlashimizga imkon beradi. Bu boradagi tashabbus avvallari ham fanimiz doirasida o‘rtaga tashlangan edi. O‘zbek olimi Natan Mallayev, qozoq olimlari A.O‘spano‘g‘li, A.Qirovboyeva, uyg‘ur olimi Turg‘un Olmos singari tadqiqotchilar adabiyotimiz qadimgi tarixi haqida yangi-yangi fikrlarni bildirib o‘tganlar.

Albatta, qadimgi turkiy adabiyot deganimizda, sak xalqiga yoki xunnularga daxldor bo‘lgan bir necha rivoyat, mif, hikoyatlarni tilga olib o‘tishimiz, yoki bo‘lmasa, ularning mazmunini yoritib berish bilangina bu masala hal bo‘lib qolmasligi aniq. Buning uchun, hech bo‘lmaganda, har bir davrdagi adabiyot namunalarini topish, bu namunalar nima sababdan adabiyot tarixidan o‘rin olganligiyu, ular o‘rtasida qanday aloqalar borligini yoritib berish zarur. Bu esa o‘ta jiddiy tadqiqotlar o‘tkazishni talab qiladigan zahmatli, mashaqqatli yumush. Ammo aynan mana shu yo‘ldan yuribgina biz chin haqiqatga tomon yetib bora olamiz.

G‘arbdagi tarixiy ma’lumotlar bo‘yicha, eramizdan avvalgi VII-VI asrlardan boshlab, Xitoy ma’lumotlari bo‘yicha, eramizdan avvalgi XII-X

asrlardan boshlab, eramizning V asrlari oralig'ida Xitoy devoridan Qora dengizgacha bo'lgan cheksiz dalalarda saklar, xunlar, uysunlar, qanglilar, sarmatlar, saframatlar va hokazo ko'chmanchi qabilalar yashab o'tganlar. Ular goh bir butun qabilalar ittifoqi sifatida, goh esa yakka-yakka, kichik-kichik xalqlar sifatida tarixda iz qoldirib ketganlar.

Saklar davriga xos bo'lgan qishlov (qo'rg'on, o'ba) odamlaridan qolgan qabriston suyaklarini tadqiq qilgan Bernshtam, Aqishev kabi atoqli olimlarning yoki xitoy arxeologlari tadqiqotlaridagi xulosalarga nazar soladigan bo'lsak, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondagi qaysi bir qadamjodan qadimiy suyak topilsa, ularning barchasi yagona bir antropologik tiplarniki ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Yana bir atoqli olim M.M.Chebokorovning e'tirof etishicha, "faqat qondosh, genetik (irsiyat) jihatdan qarindosh bo'lgan unsurlargina muayyan bir antropologik tipga kiradi". Shuningdek, qadamjolardan topilgan uy jihozlari, asbob-uskunalaridagi bezak-naqshlar, bitiklar ham ishonch-e'tiqod ramzlari bo'lganligi qayd qilinadi. Binobarin, ushbu qabilalarda ishonch-e'tiqod yaxlitligi, yagona bir sivilizatsiya bunyodkorlari, ishtirokchilari bo'lganligi seziladi.

Qadimgi davrlardagi adabiyot haqida so'z ketganda, biz uchun muammo tug'diradigan jihat – bizga o'sha davrlardan bevosita yetib kelgan yozma adabiyot namunalarining saqlanib qolmaganligidir. Yetib kelganlari ham kichkina esdalik-haykallardagi yozuvlar, xolos. Saklar zamonidan bizgacha yetib kelgan mif-hikoyalarning o'zi boshqa xalqlarning yozma yodgorliklari orqali yetib kelgan.

Adabiyotimizning narigi tarixi – dastlabki adabiy nusxalar borasida so'z ketganda, biz adabiyotning huv boshdayoq hayotga tuyg'udoshlikdan paydo bo'lgani estetik vazifani bajarish uchun emas, balki, avvalo, qayta anglash ehtiyoji tufayli paydo bo'lganini, tafakkurning rivoji uchun xizmat qilganini, undan keyingina odamzodning tafakkuri, estetik dunyoqarashining rivojlanishiga bog'liq holda, dunyoni tanish vositasiga aylanganini unutmasligimiz kerak. Binobarin, olim N.Mijjoniyning: "Ibtidoiy urug'-qabilalarning ijodi sifatida dunyo ko'rgan dastlabki miflar inson tafakkurida ishonch-e'tiqod tuyg'ularini uyg'otishdek muhim vazifani bajargan" ("Qozoq xalqining mif va asotirlari", Urumchi, 1996,1-

bet). Ushbu nuqtai nazar yangi falsafa uchungina emas, balki adabiyotning ibtidoiy nusxalari uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shundan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, adabiyotning tetapoya davridagi asarlarni bugungi kunning mezonlari bilan o'lchab bo'lmaydi.

Turkiy xalqlarning hammasiga tegishli bo'lgan qadimiy o'rtoq yozma adabiyotlar saklar davridan boshlanadi. Bu davr adabiy yodgorliklarning shakllanishi va rivojida saklar davri adabiyotining, shuningdek, xunlar zamonining adabiyoti, uysun-qangli davrining adabiyoti degan hududiy markazlari ham bo'lganligi aytib o'tiladi. Ushbu maqolada biz saklar davridan qolgan adabiy namunalarga doir o'z fikrlarimizni o'rtaga tashlamoqchimiz. Saklar davri adabiyotining yuqorida aytib o'tilgan har qaysi taraqqiyot markazlariga aloqador bo'lgan ibtidoiy nusxalarini quyidagicha bir qancha tarmoqlarga ajratish mumkin:

Saklar davri adabiyoti haqida so'z, eng avvalo, qadimdan qolgan ixcham asl yozma meros namunalaridan, ko'lamli ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy yodgorliklardan boshlanadi. "Eshik yozuvi", "Pavlodardan topilgan suyak tumordagi runik yozuvi", Sharqiy Turkistondagi Xo'tan biqinidan topilgan qadimgi sanskrit alifbosidagi Xo'tan saklarining qadimgi yozuvlarining adabiyotimiz tarixidagi o'rni juda muhimdir. Vaholanki, bu bitiklar to shu kungacha adabiyotchilarimizning tahlil doirasiga tortilgan emas. Shu sababli ham, adabiy yodgorlik sifatida o'rganilmagan. Ularning soni ham bizning bilganlarimizdan anchagina ko'p bo'lmog'i ham, ehtimol. Ustiga ustak, bu yodgorliklarning ko'pini qadimgi turkiy runik alifboga asos bo'lgan xatda yozilgan, deb taxmin qilsa bo'ladi. Bu borada A.Aristov, I.Batmanovlarning qadimgi turkiy bitiklar haqida aytgan: "Hech bir alohida alifbosiz oq turkiy bitiklar asosida paydo bo'lgan asl yozuv", degan nuqtai nazarlarining mag'zi to'q. Biz bu kabi yodgorliklarimizni adabiyotimiz sarchashmasi sifatida tadqiq qilib, qaddu qadrini tiklayolsak, ajoyib yutuq bo'lgan bo'lardi. Shu bilan birga, estetik ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy so'zlar, qadimiy yer-suv atamalarining ham ahamiyati oydinlashib, adabiyotimiz tarixidagi o'rni belgilansa, fandagi qadr-qimmatini yanada ortgan bo'lardi. Bunday tajriba jahon adabiyotshunosligida

mavjud bo'lgan urfdir. Besh ming yillik yozma tarixi bo'lgan xitoy adabiyotining dastlabki namunalari biri "Katta sichqon" deb ataluvchi, muallifi noma'lum asar atigi ikki satrdan iborat. Ushbu she'r, bor-yo'g'i, "Katta sichqon, katta sichqon, sen mening g'allamni yeb qo'yding", degan so'zlardangina iborat. Yoki bo'lmasa, rus, ukrain, belorus, fransuz adabiyotlarining sarchashmasi ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan sodda yozuvlardan olinganligini B.Kenjaboyev tadqiqotlaridan bilamiz (Qarang: "Adabiy meros va uni tadqiq qilish", Olmaota, 1961, 297-bet). Biz tilga olayotgan ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan jihatlar, detallar, yuqorida aytilganlardan tashqari, maqol-matallarda, iboralarda ham uchrashi mumkin. Bularning bari – qadimgi zamon turkiy adabiyotdagi o'zgarishsiz kelayotgan, qaynar buloq kabi o'lmas, barqaror manbalardir;

Hozirgacha saklar zamon adabiyotining namunalari sifatida Yunon, Rim, forsiy bitiklarda uchraydigan mif-hikoyalar, rivoyatlar tilga olinib kelinadi. Atoqli o'zbek olimi Natan Mallayev "O'zbek adabiyoti tarixi" (1964) nomli ko'lamli tadqiqotida "Shiroq", "Zarina va Zariya", "Dandamid va Emizok", "To'ksarid", "To'maris" afsonalarini o'zbek adabiyotining sarchashmalari sifatida keltirib o'tadi va shu asarlarning mazmunini bayon qiladi. Keyin A. O'spano'g'li ham, saklar davri adabiyoti haqida gap ketganida, shu afsonalarni keltirib o'tgan. A.Qirovboyeva "Qadimgi adabiyot" nomli asarida (1999) yuqorida nomlari keltirilgan afsonalar bilan birga, Mo'de Tangriqut va Targ'itoy haqidagi afsonaga ham qadimgi adabiyot namunasi sifatida qarashni tavsiya qiladi. Ushbu afsona-hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ularning mazmuni og'zaki adabiyotdan ko'ra yozma adabiyotga yaqinligidadir. Cho'pon Shiroq haqidagi afsonada Shiroq bola-chaqasining baxti, xalqining omon-ozod yashashi uchun o'zini qurbon qilsa, Zarina el-yurtining mustaqilligi yo'lida muhabbatidan voz kechgan ayol sifatida gavdalanadi. Har bir afsonaning o'z hikoya qilish uslubi bor. Hammasidayam takrorlanmas ma'no-mazmun mavjud. Afsonalarda qahramonning butun hayoti bir chekkadan batafsil aytib o'tirilmaydi. Ularning ma'lum bir voqeada ishtiroklarigina yoritiladi, xolos. Shu jihatdan ham ular og'zaki adabiyotdan farqlanib turadi. Afsonalardagi qahramonlar folklor asaridagi kabi

xalq orzularidan paydo bo'lgan, ideallashgan siymolar emas, real hayotdan olingan, tip darajasiga ko'tarilgan obrazlarga yaqin. Afsonalarda uslubiy jihatdan botirlarning vatanni qo'riqlash yo'lidagi botirliklarini tahlil qilaroq bayon etib berilishi ham qadimgi turkiy yodgorliklar hamda undan keyingi davrlardagi botirlar qo'shiqlariga o'xshash. Bu – faqat uslub jihatdangina o'xshashlik bo'lib qolmay, balki epiklik jihatidan ham yaqinlikni ko'rsatadi. Bunday o'xshashlik ularning oralaridagi vazifaviy taqdirdoshlik borligiga ham ishora. Bu – saklar davri adabiyotining bir jihati. Shu bilan birga, buning bahsli tomonlari ham bor. Ba'zi birovlar, boshqa xalqlarning, boshqa bir ellarning yozma adabiyotida saqlanib qolgan shunday afsonalar qanday qilib bizning adabiyotimizda sarchashma bo'lib xizmat qilishi mumkin, deb shubhalanadilar. Bu – tabiiy hol. Bu borada esa mulohazalarimiz shunday: to'g'ri, ko'plab afsonalarimiz chet el asarlarida saqlanib qolgan, ammo ular, avvalambor, bizning ota-bobolarimizning hayotini yoritganligi bilan aziz va ardoqlidir. Misol uchun, o'zini hisobsiz talofatlarga duchor kilgan sak jangchisi Shiroqning mardligini forslar o'ylab topgan desak, bu gapga kim ishonadi?! Yoki Xitoy imperiyasini qaltiratib-cho'kka latgan Mo'de Tangriqutning mardligi haqidagi afsonani xitoyliklarning o'zlari o'ylab topgan deyish, kurakda turadigan gapmi?! Shuning uchun ham A.O'spano'g'lining quyidagi fikrida, bizningcha, jon bor, u yozadi: “Bu afsonalar va hikoyalarni yozib qoldirgan Herodot va Lukianlar o'z davrida ushbu afsonalarni turli ellar, mamlakatlarni ko'p kezib yurib yozib olgan yoki boshqa yozma manbalardan o'zlashtirgan bo'lishlari mumkin”.

Adabiyot tarixining afsonalardan boshlanishi ham jahon adabiyotida bor an'ana. Xitoy epik adabiyotining asosiy namunasi hisoblanadigan “Konfutsiy ta'limoti” ham mazkur donishmand haqidagi afsonalardan oziqlangan. “Konfutsiy dediki...” deb boshlanadigan hikmatlar ham Konfutsiy shogirdlarining ustoz haqidagi xotiralaridan tashkil topgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, “Anaxarsis aytibdi”, degan falsafiy mulohazalar ham faqat falsafa uchungina emas, balki bizning adabiyotimiz tarixi uchun ham muallif merosi sifatida o'ta qimmatlidir;

Saklar davridagi adabiyot haqidagi tasavvurlarimizni kengaytiradigan, kuchaytiradigan yana bir manba – xitoylik mualliflarning qo‘lyozmalaridir. Xitoy qo‘lyozmalarida ham sak, xunn, uysun qabilalariga doir ozmi-ko‘pmi ma’lumotlar saqlanadi. Shular ichida adabiyot tarixi uchun bevosita aloqador bo‘lgan, xitoy tilida yozilgan adabiyot namunalari bor. Bu namunalarni tarixchilar tarixiy fakt sifatida asarlarida allaqachon yoritgan bo‘lsalar-da, ular adabiyotchilarning tahlil doirasiga tortilganicha yo‘q.

Eramizdan avvalgi X asrda yashab o‘tgan xitoy sayohatchisi Mu Tiyanzi qalamiga mansub “Mu Tiyanzining tarjimai holi” deb nomlangan yozma manbada sak podshosi onasining ikkita she’ri saqlangan. Kitobda bu she’r “G‘arb podshosi onasining so‘zlari” deb sarlavhalangan ekan. Bu she’rlarni xitoy elchisi sak onasining og‘zidan yozib olgan. She’rlarning biriga “Oqcha bulut”, ikkinchisiga “Sak onaning ovozi”, deb nom qo‘yilgan. Tarixiy ma’lumotlarga qaraganda, xitoy sayohatchisi saklar mamlakatiga Xitoy mamlakati foydasiga hal bo‘ladigan allaqanday bir taklif bilan kelgan, sak podshosining onasi esa shunga javob tarzida ushbu she’rni Xitoy podshosiga yo‘llagan ko‘rinadi.

Turkiy xalqlar orasida saqlangan qadimgi she’riyat namunalari ham bor. Lekin ularni keyingi paytlarda yaralganlaridan bo‘lib olish, ajratib ko‘rsatish qiyindan-qiyin ish. Uzoq yillardan beri, qaysi davrning mahsuli ekanligi noma’lum bo‘lib kelayotgan qo‘shiqlardan biri – Alp Er To‘nga haqidagi yo‘qlov. Bu yo‘qlov bizga Mahmud Qoshg‘ariy asaridan ma’lum. Shu sabablarga ko‘ra, bu yo‘qlov ancha paytgacha IX-XII asrlarda yaratilgan og‘zaki she’riyat namunasi hisoblanib keldi. Alp Er To‘nga haqidagi yo‘qlovni VIII-XII asrlarning og‘zaki she’riyatiga kiritgan Q. O‘mraliyevning o‘zi ham bu asarni o‘sha davrdan ancha ilgari paydo bo‘lgan, alohida bir asar ekanligini qayd etib, “turkiylarning ulug‘ xoqoni To‘nga alp er – Afrosiyob VII asrdan ilgariroq yashab o‘tgan deb qarab, yo‘qlovning o‘zini “ajoyib uslubga ega bo‘lgan chinakam shoirning yozgani”, degan o‘ta o‘rinli xulosaga keladi. A. Qirovboyeva Alp Er To‘nga haqidagi yo‘qlovga saklar zamoni adabiyotiga mansub asar sifatida qaraydi. M. Mirzaahmet o‘g‘li “Turon nega Turkiston deb ataldi?” degan maqolasida Yusuf Xos Hojib (Bolosog‘uniy)ning

“Qutadg‘u bilik” asarini tahlil qilar ekan, Alp Er To‘nganing qanday qilib Afrosiyob degan nomni olgani, uning bu xil nomlanishi turk donishmandlari tomonidan qanday kuylangani borasida aytib o‘tadi.

Bulardan tashqari, xalq og‘zida aytilib yurgan, juda qadimiy davrlarga oid bo‘lgan ishonch-e‘tiqodga doir qo‘shiqlarimiz bor. Ko‘p tangrilik dinidan ham avval paydo bo‘lgan, samoviy e‘tiqodga aloqador sanalgan, undan ham burungi e‘tiqod – har bir narsaning o‘z egasi bor, deb tan oladigan, miflar paydo bo‘lgan davrning belgilarini tashuvchi qo‘shiqlarimiz ham bor, misol uchun, bunga yangi oy chiqqanda aytiladigan duo, qurt chaqirish (duo o‘qib, hashoratlarni haydash), avrash (sannash) qo‘shiqlarining barchasi ham juda qadim zamonlarning mahsuli ekanligi ma’lum bo‘ladi. Nima bo‘lmasin, bu qo‘shiqlar hali bugungi kunga qadar yetarli darajada tahlil qilib chiqilgani yo‘q.

Adabiyotimizning qadimiy na‘munalari saklar davriga mansub yuqorida tilga olingan misollar bilangina cheklanib qolmaydi. Undan keyin tarix sahnasiga chiqqan xunlar, uysunlar davrida ham o‘ziga xos adabiyot vujudga keldi. Bu adabiyot sonining oz yoki ko‘p bo‘lishiga, sifatining yuksak yoki past bo‘lishiga, qaysi bir tilda saqlanib qolganligiga qaramasdan, bizning davrlargacha yetib kelganligining o‘zi katta gap. Inchunun, bunday ma’naviy boyliklarimizni chetlab, nazardan soqit qilish ham yaxshi ish emas, ularni chetga surib qo‘yishga, tadbqiq doirasiga tortmaslikka esa sira haqqimiz yo‘q.

IX-XII asrlarda yashab ijod qilgan Markaziy Osiyolik buyuk allomalar, ularning jahon sivilizatsiyasida ularning diniy va dunyoviy fan taraqqiyotiga rivojiga qo‘shgan hissalari.

Ma‘mun akademiyasida Movaraunnahrlik olimlar. Xorun ar-Rashid tashabbusi bilan Bag‘dodda ilmiy Markaz-Akademiya («Bayt ul-Hikma»)-tashkil etilib, unga barcha musulmon o‘lkalari, jumladan O‘rta Osiyodan ham olim va fozillar to‘plandi. Bu markazda Movaraunnahr va Xurosondan kelgan Muso Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Marvoziy, Marvarudiy, Javhariy kabi olimlar Bag‘dod akademiyasini jahonga mashhur bo‘lishida katta hissa qo‘shdilar. Movaraunnahrda arab halifaligini hukmronligini o‘rnatilishi hamda islom dinining

keng yoyilishining ijobiy tomonlaridan biri shuki, Bag‘doddagi ilmiy akademiyadan o‘rnak olib Xorazmda ham X asrda Ma‘mun akademiyasi vujudga keldi va uning a‘zolari bo‘lmish o‘z davrining olimu-donishmandlari o‘z ijodlari bilan Movaraunnahrni donishi olamga yoydilar. Shuningdek o‘lkamiz hududidan islom dunyosining eng mo‘‘tabar shaxslari, hadisshunoslari etishib chiqdilar, ularning nomi Hozirgi kungacha ham dunyoviy, ham tasavvuf ilmining yuqori pog‘onalarida turibdi.

Xorazmda Ma‘mun akademiyasi. Ma‘lumki, uzoq o‘tmishga ega bo‘lgan O‘rta Osiyo xalqlari taraqqiyoti tarixi o‘z boshidan turli voqealarni, yuksalish va orqaga ketish davrlarini boshdan kechirdi. Shubhasiz, bu davrlarning barchasi tarixda o‘zining ma‘lum izini qoldirdi. Xususan ilm-fan madaniyatimiz taraqqiyotida IX – XII asrlar davrining o‘rni beqiyosdir. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, Shax Ma‘mun ibn Muhammad X asr oxirlarida janubiy va shimoliy qismlarga bo‘lingan Xorazmni yagona bir markazga birlashtirdi. Ma‘mun ayniqsa poytaxt Gurganchni Sharqning eng yirik ilmiy-madaniy markazlaridan biriga aylantirdi. Ma‘mun Gurganchda “Bayt ul-hikma” (Donishmandlar uyini) tashkil qildi. U Ma‘mun akademiyasi deb ham ataldi. Bu maskanda ulug‘mutafakkirlar Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ibn al-Hammar, Abu Saxl Masixiy, Ibn Irok, Ahmad Farg‘oniylar ijod qildilar. Shuningdek ular orasida Sharqning ko‘pgina mamlakatlaridan kelgan ulug‘allomalar ham bor edi.

Markaziy Osiyolik mutafakkir olimlar haqida ma‘lumotlar. Abu Abdullo Muhammad Ibn Muso al - Xorazmiy. (783-850yy) Buyuk mutafakkir va olim al-Xorazmiyning arifmetika va algebraga doir «Kitob al-jabr val muqobala» (To‘ldirish va qarama-qarshi qo‘yish haqida kitob) asari matematika fanida yangi davrni boshlab beribgina qolmay, balki uning keyingi asrlardagi taraqqiyotiga ham katta asos bo‘ldi. «Hind arifmetikasi haqida kitob» asari tufayli avval Sharq xalqlari, so‘ngra esa Yevropa xalqlari ham Qadimiy Hindistonning katta yutug‘i-o‘nli pozitsiyasi hisoblash sistemasi bilan tanishdilar. (XII asrda lotin tiliga o‘girilgan). Al-Xorazmiyning «Kitob surat al-arz» (yerning surati) asari geografiyaga, «Astronomik jadvallari» astronomiyaga oid bo‘lib, ular muallifning

nomini jahonga yoydi. Shuningdek, «Quyosh soatlari to'g'risida risola», «Tarix risolasi», «Usturlab haqida risola», «Musika risolasi» singari ajoyib asarlari olimga katta shuxrat keltirdi, uning nomini abadiylashtirdi. Al-Xorazmiyning «Al-jabr val muqobala» asari keyinchalik Yevropada «Algebra» deb yuritila boshlandi. Uning astronomiyaga oid asari esa faqat Sharqda emas, balki G'arbda ham astronomiya fani rivojida katta rol o'ynadi.

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad Al-Farg'oniyy. Al-Farg'oniyni tarjimai holiga doir ma'lumotlar tarixda kam saqlanib qolgan. 861 yilda vafot etgan. Astronomiya, matematika, geodeziya, gidrologiya fanlarining bilimdoni Bag'dod va Damashqdagi rasadxona qurilishlarida faol qatnashdi va u yerda Ptolemeyning «Yulduzlar jadvalidagi» ma'lumotlarni tekshirish ishlarini olib bordi. Al-Farg'oniyy astronomiyaga oid «Astronomiya negizlari» asarida astronomiyaga oid bilimlarni tartibga soldi, o'zining yangi natijalari bilan boyitdi. O'sha davr an'anasiga muvofiq mamlakatlarni yetti iqlimga bo'lib urgandi. Quyosh soatlarini bayonini berdi, astronomik asboblari yaratdi. Farg'oniyni bu asari N.Kopernik davriga qadar Evropada astronomiya fanidan asosiy qo'llanma sifatida foydalanildi.

Abu Nasr al-Forobiy (873-950 yy). O'trorda tug'ilgan, boshlangich ma'lumotni Shosh, Buxoro, Samarqandda olgan so'ng Bag'dodda uzoq yashab, zamonasining olimlari bilan ilmiy muloqotda bo'lgan. Ilmning turli sohalariga oid 160 dan ortiq risolalar yozgan. Musika nazariyasiga bag'ishlangan «Musika xaqida katta kitob» nomli mashhur asari bu soha tarixiga bag'ishlangan eng dastlabki tarixiy manbalardan biridir. U serqirra, qomusiy olimdir.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048 yy). Xorazmda tavallud topgan bu mutafakkir, serqirra olim astronomiya, tarix, tibbiyot, riyoziyot, jug'rofiya, geodeziya, meteorologiya, etnografiya, falsafa, filologiyaga oid 150 ga yaqin asarlar yaratgan. Bu asarlar Beruniy nomini jahonga taratdi. Shuningdek, uning hikoyalar, she'rlar bitganligi xam ma'lum. Beruniy o'rta asrda birinchi bo'lib globus yaratdi. U arab, fors, hind turkiy tillarni mukammal bilgan. Uning «Farmokanaziya», «Geodeziya», «Hindiston», «Minerologiya», «Ma'sud qonuni»,

«qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarlari o'zbek va rus tillariga tarjima qilingan. Maxmud G'aznaviy saroyda ham xizmatda bo'lgan. U Ibn Sino bilan ham zamondosh edi.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037 yil) U falsafa, mantiq ruxshunoslik, adabiyotshunoslik, she'riyat, musiqa, geologiya, minerologiya, fizika, matematika, tibbiyot, astronomiyaga oid yuzlab asarlar yaratdi. Abu Alining ilmiy qiziqishlari doirasi shu qadar keng bo'lganki, uning 40 dan ziyod tibbiyotga, 30 ga yaqin astronomiya va tabiatshunoslik fanlariga, 185 ta falsafa, mantiq va ilohiyotga bag'ishlangan asarlar yaratgani ma'lum.

IX-XII asrlarda adabiyot, me'morchilik va din ravnaqi. Markaziy O'rta Osiyolik buyuk islomshunos mutafakkirlar. Buxoroda qurilgan Ismoil Somoniy qabri ustiga pishiq g'isht bilan qurilgan go'zal maqbara. Bu bino to'rtburchak shaklida bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. To'rtburchakdan nayzali ravotlar yordami bilan sakkiz qirrali shaklga o'tilgan. Shu bilan birga bu bino to'rt fasadlidir. Uning to'rtala tomoni ham bir xil, old tomonidek bezatilgan. Oddiy qilib aytganda, binoning oldi, yoni va orqa tomoni yo'q. Hamma tomoni bir xilda bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini qurishda va bezatishda arablardagi o'sha davr uchun xos bo'lgan me'moriy xususiyatlardan ham ko'p foydalanilgan. Masalan, binoning tashqi burchaklariga ustunlar o'rnatish. Bino ichidagi bunday shakddagi, shuningdek, dumaloq manzarali maydonlar ham islomgacha bo'lgan yodgorliklarda uchraydi.

IX-X asr me'morchiligining rivojlanish yo'llarining saklanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, somoniylar davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarning masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi odatda gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shaklli, yozuvli qilib qirqilgan g'ishtar, o'yma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan Bu davrga oid masjidlar to'g'risida so'z yuritilganda, Buxorodagi Mag'oki Attoron, Poykand masjidi, Termizdagi Chorustun, Shahristondagi Childuxtaron masjidlarini qayd

qilish mumkin. Bu yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi. Narshaxiyning yozishicha, amir Nasr ibn Ahmad Buxoro Registonida o'zi uchun katga saroy qurdirgan va uning qurilishiga kagga mablag'sarflagan. Bu saroy g'oyat go'zal bo'lgan. Saroyning oldida esa devonlar uchun binolar qurilgan. Amir va hokimlar saroyi Nishopur, Marv, Samarqand va boshqa shaharlarda ham bo'lgan. Bu saroylar o'zlarining kattaligi va go'zalligi bilan ajralib turgan. Ko'p hollarda bunday saroylar hushmanzara joylarda, bog'lar ichida bunyod etilgan.

Yusuf Xos Hojib (XI asr) Bolasogumda tug'ilgan yirik adib Yusuf Xos Hojibning mashhur «Qudadg'u bilig» (Saodatga yo'llovchi bilim) asari turkiy xalqlarning bizgacha etib kelgan birinchi badiiy asari ekanligi bilan ham qimmatlidir. Muallif 6407 bayt orqali markazlashgan feodal davlatni idora qilish yo'llari, siyosati hamda xalqlarning rasm-rusumlari va ahloq qonun-qoidalarini ushbu asarda mujassamlashtirgan. «Qutadg'u biligda» sog'likni saqlash, dorishunoslik va umuman tabobatga oid baytlar ham ko'p uchraydi.

Ahmad Yugnakiy (XII asr II yarmi - XIII asr boshlari) Samarqand yaqinidagi Yugnak qishlog'ida tug'ilgan. Yugnakiyning ayniqsa «Hibbat ul-haqoyiq» (haqiqatlar hadisi) asari juda mashhur bo'lib, muallifga shon-shuhrat keltirgan. Asarda asosan insonga xos bo'lgan fazilatlar bayon etilgan.

Abu Abdullo Rudakiy (884-954 yillar) Fors tojik adabiyotining buyuk ustози. Samarqandga yaqin Rudek qishlog'ida tug'ilgan. Uning she'riy merosi nihoyatda boy va rang barang. Uning qalamiga mansub «Kalila va Dimna», «Davroni oftob», «Sindbodnoma» kabi poemalardan parchalar saqlanib qolgan.

Abu Mansur Muhammad Dakikiy (942-1020 yillar) X asrning Rudakiydan keyingi eng mashhur shoirlaridan manbalarga qaraganda Samarqandda tug'ilgan. Somoniylar saroyida yashagan. Birinchi bo'lib «Shoxnoma» yozishni boshlagan. Lekin faqat ma'lum bir qismini yozishga ulgurgan va tasodifiy voqea bilan vafot etgan. Undan 1209 bayt saqlanib qolgan. Dakikiy musiqa ilmini rivojiga ham katta hissa qo'shganligi haqidagi manbalar ham mavjud.

Abulkosim Firdavsiy (942-1020 yillar). Eronning Tue shahrida tug'ilgan. Arab va fors adabiyotini yaxshi bilgan. Butun umrini Eron shoxlarining afsonaviy qahramonlariga bag'ishlangan katta epik asar «Shohnoma» ni yaratishga sarflagan. Asar dunyoni ko'pgina tillarida nashr qilingan. Firdavsiy o'z «Shohnoma»si bilan o'ziga abadiy haykal yaratib ketgan va avlodlar tashakkuriga sazovor bo'lgan.

IX-XII asrlar Markaziy Osiyo madaniyati rivojiga nazar tashlar ekanmiz, bu davrda tasavvuf (sofizm) ta'limotlari madaniyatning, ma'naviyatning barcha tomonlariga kirib borganligini kuzatish mumkin. So'fizm shaxsiy erkinlik, o'z hohishi bilan tozalanib Ollohga ruhiy ma'naviylikka singish orqali erishishga asoslanadi. Tasavvufda ruhni kamolotga va uni so'nggi maqsadi - Ollohga erishuv yo'llari 4 bosqichdan iboratdir: 1) Shariat. 2) Tariqat. 3) Ma'rifat. 4) Haqiqat.

So'fizm nazariyotchilari, olimlari o'z davrining bilimni puxta egallagan, ilmlardan xabardor, bilimdon-mutafakkirlar bo'lgan. X asrdan boshlab so'fizm g'oyalari Markaziy Osiyo shaharlarida ham tarqala boshlagan. Biz quyida ushbu yo'nalishga sodiq qolgan holda o'z ijodlari bilan dunyoga tanilgan ba'zi mutafakkirlar haqida fikr yuritamiz.

Ahmad Yassaviy (1105-1165 yillar) Yassi (Turkiston shahrida ruhoniylar shahrida tug'ilgan.) Otasi Ibroxim Sa'y Rom shahrida ko'p yillar shayxlik qilgan. Ahmad Yassaviy asli kelib chiqishi Toshkentdan bo'lgan mashhur turk mashoyixi Arslonbob Toshkandiydan taxsil olgan. Uning vafotidan so'ng Yusuf Hamadoniydan ilm o'rgangan. Yassaviydan bizgacha etib kelgan yagona meros - bu uning «Devoni xikmat» idir. Unda Yassaviyning sermazmun xikmatlari, munajatnomasi, «Faqrnoma». risolasi o'z aksini topgan. Ahmad Yassaviy tasavvufda Yassaviya tariqatiga asos soldi.

Sulaymon Bakirgoniy (1186 yilda vafot qilgan). Ahmad Yassaviyning munosib shogirdi, uning ishini davomchilaridan biridir. Xorazmning Bakirgon degan joyida tug'ilgan. Turkiy xalqlar orasida hakim ota laqabi bilan ham mashhur bo'lgan. Uning din va tasavvuf, ishq va ahloqdan saboq, beruvchi asarlari butun Turkiston hududlarida sevib o'qilgan. Uning «Bakirg'on kitob» nomli yirik asari keyingi yillarda o'zbek kitobxonlariga ham etib keldi.

Najmiddin Kubro (1145-1221 yillar). Shoir va olim. Markaziy Osiyodagi yirik sufiylik oqimi - Kubraviyaning asoschisi. Xivada tug'ilgan. O'rta va yaqin Sharq o'lkalariga, O'rta Osiyo, Hindiston, Eron, Afg'oniston hududlariga keng tarqalgan oqimdir. U o'zining qator risolalarida Kubraviya birodarligi qoidalarini ishlab chiqargan Najmiddin Kubro 76 yoshida Urganchga hujum qilgan Mo'g'ullarga qarshi lashkar to'plab chiqib xalqni hujumga boshlab borgan. Islom dinining mamlakatda asosiy din sifatida tan olinishi, boshqa diniy e'tiqodlarning oyoq-osti qilinishi, mehnatkash xalq ommasi turmush tarzining og'irlashishi ular orasida ularni yulatishga, og'irligini yengil qilishga yordam beruvchi g'oyani qidirishga majbur qila boshladi. Bu g'oya tasavvuf g'oyasi bo'ddi.

Imom Ismoil al-Buxoriy (810-869 yy.) Buyuk hadisshunos olim Imom Buxoriy hayoti davomida 600 ming hadis to'plab, ulardan 7275 hadisni o'zining 4 jildlik «Ishonarli to'plam»iga kiritdi. Islom dunyosining yirik olimi, hadisshunoslikda eng yuqori pog'onaga chiqqan Imom Ismoil al-Buxoriyning 1205 yilligi 1998 yil xalqaro miqyosda tantanali nishonlandi va u vafot etgan Samarqand atrofidagi Chelak shahrida nihoyatda xashamatli ziyoratgoh qurildi. Bu yerga jahonning turli joylaridan minglab odamlar ziyoratga kelmoqdalar.

Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824-894yy) Islom dunyosida mashhur bo'lgan hadischi olim Imom at-Termiziy Termiz yaqinidagi Bug qishlog'ida tug'ilgan. 26 yoshidan boshlab Samarqand, Buxoro, Xijoz, Iroq, Nishopur shaharlarida mashhur muhaddis olimlar bilan uchrasha boshladi. Uning buyuk hadischi olim bo'lib, etishishida Imom Ismoil al-Buxoriy ustozligi katta o'rin tutadi. Umrini hadislar to'plashga bag'ishlagan At-Termiziydan katta ilmiy meros, jumladan: «Kitobi al-Jom'e as-saxix», «Kitob ul ilm», «Kitobi at-Tamoyili an-Nabaviy», «Kitobi az-zuxl», «Kitobul ismi val xuna» kabi asarlar qolgan.

Burxoniddin Marg'inoniy. (1197 yilda vafot qilgan). To'liq ismi Burhoniddin Marg'inoniy Ibn Abu Bakr al-Farg'oniy al-Rishtoniy. Burhoniddin fiqh ilmiga (din, shariat haqidagi fan) oid bir nechta risolalarni «Bidoyat ul-mubtadiy» (ilmga-kirishuvchi dastlabki asos) «Al mazid» (ziyoda qilish) «Kitob ul- faroiz» (farzlar haqida kitob) va boshqa asarlarni yozib oldirgan. Burhoniddin

Margʻinoniyning «Hidoya fi furuʼ al-fukh» (Fikh sohalari boʻyicha qoʻllanma) asari 56 kitobdan iborat boʻlib, bu asar shariat kodeksi deb ataladi.

Edvard Vasilyevich Rtvladze “Markaziy Osiyoda ilmiy va madaniy hodisaning kelib chiqishi va sabablarini – olimlarning ulugʻvor galaktikasi: Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Fargʻoniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy va boshqa meʼroslarimizni oʻrganish orqali tarixiy xulosa shakllantirishimiz mumkin” – degan edi.

Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulugʻbek va boshqalar ilmiy yutuqlari jahon ilm-fani va madaniyatining oltin fondiga abadiy kiritilgan, bu merosning oʻtmishdagi va zamonaviy sivilizatsiyadagi oʻrni tarixshunoslikdagi vazifa sifatida hanuz yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Jahon ilmiy adabiyotlarida sivilizatsion jarayonlarda sanʼat, adabiyot, diniy va dunyoviy fanning oʻrni va ahamiyati boʻyicha koʻplab maʼlumotlar olishimiz mumkin. Ushu asarlarni tadqiq etishda va foydalanishda, albatta boshqa davlatlarda xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi adabiyotlari bilan solishtirib, qiyoslab xulosalar chiqarmoq lozim. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsion jarayonlarida sanʼat, adabiyot, diniy va dunyoviy fan ahamiyati yuksak edi. Bu jarayonlarda Markaziy Osiyo ilm-fani va uni taraqqiyot choʻqqisiga olib chiqqan mutafakkirlar jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qoʻshgan edilar. Ularning ilmiy merosi bugungi kunimizda ham butun jahonni hayratga solib kelmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Sanʼat tushunchasi, uning tarixi haqida.
2. Ibtidoiy sanʼat madaniy qatlamlari, ularning oʻrganilishi.
3. Sivilizatsion jarayonlarda sanʼatning oʻrni.
4. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasi sanʼati uygʻunligi holati. Misollar asosida sharhlang.
5. Markaziy Osiyo xalqlarida adabiyot tarixi.
6. Markaziy Osiyoda va jahon sivilizatsiyasida adabiyot taraqqiyotini qiyoslang. Adabiy manbalarga murojaat qiling.

7. Markaziy Osiyoda va jahon sivilizatsiyasida diniy va dunyoviy fanlar ahamiyati
 8. IX-XII asrlarda diniy va dunyoviy fanlar taraqqiyotiga hissa qo'shgan allomalarimiz haqida ilmiy asoslab ma'lumot bering.
 9. Sivilizatsion jarayonlarda san'at, adabiyot, diniy va dunyoviy fanning o'rni va ahamiyati bo'yicha so'nggi nashrdan chiqqan xorij va mahalliy adabiyotlarni toping. Sivilizatsion jarayonlarni o'rganishdagi roli haqida fikr yuriting.
-
-

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Didier Maleuvre. The Art of Civilization: A Bourgeois History. California, USA. 2016.
2. Paul Kocot Nietupski, Joan O'Mara, Karil J. Kucera. Reading Asian Art and Artifacts: Windows to Asia on American College Campuses. Lehigh University Press, 2011.
3. Johan Goudsblom, David M Jones, Stephen Mennell. The Course of Human History: Civilization and Social Process: Civilization and Social Process. Routledge, 2015.
4. Massimo Vidale. Treasures from the Oxus: The Art and Civilization of Central Asia. Hardcover – September 26, 2017.
5. Service R. Elman. Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. 1975.
6. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". (O'quv qo'llanma). –T.: TDSHI. 2013.
7. Исхоков М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
8. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
9. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
10. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.

11. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
12. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
13. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
14. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.

**12-MAVZU: MARKAZIY OSIYODA KOLONIAL, SOTSIALISTIK,
KOMMUNISTIK MAFKURA HUKMRONLIGI DAVRINING MILLIY
MAHALLIY SIVILIZATSION JARAYONLARGA KO'RSATGAN TA'SIRI
VA O'ZLIKNI SAQLASHGA QARATILGAN IJTIMOIIY-MA'NAVIY
ENERGIYANING SAQLANISH QONUNIYATI**

Asosiy savollar:

1. Markaziy Osiyo hududiga Rus bosqini. Rus va Yevropa madaniyatining ta'siri.
2. Markaziy Osiyoda kolonial davrida mintaqa sivilizatsiyasining ahvoli
3. Sotsialistik, kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri
4. O'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy xatti-harakatlar tarixi

***O'quv maqsadi:** Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga Rus va dunyo madaniyatining kirib kelishi, kolonial davrida mintaqa sivilizatsiyasining ahvoli, sotsialistik, kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri, o'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiyaning saqlanish qonuniyati jarayon tarixini atroflicha yoritib berish.*

***Tayanch so'z va iboralar:** mafkura, qonuniyat, mustamlaka, kolonial, sotsialistik, kommunistik, sovet, o'zlikni anglash, milliy, mahalliy, o'zlikni saqlash, mustaqillik, O'zbekiston.*

Markaziy Osiyo mintaqasining asosiy sivilizatsiyalashgan hududi uch xonlikning bo'linib ketishi uning nafaqat siyosiy- iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jihatdan tanazzulga yuz tutishiga olib keldi, balki mamlakatni boshqarib boradigan davlatchilik asoslarining zaiflashib ketishiga, bir millat va diniy e'tiqodga ega bo'lgan mintaqada mahaliychilikning kuchayib ketishiga ham sabab bo'ldi. XVIII asrning 50-yillariga kelib Turkiston har tomonlama inqirozga uchragan hudud edi.

Bu inqiroz boshqa mamlakatlar bosqinchiligi ta'siri ostida emas (qadimgi yunon-rim madaniyatining inqiroziga uchragani singari), balki asta-sekinlik bilan o'zaro feodal urushlar orqali pishib yetildi. Inqiroz o'lkani Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishini tezlashtirdi va imkoniyat yaratdi. Aslida Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklariga bo'lgan qiziqishi Pyotr I davridan boshlangan bo'lib, bosqinga tayyorgarlik bir yarim asr davom etdi. Rossiya qo'shinlari dastlab, 1853 yilda Qo'qon xonligiga qarashli yerlarga bostirib kelishdi. 1967 yilga kelib xonlik batamom bo'ysundirildi, 1968 yilda Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi ning yarim mustamlakasiga, Xiva xonligi esa 1873 yilda imperiyaning vassaliga aylantirildi.

Ruslarning Markaziy Osiyoni bosib olishi, bir tomondan, mahalliy xalqning ma'naviy-madaniy hayot tarziga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'sha davr Markaziy Osiyo xalqlari uchun birmuncha ilg'or bo'lgan rus fani va texnikasining kirib kelishi, ma'rifiy-madaniy hayotning birmuncha siljishiga olib keldi. Yangi ilm-fan va texnikaning kirib kelishi mintaqadagi sivilizatsion jarayonlarga ta'sir o'tkaza boshladi. Salbiy ta'siri shundan iborat bo'lganki, rus bosqinchilari, birinchi navbatda, mahalliy xalqning an'anaviy madaniyati durdonalarini toptadilar, ikkinchi tomondan esa mahalliy xalq ustalari tomonidan yaratilgan ko'plab noyob san'at asarlari, qimmatbaho boyliklar rossiyaliklar xonadoni, muzeylari va xazinaxonalarni bezadi va boyitdi.

Markaziy Osiyolik mutafakkirlar tomonidan yaratilgan fanning turli sohalarga oid ko'plab eng noyob asarlar talon-taroj qilindi va gulxanlarda yoqildi. Masalan, birgina general Kaufman boshchiligida rus istilochilari Xivani qo'lga kiritgach, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz)ning noyob asarlarga boy kutubxonasini taladilar. Bosqinchilar yerli xalqning asrlar davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarini talon-toroj qildilar. Barcha xonliklarning xazinalari va kutubxonolari ayovsiz ravishda talandi. Nodir qo'lyozma asarlar, tariximiz uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy-madaniy manbalar chet mamlakatlar hamda ms imperiyasi markaziga jo'natildi. Shu boisdan ular Turkistonda o'z mavqelarini mustahkamlash va imperiya manfaatlarini amalga

oshirish maqsadida o'lkani strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlariga, ya'ni sanoatni, ayniqsa, paxta xomashyosi va uni qayta ishlash sanoatini rivojlantirish mumkin bo'lgan hududlarga ruslarni ko'chirib kelish siyosatini amalga oshirishga kirishdilar. Bundan asosiy maqsad, birinchidan, yerli aholining Rossiya imperiyasiga bo'lgan munosabatini doimiy nazorat ostiga olish, ikkinchidan, yerli aholi noroziligini bostirishda eng ishonchli qurolli guruhlariga ega bo'lish, ko'chirib kelinganlarning mahalliy xalqlar bilan yaqinlashuvi orqali hokimiyat tizimining mustahkamligiga erishishdan iborat edi.

Ko'chirish siyosatining amalga oshuvi natijasida Rossiyadan nafaqat yerga muhtoj bo'lgan dehqonlar, balki Rossiya uchun, "ortiqcha odam"ga aylangan turli xil jinoyatchilar, ortiqcha nonxo'r-ishyoqmaslar, dangasalar ko'chib kela boshladilar. Natijada 17 yil mobaynida, ya'ni 1875-1892 yillarda Turkistonda 44 ta rus qishlog'i paydo bo'ldi. Albatta, Turkistonga ko'chib kelgan Rossiyaning "chiqindilari" yerli xalq hayotiga unga yot bo'lgan turli xil zararli odatlarni, tartib-qoidalarni, xususan, o'g'rilik, spirtli ichimliklar ichish, maishatbozlik qilish kabi Yevropaga xos buzuvchilik va boshqa illatlarni olib kira boshladilar.

Rossiya imperiyasi amaldorlari mahalliy aholining ongi, tafakkuri va dunyoqarashining, milliy ma'naviy qadriyatlariga aylangan islom axloqshunosligi va qonunshunosligi – shariat qonun-qoidalari qat'iy bo'ysunganligini anglab yetdilar va ana shu an'anaga aylangan tizimni yemirib tashlashga barcha kuch va imkoniyatlarini ishga soldilar.

Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach, o'lkani boshqarishga alohida e'tibor berildi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun 1886 yil 12 iyunda podsho Aleksandr III «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom»ni tasdiqlaydi. Mazkur Nizomda nafaqat Turkiston o'lkasini boshqarish tizimi, balki yer, soliq, shariat (sud) ishlari, ta'lim tizimi va uni moddiy jihatdan ta'minlab turuvchi vaqf masalalari va boshqalar ham qamrab olingan edi. Nizomda ko'rsatilgan masalalarning bajarilishini nazorat qiluvchi maxsus komissiya ishini "musulmonchilik umumiy dushmanimiz" deb e'lon qilgan general-gubernatorning o'zi boshqarib borgan. Nizomdan kelib chiqqan holda mahalliy xalqning ibodat

markazlari, ular ta'lim oladigan maktablar, qiroatxonalar va madrasalar faoliyati hamda ulami moddiy mablag' bilan ta'minlab turuvchi vaqf mulklari to'g'risida turli xil qarorlar va farmoyishlar qabul qilingan. Mazkur qarorlar va farmoyishlarda, eng avvalo, islom ta'limoti, axloqi va huquqiy asoslarini o'rgatuvchi ta'lim tizimining faoliyatini nazorat ostiga olish, ularning moddiy mablag' bilan ta'minlanishini qisqartirib borish, islomni targ'ib qiluvchi tizimlar – masjidlar, mozorlar va ziyoratgohlar faoliyatini nazorat ostiga olish, Turkistonga yashirin yo'l bilan kiritilayotgan islomni targ'ib qiluvchi arab va fors tillaridagi adabiyotlarni taqiqlash, islom ta'limoti va milliy ma'naviy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi diniy mahkamalar va ularda ishlayotgan xizmatchilarning faoliyatini nazorat ostiga olish va boshqa masalalar nazarda tutilgan edi.

Mustamlakachilik siyosatining asosida yerli aholining milliy o'zligini anglash tuyg'usini so'ndirish vazifasi yotardi. Buning uchun o'lkada buyuk rus shovinizmini shakllantirish, ruslar manfaatiga mos keluvchi g'oyalarni yerli xalq tafakkuriga singdirish masalasi asosiy maqsad qilib qo'yildi. Istilochilar islom dinining mahalliy aholiga ko'rsatayotgan ta'sirini kamaytirish maqsadida boshqaruv tizimiga zarba berdi. Bu maqsadda general-gubernator fon Kaufman tomonidan shariat sudini boshqarib boruvchi Qozikalon (Bosh qozi) va jamiyat ma'naviy hayotida muhim rol o'ynagan Shayx ul-islom (Oliy ruhoni) lavozimlari bekor qilindi. Mustamlakachilar tomonidan amalga oshirila boshlagan barcha tadbirlar faqat Rossiya imperiyasi manfaatiga mos kelar edi. Turli xil nizomlar, qarorlar va farmoyishlar yerli xalqning manfaatini suiste'mol qilishga qaratilgan edi. Ruslashtirish siyosati nafaqat Turkistonning eng serunum yerlarida rus qishloqlarini tashkil etish orqali, balki ta'lim tizimidagi cheklovlar orqali ham amalga oshirila boshlangan. Birgina 1898 yili qabul qilingan «Turkiston o'lkasidagi o'quv muassasalari, vaqf mahkamalari va diniy ishlarni vaqtincha nazorat qilish haqidagi nizom»da: a) diniy ishlarni boshqarish to'g'risida; b) musulmonlarning o'quv muassasalarini boshqarish to'g'risida; d) vaqf mahkamalari va ularning daromadlarini nazorat qilish to'g'risidagi bandlar ko'rsatib o'tiladi. Mazkur nizomning birinchi bandida toat-ibodat faqat masjid,

mozor va ziyoratgohlarda amalga oshirilishi mumkinligini, ya'ni masjidlar qurilishi uchun ruxsat olish zarurligi, diniy muassasa xodimlarining o'z boshliqlari tomonidan tasdiqlanishi, diniy mahkamalarning faoliyati doimo nazorat ostida bo'lishi; ikkinchi bandida musulmonlarning o'quv muassasalari (maktab, korxona va madrasalar), rus-tuzem maktablari hamda madrasalarda joriy etilgan rus sinflari ustidan nazorat o'rnatilishi; maktab va madrasalarda ishlaydigan mutavalli, mudarris va boshqa xizmatchilarning uyezd va viloyat boshliqlari tomonidan ta'minlanishi; uchinchi bandida esa vaqf mulklarini nazorat qilish, ya'ni vaqf mulkini tashkil etish uchun general-gubernatorning maxsus ruxsati bo'lishi, vaqf mulki hisoblangan yerlarni sotish taqiqlanishi kabi masalalar qamrab olingan edi. Mazkur nizomdan kelib chiqqan holda ta'lim tizimi va islom taig'iboti bilan shug'ullanuvchi tizimlarning faoliyatini moddiy jihatdan tang ahvolga solib qo'yish maqsadida 1887 yilning 1 iyuligacha barcha vaqf hujjatlarini viloyat boshqarmalariga topshirish talab etildi va belgilangan muddat ichida deyarli hamma vaqfnomalar aholidan yigishtirib olindi. Bu bilan podsho hukumati islom dini vakillarini o'z qo'lidagi huquqiy dalildan ham mahrum etdi. Milliy-ma'naviy qiyofani shakllantirish, iymon-e'tiqod tarbiyasi markazlari hisoblangan maktablar, madrasalar, masjidlariga qarshi zimdan ish olib borib, "pravoslav" va boshqa noislomiy diniy muassasalar faoliyatining doirasini kengaytirishga harakat qildilar. Jamiyat ma'naviy hayotini boshqarib turgan ruhoniylar, shuningdek, ziyoli kishilarni yetkazib berish markazlari hisoblangan madrasalar faoliyatining moddiy manbasi hisoblangan vaqf mulklariga bo'lgan munosabat tubdan o'zgara boshladi. Jamiyat va davlat hayoti ehtiyojlari «endilikda madrasalarda olingan bilimlarni juda kam darajada talab qilmoqda. Saylab qo'yiladigan idoralar ham, shuningdek, rus ma'muriyatini tayinlash ham mazkur muassasalardan chiqqanlarga (madrasa bitiruvchilariga – mualliflar) muhtoj emas... Mahalliy qonunshunoslarning ma'lumot olishi yer tuzilishi islohotining amalga oshirilishi bilan o'z umrini o'tab bo'ldi; shariat va uning vakillari, ular bilan birgalikda esa mahalliy maktab ham hozirgi vaqtda yangi tartibga dushman kuchlari tayyorlashdan iborat kuchli mavqedan uzil-kesil mahrum bo'ladi», - degan edi K.P.Kaufman.

XVII asr oxirida «Aholining ma'naviy-diniy hayotini zo'r diqqat bilan kuzatib borishni joriy etish» dasturi ishlab chiqildi. Dasturdan ko'zlangan asosiy maqsad islom dinini zaiflashtirish va unga barham berishdan iborat edi. Mazkur dasturning uchinchi bandida mahalliy kishilarni qozilar tayyorlanadigan madrasalarda rus tilini o'qitishni joriy etish to'g'risida taklif kiritishga undash; bu hol mazkur o'quv yurtlari eshiklarini rus o'qituvchilariga ochib berish barobarida musulmon olimlari, mutaassiblar va islomning har qanday arkonlari oqib keladigan madrasalarda nimalar qilinayotganligini doimiy va ishonchli ravishda kuzatib borishga imkon yaratadi, – deb ta'kidlanadi.

Mustamlakachilarning Turkiston o'lkasida olib borgan bunday siyosati, albatta, yerli xalq o'rtasida norozilik kayfiyatini vujudga keltirishi tabiiy edi. Bu xususan rus arxeologi va sharqshunos olimi N. I. Veselovskiy shunday deb yozgan edi: «Biz Turkistonga madaniyat olib keldik, deb o'ylaymiz. Bo'ysundirilgan osiyoliklarga tinchlik va osoyishtalik berdik, deb o'zimizni ovutamiz. Ammo bularda ham yuksak bir oliy tuyg'u borki, bu millat va uning milliy iftixoridir. Musulmonlar ahvolini tushunishimiz kerak. Siyosiy o'lim (milliy davlatchilikning yo'qolishi) og'ir, milliy o'lim esa undan ham og'irroqdir. Bizning hukmronligimizda esa ular shunday holga tushdilar. Bas shunday ekan, hukmronligimizga qarshi g'alayonlar ro'y bersa, ajablanishga o'rin yo'q. Shunday milliy manfaatlar borki, ular xalq och yoki to'qligidan qat'iy nazar, bir kunmas bir kun o'zini namoyon etajak». Mustamlakachilar o'lkani ruslashtirish siyosatini tezkorlik bilan amalga oshirishga kirisha boshladilar. Bu maqsadni amalga oshiruvchi dasturlar qabul qilindi. Ularda yerli aholiga rus tilini o'rgatishni masjid va madrasalarda joriy qilishdan boshlab, xalqning ma'naviy-ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi islom muassasalari ishini nazorat ostiga olish, madrasalar faoliyatiga aralashish, barcha maktablarni ma'muriyat ixtiyoriga o'tkazish, xalqning siyosiy dunyoqarashini shakllantiruvchi muassasalarni yopib qo'yish kabi vazifalar belgilab berildi. Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasi uchun zarur bo'lgan paxta xomashyosi yetkazib berish va uni qayta ishlashga ham oddiy fuqarolarni jalb qilish ehtiyoji vujudga kela boradi. Bunga, birinchidan, mahalliy yer egalari va

boy-badavlat kishilarni jalb qilmasdan turib paxta yetishtiriladigan yer mavdonlarini kengaytirish va paxta sanoatini rivojlantirish mumkin emas edi. Ikkinchi tomondan esa, paxta zavodlarida ishlash uchun mahalliy kadrlar kuchidan foydalanish zarur edi. Shu boisdan ham endigina shakllanib kelayotgan kapitalistik munosabatlar rivojiga hamda o'lkani ruslashtirishga ko'mak beruvchi rus-tuzem maktablari tashkil etila boshlandi. XIX asrning oxirlariga kelib bu usuldagi maktablar o'lkaning yirik shaharlari (Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon, Xivada faoliyat ko'rsata boshladi.

1875 yili Turkistonda xalq maorifi haqida qonun qabul qilindi va general-gubernatorga bo'ysunuvchi hududlarda rus o'g'il va qiz bolalari uchun gimnaziya, yerli xalq bolalari uchun esa rus-tuzem maktablari tashkil qilingan. Ayni paytda mahalliy xalq bolalari uchun milliy ma'rifatparvarlarimiz yangi usul maktablari ochishga kirishdilar. Bu maktablarning ochilishida endigina shakllanib kelayotgan mahalliy burjua vakillari va jamiyatning ilg'or ma'rifatparvar kishilarining roli benihoya katta bo'lgan. Chunki shakllanib kelayotgan mahalliy burjua vakillari mahalliy yoshlarning zamonaviy fan va texnika, savdo-tijorat ishlari bilan shug'ullanishlaridan manfaatdor edilar. Bu maktablar o'z oldiga yosh avlodga zamonaviy bilimlar berish vazifasini qo'yadi. Mashg'ulotlar sinf xonasida o'tkazilib, ko'rgazmali qurollardan foydalanish, partada o'tirish, mashg'ulotlar o'rtasida tanaffus qilish joriy etilgan. O'quv dasturlarining yarmi dinga oid va yarmi ilmiy bilimlarga ajratilgan. Bu usuldagi maktablarning milliy ruh bilan sug'orilganligi va milliy madaniyatning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishini sezib qolgan rus amaldorlari ularni yopib qo'yish payiga tushib qoladilar. Madrasalarni bitirib chiquvchi ruhoniylarning ta'sirini susaytirish uchun esa mahalliy yoshlarning Buxoro va Samarqanddagi tajribaga ega bo'lgan madrasalarga borib o'qishini cheklay boshlaydi.

Rossiya Markaziy Osiyoni bosib olgach, mahalliy aholi rus va Rossiyaning boshqa xalqlari bilan aloqa o'rnatishga majbur bo'ldi. Sanoat va qishloq xo'jaligi texnikalari kirib kela boshladi. O'z o'rnida Rossiya va Yevropa madaniyati elementlari kirib keldi. Rus tuzem maktablari ochildi. Tipografiya va

litografiyaning paydo bo'lishi madaniy hayotda katta voqea bo'ldi. Avval rus tilida, so'ngra mahalliy tillarda gazeta, jurnal va kitoblar chop etila boshladi.

XIX asrning 80 yillarida A.S.Pushkin va I.A.Krilov asarlari ilk bor o'zbekchaga tarjima qilindi. 1880 yilda Toshkentda jamoat kutubxonasi ochildi. 1870 yilda rasadxona va kimyogarlik tajribaxonasiga asos solindi. Ilmiy jamiyatlar tuzildi, tarixiy va arxeologiya muzeylari ochildi.

O'lka tabiiy boyliklarini o'rganish ishiga rus olimlari ham qiziqqa boshladi. 1870 yilda tabiat, antropologiya va etnografiya havaskorlari rus jamiyatning Turkiston bo'limi ochildi. N.A.Seversov, I.V.Mushketov, V.P.Fedchenko, V.F.Omanin singari olimlar bu jamiyat a'zolari edi. Rus jug'rofi F.P.Litko 1873 yilda Toshkent falakshunoslik va tabiatshunoslik rasadxonasi tashkil etilishga hissa qo'shdi. P.P.Semyonov Tyan-Shanskiy Tangritog' tizmalari tarkibi va tuzumini haqida ma'lumotlarni chop ettirdi. A.P.Fedchenko Farg'ona vodiysining o'simlik dunyosini tadqiq qildi. I.V.Mushketov va G.D.Romanovskiy Turkiston o'lkasining yer ustki xaritasini tuzdilar. I.V.Mushketov oltin, temir ma'dani, qoramoy, ko'mir kabi qazilma boyliklarni aniqladi. Akademik V.V.Bartold o'lka tarixi va el-elatini o'rganish asosida ko'plab kitoblar chop qildi.

Rus madaniyati ta'sirida xalq ma'rifatparvarlari shakllandi. Ular V.I.Gersej, N.T.Chernishevskiy, N.V.Dobrolyubovlar ta'sirida xalq ozodlik masalasini ko'tarib chiqdilar. O'rta asr qoloqligini tugatish, ta'lim-tarbiyaning ilg'or usullarini joriy qilishni o'z asarlarida kuylagan Furqat (1858-1909) misol tariqasida rus maktablarini ko'rsatdi. U A.S.Pushkinning bir qancha she'rlarini o'zbekchaga tarjima qildi. Muqimiy (1850-1909) o'zining hajviy she'rlarida xalq ommasining burjuaziya tomonidan ezilishini fosh etdi. Zavqiy (1853-1921) o'z she'rlarida ijtimoiy adolatsizlikni qoraladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro me'morlik san'ati asosan uy-joy qurilishi va o'ziga xos uslubda qurilgan Sitorai Mohi Xosada o'z ifodasini topgan. Bu saroy qurilishida ham G'arb, ham Sharq me'morchiligi an'analaridan foydalanilgan. Sitorai Mohi Xosadagi "Oq saroy" (oq zal)ga berilgan naqshin pardozlar o'sha davr me'morchiligida xalq ustalari tomonidan yaratilgan o'yma

Sitorai Mohi Xosa

ganchkorlik va devorlarga sur'at solishning na'munasi hisoblanadi. Bu saroyda buxorolik usta Shirin Murodov boshliq bir guruh ustalar o'zlarining ganch o'ymakorligi bo'yicha butun mahoratlarini namoyish qilganlar. Ular ganchkorlik naqshlarida zargarlarni ham hayratga sola

oladigan mahorat bilan o'ta nozik va jozibador naqshlar bita olganlar.

Xiva xonligida ham bu davrda o'ziga xos me'moriy binolar, masjidlar, maqbaralar va madrasalar qurildi. Islom Xo'ja maqbarasi Xivadagi eng salobatli

Islom Xo'ja madrasasi

me'moriy bino hisoblanadi. Bu madrasa va uning minorasini bosh vazir Islom Xo'ja 1908-1910 yillarda o'z mablag'i hisobiga qurdiradi. Madrasaning old qismida Xivadagi eng baland minora joylashgan. Minoraning balandligi 44,6 metrdir.

Xivadagi yana bir me'moriy bino Qozikalon madrasasidir. Bu madrasani Xivaning adolatpesha qozisi Salimoxun o'z mablag'i hisobiga qurdirgan. Salimoxun qozi Xiva xonligidagi iqtidorli, lekin kam ta'minlangan mullavachchalarni o'z ta'minotiga olib o'qitadi. Bu davrda qurilgan me'moriy binolardan yana biri mashhur Pahlavon Mahmud qabri ustiga qurilgan maqbara hisoblanadi. Aslida maqbaraning poydevori XIV asrda qurilgan bo'lsa-da, uning butun majmuasi XIX asrda bino etilgan. Pahlavon Mahmud maqbarasiga guldor sopol bezaklar ishlatilgan. Bu esa maqbaraning yanada hashamatli va mahobatli bo'lishiga yordam beradi.

XIX va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoga Yevropa va rus madaniyatining kirib kelishi bir qator sivilizatsion o'zgarishlarni vujudga keltirdi:

ilm-fan, musiqa va teatr san'atida yangi ko'tarilish davri boshlandi;

xalqni ma'rifatli qilishning asosiy vositasi yangicha uslubdagi maktablar paydo bo'ldi;

Turkiston va boshqa o'lkalar o'rtasida madaniy aloqalar kuchaya bordi;

matbaachilikning shakllana borishi ma'naviy madaniyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi yangi bir vosita – ommaviy axborot vositalari (gazeta va jurnallar) ning vujudga kelishiga sabab bo'ldi;

badiiy adabiyotning shakllanishida Yevropa badiiy ijodiyoti uslublarining ta'siri sezila boshladi. Natijada yozma nasriy va dramatik asarlar paydo bo'la boshladi;

XX asr boshlarida Toshkent, Farg'ona kabi shaharlarda kino san'atini namoyish qilish yo'lga qo'yila boshlandi;

ommaviy xalq tomosha san'ati rivoji yangi bosqichga ko'tarildi, tomoshalar dasturida yangi mavzular-ma'rifatga chorlash, milliy istiqlol, ijtimoiy norozilik kayfiyatidagi tomoshalar ko'zga tashlana boshladi.

Turkistonga ruslar ko'chib kelishining kuchayishi turli shaharlarda Yevropa va Sharq-Yevropa uslubida qurilgan binolarning paydo bo'lishiga olib keldi. Masalan, Toshkentdagi knyaz Romanov saroyidagi zallar o'zbek ustalari tomonidan sharqona bezatilgan. Shuningdek, bu davrda ruslarning ta'siri natijasida qadimiy shaharlar atrofida yo'ldosh shaharlar paydo bo'la boshladi. Masalan, birgina Toshkent shahri eski va yangi shaharlarga bo'linib, Anhor kanali orqali

ajralib turgan. 1865 yildan qurila boshlagan yangi shaharda Yevropa uslubidagi binolar qurilgan bo'lsa, eski shahar o'zining sharqona uslubi bilan ajralib turgan.

Marg'ilon shahridan 8 kilometr chamasi uzoqlikda yangi shahar – hozirgi Farg'ona (Sobiq Skobelev) shahri qad ko'tara boshlagan. Natijada, Turkiston arxitekturasi Sharq va G'arb me'morchiligi sintezi sifatida shakllana borgan.

XIX asr Turkiston adabiyoti ikki yo'nalishda rivojlandi. Shohlik va saroy muhitini kuylovchi adabiyot, hamda zo'rovonlikka qarshi norozilikni va qoloqlikni tugatishga qaratilgan taraqqiyparvar xalq adabiyoti. Umuman, Rus va dunyo madaniyati ta'sirida mehnatkash xalq bilan bog'liq Turkistonda milliy madaniyatning rivojlanish jarayoni kuchayib bordi.

Musulmonlar va qolaversa turkiylar dunyosining jahon taraqqiyotidan uzilib qolganligi, bu g'oyat xavfli holga barham berish kerakligini hamda umumturkiy qavmlardagi jaholatni yo'q qilib, ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlarga tanglashish zarurligini birinchi bo'lib turkiy qrim-tatar xalqining ulug' farzandi Ismoil o'asparali (1851-1914) tushunib yetdi. U jadidchilik harakatining butun turk dunyosidagi «g'oyaviy otasi»dir. Musulmon turkiy olamini jahon ma'rifati, ilmi darajasiga ko'tarish g'oyasini amalga oshirish maqsadida Rossiyaga mustamlaka bo'lgan barcha musulmon hududlar maorifini mutlaqo isloh qilish ularda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini ko'tardi. Ismoil o'asparalining g'oyalarini yoyishda «Tarjimon» gazetasining xizmati juda katta bo'ldi. 1888 yilda uning «Rahbari muallimin» yoki «muallimlarga yo'ldosh» kitobining nashrdan chiqishi muhim voqea bo'ldi. U Buxoro, Turkistonga kelib jadid maktablarini ochishga urinadi. Uning shogirdlari Buxorolik Marjoniy, Domla Fozil, Mo'minxo'ja Vobkandiy, Mulla Xudoyberdi Boysuniy Buxoroda jadid maktablarini ko'paytirishga urinadilar. 1904 yilda «Mazaffariya» jadid maktabi ochiladi. Shunga qaramay 1898 yilda qo'qonda Salohiddin domla ikkinchi jadid maktabiga asos soldi. Shu yili To'qmoqda ham shu tipdagi maktab ochildi. 1899 yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabiga asos soldilar. 1903 yilda Turkiston o'lkasida 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktablari bor edi. (Bugungi kunda birgina O'zbekistonning o'zida

umumta'lim muassasalar soni 2018-2019 o'quv yili mavsumida 9774 tani tashkil qiladi. http://web.stat.uz/open_data/uz/2.1%20OD_maktablar_soni_jami.pdf)

Rus bosqinchiligining turli mafkuraviy hukmronligi davri milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga juda katta bosim ostida ta'sir etdi. Mintaqada o'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiya namoyondalari chiqdilar va milliy o'zligimizning saqlanib qolish qonuniyatini ostida kurashdilar.

XX asr boshida jadidlar ziyolilarning butun bir vatanparvar avlodini tarbiyalab berishdek og'ir ishga fidoiylilik bilan kirishdilar. Ularning boshida M.Behbudiy, A.Avloniy, S.Ayniy, A.Fitrat, Munavvar qori, Boboovun Salimov va boshqa ko'plab taraqqiyoparvar insonlar turar edilar. Ular doimo quvg'in, qamoq, surgun kabi xavf-hatarlar boshida charx urib turgan holda ish olib borishga majbur bo'ldilar. Shulardan Toshkent jadidlarining otasi sifatida ziyoliylar orasida katta obro-e'tibor qozongan Munavvar qori Abdurashidxonovning xizmatlari juda katta bo'ldi.

XX asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab "usuli jadid" maktablari ochildi. Uni bitirganlar orasida Turkiston ma'naviy-ma'rifiy dunyosini milliy uyg'onishiga kuchli ijobiy ta'sir qiladigan zabardast namoyondalar ajralib chiqdi. Uning birinchi qaldirg'ochlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy Ajziy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy, Lutfulla Olimiy, Muhammadsharif So'fizada, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, H.H.Niyoziy kabi o'nlab ulug' zotlar. Jadidlar maktab va ma'rifatdan boshlangan faoliyatini siyosiy qiyofa kasb etguncha qadar davom qildirib, Turkistonda milliy mustaqil davlat barpo etishga urinish bilan eng yuqori pog'onaga ko'tarildilar.

Jadidchilik harakati turkiy millatlarning ma'naviy-madaniy ko'tarilishiga turtki bo'ldi. Turkistonda yangi usul maktablari ochilib, ma'rifatparvar, ilg'or pedagoglar bu maktablar uchun turli darsliklar, o'qish kitoblari, qo'llanmalar yarata boshladilar. Behbudiy, Munavvar qori, Fitrat, Abdulla Avloniy, Ibrat, Hamza kabilar bu sohada jonbozlik ko'rsatdilar va bu ishda faol ishtirok etdilar. Jadidlar boshqa o'lkadagi ma'rifatparvarlik harakatlari bilan ham aloqa o'rnata

boshladilar. Bu davrda Turkistonda ma'rifatparvarlik va jadidchilikning turli, yangi ta'lim-tarbiya, o'quv-o'qituv masalalarini o'zida aks ettiruvchi juda ko'p jurnallar nashr etildi. «Taraqqiyot», «Oyna», «Tujjor», «Sadoyi Turkiston», «Samarqand» kabi jurnallar shular jumlasidandir.

Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati ikki bosqichda kechdi:

Birinchi davrda feodal tuzum va tartiblarini tanqid qilish, madaniy yangiliklarni egallash, Yevropaning turli tillarini o'rganishni targ'ib qilish, yangicha ilm-fanning ahamiyatini ko'tarish kabi masalalar olg'a surildi. Ahmad Donish, Avaz o'tar, Furqat, Muqimiy, Zavqiy singari ma'rifatparvarlar yetishib chiqdilar.

Ikkinchi bosqichda ma'rifatchilikdan jadidizm o'sib chiqdiki, u endilikda yangicha ta'lim-tarbiya, yangi usul maktablarini yo'lga qo'yish, dunyoviy ilmlarni har tomonlama egallash maorif-madaniyatda yangi tartiblarni o'rnatish, yangi ijtimoiy-siyosiy masalalarni qo'yish darajasiga ko'tarildi.

Ma'rifatchilik harakati ayniqsa o'zining rivoj topgan bosqichida Turkistonda o'zga yurtlardagi ijobiy yutuqlardan foydalangan holda mustaqil ma'naviy taraqqiyot yo'lini qidirish va targ'ib etish masalalarini olg'a surdi. Bu harakat rus podsho hokimiyatining mustamlakachilik siyosatiga zarar keltirishdan cho'chigan chorizm amaldorlari uni chegaralash va bug'ib qo'yish chora tadbirlarini ko'ra boshladilar.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda juda murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan birga uning madaniy hayotida ham tez va shiddatli o'zgarishlar ro'y berdi. Madaniyat, adabiyot, ta'lim-tarbiya, din, mafkura sohasida turli oqimlar paydo bo'ldi, ular orasidagi munosabatlar murakkab tus oldi. Yosh buxoroliklar, yosh xivaliklar harakati vujudga keldi.

1917 yildagi butun rossiyada yuz bergan fevral va oktabr inqiloblari uning mustamlakasi bo'lmish Turkistonda ham to'ntarishlarga olib keldi. Sovet davrida juda ham murakkab ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar respublikaning milliy madaniyatiga har xil tarzda ta'sir o'tkazdi, barcha sohadagi o'rgatirishlarni qarama-qarshi tusga kiritdi va respublika taraqqiyotining asosiy tendensiyalari hamda yo'nalishlarini uzoq yillarga belgilab berdi.

30-yillarda madaniy-oqartuv masalalari tarmog'i kengayishda davom etib bordi. Yirik sanoat korxonalarida madaniyat saroylari bunyod etildi, qishloq xo'jalik artellari qoshida kolxoz klublari ochildi, rayon madaniyat uylari barpo etildi, kutubxonalar tarmog'i kengayib, ularning kitob fondlari boyib bordi, kinoteatrlar, klub va madaniyat uylari qoshidagi kino qurilmalarining soni ko'paydi, stadion va sport maydonchalari jihozlandi. Ko'p miqdorda kitob, gazeta va jurnallar nashr etildi. Radio eshittirishlari aholining kundalik turmushida rasm bo'lib qoldi. Biroq, 30-yillarda qaror topib borgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish mafkurasi respublikaning ijodiy xodimlarini, uning butun ma'naviy hayotini qattiq iskanjaga oldi. Ijodiyotni partiyaviylik tamoillariga, mafkuraviy qoida-qonunlarga bo'ysundirish, dunyoni badiiy tasvirlashni qo'pol ravishda sotsiologiyalashtirish uchun keng yo'l ochib berdi, dunyoviy imkoniyatlarni toraytirib qo'ydi. Partiyaning yangi turmushni madh etishga, xalq o'tmishiga nigilistik munosabat paydo bo'lishiga qaratilgan siyosati badiiy jarayondagi tarixiy izchillikni unutib yuborishga olib keldi. Madaniyatda murakkab ijtimoiy muammolarni bezatib, yengil tusga kiritib ko'rsatish, hato va kamchiliklar to'g'risida sukut saqlash tendensiyalari paydo bo'la boshladi. Oqibatda hayotiy haqiqat buzilib, san'atning tarbiyaviy salohiyati pasaytirib yuborildi.

30-yillardagi qatog'onlar milliy madaniyat uchun dahshatli fojeaga aylandi. qonunchilikni qo'pol ravishda buzilishi va inson qadr-qimmatlari poymol etilishi tufayli milliy madaniyat o'rni to'lmaydigan darajada zavol ko'rdi. Iste'dodli adabiyot va san'at arboblari Abdulla qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Shokir Sulayman, Ziyo Said, Elbek, A'zam Ayub, Usmon Nosir, qosim Sorokin, Muhammad hasan, Abdusalom Niyoziy, Otajon Hoshimov va boshqalar milliy madaniyat quchog'idan

uzib olinib xalq dushmanlari deb e'lon qilindi. qatog'on qilingan va ta'qib ostiga olingan shoir va yozuvchilarning asarlaridan foydalanish necha-necha yillar mobaynida taqiq bo'lib turdi. Nohaq unittirib yuborilgan, ko'pincha esa jismonan ham yo'q qilingan jasur xalq farzandlarining asarlari shaxsga sig'inish tugatilganidan keyin garchi xalqqa qaytarib berilgan bo'lsa-da, o'limidan keyingi hech qanday shon-shuhrat ular boshidan kechirgan tahqir-u qiynoqlarning alamini bosa olmaydi.

Din va dindorlarni ta'qib qilish xalqning ma'naviy madaniyatiga nihoyat darajada katta zavol yetkazdi. Ma'muriy-buyruqbozlik tartiboti o'rnatilishi bilan dinga ilmiy nuqtai-nazardan yondoshish inkor etila boshlandi. Din bilan ateizmning dunyoqarash jihatidan bir-biriga qarama qarshiligi siyosiy qarama-qarshilik bilan almashtirildi. «Sotsializmga dinga o'rin yo'q, unga din begona» degan qoida ustun bo'lib qoldi. Shunday qilib unga nisbatan salbiy munosabat dinga qarshi zo'rlik ko'rsatishga aylanib ketdi. Na masjidlar, na cherkovlar, na dindorlar shu qadar miqyosdagi ta'qiblarni boshidan kechirmagan edilar. O'zbekiston ruhoniylarining asosiy qismi 30-yillarda qamoq lagerlariga jo'natildi. Masjid va madrasalarning deyarli hammasi o'tmishda garchi diniy marosimlarni o'tkazish o'choqlari bo'libgina qolmasdan, xalqning buyuk merosini saqlab, boyitib kelgan madaniyat, ilm, tarbiya, san'at markazlari ham bo'lganiga qaramay berkitib qo'yildi.

Sobiq Sovet davrida Respublika madaniy hayotida progressiv va regressiv taraqqiyotning bir-biriga qarama-qarshi tendensiyalari tobora kuchayib bordi. 70-yillar va 80-yillarning birinchi yarmida, xuddi boshqa sohalarda bo'lganidek, O'zbekistonning ma'naviy hayotida ham inqirozga xos vaziyat vujudga keldi. Shu bilan birga ushbu yillar davomida respublika madaniyati umuman muayyan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Madaniyat, maorif muassasalarining tarmog'i sezilarli darajada kengaydi, bularni moddiy-texnika bazasi mustahkamlandi, aholining umumiy bilim darajasi o'sib, ijodiy ziyoliylar safi kengayib bordi. Talaygina ajoyib badiiy asarlar, teatr, musiqa asarlari yaratildi. Madaniyat va

san'atning rivojiga iste'dodli yoshlarning butun bir katta guruhi qo'shildi, milliy o'z-o'zini anglashning o'sish jarayonlari belgi berib qoldi.

Ma'naviy, badiiy hodisalarni baholashda sinfiylik, partiyaviylik singari, mafkuraning badiiyat ustidan hukmronligi singari prinsiplaridan foydalanish, adabiyotda sotsialistik realizm usulining ustuvorligi madaniyat va san'atning rivojlanishiga to'g'anoq bo'ladigan mexanizmi vujudga keltirdi. Bu prinsiplar partiyaning cheklanmagan totalitar hukmronligi taziqi ostida zo'rlik bilan amalga oshirib borildi. Ziddiyatlar, qarama-qarshiliklarning sababi ham xuddi ana shunda. Ma'naviy sohada, bir tomondan, chindan ham sezilarli o'zgarishlar ro'y berib borgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, inqirozga xos vaziyat yuzaga kelib bordi.

Tub milliy manfaatlarni unutib qo'yish, zo'r berib baynalminallashtirish madaniy qurilishda salbiy rolni o'ynadi. Partiyaning madaniyat sohasida baynalminal madaniyatni birinchi qo'yadigan siyosati milliy madaniyatni rivojlantirish rejasini, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ulardan ma'naviy rivojlanishda foydalanishni orqa o'ringa surib qo'ydi. Madaniyatni mafkuralashtirish axloq-odob, adabiyot, san'atning samarali milliy zamindan ajralib qolishiga sabab bo'ldi, tarixiy xotira, milliy an'analar va odatlarni unutib yuborishga olib bordi. Baynalminal madaniyatning ustivor tarzda rivojlanishi O'zbekiston tub xalqlari tillarining qo'llanish sohasini toraytirib qo'ydi.

Ma'naviy sohani boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi mustahkamlanib borishi bilan birgalikda fikr-mulohazalar va baholarning obro'yiga ko'r-ko'rona itoat qilish, ijodiy faoliyatga qo'pol ravishda aralashish, ijodiyotni eng oddiy erkinliklardan ham mahrum qilish rasm bo'lib bordi. Ma'naviy hayotga buyruqbozlik yo'li bilan rahbarlik qilish, mafkuraviy cheklashlar, to'g'anoq mexanizmi, madaniy siyosatdagi ziddiyatlar, ma'naviy soha ehtiyojlarini inkor etish jamiyatning ma'naviy hayotida inqirozli holatlarni yuzaga kelishini belgiladi.

Mustamlaka davri sivilizatsion jarayonlari o'zining qarama-qarshi tomonlari va xususiyatlari bilan boshqa davrlar madaniy taraqqiyotidan farq qiladi. Bu davrning asosiy xususiyati hayotning barcha sohalari, jumladan, ma'naviy

madaniyat sohasining kommunistik mafkuraga tobeligi bilan tavsiflanadi. Bilamizki, milliy madaniyat milliy e'tiqod va milliy his-tuyg'ular asosida rivojlanadi. Mustamlaka davrida ana shu xususiyat – milliy madaniy taraqqiyot o'zani begona madaniy oqim tomonga burib yuborildi. Natijada milliy madaniyat o'zining hayotbaxsh manbayidan, milliy e'tiqod va his-tuyg'ularidan ajratib qo'yildi. Madaniy-tarixiy hodisa g'oyaviylashtirildi, hukmron mafkura va hukmron sinf manfaatlariga bo'ysundirildi. Ikkinchi tomondan, sotsialistik lagerga kirmaydigan «begona davlatlar» madaniy hayoti bilan milliy madaniyatlar o'rtasidagi tabiiy aloqadorlikka rahna solindi. Bu esa milliy madaniyatlarning umumbashariy sivilizatsiyalardan uzilib qolishi va «begona»lashuviga olib keldi. Bu davrning ikkinchi salbiy tomoni badiiy ijodiy jarayonning bir qadar cheklanganligi bilan xarakterlanadi. Ijodiy erkinlik hukmron mafkura ko'rsatmasi asosida qurildi. Badiiy ijod «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» uslubda bo'lishi shart qilib qo'yildi. Bu qonuniyat o'tmish madaniy merosga ham tatbiq etildi. Natijada o'tmish avlodlardan qolgan barcha madaniy boyliklarni o'rganishda, uning ana shu qonuniyatga javob bermaydigan tomonlari olinib, qolgan jihatlari «zararli, «kommunizm quruvchisi»ning ongini zaharlaydigan «og'u» deb topildi. Bu esa avlodlardan avlodlarga qonuniy tarzda o'tuvchi yaxlit jarayonning buzilishiga sabab bo'ldi. Har bir jarayonning ijobiy va salbiy tomonlari mavjud bo'lganidek, sobiq mustamlaka davrining ham o'ziga xos ijobiy tomonlari ham mavjud bo'lganki, bundan ko'z yumish umumiy tabiiy-tarixiy jarayonga bir tomonlama nazar tashlash bilan barobardir.

Rus mustamlakachiligi davrida o'ziga xos madaniy taraqqiyot vujudga kelib, bu madaniy jarayon Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga ozmi-ko'pmi umumbashariy madaniy taraqqiyotning rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsata olgan. Bu davrda ilm-fan, texnika va san'atning ko'pgina sohalarida (ayniqsa, me'morchilikda) ulkan yutuqlarga erishildi. Fanning ayrim sohalardagi rivoji dunyo miqyosidagi darajaga ko'tarildi. Bu davr madaniyatining asosiy tomonlaridan yana biri majburiy ta'limning joriy etilganligidir. Bu vazifani amalga oshirish uchun ko'plab maktablar tashkil etildi. Natijada qishloq joylari madaniy-

maishiy hayotining yaxshilanishida ana shu maktablarning ta'siri sezilarli darajada bo'ldi. Yoki xalq xo'jaligining turli sohalarini kadrlar bilan ta'minlash uchun ta'lim tizimining bosqichma bosqich yaxshilanib borilishi ham aholi madaniy saviyasining ko'tarilishida muhim rol o'ynagan.

XX asrning 20-yillaridayoq Markaziy Osiyoda milliy professional teatrlari va milliy kino san'atlarining tamal toshi qo'yildi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim o'z rivojlanish bosqichiga kirdi. Yerli xalqni ruslashtirish siyosati davom etdi, milliy-ma'naviy qadriyatlar millatning milliy g'ururi va o'zligini anglashga bo'lgan intilishlari bo'g'ib qo'yilishi davom etdi. O'tmish madaniy merosga bo'lgan munosabatda sinfiylik tamoyili asosiy mezonga aylandi. Mazkur tamoyilning madaniy-ijodiy jarayonga tatbiq etilishi Markaziy Osiyo xalqlarining milliy madaniyatining qadim ajdodlari tomonidan vujudga keltirilgan sarchashmalaridan bahramand bo'lishiga barham berdi. 1925 yilga kelib o'zbek tilida 17 nomdagi gazeta va jurnallar chiqa boshladi. Turkistonda yashovchi o'zbek, qozoq, rus va boshqa millat tillarida kitoblar chop etildi. 14 teatr, 19 kinoxona, 152 ta kutubxona va boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyat ko'rsata boshladi. Savodsizlikni tugatish maqsadida xalq tilida maktablar tashkil etish sur'ati yanada kuchaytirildi. Ularni darsliklar va o'quv qurollari bilan ta'minlash chora-tadbirlari ko'rildi. 1930 yil 25 iyulda majburiy boshlang'ich ta'lim joriy etildi. 30-40 yillar oralig'ida mehnatga yaroqli aholining deyarli barchasi savodsizlikni tugatish tizimida o'qib chiqdi. 30-yillarning oxirlariga kelib, umumiy yetti yillik ta'limga o'tildi.

1920 yilda Toshkentda rasman tashkil etilgan O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy Universiteti) nafaqat respublikamiz uchun, balki O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston uchun oliy malakali mutaxassislar tayyorlab beruvchi yagona markazga aylandi. 20-30 yillarga kelib mintaqa shaharlarida xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mutaxassisliklarni yetkazib beruvchi ko'plab oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari tashkil etila boshlandi. Bu davrda mustamlaka hududlar madaniy hayoti partiyaning qattiq nazorati ostida tashkil etilardi. Partiyaning yo'l-yo'riqlariga ozgina bo'lsa-da beparvolik qilish, undan chetga chiqish va erkin ijodga intilish aksilinqilobiy harakat hisoblanar va

qattiq jazoga muhtalo qilinar edi. O'tmish madaniy meros va qadimiy madaniy yodgorliklarga yangi sotsialistik madaniyatning dushmani sifatida qaralar edi. Madaniyatning tarkibiy qismi hisoblangan dinga qarshi ayovsiz kurash boshlandi. Bu holat, ayniqsa, 30-yillarda avjga chiqdi. Ko'plab dindorlar uzoq o'lkalarga, begona yurtlarga surgun qilindi. Islom va xristian dinlariga oid qanchadan qancha kitoblar yo'q qilinib, masjidlar, cherkovlar, xonoqohlar va maqbaralar vayronaga aylantirildi. Shunga qaramasdan, 20-yillardan boshlab mintaqa madaniy hayotida bir qator o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Xalq ta'limi tizimida, madaniy yodgorliklarni saqlash va mahalliy matbuotning rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu davrning eng buyuk muvaffaqiyatlaridan biri - televideniyeining vatani Toshkent bo'lib qolganligidir. 1928 yili o'zbekistonlik V.P.Grabovskiy va I.F.Belyanskiylar elektron nur yordamida harakatdagi tasvirni bir joydan ikkinchi joyga uzatadigan va qabul qilingan «radiotelefon» yaratdilar.

30-yillarda ro'y bergan murakkab ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar respublika madaniy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, ma'naviy hayot sohasidagi qatag'onlar milliy madaniyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

«Xalqlar otasi»ning jamiyat turmushidagi barcha sohalarga «dohiylarcha rahbarligi» xato va kamchiliklarsiz ideal jamiyat qurilayotganligini madh etuvchi asarlarning ko'payishiga olib keldi. San'atning turli sohalarida hayot haqiqatini biryoqlama ko'rsatuvchi, qolipga solingan ijod namunalari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Qonunchilikning qo'pol ravishda buzilishi, insoniy qadr-qimmatning poymol etilishi natijasida milliy madaniyatning ko'pgina ko'zga ko'ringan namoyandalari - Munavvarqori, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Zohiriy, Shokir Sulaymon, Elbek, Usmon Nosir, Otajon Hoshimov va boshqa millatparvarlar yo'q qilindi.

II jahon urushi yillari adabiyot va san'atdagi asosiy mavzu – insonparvarlik g'oyalarining yanada kuchaytirilishi edi. Chunki fashizm butun insoniyat va uning tomonidan yaratilgan barcha madaniy merosni yo'q qiluvchi ofat hisoblanardi. Shu sababli urush yillarida yaratilgan barcha madaniy boyliklar insoniylik g'oyalariga yo'g'rilgan edi. Bu davrdagi asosiy mavzulardan biri – vatanparvarlik hissining

oshib-toshib ketishi va barcha san'at asarlarida namoyon bo'lishi edi. Barcha narsa va harakat, barcha badiiy ijod – buyuk Vatan tuyg'usini shakllantirish, Vatan uchun jonini tikishdek qudratli hisga bag'ishlandi. Natijada bu davrda yaratilgan barcha san'at asarlarida millati, tili, e'tiqodi har xil bo'lgan kishilarning yagona, qudratli kuchiga aylangan ichki ruhiy hissiyot - Vatan tuyg'usi o'z ifodasini topdi.

Shu bilan birga, 40-yillardan 50-yillargacha davom etgan siyosiy qatag'onlar Markaziy Osiyoning madaniy hayoti va taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu qatag'onlar asosan ilm-fan va madaniyat arboblari qaratilgan edi. Ko'pgina yozuvchilar, shoirlar, olimlar va boshqa fan va madaniyat arboblari nohaq qoralandi, «millatchilikda ayblanib, hatto «xalq dushmani» tamg'asini oldi. Natijada adabiyot, san'atning taraqqiyot yo'li yuqoridan belgilab beriladigan yo'lga solib qo'yildi. Asosiy e'tibor hayotni realistik, demokratik va oshkora tasvirlab berish o'rniga «xalqlar otasi»ning, partiya va rahbarlar gegemonligining buyuk qudrati hamda qahramonliklarini bo'rttirib tasvirlashga qaratildi. Millat, xalq va Vatan tarixini yoritib beruvchi asarlarning mualliflariga «o'tmishni qo'msovchi», «o'tmishni ideallashtiruvchi» kabi ayblar qo'yildi. Yozilgan asarlar partiya organlari senzurasini tomonidan qattiq tekshirilar va rahbariyatga yoqmagan «zararli elementlar» uchun ijodiy organlar va mualliflar badnom qilinar edi.

Xullas, ma'naviy hayotdagi qatag'onlar keyingi madaniy hayotda ko'pgina salbiy oqibatlarining kelib chiqishiga, ya'ni ijoddagi erkinlik o'rnini hadiksirash, mavzuning yuqoridan belgilab berilishini kutish kabi noxush holatlarning ro'y berishiga olib keldi. Shuningdek, ijodning hukmron millat, mafkura va sinf tazyiqi ostida belgilab berilishi yozuvchilarning ijtimoiy taraqqiyot hodisalarini bir tomonlama yoritishga, mavjud kamchiliklarni ko'rib-ko'rmaslikka olishga majbur etdi. Natijada 70-yillardan so'ng shahar hayotiga asosiy e'tibor berish bilan cheklanib, qishloq voqealarini yoritish e'tibordan chetda qola boshladi. Qishloq hayoti, madaniyat va turmush ikkinchi darajali mavzuga aylandi. Aholining ozchilik qismi yashaydigan shahar hayoti ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Ayniqsa, badiiy filmlar ishlab chiqarishda yuzakilikka – g'oyaviy bo'sh, mazmunan sayoz,

mintaqa millatlarining haqiqiy qiyofasini, urf-odatlarini, qadriyatlarini, milliy o'zligini ochib bera olmaydigan filmlar ishlab chiqarishga o'tib olindi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoda kolonial, sotsialistik, kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri Markaziy Osiyo sivilizatsion taraqqiyotini boshdan kechirgan bir bosqich sifatida tarix sahifasidan munosib joy oldi. Fan, texnika, adabiyot va san'at hamda maorif sohalarida muayyan siljishlar bo'lib o'tdi, ularning moddiy-texnika bazasi ancha mustahkamlandi. Bu davrda ham o'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiyaning saqlanish qonuniyati mintaqalarning doimiy ravishda kurashga chorlab keldi va XX asr oxirlarida mustaqil davlatlar sifatida jahon sahnasida paydo bo'ldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xonliklar davrida Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi.
 2. Xonliklar davrida Markaziy Osiyo shaharlari ularning funksiyalari.
 3. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga Rus madaniyatining kirib kelishi.
 4. Kolonial davrida mintaqalarning sivilizatsiyasining ahvoli haqida so'zlang.
 5. XIX – XX asrlarda Markaziy Osiyoda shaharlar ko'rinishi. Me'morchilik an'analari.
 6. Rus bosqinchiligi davrining xorij adabiyotlarida yoritilishi.
 7. Sotsialistik mafkura hukmronligi davrining sivilizatsion jarayonlaridagi qiymati haqida ilmiy adabiyotlarni sharhlang.
 8. Kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri gapiring.
 9. O'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiyaning saqlanish qonuniyati haqida so'z yurit.
 10. Mustaqillik davrida Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar.
-
-

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Adams, L. Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia?, *Central Eurasian Studies Review*, 7(1), Spring 2008.
2. Khalid, A. Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Asia in Comparative Perspective', *Slavic Review*, 65(2), Summer 2006.
3. Khalid, A. Introduction: Locating the (post-)colonial in Soviet history, *Central Asian Survey*, 26(4), December 2007.
4. Edgar. Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: the Soviet "Emancipation" of Muslim Women in Pan-Islamic Perspective., *Slavic Review*, 65(20), Summer 2006.
5. Laumulin M.T. "Formation of the Post-Soviet Statehood in Central Asia," *Outlines of global transformations: politics, economics, law*, Center for Crisis Society Studies. 2018.
6. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
7. Буданова В.П. История мировых цивилизаций. – М.: РУДН, 2004.
8. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
9. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
10. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
11. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
12. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
13. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.
14. Lada V. Kochtcheeva. Russian Politics and Response to Globalization. North Carolina State University. Springer Nature, 2020.

15. Alexey Malashenko. The Fight for Influence: Russia in Central Asia. Brookings Institution Press, 2013.
16. John M. Thompson. Russia And The Soviet Union: An Historical Introduction-
-second Edition. Routledge, 2019.
17. Struan Reid. Cultures and Civilizations: The Silk and Spice Routes. James Lorimer & Company, 1994.

Mustaqil ta'lim topshiriqlari

1. Sivilizatsiya tushunchasining talqini masalasi
2. Tarixni sivilizatsion o'rganish nazariyalari
3. Jahon sivilizatsiyalari tizimida Markaziy Osiyo
4. Madaniy taraqqiyot haqida tushuncha
5. Sivilizatsiya va madaniyat
6. A.Toynbi, M.Veber, O.Shpengler nazariyalari
7. L.Morgan sistemasida sivilizatsiya
8. F.Brodel, K. Yaspers, P.Sorokin, S.Xantington nazariyalari.
9. Sivilizatsiyaning bosqichli nazariyalari
10. Tarixiy jarayonning sivilizatsion yondashuv asosida davrlashtirilishi.
11. Sivilizatsiyalar o'rtasidagi yagona madaniyat, o'ziga xoslik, xilma-xillikning o'zaro bog'liqligi
12. Sharq va G'arb sivilizatsiyalarini qiyosiy o'rganish tamoyillari
13. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga oid mahalliy adabiyotlar tahlili
14. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga oid rus adabiyotlar tahlili
15. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga oid xorijiy adabiyotlar tahlili
16. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasining mushtarak asoslari
17. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi makonining tarixiy-geografik asoslari
18. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi makonining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari
19. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi makonining madaniy-ma'naviy asoslari
20. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi kulturogenezining mahalliy asoslari
21. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi kulturogenezining jahon sivilizatsiyasi o'choqlari bilan ta'sirdoshligi masalalari
22. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining davlatchilik bilan bog'liq siyosiy jarayonlarining mushtarakligi
23. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida protoshahar masalasi
24. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining hududiy ijtimoiy-siyosiy uyushmalari

25. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida ilk poytaxt shaharlar va shaharchilik turmush tarzi
26. Markaziy Osiyo tarixini davrlashtirish masalasi
27. Sivilizatsion jarayonlarda o'zbek xalqining shakllanishi masalasi
28. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida ikkilamchi mehnat taqsimoti - hunarmandchilikning mustaqil ishlab chiqarish tarmog'iga aylanishi
29. Jahon nomadik sivilizatsiyalari tizimida Markaziy Osiyo ko'chmanchi chorvadorlik mintaqalari sivilizatsion jarayonlarining o'rni
30. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyalarining ma'naviy asoslari shakllanishida tarixiy-diniy ta'limotlarning o'rni va ahamiyati
31. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyalarining ma'naviy asoslari shakllanishida falsafiy-axloqiy ta'limotlarning o'rni va ahamiyati
32. Din va sivilizatsiya
33. Islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida Markaziy Osiyo
34. Sharq islom davri renessansining mohiyati va bunda Markaziy Osiyo xalqlarining o'rni
35. Markaziy Osiyo o'rta asrlar sivilizatsion jarayonlarining sharq mamlakatlari sivilizatsiyasiga ta'siri
36. Markaziy Osiyo o'rta asrlar sivilizatsion jarayonlarining Yevropa sivilizatsiyasiga ta'siri
37. Sivilizatsion jarayonlarda san'atning o'rni va ahamiyati
38. Sivilizatsion jarayonlarda adabiyotning o'rni va ahamiyati
39. Sivilizatsion jarayonlarda diniy va dunyoviy fanning o'rni va ahamiyati
40. Markaziy Osiyoda kolonial davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri
41. Markaziy Osiyoda sotsialistik, kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri
42. Markaziy Osiyoda o'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiyaning saqlanish qonuniyati

43. Tarixning fan sifatida o'ziga xos xususiyatlari, uning gumanitar bilimlar tizimidagi roli va o'rni
44. Ibtidoiy jamiyatda dastlabki insonlar birlashmalarining paydo bo'lish jarayoni va omillari
45. Dastlabki sivilizatsiyalarning sotsial-iqtisodiy belgilari
46. Neolitik inqilobning shart-sharoitlari
47. Ilk dehqonchilik markazlari
48. Joytun madaniyati.
49. Sivilizatsiya va "Varvarlik"
50. Markaziy Osiyo qadimgi sivilizatsiya o'chog'i
51. Buddizm dinining vujudga kelishi va tarqalishi
52. Qadimgi Hindiston va Markaziy Osiyo aloqalari
53. Qadimgi Xitoy va Markaziy Osiyo aloqalari
54. Qadimgi Yunon va Rim sivilizatsiyasining Markaziy Osiyo mintaqasiga ta'sir xususiyatlari
55. Markaziy Osiyodagi sivilizatsion jarayonlarda diplomatik munosabatlar
56. Sopolli madaniyati bronza davri yodgorliklari
57. Markaziy Osiyoda shaharsozlik va dehqonchilik
58. Markaziy Osiyodagi dinlar
59. Qadimgi turklarning diniy e'tiqodlari
60. Qadimgi turklarda yozuv madaniyati
61. Qadimgi turkiy xalqlar va Markaziy Osiyo
62. Marv vohasiada ilk dehqonchilik madaniyati
63. O'rta asr shaharlari
64. O'rta asrning ma'naviy madaniyati
65. Bilim va e'tiqod
66. Uyg'onish davri va reformatsiya
67. Yevropa davlatlarining mustamlakachilik sistemasi
68. Industrial sivilizatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari
69. Yangi davrda fan va texnikaning yuksalishi

70. Jahon urushlari XX asr sivilizatsiyasining inqirozi sifatida
71. Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri sifatida o'rganilishi
72. Markaziy Osiyo davlatchiligi taraqqiyoti
73. Qadimgi Markaziy Osiyoning madaniyati va san'ati
74. Markaziy Osiyoda ilk uyg'onish davri, uning vujudga kelish sharoitlari va omillari
75. Amir Temur davri sivilizatsiyasi
76. Temuriylar davri sivilizatsiyasi
77. Islom davrida renessans jarayonida Markaziy Osiyoning o'rni
78. Xonliklar davri sivilizatsiyasi, uning jahon sivilizatsiyalari bilan qiyosiy darajasi
79. Rus bosqinchiligi davrida Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi
80. Markaziy Osiyo mintaqasining mustamlaka davridagi umumiy ko'rinishi
81. Mustamlaka davrida Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining o'rganilishi
82. XIX – XX asrlarda Markaziy Osiyoga kirib kelgan madaniyatning sivilizatsion jarayonlariga ta'siri
83. Jahon urushlarining Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyasiga ta'siri
84. Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqillikka erishishi va jahondagi o'rni masalasi
85. O'zbekiston Respublikasida sivilizatsiyani o'rganishga oid nashr etilgan adabiyotlar tahlili
86. Qozog'iston Respublikasida sivilizatsiyani o'rganishga oid nashr etilgan adabiyotlar va yondashuvlar
87. Turkmaniston Respublikasida sivilizatsiyani o'rganishga oid nashr etilgan adabiyotlar va yondashuvlar
88. Qirg'iziston Respublikasida sivilizatsiyani o'rganishga oid nashr etilgan adabiyotlar va yondashuvlar
89. Tojikiston Respublikasida sivilizatsiyani o'rganishga oid nashr etilgan adabiyotlar va yondashuvlar
90. Mustqillik davrida Markaziy Osiyo davlatlarida tarix fani

GLOSSARIY

Absolyut — (lot. absolutus — shak-shubhasiz, cheklanmagan, mutlaq) - shak-shubhasiz, shartsiz, hech qanday shart-sharoitlarga bogʻliq boʻlmagan, cheklanmagan, poyoniga etgan, mukammal degan maʼnolarni bildiruvchi tushuncha.

Barelef — (frans. basrelief) past relef– haykaltaroshlikda relef turi – tekis yuzadan koʻtarilib turadigan, tasvirlar qalinligining yarmidan kami boʻrtib chiqqan boʻladi. Tanga, medal va znachoklar bunga misol boʻla oladi.

Domestikatsiya — (ing. vomesticated) – hayvonlarni inson tomonidan qoʻlga oʻrgatish va ularni koʻpaytirish.

Joytun madaniyati — Markaziy Osiyoning neolit davriga oid eng qadimgi oʻtroq dehqonchilik madaniyati markazlaridan biri (mil. avv. 6-5 ming yillik). Ashxaboddan 30 km shimolda joylashgan qadimgi oʻtroq dehqonlar qishlogʻi xarobasi nomidan olingan. 1952 yildan Janubiy Turkmaniston arxeologiya kompleks ekspeditsiyasi qazish ishlari olib borgan. 10 dan ortiq yodgorliklar (Chagʻillitepa, Pessejiktepa, Chopontepa, Nayzatepa, Joytun va b.) ni tekshirgan. Bu urugʻdoshlik manzilgohlarining har biri 0,5-2 ga maydonni egallagan. Somonli guvaladan qurilgan bir xonali uylar (25-45 m²) sahni oq ganchli loy bilan suvalgan, ayrimlari qizil va qora rangga boʻyalgan. Har bir xonada oʻchoq, gʻalla oʻrasi, supa boʻlgan. Ayrim xonalar oʻrtasida katta otashkada boʻlib, umumiy sajdagoh vazifasini oʻtagan. Manzilgohlarda ombor, sopol idishlar pishiriladigan maydonchalar boʻlgan. 3 madaniy qatlamdan iborat Joytun manzilgohi toʻla oʻrganilgan. Uning maydoni 0,5 ga, yuqori qatlami 35–40 xonadan, oʻrta qatlami 29 xonadan iborat. Manzilgohlardan bolalar suyagi topilgan, kattalar tashqariga koʻmilgan. Aholi, asosan, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik bilan shugʻullangan. Aholi chaqmoqtoshdan qirgʻich, oʻroq, randa, pichoq; suyakdan igna, bigiz; tosh oʻgʻir va b. buyumlar yasagan. Sopol idishlar somonli loydan ishlanib, baʼzilarining sirti qizil angob bilan boʻyalgan.

Jarmo — Iroqning Kirkuk shahridan sharqda joylashgan Zagros tog‘laridagi manzilgoh. 1948-1954 yillarda R.Breydvudning qazishmalari 16 qatlamni aniqlagan. Dehqonchilik mavjud bo‘lgan. 11-5-6 ming yil avval.

Ierixon — O‘lik dengizning shim.-g‘arbida, Iordan daryosi vodiysida joylashgan shahar. Mil. avv. 7-2 ming yillikda Falastindagi qadimgi manzilgoh. Neolit va jez davriga oid manzilgoh qoldiqlari, mustahkam qo‘sh devori bo‘lgan shahar xarobasi (mil. av. 18-16 asrlar), maqbaralar ochilgan. Mil. avv. 2-ming yillikning oxirlarida yahudiy qabilalar tomonidan vayron qilingan. Bibliya rivoyatiga ko‘ra, Ierixonning devorlari dushman karnaylari sadosidan («ierixon karnaylari») qulab tushgan.

Keramika — (yunon. keramos - loy) - maxsus tuproq bilan turli minerallar aralashmasidagi loyni pishitib, undan tayyorlangan va keyin qattiq qizdirib hosil qilingan mahsulot. Ulardan ro‘zg‘orda (sopol va chinni idishlar, buyumlar) keng foydalaniladi. Tarixiy manbalar Markaziy Osiyoda turli tuman rangda sirlangan sopol idishlar XIII-XII asrlarda keng tarqalganini ko‘rsatadi.

Kulolchilik — hunarmandchilikning turli-tuman loydan idish, buyum, qurilish materiallari va boshqa ishlaydigan sohasi. Afrosiyobda va Markaziy Osiyoda VIII-XII asrda rivojlana boshlangan. Panjikent, Samarqand, Shahrisabz, Fijduvon, Toshkent, Rishtonda sopol idishlarning sirlab bezatishning o‘ziga xos uslublari vujudga kelgan.

Madaniyat — jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko‘rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma‘naviy boyliklarda ifodalanadi. «Madaniyat» tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo‘llaniladi. Tor ma‘noda madaniyat atamasi kishilarning faqat ma‘naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi. «Madaniyat» arabcha madina (shahar) so‘zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini badaviy yoki sahroiyl turmush; ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik — ko‘chmanchi holda dashtu saxrolarda

yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan.

Me'morlik — arxitektura foydalanishdagi maqsad va vazifalar, zamonaviy texnik imkoniyatlar va jamiyatning estetik karashlaridan kelib chiqib bino va inshootlarni loyihalash va qurish san'ati. Me'mor inson hayoti va faoliyati uchun zarur fazoviy muhitni tafakkur kuchi bilan avval ijodiy loyihada rejalab, uni amalda yuksak did va mahorat bilan bunyod etadi. M. asarlari qatoriga turli-tuman binolar, uy-joylar, me'moriy majmualar, maydonlar, shaharlar, ulardagi monu-mentlar, usti ochiq va yopiq inshootlar kiradi. Aholi yashaydigan manzillar — qishloq, shahar va shaharchalarni rejalab tashkil etish b-n M.ning jamlovchi, eng murakkab sohasi — shaharsozlik shug'ullanadi. Tabiat manzaralari b-n bog'liq muhitni bunyod etish, bog'lar yaratish sohasi bog'sozlik (bog'-park) san'atidir.

Mozaika — rang-barang koshin, shisha, marmar, tosh, yog'och, metall parchalaridan bir-biriga zich terib yopishtirib ishlangan naqsh, tasvir monumental-bezak san'ati turlaridan biri. Binolarni bezashda, dastgohli asarlar yaratishda, amaliy san'at asarlarida foydalaniladi.

Peripter - hamma tomondan ustunlar bilan o'ralgan aylana yoki to'rtburchak shaklidagi antik ibodatxona.

Relief (lotin. relefo- ko'taraman) - haykaltaroshlikning bir turi. Shakl, tasvir fon (zamin) dan bo'rttirib yoki, aksincha, o'yib hosil qilinadi. Reliefning asosiy turlari: barelef va gorelef.

San'at – arabcha atama bo'lib, hayotdagi narsa va hodisalarni badiiy obrazli tarzda aks ettiruvchi ma'naviy madaniyatning tarkibiy g'ismi. U tasviriy va amaliy san'at, musig'a, me'morchilik, teatr, kino, badiiy adabiyotni o'z ichiga oladi.

Tasviriy san'at - san'at turi. Rassomlik san'ati, grafika, haykaltaroshlik va foto san'ati sohalarini o'z ichiga oladi. Tasviriy san'at real borliqni ko'rgazmali obrazlarda, mavjud narsalarni ularning tabiiy shakli, o'rni va boshqalarni o'ziga o'xshatib, umumlashtirib va tipiklashtirib ifodalaydi, predmetlarning hajmi, o'zaro qanday masofada joylashgani va boshqalar to'g'risida tomoshabinda tasavvur hosil qiladi.

Terrakota — (lot. terra – er va cotta - qizdirilgan) – kulollikda ishlatiladigan loy va shunday loydan tayyorlab olovda qizdirilgan mahsulot, sopol. Ro‘zg‘orda (idish va buyumlar), haykaltaroshlik va qurilishda (sopolak, parchin, arxitektura detallari) ishlatiladi. Terrakota tayyorlash uchun, odatda, tarkibi va rangi bir hil tuproq tanlanadi. Shakl berishda yog‘och va gips qoliplar ishlatiladi. Koshinning ayrim xillari ham terrakotadan tayyorlanadi.

Freska (ital. fresco – yangi, qurimagan) - bo‘yoqni suvga yoki ohak qo‘shilgan suvga qorib yangi, qurimagan suvoq ustiga ishlanadigan rassomlik san`ati asari. Qadimdan devoriy rasmlarning asosiy texnikasi bo‘lib kelmoqda. Suvoq, odatda, o‘chgan ohakka ikki hissa kum qo‘shib tayyorlanadi, suvoq qurigandan keyin uning yorilib ketmasligi ta`minlanadi. Ohak bilan qo‘shilganda aynimaydigan, shuningdek vaqt o‘tishi bilan nur ta`sirida buzilmaydigan bo‘yoqlardan foydalaniladi. Freska uchun suvoq va bo‘yoq tayyorlashning turli usullari mavjud. Freska rassomdan katta mahorat, tezkorlik talab qiladi, tasvir qisqa vaqt ichida suvoq qurimay turib tayyorlanishi kerak.

Joytun -neolit davri ilk dehqonchilik manzillari turkumi.

Ierixon-jahonning eng qadimgi shahari.

In -Xitoydagi eng qadimgi sivilizatsion makon.

Margush - Marvarud daryosi havzasida joylashgan Turkmanistonning qadimiy madaniy o‘chog‘i. Avestoda Mauriy, yunoncha Margiana

Mezoamerika Amerika qit`asida yashovchi tub aholi – “hindular” yaratgan o‘ziga hos yuksak sivilizatsiyalar makoni: Olmek, Mayya, Atstek, Ink va boshqalar.

Mesopotamiya-Efrot va Dajla daryolari oralig‘ida shakllangan ilk sivilizatsiya o‘chog‘i.

Misr-jahonda eng qadimgi sivilizatsiya o‘choqlaridan biri. Iqtisodiy zamini Nil daryosining toshqinlari asosiga qurilgan. Ijtimoiy zamini esa quldorlik bilan mulkiy tabaqalanish, siyosiy asosi Firavnlarning mutloq hokimiyati, ma`naviy jihatdan kohinlarning mavqie davlat hokimiyati bilan qorishib ketgan.

Neolit-ishlab chiqaruvchi xo‘jalik munosabatlariga o‘tish orqali sivilizatsion jarayonlarning boshlanish davri.

Pasxa oroli - Fanda noma'lum bo'lib kelayotgan sivilizatsiya makoni (Tinch okeanida).

Rim -Yevropaning qadimiy sivilizatsiya o'chog'i.

Sialk I, II -Erandagi qadimiy madaniy o'choqlar.

Sopolli, Dashli-Amudaryoning o'rta oqimida shakllangan bronza davri sug'orma dexqonchilik madaniy o'choqlari.

Xarappa -Xind daryosi vodiysi bo'ylab joylashgan qadimgi madaniyat o'chog'i. Uning eng yirik ob'ekti Moxenjo Daro

Xvarasmi -Avestoda Amudaryoning quyi oqimida joylashgan hudud nomi.

Hajilar, Alacha-guyuk -Kichik Osiyoda shakllangan qadimiy shahar qo'rg'onlar harobalari.

Sivilizatsion makon-sivilizatsiya jarayonining umumiy qonuniyatlariga bo'ysungan holda ma'lum hududiy o'ziga hosliklarga ega bo'lgan mahalliy madaniy o'choq.

Sivilizatsiya (lot. cuvilis) -fuqarolikka, davlatga taalluqli), tamaddun 1) keng ma'noda — ongli mavjudotlar mavjudligining har qanday shakli; 2) madaniyat so'zining sinonimi. Bu termin ko'pincha moddiy madaniyat ma'nosida ham qo'llaniladi; 3) madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr s.si, Mesopotamiya s.si va b.); 4) yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi. «s.» tushunchasi 18-a.da «madaniyat» tushunchasi b-n uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Fransuz faylasuf ma'rifatparvarlari aql va adolatga asoslangan jamiyatni s.lashgan jamiyat deb bilganlar. Ko'pchilik faylasuflar «s.» deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, «madaniyat» deganda esa fakat uning ma'naviy qadriyatlarini tushunishgan. Ulardan ayrimlari bu tushunchalarni birbiriga qarama-qarshi qo'yganlar. Chunonchi, O.Shpengler fikricha, «Sivilizatsiya» har qanday madaniyat taraqqiyotining muayyan tugal bosqichini bildiradi. Sivilizatsiyani bunday davr tanazzuli sifatida tushunish madaniyatning bir butunligi va tabiiyligiga ziddir.

Sivilizatsiya tarkibi-insoniyat madaniy faoliyatining natijasi sifatida vujudga kelgan moddiy va ma'naviy unsurlar yig'indisi.

Shharisuxta-Erondagi qadimiy shaharlardan birining harobasi.

Efemer madaniyat-ko'chmanchi (nomadik) chorvadorlik xo'jaligiga hos jarayon bo'lib, muayyan makon bilan bog'lanmagan holda namoyon bo'luvchi madaniy - tarixiy kompleks.

Yunoniston-Yevropa qit'asidagi mil. avv. 3-1 ming yilliklar oralig'ida amal qilgan sivilizatsion jarayonlar makoni.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2016. – 56 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 104 b.
5. Abazov, Rafis. "Timur (Tamerlane) and the Timurid Empire in Central Asia." The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia. Palgrave Macmillan US, 2008. 56-57.
6. Abirov V.E. Islom Karimov asarlarida tarixni anglash masalasi // Ислом Каримов сабоқлари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Қарши – 2017. 286-290 betlar.
7. Abirov V.E. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi manbashunosligi va tarixshunosligining qirralariga doir // Тарих ва ҳозирги замон. Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент – 2017. 191-194 betlar.
8. Abirov V.E. Qadimgi xitoy manbalarida turkiy qavmlarning o‘rganilishiga doir // Ўзбекистон-Хитой: тарихий-маданий, илмий ва иқтисодий алоқалар ривожини/ Халқаро илмий-амалий конференция материаллари.– Т.: 2018. 274-277 betlar.
9. Abirov V.E. Tarixiy toponimiya // o‘quv qo‘llanma. – Т.: «TDSH», 2019. – 202 bet.
10. Abirov V.E. O‘zbek xalqi etnik tarixini o‘rganishga doir // Шоислом Шомухамедов номидаги Ёш Шарқшуносларнинг IV Форуми материаллари тўплами. 27 апрель, 2020 йил. 179-182 бетлар.

11. Abirov V.E. O'zbek xalqi etnogeneziga doir konsepsiyalar tahlili // o'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: «TDSHI», 2019. – 137 bet.
12. Adams R.Mc. History patterns of Mesopotamian irrigation agriculture // Irrigation's impact on Society. - Tucson, 1974.
13. Adams, L. Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia?, Central Eurasian Studies Review, 7(1), Spring 2008.
14. Adesh Katariya. Ancient History of Central Asia: Yuezhi origin Royal Peoples: Kushana, Huna, Gurjar and Khazar Kingdoms. 2007.
15. Albert Schweitzer. The Philosophy of Civilization, trans. C.T. Campion Amherst, NY: Prometheus Books, 1987.
16. Ankerl, Guy Global communication without universal civilization. INU societal research. Vol.1: Coexisting contemporary civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western. Geneva: INU Press. ISBN 978-2-88155-004-1. 2000.
17. Ardi Kia, Central Asia: A History of Cultures, Arts and Architecture, U. of Montana, 2014.
18. Ardi Kia, The Satrap of Soghdia. "Central Asia: A History of Cultures, Arts and Architecture" Chapter 8th, University of Montana. 2014. pp. 53 – 64.
19. Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент: Фан, 1983.
20. Абилов В.Э. Интеграция республики узбекистан в мировое образовательное пространство (на примере болонского процесса)// Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации/ Сборник статей победителей VIII международной научно-практической конференции, состоявшейся 20 июня 2017 г. пенза МЦНС [наука и просвещение].: 2017. С. 162-164.
21. Абилов В.Э. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи ўрганилишининг назарий – методологик асосларига доир // Шарқ машъали №2. Илмий журнал [ТошДШИ]. – Т.: 2018. 47-54 бетлар.
22. Абилов В.Э. Ўзбек халқи этногенези ҳақидаги фикрларнинг тадрижи // Шарқшунослик №1-2. Илмий журнал [ТошДШИ]. – Т.: 2019. 90-103 бетлар.

23. Абиров В.Э. Хориж тадқиқотларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласига доир // Шарқшунослар анжумани 16-сон. 2020 йил. 312-319 бетлар.
24. Абиров В.Э. XX асрнинг 40 – 50 йиллар тадқиқотларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммосининг ёритилишига доир // INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2019: CENTRAL ASIA» №2(3). СЕРИЯ «ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ». NUR-SULTAN – 2019. 116-124 бетлар.
25. Абиров В.Э. XX асрнинг 60 – 70 йилларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи ўрганилишига доир // Р.Ҳ.Сулаймоновнинг 80-йиллик юбилейига бағишланган/ Халқаро илмий-амалий конференция материаллари.– Т.: 2019. 274-277 бетлар.
26. Абиров В.Э. Янги авлод кадрларининг ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласини ўрганиш зарурати. // “Янгиланаётган Ўзбекистонга янги авлод кадрлари” “Умид” жамғармаси битирувчиларининг биринчи Халқаро конференцияси // “Инновацион риожданиш нашриёт-матба уйи” Тошкент. 2020 йил 3-4 январь.
27. Абрамзон, С.М. Некоторые вопросы социального строя кочевых обществ / С.М.Абрамзон // Советская этнография. — 1970. №.6.
28. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар) // Маъсул муҳаррир: Б. Аҳмедов /. -Т.: «Sharq» , 2001.
29. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. -М.,1990.
30. Анарбаев А.А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V-нач. XIII вв). Т.,1981.
31. Анарбаев А.А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V-нач. XIII вв). Т.,1981.
32. Античная цивилизация./ Под. ред. Блаватской. - М., Наука, 1973.
33. Артиков, Худоёр. The history of Renaissance of Central Asia in IX-XII centuries // Молодой ученый. – 2016. № 5 (109). – С. 536-537.

34. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: Фан, 1977.
35. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
36. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент. "Ўзбекистон". 2015.
37. Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X вв.). Баку: Элм, 2004.
38. Beatrice Forbes Manz, "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy," *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, Vol. 8, No.1. 1998.
39. Beckwith C.I. Aspects of the Early history of the Central Asian Guard Corps in Islam // *AEMA*, 4. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1984.
40. Benson, Robert L., Giles Constable, and Carol D. Lanham, eds. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press. 1982.
41. *Beyond Beef, The Rise and Fall of Cattle Culture*, Jeremy Rifkin, Dutton/Penguin, 1992.
42. Biard, Aurelie. *Bibliography: Religion in Central Asia (Tsarist Period to 2016)*. CAP Papers 169. 2016.
43. Brower, Daniel R, "Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan," in *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
44. Балдано, М.Н. «Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии» / М.Н.Балдано, О.В.Бураева // *Отечественная история*. 2001. - №.6.
45. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана. - Л., 1927. - С.3.
46. Бартольд В.В. Культура мусульманства // *Соч. в 9 томах. Т. 6. М.: Наука*, 1966.
47. Беленицкий.А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г.Средневековий город Средней Азии. М., 1977.

48. Бердяев Н. Философия свободы. М.: АСТ, 2002. - С. 736.
49. Боқиев А.А., Йўлдошева З.Х. Ўзбекистон тарихини даврлаштириш муаммоси ва цивилизация қарашлар // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. №3/2(59), 2020 й. – 102 б.
50. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Тр. ГЭ, т. 10 (вып. 7). Л.: Советский художник, 1969.
51. Большаков О.Г. История Халифата. Т.1., - М., 1989.
52. Буданова В.П. История мировых цивилизаций. – М.: РУДН, 2004.
53. Carvajal, José C. "Islamicization or Islamicizations? Expansion of Islam and Social Practice in the Vega of Granada (South-East Spain)." *World Archaeology*, Volume 45, Issue 1, Routledge, Abingdon, U.K., 2013.
54. Casana, Jesse. "Structural Transformations in Settlement Systems of the Northern Levant." *American Journal of Archaeology*, Volume 111, Issue 2, Boston., 2007.
55. Christopher Beckwith, "Empires of the Silk Road", Princeton University Press, 2009.
56. Christopher Beckwith, *Central Asian Cultures under Parthian and Sassanid Empires Rule. Between Roman and Chinese Legions*, University of Montana. 2014. pp. 78 - 92.
57. Culture of Nomadic Peoples of Central Asia. Proceedings of the International Conference Samarkand, 22-24 November, 2007 - Культура номадов Центральной Азии. Материалы международной конференции, Самарканд, 22-24 ноября 2007 г. - Самарканд: издание МИЦАИ, 2008. – 236 стр.
58. Daniel Bagheri Sarvestani. *Human rights & nomadic people: a case study on iranian tribes*. UN Mandated University for Peace, 2015.
59. Doniyorov A.X. "Sivilizatsiyalar tarixi". O'quv qo'llanma. –Т.: TDSHI. 2013.
60. Древние цивилизации. /Под общей редакцией Бонгарда-Левина Г. - М.: Мысль, 1989.
61. Edgar. *Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: the Soviet "Emancipation" of Muslim Women in Pan-Islamic Perspective.*, *Slavic Review*, Summer., 2006.

62. Elisseeff, Vadime. Editor. 1998. The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce. UNESCO Publishing. Paris. Reprint: 2000.
63. Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. ЎзМУ, Ташкент., 2006.
64. Felipe Fernandez-Armesto. Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature. Simon & Schuster. New York. 2001.
65. Firas Alkhateeb. Lost Islamic History: Reclaiming Muslim Civilisation from the Past. 2014. 217 p.
66. Flannery K.V. The cultural of civilization // Annual Rewiew of ekology Sistematies, 1972. №3. – P. 21-34.
67. Forbes, Andrew ; Henley, David. China's Ancient Tea Horse Road. Chiang Mai: Cognoscenti Books. 2011.
68. Frankopan, Peter. The Silk Roads: A New History of the World. 2016.
69. Gates Charles. Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient East/ Routledge, 2011. – 504 p.
70. Гуломов Х.Г., Татибоев А.С. Ўрта Осиё ва жаҳон тарихи. - Т., 1993.
71. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Л., 1967.
72. History of civilizations of Central Asia. Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C. UNESCO. 1992.
73. History of civilizations of Central Asia. Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO. 1994.
74. History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. UNESCO. 1996.
75. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
76. History of civilizations of Central Asia. Volume V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO. 2003.
77. History of civilizations of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. UNESCO. 2005.

78. Huntington, Samuel P. (ed.), *The Clash of Civilizations?: The Debate*, New York, Foreign Affairs, 1996.
79. Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.
80. Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations?*, in "Foreign Affairs", vol. 72, no. 3, Summer 1993, pp. 22–49
81. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций [Пер. с англ. Ю. Новикова]. - М. ; СПб. : АСТ, 2003.
82. Insoll, Timothy "Islamic Archaeology and the Sahara." *The Libyan Desert: Natural Resources and Cultural Heritage*. Eds. Mattingly, David, et al. Volume 6: *The Society For Libyan Studies*, London., 2006.
83. Igor Lipovsky, *Central Asia: In Search of a New Identity*, Create Space, 2012.
84. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). – Т.: 2002. – С.42.
85. История древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. 2-е изд. -М., 1988.
86. История древнего мира. Под. ред. В.И.Кузищина. – М., Высшая школа, 1988.
87. История и культура Центральной Азии / М.: Наука, ГРВЛ, 1983. 364 с.
88. История Казахстана и Центральной Азии. // Учебное пособие. Алма-Ата: «Білім». ISBN 5-7667-2443-8. 2001. 620 с.
89. История мировой культуры (мировых цивилизаций)/ Под ред. Г.В.Драча. – Ростов н/Д. : Феникс, 2002; 2007.
90. История Самарканда. Т., 1968
91. Исҳоқов М.М. Цивилизациялар тарихи. Ўқув кўлланма. –Т.: ТДШИ. 2009.
92. Jensen, Derrick. *The Problem of Civilization (Endgame, book)* New York: Seven Stories Press. ISBN 978-1-58322-730-5. 2006.
93. Kabirov J. "Sarmishsoyning" qoya toshlardagi rasmlar. Т. 1976.

94. Kadicha Tashbaeva. Civilizations of Nomadic & Sedentary Peoples of Central Asia. [In English & Russian]. International Institute for Central Asian Studies. ISBN: 9967228687. 2005.
95. Karagiannis, Emmanuel Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir. New York, New York: Routledge.2010.
96. Khalid Adeeb. Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia. Los Angeles: University of California Press. ISBN 0-520-24927-5. 2007.
97. Khalid, A. Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Asia in Comparative Perspective', Slavic Review, 65(2), Summer., 2006.
98. Khalid, A. Introduction: Locating the (post-)colonial in Soviet history, Central Asian Survey, 26(4), December., 2007.
99. Kia, Ardeshir, "ANTY 241H.01A: Central Asian Culture and Civilization" Syllabi. University of Montana. 2014.
100. Köchler, Hans, After September 11, 2001: Clash of Civilizations or Dialogue? University of the Philippines, Manila, 2002.
101. Köchler, Hans, The "Clash of Civilizations": Perception and Reality in the Context of Globalization and International Power Politics, Tbilisi (Georgia), 2004.
102. Kradin, Nikolay. Archaeological Criteria of Civilization. Social Evolution & History, Vol. 5, No1. 2006. pp. 89-108.
103. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде //Сумерки богов, М., 1990.
104. Krech Volkhard and Steinicke Marion. Dynamics in the history of religions between Asia and Europe: encounters, notions, and comparative perspectives. Brill, Leiden., 2012.
105. Косвен О. Очерки истории первобытной культуры. – М., 1957.
106. Кузищин В.И. История Древней Греции. Издание второе, переработанное и дополненное. – М., Высшая школа, 1996
107. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. - М., Высшая школа, 1990.

108. Larsen, Kjersti, ed. Knowledge, Renewal and Religion: Repositioning and Changing Ideological and Material Circumstances among the Swahili on the East African Coast. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, Sweden., 2009.
109. Laumulin M.T. "Formation of the Post-Soviet Statehood in Central Asia," Outlines of global transformations: politics, economics, law, Center for Crisis Society Studies. 2018.
110. Marozzi, Justin, "Tamerlane", in: The Art of War: great commanders of the ancient and medieval world, Andrew Roberts (editor), London: Quercus Military History, 2008.
111. Marozzi, Justin, Tamerlane: sword of Islam, conqueror of the world, London: HarperCollins, 2004.
112. Мəммəдов F.T. "Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya". - Bakı, "OL" MMC, 2016. 260 səh.
113. Meri, Josef Waleed, ed. Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia. New York: Routledge, Abingdon, U.K., 2006.
114. Mez, Adam. Die Renaissance des Islams (German Edition). University of Michigan Library. 1922.
115. Moaddel, Mansoor. "The Study of Islamic Culture and Politics: An Overview and Assessment." Annual Review of Sociology, Volume 28, Issue 1, Palo Alto, Calif., 2002.
116. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. М.: АСТ, 2002. - С. 526.
117. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. Ташкент., 2008.
118. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 1. –Т., ТДШИ, 2009. 353 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
119. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 2. –Т., ТДШИ, 2010. 495 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].

120. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 3. –Т., ТДШИ, 2011. 430 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
121. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 4. –Т., ТДШИ, 2012. 355 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
122. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 5. –Т., ТДШИ, 2013. 464 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
123. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 6. –Т., ТДШИ, 2014. 344 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
124. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 7. –Т., ТДШИ, 2015. 464 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
125. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 8. –Т., ТДШИ, 2016. 399 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
126. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 9. –Т., ТДШИ, 2017. 437 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
127. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 10. –Т., ТДШИ, 2018. 352 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
128. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 11. –Т., ТДШИ, 2019. 319 б. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].
129. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. № 12. 1-2 қисм. –Т., ТДШИ, 2020. [Масъул муҳаррир М.Исҳоқов].

130. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества / Н.Э.Масанов. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. - 320 с.
131. Массон В. М, Средняя Азия и Ближний Восток, М. – Л., 1964.
132. Массон В.М. Первые цивилизации. – Ленинград: Наука, 1989.
133. Массон В.М. Поселение Джейтун (проблема производящей экономики). Л.: Наука ЛО, 1971.
134. Массон В.М. Формирование древних цивилизаций в Средней Азии и Индостане // Древние культуры Средней Азии и Индии. Л., 1984. С. 56 – 70.
135. Матвеев К.П., Сазонов А.А. Земля Древнего Двуречья: (Мифы, легенды, находки и открытия). – М.: Молодая гвардия, 1986
136. Мец А. Мусульманский ренессанс / Пер. с немец., предисл., библиогр. и указ. Д.Е. Бертельса. М.: Наука, 1966.
137. NI estimates compiled from Nomads at the Crossroads, UNESCO, 1989 and various other sources.
138. Nomadic Peoples, Commission on Nomadic Peoples, No 28, Uppsala, 1991.
139. Nomadic Peoples, Commission on Nomadic Peoples, No 30 1992 & No33 Uppsala., 1993.
140. Nomads and the Outside World, AM Khazanov, Cambridge University Press, 1982.
141. Nomads, Peter Carmichael, Collins and Brown, London, 1991.
142. Островский А.В. История цивилизаций. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2000.
143. Paul Bernard. An Ancient Greek City in Central Asia // Scientific American. Vol. 246, No. 1 (January 1982), pp. 148-159
144. Philip J. Adler, Randall L. Pouwels. World Civilizations. Cengage Learning USA. 2015.
145. Панищев А.Л. Наука в системе культуры и цивилизации // Успехи современного естествознания. – 2006. № 12. – С. 37-40.
146. Пугаченкова Г.А. Далварзин тепа. Т., 1970; она же. Халчаян. Т., 1960.

147. Qoraboyev U., Soatov G'. O'zbekiston madaniyati. mas'ul muharrir A.Sa'dullayev; O'zR. Oliy va o'rta maxsus la'lim vazirligi. - T.: Tafakkur bo'stoni, 2011. - 196 b.
148. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. (Sharq, Yunoniston, Rim). - T.: Fan va texnologiya, 2009.
149. Renfrew C. The emergence of civilization: The Cuclades and the Aegean in the third millennium B.C. - London, 1972, - P. 213.
150. Robin W. Winks. World Civilization: A Brief History. Rowman & Littlefield, 1993.
151. Robinson, Chase E. Islamic Civilization in Thirty Lives: The First 1,000 Years. Oakland, Calif. University of California Press., 2016.
152. Ртвеладзе Э.В, Саидов А,Х, Абдуллеев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент, Адолат, - 2001. – Б. 54-57.
153. Ртвеладзе Э.В. Древние цивилизации Средней Азии. Ташкент, 2007.
154. Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX – начале XX века / Сборник статей. Под ред. И.Ф. Поповой. СПб.: издательство «Славия», 2008.244 с, ил.
155. Servis E.R. Privity social organisation. An evolutionary perspective. - Nev Vork, 1971. – P. 68-73.
156. Shirinov T. O'rta Osiyo shaharsozlik madaniyati ildizlari// Xalq so'zi. 1999 y. 22 iyul.
157. Shterenhis, Michael V. "Approach to Tamerlane: Tradition and Innovation." Central Asia and the Caucasus 2., 2000.
158. Soares, Benjamin. "The Historiography of Islam in West Africa: An Anthropologist's View." The Journal of African History, Volume 55, Issue1, Cambridge University Press, Cambridge, U.K., 2014.
159. Struan Reid. Cultures and Civilizations: The Silk and Spice Routes. James Lorimer & Company, 1994.
160. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. - М., 1992.

161. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент-Самарканд, 2000.
162. Tusicisny, Andrej, "Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?", in *Journal of Peace Research*, vol. 41, no. 4, 2004, pp. 485-498.
163. Тарн В. Эллинистическая цивилизация. - М., 1989.
164. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2002. - С. 776.
165. Тойнби А. Дж. Постижение истории. - М.: 1991.
166. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. -М.: Рольф, 2001 – 640 с.
167. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. -М.: Рольф, 2002 – 592 с.
168. Тойнби А.Дж., Хантингтон С. Ф. Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации -М.: Алгоритм, 2016 – 288 с.
169. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 328 с.
170. Васильев А.С. История Востока. Том 1. – М., 2003.
171. Васильев А.С. История религий Востока. М. 1997.
172. YÜKSEL, Musa Şamil. "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı, 1390-1405." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1.18 (2005): 231-243.
173. Zadneprovsky Y.A. Early Urban Developments in Central Asia // *Iran*. Vol. 33 1995, pp. 155-159.
174. Зеймал В.В. Кушанская хронология. Душанбе. 1968.
175. Шайдуллаев Ш. Узбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо булиши ва ривожланиш боскичлари. т.ф.д. даражаси учун ёзган диссер. С. 2009.
176. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: “Шарк”, 2001.
177. Яковец Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие для студентов вузов гуманитар. профиля, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.

Internet materiallari

178. <https://civilization.com>
179. <https://www.scopus.com>
180. <http://history.mtu.ru>
181. <http://www.unesco.org>
182. <https://asiasociety.org>
183. <https://www.history.com>
184. <https://www.historytoday.com>
185. <http://www.historyworld.net>
186. <https://www.eurekalert.org>
187. <https://www.ancienthistorylists.com>
188. <https://www.ancient.eu>
189. <https://www.britannica.com/>
190. <http://www.openculture.com/>
191. www.historyworld.net
192. www.orientalstudies.ru
193. www.tarix.uz
194. www.ziyonet.uz
195. www.centrasia.ru

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	3
1-§. Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyalari tizimida.....	5
2-§. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi makonining tarixiy-geografik, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy asoslari	37
3-§. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining kulturogenezi: mahalliy asoslari va jahon sivilizatsiyasi o'choqlari bilan ta'sirdoshligi masalalari.....	71
4-§. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi va mintaqada davlatchilik bilan bog'liq siyosiy jarayonlarining mushtarak asoslari	108
5-§. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi va urbanistik jarayonlar: protoshahar masalasi, voha hududiy ijtimoiy-siyosiy uyushmalari, ilk poytaxt shaharlar, shaharchilik turmush tarzi va ikkilamchi mehnat taqsimoti - hunarmandchilikning mustaqil ishlab chiqarish tarmog'iga aylanishi.....	131
6-§. Jahon nomadik sivilizatsiyalari tizimida Markaziy Osiyo ko'chmanchi chorvadorlik mintaqalari sivilizatsion jarayonlarining o'rni.....	155
7-§. Markaziy Osiyo va jahon sivilizatsiyalarining ma'naviy asoslari shakllanishida tarixiy diniy, falsafiy-axloqiy ta'limotlarning o'rni va ahamiyati. (Din va sivilizatsiya)	183
8-§. Jahon Islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida Markaziy Osiyo xalqlarining hissasi	213
9-§. Sharq islom davri renessansining mohiyati va unda Markaziy Osiyo xalqlarining o'rni.....	235
10-§. Markaziy Osiyo o'rta asrlar sivilizatsion jarayonlarining Yevropa va jahon sivilizatsiyasiga ta'siri	260
11-§. Sivilizatsion jarayonlarda san'at, adabiyot, diniy va dunyoviy fanning o'rni va ahamiyati	287
12-§. Markaziy Osiyoda kolonial, sotsialistik, kommunistik mafkura hukmronligi davrining milliy mahalliy sivilizatsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri va o'zlikni saqlashga qaratilgan ijtimoiy-ma'naviy energiyaning saqlanish qonuniyati ..	309
Mustaqil ta'lim topshiriqlari	332
GLOSSARIY	336
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	342

